

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

PAKOT Levente

Egyéni életutak, családok, közösségek.

**Székelyföldi falusi társadalmak dinamikája a 19. század második
felében**

Történelemtudományi Doktori Iskola
Doktori Iskola vezetője: Dr. Gergely Jenő DSc., egyetemi tanár
„Atelier” Doktori oktatási program
Doktori Program vezetője: Dr. Sonkoly Gábor CSc., egyetemi docens

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Bácskai Vera DSc., professzor emerita

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Faragó Tamás DSc., egyetemi tanár
Dr. Melegh Attila PhD.

A bizottság titkára: Dr. Őri Péter PhD.

A bizottság további tagjai: Dr. Pozsgai Péter PhD.
Dr. Czoch Gábor CSc., egyetemi adjunktus
Dr. Szijártó M. István PhD., egyetemi docens

Témavezető: † Dr. Benda Gyula
Dr. Granasztói György DSc., professzor emeritus

Budapest, 2010

Tartalomjegyzék

<i>Köszönetnyilvánítás</i>	v
1. Bevezetés	1
Célok és a téma behatárolása.....	1
A családrekonstitúció módszerétől az eseménytörténeti elemzésig.....	4
A családrekonstitúció módszere.....	4
A családrekonstitúció módszerét ért kritikák.....	7
A családrekonstitúció mint eseménytörténeti elemzés.....	9
Életút vizsgálatok: a családtörténet és népességtörténet közötti közeledés lehetősége	13
2. A vizsgált egyházközségek	15
Földrajzi környezet: a vulkáni fennsík, a hegyi patakok és az országot	15
Politikai folyamatok: a közösségi privilégiumok és elvesztésük története	19
A népességszám hosszú távú változása.....	21
Gazdasági folyamatok a 19. században.....	23
Társadalmi és foglalkozási szerkezet	27
3. Adatok	30
Egyházi anyakönyvek: formai és tartalmi jellemzők	30
Egyházi lélekösszeírások.....	36
4. A havasalji falvak népességszerkezetének átalakulása	38
Bevezetés.....	38
A népességnövekedés keretei.....	39
A természetes és tényleges szaporulat.....	43
Korösszetétel és nemi megoszlás	46
Termékenység és nupcialitás.....	51
Halálozás és halandóság	56
A halálozások számának évenkénti ingadozása: a válságos esztendők	60
A halálozások szezonaritása	63
A halálozások korstruktúrája.....	65
Konklúzió	69
5. Családok és háztartások	70
Bevezetés.....	70
A háztartások nagysága és szerkezete	71
Házasságkötés és háztartásalapítás.....	81
Az egyének életciklusai és a háztartáson belüli rokoni kapcsolatok	83
A falusi háztartás, mint termelési és fogyasztási egység.....	88

Tartalomjegyzék

6. A család, mint rokoni hálózat	94
Bevezetés.....	94
A rokoni kapcsolatok rekonstrukciójának módszere	95
A szülők jelenléte	98
A testvérek jelenléte	100
A gyerekek jelenléte.....	103
A rokoni kapcsolatok kiterjedtsége és konfigurációja	107
Konklúzió	110
7. A családok demográfiai reprodukciója	112
Bevezetés.....	112
Az 1838 és 1854 között alapított családok leszármazottjai: a második nemzedék	114
A harmadik nemzedék.....	121
A testvér-csoportok vizsgálata	124
Konklúzió	127
8. Életben maradni az életút kezdetén: a csecsemő- és gyerekhalandóság	129
Bevezetés.....	129
Csecsemő- és gyerekhalandóság: változás vagy állandóság	130
Halálozási egyenlőtlenségek: a társadalmi nem, mint differenciáló tényező.....	132
Az évszakok hatása: időjárás és szoptatási szokások.....	133
A halandósági differenciák elemzése: az élettörténeti adatok	136
Módszerek, modellek és hipotézisek.....	139
Csecsemőhalandóság.....	145
Gyerekhalandóság.....	155
Konklúzió	159
9. Felnőttté válás: az érzelmi és szexuális élet kezdete és házasságkötés	161
Bevezetés.....	161
Az érzelmi és szexuális élet kezdete	162
A házasságon kívüli születések	163
A társadalmi és egyházi előírások betartása: a házasságok szezonalitása.....	166
A házasság előtti fogamzások.....	170
A házasságkötés: mikor és hogyan.....	172
Konklúzió	176
10. Családi összetétel, születési sorrend és a házasságkötés	177
Bevezetés.....	177
Szakirodalmi áttekintés	177
Hipotézisek	184
Adatok és a mintabeli népesség kiválasztása	187
Születési sorrend, testvérek száma és a házasságkötés időzítése	195
Konklúzió	200

Tartalomjegyzék

11. Felnőttkor és reprodukció	201
Bevezetés.....	201
A mintában szereplő népesség és elemzési módszerek.....	202
Házassági termékenység.....	206
Családi gazdaság és gyermekmunka	211
A születések elhalasztása: a szabályozás egy lehetséges módja	214
A születések közötti időintervallumok modellezése	216
Az eseménytörténeti elemzés eredményei	222
Konklúzió	225
12. Megőzvegyülés és újraházasodás	227
Bevezetés.....	227
Az újraházasodás elemzésében használt minta kialakítása.....	229
A megőzvegyülés demográfiai jellemzői.....	231
Az újraházasodás demográfiai jellemzői.....	234
Az újraházasodás vizsgálata többváltozós elemzéssel.....	239
A többváltozós elemzés eredményei.....	242
Az új házastárs jellemzői.....	245
Konklúzió	246
13. Összefoglalás és konklúzió	249
14. Felhasznált források és irodalom	255
Levéltári források	255
Nyomtatott források	256
Szakirodalom.....	258
15. Függelék	287
Az anyakönyvi bejegyzések jellemzői	287
A halálozások hiányos regisztrációja	290
A születések regisztrációja	293
A házasságkötés, termékenység és halandóság elemzésében felhasznált minta kialakítása ..	294

Köszönetnyilvánítás

Jelen dolgozat közel 10 éves munka eredménye. Szerves folytatása a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Tanszékén 2001-ben és 2003-ban megvédett szak- illetve mesteri dolgozatoknak. Az elindulásban sokat segített Pál Judit, egykori szakdolgozati témavezetőm, aki kezembe adta a legfontosabb magyar nyelvű történeti demográfiai szakirodalmat, továbbtanulási szándékomban támogatott és utat nyitott a magyarországi szakmai körök felé.

A Ph.D képzés és a dolgozat elkészítése alatt folyamatos szakmai támogatásban részesültem. Hálával tartozom mindenkinek, akivel az ELTE BTK Atelier Társadalomtudományi Doktori Iskolában kapcsolatba kerültem, vagy együtt dolgozhattam. Mindenekelőtt Benda Gyulának tartozom köszönettel, aki a család- és népességtörténeti kutatás legjobb hagyományaira és új kutatási irányokra hívta fel a figyelmem. Külön köszönet illeti Granasztói Györgyöt, hogy felfigyelt a munkámra, és később témavezetőként segített a disszertáció végleges formába öntésében. A Granasztói György és Sonkoly Gábor javaslatára és támogatásukkal 2006. őszén két hónapot töltöttem a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-on (EHESS), ahol a legjobb nemzetközi szakirodalomhoz sikerült hozzájutnom.

Szeretném megköszönni Faragó Tamás és Őri Péter segítségét és támogatását. Az általuk szerkesztett *Történeti Demográfiai Évkönyv* keretét teremtett a legfontosabb kutatási eredményeim közlésére és szakmai megvitatására. A Faragó Tamással folytatott beszélgetések új kutatási és szakmai perspektívákat nyitottak meg számomra. Őri Péterrel való szakmai együttműködésünk az irányítása alatt álló és az OTKA által támogatott (OTKA K 73237) közös kutatásban konkretizálódott. A kutatást a Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet fogadta be, amivel lényegében megteremtődtek a disszertáció megírásának anyagi és szakmai feltételei. Az Őri Péterrel való napi munkakapcsolat, biztatás és munkára ösztönzés a dolgozat megírásában az egyik legjelentősebb segítő tényezőzt jelentette.

Nagyon köszönöm Varga Ernst Árpád önzetlen segítségnyújtását, amelyet a statisztikai adatok összegyűjtése és feldolgozása során megtapasztalhattam.

Külön köszönettel tartozom Portik Bakai Sándornak, a Szentegyházfasalvi Római Katolikus Egyházközség plébánosának és Czikó Lászlónak, a Kápolnásfalvi Római Katolikus

Egyházközség plébánosának, akik hosszú éveken keresztül mindig barátsággal, segítőkességgel fogadtak, és lehetővé tették az egyházi anyakönyvek kutatását.

Munkámat 2007-ben egyéves kutatói ösztöndíjjal konferencia- és publikálási lehetőséggel nagyvonalúan támogatta az MTA–SYLFF Fiatal Vezetők Ösztöndíja Alapítvány. Támogatásukat ezúton is köszönöm. A módszertani célú rövid tanulmányutak a Genfi Egyetem „Laboratoire de Démographie et d’Étude Familiale” nevű intézetében, a Rostock-i „Max Plack Institute for Demographic Research” intézetben, majd a Lund-i Egyetem „Centre for Economic Demography” központjában lehetővé tették a nemzetközi kitekintést és az elemzési módszertan kidolgozását. A demográfiai és statisztikai módszerek, valamint a családrekonstrukciós adatok kezelésének elsajátítását nagymértékben elősegítette a Michigani Egyetem (USA) Inter-University Consortium for Political and Social Research 2006. évi nyári képzése, ahol a hosszmetzeti történeti demográfiai adatok új elemzési módszertanába nyerhettem betekintést. A munka végén visszatekintve a képzés teljességgel nélkülözhetetlennek bizonyult a disszertáció jelen formában történő megírásához.

Hálával tartozom szüleimnek és legfőképpen feleségemnek Ingridnek, a türelemért és a lelki támogatásért, amellyel lehetővé tették, hogy e többéves kutatás megvalósuljon, és jelen dolgozat megszülethessen.

Budapest, 2010. november 14.

Pakot Levente

Bevezetés

Célok és a téma behatárolása

Jelen dolgozat témája az Udvarhely vármegyei *Havasalja* kistérség falvaiban a 19. század második felében lezajlott demográfiai változás. A vizsgálat alapvetően kettős célkitűzésnek próbál megfelelni. Egyfelől annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy a kistérség falvainak – kiemelten pedig Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva (ma Hargita megye, Románia) – népessége egyéni, családi és közösségi szinten milyen demográfiai válaszokat adott az archaikus gazdasági szerkezettel és tőkeszegénységgel jellemezhető gazdasági környezetben. Másfelől, a demográfiai differenciák vizsgálatán keresztül megpróbálja feltárni a falusi családok társadalmi és demográfiai reprodukciójának mozgatórugóit. Összességében, a dolgozat azoknak a stratégiáknak a feltárására vállalkozik, amelyek mentén a székelyföldi települések lakói saját életstruktúráik folyamatosságának, megújításának és reprodukciójának biztosítása érdekében cselekedtek, és a változásokhoz alkalmazkodtak. A dolgozat általános kérdésfeltevése, hogy átalakulásban levő falusi közösségekben melyek azok az utak, amelyeket az egyének a számukra fennálló lehetőségek közül kiválasztanak, figyelembe véve korábbi élettörténetüket, családi kontextusait, társadalmi környezetüket és saját egyéni elvárásaikat.

A téma vizsgálata több szempontból is fontossággal bír. Először is, a *Havasalja* kistérség falvaiban a 19. század második felében lezajlott demográfiai változások megrajzolása az országos- és vármegyei léptékű feldolgozásokból származó ismereteink gazdagodását és árnyalását ígéri. A szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi római katolikus egyházi anyakönyvek adataiból rekonstruált egyéni és családi élettörténetek mikro-demográfiai elemzése a demográfiai viselkedés ok-okozati összefüggéseinek feltárása révén lehetővé teszi a demográfiai átalakulás mélyebb megértését. Másodsor, a rekonstruált élettörténeti adatok időbeni mélysége és gazdagsága lehetőséget nyújt arra, hogy a falusi családok működésében a nemek és nemzedékek közötti, illetve nemzedékeken belüli kapcsolatok jellemzőit jobban megismerhessük.

A demográfiai jelenségek jellemzőinek leírása mellett a dolgozat hangsúlyosan a demográfiai viselkedéseket meghatározó egyéni és családi tényezők vizsgálatára törekszik. Mindezt a családrekonstrukciós módszerrel létrehozott adatok többváltozós statisztikai

elemzésével valósítja meg. A természetüknél fogva mikroszintű és hosszmetzeti adatok többváltozós statisztikai elemzésével a nemzetközi család- és népességtörténeti kutatások új irányvonalainak a magyar történeti szakirodalomban való meghonosítására teszünk kísérletet.

A demográfiai viselkedések vizsgálatában a hangsúly a helyben maradtak sajátos magatartásainak feltérképezésére irányul, mivel forrásaink nem teszik lehetővé az elvándorlás vizsgálatát. A településen maradó személyek vizsgálatának fontosságát a vándorlás kutatás egyik jeles szakemberének véleménye is alátámasztja, amely szerint: „Az elvándorlás csupán egyike lehetett azoknak a lehetséges válaszoknak, amelyek a falusi válsághelyzetre adódtak. Az emberek nagyon gyakran kitarítottak az otthon mellett, fenntartva a falusi élet kereteit, megváltoztatva kenyérkeresetük módját, és kevesebből élve, mint korábban” (Moch 1992: 111).

Jelen dolgozat a család- és népességtörténet kérdésfelvetéseivel a székellyöldi falusi társadalmak gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó kutatásokhoz szeretne becsatlakozni. A korszak gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozásai a 19. század második felére teszik a hagyományos közösségek bomlását, melynek okait a növekvő állami beavatkozásban, a közfölkdek határszűkülésében és funkcióvesztésében, valamint a házi-ipari termékek piacainak megszűnésében látják (Egyed 1975; Egyed 1981; Imreh 1993; Szász 1987; Venczel 1937; Venczel 1942). A gazdasági válságra adott egyértelmű választ az elvándorlásban azonosítják. A jelenség részletesebb leírását, elméleti keretbe foglalását Venczel József végezte el, aki az elvándorlást a gazdasági erőforrások beszűkülésével magyarázta, és a túlnépesedési válságra adott reakcióként szemlélte. Ezek a munkák elsősorban aggregált adatok feldolgozásán alapulnak, és makroszinten vizsgálják a demográfiai jelenségek és a gazdasági krízisek közötti összefüggéseket. Hiányoznak azonban az olyan mikroközösségi szintű feldolgozások, amelyek a külső (itt gazdasági) hatások által kiváltott válaszlépéseket kisközösségi, családi és egyéni szinten vizsgálnák. A 19. század végi, 20. század eleji demográfiai realitások jobb megértését remélhetjük azáltal, hogy a vándorlás mellett a házasodást, a halandóságot, és a termékenységet is a vizsgálat tárgyává tesszük.

Az alábbi munka szerves részét képezi egy nagyobb népesedéstörténeti kutatásnak, amely a kárpát-medencei demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli különbségeinek feltérására törekszik.¹ A kutatás makro- és mikroszinten részben megyei, részben településszintű demográfiai adatok segítségével próbálja a demográfiai viselkedés

¹ Az OTKA által támogatott kutatás címe: Demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli differenciái a 19-20. századi Magyarországon. A kutatás irányítója Óri Péter.

térszerkezetét megragadni, regionális és lokális demográfiai rendszereket elkülöníteni. A makroelemzés során kiválasztott néhány település anyakönyvi mikroelemzésével pedig a feltárt különbségek értelmezésére törekedik. Az alábbi dolgozatban a mikro-demográfiai vizsgálat kerül hangsúlyosan előtérbe. Ennek ára van: a mikrovizsgálati megközelítésmódból fakadóan vállalnunk kell a kutatás behatároltságát. Összességében azonban azt várjuk, hogy esettanulmány jellege ellenére a jól fókuszált kutatás jelentős mértékben bővítheti az ismereteinket a széleskörű és általános folyamatokról.

A dolgozat első részében a testvértelepülések szintjén megragadható demográfiai átalakulást mutatjuk be. Az elemzés hangsúlyát a lokális és mikro-regionális demográfia összetevőinek bemutatására helyezzük. A fellelhető népszámlálási adatok felhasználásával, valamint az egyházi anyakönyvi adatok nem-nominatív módon történő feldolgozásával azonosítjuk a korabeli demográfiai rendszer legfontosabb alkotó elemeit.

A dolgozat második részében a család képezi a vizsgálat fókuszát. A családot igyekszünk mindig az egyén szempontjából meghatározni. A háztartások szerkezeti leírása mellett megvizsgáljuk, hogy milyen háztartási és rokonsági kontextus jellemezte az egyének helyzetét a saját életútjuk folyamán. Külön fejezetben vizsgáljuk a falusi társadalmak demográfiai reprodukcióját, ahogyan az a helyben alapított családok demográfiai folytonosságában megragadható.

A dolgozat harmadik részében az egyéni dimenziót helyezzük előtérbe. A családi reprodukció demográfiai aspektusainak jobb megértése érdekében az egyéni életszakaszokra fordítjuk figyelmünket, és részletesen megvizsgáljuk a szentegyházasközi és kápolnásfalvi emberek életének nagyobb fordulópontjait: a gyerekkori életkilátásokat, a felnőtté válást és házasságkötést, a gyerekvállalást, majd a megözvegyülést és az esetleges újravezetést. Ezzel a szükségképpen leegyszerűsítő vázlattal azokra a töréspontokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek az egyének életútját meghatározták. Először a fordulópontok időzítését azonosítjuk, majd megvizsgáljuk azokat a tényezőket, amelyek leginkább magyarázzák a demográfiai differenciákat.

A bevezető további részében a dolgozatban alkalmazott családrekonstrukciós legfontosabb jellemzőit ismertetjük. Külön kitérünk a családrekonstrukciót ért módszertani problémákra és kihívásokra, majd felvázoljuk az új elemzési lehetőségeket. A bevezető végén röviden felvillantjuk a családtörténet és a népességtörténet közötti új párbeszédnek az életút-vizsgálatok elterjedésével összefüggő lehetőségét.

A családrekonstitúció módszerétől az eseménytörténeti elemzésig

Azok a történeti vizsgálatok, amelyek a különböző demográfiai jelenségeket az egyének szintjén vizsgálják, maguktól értetődően az egyéni rekordok összekapcsolásán alapuló adathalmazt használnak. A történeti vizsgálatokból jól ismert a Louis Henry – francia demográfus – által kidolgozott családrekonstitúció módszere.² Jelen dolgozat keretében felhasznált adatokat a családrekonstitúció módszere alapján hoztuk létre. Az adatok részletes bemutatását megelőzően érdemes áttekinteni a családrekonstitúció módszerének főbb jellemzőit, a Louis Henry által megfogalmazott fontosabb adatelemzési és adatszelekciós szabályokat, valamint a módszerrel szemben az utóbbi időben megfogalmazott kritikák főbb elemeit. Nem utolsósorban pedig, érdemes áttekinteni a családrekonstitúciós adatok felhasználása előtt megnyíló, az alkalmazott statisztika fejlődésével összefüggő új lehetőségeket.

A családrekonstitúció módszere

A családrekonstitúció módszere az 1950-es évektől széles körben elterjedt a történeti demográfiai kutatásokban és központi szerepet játszott a történeti demográfia látványos fejlődésében.³ A módszert leginkább a népszámlálások előtti periódusok demográfiai mintáinak megrajzolásához használták, de sikeres alkalmazásai az aggregált demográfiai adatok kiegészítéseként, a mikro léptékű demográfiai minták megrajzolására is kiterjedtek. A munka időigényessége miatt a kutatók kisebb földrajzi egységek rekonstrukciójára, általában egy, esetenként néhány település anyakönyvi anyagának feldolgozására vállalkoztak.

A családrekonstitúció a keresztemlékeket, házasságkötéseket és temetéseket rögzítő egyházi anyakönyvi adatokra épül.⁴ Ezek az adatok az adott egyházközségben vagy településen élő valamennyi emberről őriznek információkat, hiszen a születést követően az

² A családrekonstitúciós modern módszerét Louis Henry és munkatársai fejlesztették ki (Fleury – Henry 1956; Gautier – Henry 1958). Louis Henry-t megelőzően svédországi kutatók (Karl Arvid Edin és Hannes Hyrenius) genealógiai jellegű munkáikban már alkalmazták a módszert. Henry munkájának újdonsága a modern demográfiai számítások elvégzését elősegítő szabályok és statisztikai tesztek összeállításában rejlett. Ezeket a későbbiekben részletesen ismertetjük.

³ Flinn 1981. A családrekonstitúció módszerének nemzetközi és hazai történetére vonatkozóan magyar nyelven ld. Benda 2006; Óri 1998. A történeti demográfia módszereiről általános áttekintést nyújt Faragó 2003a: 312–318.

⁴ A családrekonstitúciós módszer kézikönyvei: Fleury – Henry 1956; Henry – Blum 1988. A családrekonstitúció módszerének magyar nyelvű bemutatására lásd Andorka 1988.

egyént megkeresztelték, ha házasságot kötött megeskették, majd eltemették. A családrekonstrukció technikája voltaképpen egy adott személy vagy az egyes családtagok különböző életeseményei közötti kapcsolatok létrehozására irányul. A módszer logikája szerint minél több olyan esemény között sikerül kapcsolatot létesíteni, amely egy adott családhoz köthető, annál nagyobb a demográfiai elemzés keretében felhasználható információ mennyiség. A rekonstruálható családok száma változó, hiszen a családok és családtagjaik nem feltétlenül maradtak életük teljes időtartama alatt egyetlen település vagy egyetlen egyházközség keretében. Általában, minél teljesebb egy adott családtörténet, annál több információ áll rendelkezésre. Például egy adott nő születésének és házasságkötésének időpontjai közötti létrehozott kapcsolatból kiszámítható a házasságkötési életkora. A születési időpontjának ismeretében megrajzolható a nő termékenységtörténete, míg a halálozás időpontjának ismeretében pedig, meghatározható a házasságban eltöltött éveinek száma, illetve a halálozási életkora. Amennyiben ezek az információ összekapcsolhatók a férjére vonatkozó születési és halálozási információkkal, akkor megállapítható a két fél közötti életkorbeli különbség, továbbá az is, hogy ezt a nőt özvegyként érte a halál vagy sem.

A módszer lényege, hogy a házaspárookra és gyerekeikre vonatkozó házasságkötési, keresztelési és halálozási anyakönyvi információkat úgynevezett „családlapok”-ra összesítik, majd ezeket az információkat a demográfiai elemzés keretében hasznosítják. Egy adott család rekonstrukciója elkészültnek tekinthető, amennyiben a kutató rendelkezésére állnak a családtagok születési és halálozási adatai, illetve a házasságot kötött személyek esetében a születésre, a házasságkötésre és a halálozásra vonatkozó adatok. Ezek az információk csupán a vázát adják egy – egy élettörténetnek, de az anyakönyvek, illetve egyéb források révén ezek az információk kiegészíthetők a foglalkozásra, lakóhelyre, társadalmi státusra, földtulajdonra stb. vonatkozó információkkal. A demográfiai elemzés azonban önmagában a fent felsorolt három életeseményen nyugszik, hiszen a születés, házasságkötés és a halál, a férfi vagy női életpályák legfontosabb állomásainak tekinthető.

A családrekonstrukciós adatok jellemzője, hogy úgynevezett „passzív regisztrációs rendszer”-ből (*passive registration system*) származnak (Alter – Mandemakers – Gutmann 2009). Ezekben a rendszerekben csupán az ismert, hogy az egyén az esemény bekövetkezési időpontjában jelen volt, vagyis az esemény bekövetkezésének kockázata alatt állt. A megfigyelés alól kilépő személyek nem jelzik a távozásukat, következésképp nem ismert, hogy milyen hosszú ideig álltak kockázat alatt a legutóbb regisztrált eseménytől a nem-megfigyelt távozásuk időpontjáig. Az egyházi anyakönyvek ilyen passzív regisztrációs rendszereknek tekinthetők. Tudósítanak arról, hogy a születések, a házasságkötések és a

halálózások megtörténtek, de arról nem tájékoztatnak, hogy az egyének mikor hagyták el a települést. Népszámlálások hiányában tehát nem számolhatunk születési és halálózási arányszámokat, hiszen nem ismert, hogy valójában hány ember állt a vizsgált demográfiai esemény kockázata alatt.⁵ Louis Henry ezt a problémát a családrekonstrukciós módszer szabályainak kidolgozásával kezelte. Olyan szabályokat dolgozott ki, amelyek révén korlátozta az élettörténetek megfigyelésének lezárásaként felhasználható események körét.⁶ Az általa kidolgozott szabály szerint a részleges élettörténet lezárásaként szolgáló esemény nem lehet azonos a vizsgált eseménnyel. Például a rekonstruált élettörténetek felhasználhatók a korszpecifikus házas termékenységi arányszámok kiszámítására,⁷ de csak abban az esetben, ha a megfigyelést lezáró életesemény nem születés. Azok a megfigyelések, amelyeket születések zártak le nem használhatók a termékenységi arányszámok kiszámításában, hiszen a ténylegesnél magasabb arányszámot eredményeznek: az adott születés növeli a számlálót, de a kockázati idő összességében lerövidül, hiszen a megfigyelés csupán a születés időpontjáig tartott.

Anthony Wrigley – a családrekonstrukció szabályait angol nyelvterületen népszerűsítő kutató – szerint a népesség demográfiai jellemzőinek kiszámításához szükségünk van olyan kritériumra, amely lehetővé teszi annak megállapítását, hogy egy adott család jelen volt vagy sem a vizsgált településen (Wrigley 1966: 147). Például egy keresztelési anyakönyvi bejegyzés tájékoztathat egy adott csecsemő megszületéséről, de ahhoz, hogy ezt a gyereket a csecsemő- vagy gyerekhalandóság kiszámításához szükséges kockázati népességhez sorolhassuk, léteznie kell egy olyan módszernek, amely alapján megállapíthatjuk, hogy a kisgyerek egy bizonyos időszak alatt a településen tartózkodott vagy sem.

Wrigley tolmácsolásában is hangsúlyos szerepet kap az a szabály, amely szerint az élettörténetek lezárásának kritériuma nem lehet azonos az általunk vizsgált eseménnyel. Például tegyük fel, hogy egy adott családlap tartalmazza a feleség születési időpontját, a házasságkötés időpontját, néhány gyerek születési időpontját, továbbá azoknak a gyerekeknek a halálózási időpontját, akik csecsemőkorban meghaltak, viszont hiányzik a házasság megszűnésének időpontja. Ezek az információk bizonyos számításokra felhasználhatók, másokra viszont nem. Például, ha a házasságból származó második gyerek négy éves korában

⁵ A demográfiai arányszám a demográfiai esemény (például születés) és az esemény megtapasztalásának kockázata alatt álló népesség (például a 15–49 év közötti házasságban élő nő) hányadosa.

⁶ A családrekonstrukció szabályai megtalálhatók a családrekonstrukció fentebb már felsorolt klasszikusnak tekintett kézikönyveiben (Fleury – Henry 1956; Henry – Blum 1988), és az angol nyelvű szakirodalomban is (Wrigley 1966: 147–149; Wrigley – Schofield 1973).

⁷ Korszpecifikus házas termékenységi arányszám: az adott korcsoportba tartozó nők által szült gyermekek száma és az adott korcsoportba tartozó nők számának hányadosa.

meghalt, de a halálát követő újabb keresztelesek bizonyítják a család jelenlétét a településen. Ebben az esetben a második gyerekről származó információk felhasználhatók a kisgyerekkori – 0-5 éves kor közötti – halandóság elemzésekor, hiszen a későbbi információk birtokában feltételezhetjük a család folyamatos jelenlétét a településen. A csecsemő- és gyerekhalandósági arányszám kiszámítása során a 4 életév a nevezőhöz, a haláleset pedig, a számlálóhoz adódik. Egy olyan esetben viszont, amelyben kizárólag a haláleset bizonyítja a gyerek jelenlétét az élete első négy évében, ezek az információk már nem kaphatnak helyet a gyerekhalandóság vizsgálatában, hiszen ily módon túlbecsülnénk a gyerekhalandóság szintjét az adott egyházközségben. Ha nem halt volna meg a gyerek, a jelenléte nem nyert volna igazolást. Ezek az információk akkor sem elfogadhatók, ha a testvérek halálzási adatai rendelkezésünkre állnak, hiszen egy adott testvér halálát a megfigyelés lezárásaként használva voltaképpen egy olyan pillanatban zárnánk le a megfigyelést, amikor egyébként az adott családban a halálozás kockázata magasnak bizonyult.

A családrekonstrukció módszerét ért kritikák

A hagyományos családrekonstrukcióval szemben az elmúlt évtizedekben megfogalmazott kritikák a módszer korlátait három pontban azonosították: 1) az adatok jelentős mértékű szelekcióját eredményező szigorú szabályokban; 2) a többváltozós elemzések használatának korlátaiban; illetve 3) az élet-események szakaszolásának nehézségeiben.⁸ A kritikákat sorrendben tárgyalva, első helyen az adatok szelekciójára vonatkozó szigorú szabályok állnak, amelyek miatt az adatok csupán egy kisebb része elemezhető. Az adatok szelekciója elsősorban azokat a családokat érinti, akik rövid ideig tartózkodtak az adott településen. A családrekonstrukció fent ismertetett szabályai szerint, a településen élt és rekonstruált családok egy kisebb része használható az elemzésben, és ma még nincs konszenzus arra nézve, hogy a „rekonstruált kisebbség” mennyiben reprezentálja a

⁸ A családrekonstrukciós módszerrel szemben megfogalmazott kritikák felsorolása a Myron Gutmann és George Alter összefoglalásán alapul (Gutmann – Alter 1993).

településen élt összes családot.⁹ A legtöbb, családrekonstrukción alapuló becslés csak abban az esetben elfogadható, ha az úgynevezett „teljes családlapok” információinak feldolgozásán nyugszik, vagyis ha kizárólag azokat a családokat vizsgálja, amelyekben a házaspár együtt maradt a feleség 50. életévének betöltéséig. A felnőttkori halandóság magas értékei miatt azonban, nagyon gyakori volt, hogy a „településen maradt” házaspárok a feleség 50. életévének betöltése előtt felbomlottak, vagyis nem alkottak úgynevezett „teljes családokat”, így eleve ki kell zárni őket az elemzésből. Ez egy leküzdhetetlen feladat, amelynek okai részben az egyházi anyakönyvek fent említett jellemzőire, illetve a családrekonstrukció adatgyűjtési módjára vezethető vissza.

Myron Gutmann és George Alter az adatszelekció probléma megoldásaként a népszámlálási adatok felhasználását javasolják (Gutmann – Alter 1993). Véleményük szerint a klasszikus családrekonstrukció jól összeilleszthető a népszámlálási adatokkal, és a családrekonstrukció irodalma ajánl is néhány ötletet a kétfajta adatállomány összeegyeztetésére. A népszámlálási adatok információkkal szolgálhatnak az egyének és családok legfontosabb társadalmi-gazdasági jellemzőiről, amelyeket a családrekonstrukciós adatokban hiába keresnénk. A népszámlálás jelentősége azonban mindez mellett abban is rejlik, hogy a kockázati periódus végét jelentő időpontként is felfogható. Abban az esetben, ha a családrekonstrukció mellett népszámlálási adatok is rendelkezésre állnak a kockázati népesség problémája könnyebben kezelhető, hiszen két népszámlálás alkalmával jelen levő népességből jó keretet kínál a különböző demográfiai események kockázata alatt álló népesség kijelölésére.

A családrekonstrukció további hiányosságát Gutmann és Alter abban látják, hogy a családlapon összesített információk rendkívül nehezé – szinte lehetetlenné – teszik a többváltozós elemzés használatát. A családrekonstrukcióban használatos demográfiai becslések egyszerűségük és érthetőségük miatt nem életképesek. A termékenység

⁹ A történeti demográfiai szakirodalomban a szelektivitási hibával kapcsolatos vélemények megoszlanak. David Levine szerint a gyakorlatban ez a fajta szelektivitási hiba alacsony lehet (Levine 1976). Hasonló véleményt fogalmaztak meg Anthony Wrigley és szerzőtársai az Anglia népesedéstörténetéről írott kötetükben (1997). Steven Ruggles azonban erősen kritizálta a Wrigley és szerzőtársainak a családrekonstrukció módszerén alapuló eredményeit, és felhívta a figyelmet a családrekonstrukciós adatok potenciális hibaforrásaira (1999). Ruggles véleménye szerint a családrekonstrukción alapuló becslések még abban az esetben is hibásak lehetnek, ha egyébként a „helyben maradók” valóban reprezentálnák a teljes népességet. Érvelése szerint a házasság előtti elvándorlás valószínűsége éppen a későn házasodók körében lehetett a legmagasabb. Következésképp a késői házasságok egy részét az elvándorlás miatt nem rögzítették (Ruggles 1992). Hasonlóképp, a halálozás előtti elvándorlás kockázata a hosszabb életűek körében lehetett a legmagasabb. Ez utóbbi személyek alulreprezentáltak lehetettek a teljes népességben, amely összességében a várható élettartam alulbecslését eredményezhette. A házassági életkort tekintve Wrigley válaszában (1994) azt állította, hogy a probléma valójában nem volt annyira jelentős, mint ahogyan azt Ruggles feltételezte. A kettejük közötti vita azonban nem jutott nyugvópontra (Ruggles 1999).

elemzésében a számítások a korszpecifikus termékenységi arányszámok kiszámítására, a születési közötti időintervallumok átlagainak, illetve az anya utolsó szüléskori életkorának kiszámítására fókuszálnak. A házassodás vizsgálatában és a családméret becslésében ugyancsak az átlagok kiszámításai dominálnak. Két szubpopuláció összehasonlításában ezek az átlagok vagy arányszámok egyetlen tábla különböző soraiiban vagy oszlopaiban szerepelnek. Az összehasonlítás lehetősége nagyon leszűkül abban az esetben, amikor egyidőben több összehasonlítást kell elvégezni, a számítások sok időt vesznek igénybe, és az eredmények gyakran nem férnek el egy táblázat keretében. A többváltozós összehasonlítások nagyon nehezen megvalósíthatók. Az összehasonlítást követően azonban nyitott marad a statisztikai szignifikancia kérdése is, hiszen a családrekonstitúció kánonja nem tartalmazza ezt a lehetőséget. Példának okáért előfordulhat, hogy az anyák utolsó szüléskori életkora magasabb az egyik női születési kohorszban, mint a későbbiben, de általában azt már nem lehet megállapítani, hogy ezek a különbségek a véletlennek köszönhetők vagy sem.

A családrekonstitúció harmadik és egyben utolsó korlátja, hogy az adatokat nehéz az élet-események egymást követő szakaszaira – szekvenciáira – bontani. A klasszikus családrekonstitúcióban az események egymásutániságát és szakaszolását nem veszik figyelembe. Például nagyon nehezen vizsgálható az a kérdés, hogy a szülők halála vagy továbbélése milyen módon befolyásolja a gyerekeik házasságkötését, vagyis azok a férfiak és nők, akiknek a szülei már meghaltak korábban vagy későbben házasodnak azoknál a férfiaknál és nőknél, akiknek szülei még életben vannak. A termékenység vizsgálatában például a pótlási effektus kérdése is ide sorolható, amely a következőképpen hangzik: nagyobb-e a valószínűsége egy újabb gyerek születésének abban az esetben, ha egy korábban született gyerek meghalt? Ezekben az esetekben tehát az események egymásutániságán és szakaszolásán van a hangsúly, és épp az ilyen típusú kérdések vizsgálata nehézkes a családrekonstitúció klasszikus módszertanának követésével.

A családrekonstitúció mint eseménytörténeti elemzés

Az alkalmazott statisztika utóbbi években tapasztalt fejlődése ugyanakkor megnyitotta az utat a családrekonstitúciós adatok eredményesebb felhasználása előtt. A lehetőségek bővülését azoknak a statisztikai technikáknak az elterjedése hozta, amelyeket összefoglaló néven eseménytörténeti elemzésnek (*event history analysis*) nevezünk, és amelyek lehetővé teszik a halandósági tábla információinak és a regressziós elemzésnek az összeegyeztetését.

Ez a módszer azokra a statisztikai technikákra alkalmazott általános kifejezés, amelyek az egyén élettörténetében adódó változásokat leíró adatokat elemzik. A módszer a halandósági tábla egyfajta kiterjesztésének is tekinthető, amelynek keretében lehetővé válik a többváltozós regressziós elemzés.

Az életút-elemzés gyökereit a mérnöki kutatásokban kereshetjük, amelyek arra keresték a választ, hogy mennyi idő telik el egy adott strukturális elem – mondjuk egy híd tartó rúdja – meghibásodásáig. A módszer első kidolgozásai a demográfiai elemzésekben a halandóság elemzésére figyeltek. Napjaink kutatásaiban a módszert kiterjesztették a demográfiai folyamatok majdnem összes tartományára, amely magába foglalja a nupcialitás és a termékenység elemzéseket is.

Az eseménytörténeti elemzéshez köthető legfontosabb vizsgálati kérdések arra keresik a választ, hogy az egyének egy adott élethelyzetből mikor és milyen gyakorisággal lépnek át egy következő élethelyzetbe, például az iskolapadból a munka mezejére, a szüleikkel való együttélésből más együttélési formákba, a nőtlen/hajadon állapotból a házassági állapotba, a gyermektelen státusból a szülői státusba. Fontos kutatási kérdés továbbá az is, hogy az egyén élettörténetének korábbi szakaszaiban történő változások (átmenetek) milyen befolyással vannak a későbbi életkorban hozott döntésekre.

Az eseménytörténeti elemzés az élettörténeteket különböző státusok/állapotok közötti *átmenetek*¹⁰ sorozatainak tekinti. A státusok/állapotok vonatkozhatnak családi állapotra, munkaerő-piaci helyzetre, háztartási és családi jellemzőkre stb. Nagyon sok jellemzőt lehet használni az élettörténet leírásakor, és mindenik élettörténet az átmenetek egyedi sorozatát tartalmazza. Egy adott státusban/állapotban eltöltött idő egy *időtartam-szakasz*¹¹ eredményez. Minden egyes élettörténet voltaképpen időtartam szakaszok sorozatából áll, amelyek az élettörténetek különböző jellemzőinek egymást átfedő és keresztező változásait írják le. Az eseménytörténetek sokféle módon leírhatók: azoknak az embereknek a számaként, akik egy adott időpillanatban betöltik a státusokat/állapotokat; a státusokban átlagosan eltöltött időtartamként; a státusok közötti átmenetek bekövetkezési arányszámaként¹², illetve az átmenetek között eltelt időtartam eloszlásaként.

Az eseménytörténeti adatok két csoportba sorolhatók: *események* és *nyilatkozatok*¹³. Az események azokat az időpontokat jelölik, amikor az egyik státusból a következő státusba

¹⁰ Az „átmenet” lényeges szakirodalmi fogalom. Angol megfelelője: „transition”.

¹¹ Az „időtartam-szakasz” angol szakirodalmi megfelelője a „spell”.

¹² Az átmenetek bekövetkezési arányszáma az esemény bekövetkezési kockázatát mutatja. Angol szakirodalmi megfelelője a „hazard rate” kifejezés, amely az eseménytörténeti elemzések leggyakoribb függő változója.

¹³ Az „események” és „nyilatkozatok” kifejezések angol megfelelői: „events” és „declarations”.

történő *átmenet* bekövetkezik. A családrekonstrukciós adatok esetében a születés, a halál és a házasságkötés az élet fontos átmeneteiről – belépés az életbe, majd kilépés onnan, nőtlen/hajadon állapotból belépés a házasságcsaládi állapotba – tudósítanak. A családi kontextus figyelembe vétele azonban az átmenetek jóval szélesebb skálájának használatát teszi lehetővé, mint például az özvegyiség, árvaság, a gyermekek száma, stb. A nyilatkozatok az egyéni jellemzők adott pillanatra vonatkozó leírását nyújtják, szemben az eseménnyel, amely a jellemzők megváltozásának az időpontját tartalmazza. A nyilatkozatok nem tájékoztatnak arról, hogy az egyének mikor léptek át egy adott státusba/állapotba, de nagyon fontosak lehetnek egy sajátos átmenet kockázati idejének meghatározásában. A népszámlálások egyéni íveinek információi – amennyiben fellelhetők – a nyilatkozatok sajátos formáit jelentik, hiszen többek között tartalmazzák, hogy egy bizonyos népességben kik azok, akik még nőtlenek/hajadon, házasságcsaládi állapotúak.

Az eseménytörténeti elemzésben az idő fontos szerepet játszik, hiszen az eseménytörténetek időben zajló folyamatokról tájékoztatnak. Az eseménytörténeti elemzés gyakran feltételezi, hogy az átmenetek időben bekövetkezése nem véletlenszerűen vagy homogén módon történik, hanem az átmenetek bekövetkezési valószínűségei szisztematikus módon változnak, vagyis az átmenetek időzítése és sorrendje fontossággal bír. Az elemzés során az idő több módon is konceptualizálható. Az eseménytörténeti elemzés néha a naptári időt használja, de sokkal elfogadottabb az időnek egyéni életévekben történő mérése. Az időtartam kezdete általában a megelőző esemény időpontjához köthető. A termékenységi elemzésében, ahol a vizsgált esemény (születés) többször megismétlődik az időt nagyon gyakran a megelőző születés időpontjától számítják.

Az eseménytörténeti információk feldolgozási folyamatában alapvető problémát jelent annak megállapítása, hogy az egyes személyek mikor és milyen hosszú időn keresztül voltak egy bizonyos esemény bekövetkezési kockázatának kitéve. A felhasznált források gyakran időben és térben is korlátozottak, aminek következtében a kutató általában nem rendelkezik teljes információkkal minden egyes életútra vonatkozóan. Például egy interjú rögzíthet egy teljes élettörténetet, de nem tudósíthat azokról az eseményekről, amelyek az interjú felvételét követték. Az eseménytörténeti vizsgálatokban alapvető problémát teremt az a tény, hogy a mintában szereplő személyek közül néhányan a vizsgálat befejezésének időpontjáig nem tapasztalják meg a vizsgált eseményt. A statisztikusok ezeket cenzorált megfigyeléseknek nevezik, és különbséget tesznek balról és jobbról cenzorált megfigyelések között. Balról cenzorált az a megfigyelés, amelyben már az adott egyén megfigyelésének kezdetén nem ismert a kutató számára, hogy a vizsgált esemény bekövetkezett vagy sem. Ebben az esetben

az adott élettörténet kizárásra kerül a mintából. Az eseménytörténeti elemzésben sokkal elterjedtebb a jobbról cenzorált típusú megfigyelés, vagyis amikor jól ismert a megfigyelt személy státusa, de a vizsgált átmenet (vagyis az átmenetet jelző esemény) a megfigyelés lezárásakor még nem következett be. A szakirodalom a jobbról cenzorált megfigyelések megtartását és hasznosítását javasolja, azzal a feltételezéssel, hogy a cenzorálás időpontja független a vizsgált esemény bekövetkezésének időpontjától. A családrekonstrukciós adatok esetében a halálessel végződő megfigyelés jobbról cenzoráltnak tekinthető, hiszen nem tudható, hogy a megfigyelt személy életben maradása esetén a vizsgált esemény bekövetkezett volna vagy sem.

A családrekonstrukciós adatok olyan élettörténeteket írnak le, amelyet kapcsolt adatoknak is nevezhetünk a retrospektív vagy panel vizsgálatokkal és a folyamatos megfigyelést rögzítő forrásokkal szemben. Az adatok természetüknél fogva longitudinálisak, vagyis hosszsmetszetiek.

Az elemzés megvalósítása úgynevezett személy – időtartam-szakasz adatszerkezet létrehozását igényli. A keresztmetszeti adatok elrendezésével ellentétben a hosszsmetszeti adatok táblázatos formájában mindenik időtartam-szakasz külön sorba kerül. Valójában tehát egy adott személy élettörténetében a megfigyelési időszak alatt bekövetkező változások időtartam-szakaszok szerint kerülnek rendezésre. Mindez azt eredményezi, hogy a keresztmetszeti adatok rendezésével ellentétben – ahol egy adott személyre vonatkozó információk egyetlen sorban vannak rögzítve – a hosszsmetszeti adatok esetében egy adott személyre vonatkozó információk több sort is elfoglalhatnak. Például a házasságkötés-családalapítás hosszsmetszeti vizsgálatában adva lévén egy 1838-ban született és 1858-ban házasságot kötött „A” nevű nő. A 15 éves kort tekintve a házasságkötési kockázat kezdetének az alapinformációk a táblázat egyetlen sorában a következőképpen mutatnak:

A 1853 1858 0 5

ahol A – az adott személy, 1853 – a kockázati időszak kezdete (15 életév betöltése), 1858 – a kockázati időszak vége (az esemény bekövetkezésének időpontja), 0 – az adott személy státusa nőtlen/hajadon, 5 – az időtartam szakasz hossza (egyéni életévben kifejezve).

Ez a sor csupán egy időtartam-szakaszt és egy függő változót ábrázol. Kiegészíthető azonban magyarázó változókkal, mint például a nem és a felekezeti hovatartozás:

A 1853 1858 0 5 Nő Római katolikus

Előfordulhatnak továbbá időben módosuló magyarázó változók is, mint például „A” szüleinek továbbélési státusa. Tételizzük fel, hogy a kockázati időszak kezdetén, 1853-ban „A” – nak mindkét szülője életben van, 1855-ben azonban meghal édesapja, majd 1857-ben az édesanyja is. Ezek a változások a következő adatszerkezeti formát igénylik:

A	1853	1855	0	5	Nő	Római katolikus	0 (mindketten életben vannak)
A	1855	1857	0	5	Nő	Római katolikus	1 (csak az anya van életben)
A	1857	1858	1	5	Nő	Római katolikus	2 (egyik szülő sincs életben)

A táblázat negyedik oszlopában a függő változó értékének a harmadik időtartam-szakaszban történő módosulása jelzi a vizsgált esemény bekövetkeztét.

Az eseménytörténeti elemzés függő változója a vizsgált esemény bekövetkezési kockázata. Az eseménytörténeti elemzés a vizsgált esemény bekövetkezésének időpontja helyett az azt megelőző időtartam-szakaszra fókuszál, és azt vizsgálja, hogy ebben az időtartamban egy vagy több jól meghatározott magyarázó változó miként befolyásolja az esemény bekövetkezésének kockázatát.

Életút vizsgálatok: a családtörténet és népességtörténet közötti közeledés lehetősége

A családtörténet és népességtörténet diszciplínák között hosszú időn keresztül nem létezett tényleges kapcsolat. A hajdan élt családok élettörténetének összeállításán alapuló családrekonstrukció módszere hallatlan sikert biztosított a történeti demográfia számára, a két diszciplína közötti közeledést azonban nem segítette elő. A történeti demográfusok elsősorban a bio-demográfiai témákra – mint például a „természetes termékenység”, a házasságkötési életkor stb. – fókuszáltak, vagyis ritkán kapcsolódtak a családtörténetesekhez.

A két tudományterület fejlődését áttekintve Michel Oris a jelenlegi helyzetet nemrég a diszciplináris mezők újraalakulási és összefonódási fázisaként értékelte (Oris 2000). Nagyon leegyszerűsítve, Michel Oris optimizmusát mindenekelőtt a változással indokolta, amely a társadalomtudományok – elsősorban a demográfia és a szociológia – területén az utóbbi

időben az egyéni életút-vizsgálatok elterjedésének tulajdonítható, és amelynek hatása már a történeti demográfiai és családtörténeti munkákban is fellelhető.¹⁴

A két diszciplína közötti közeledés fontosságának alátámasztására érdemes Alfred Perrenoud véleményét idézni:

„A demográfiai rendszer fontos változásai, mint például a házassági életkor csökkenése, a születéskorlátozás elterjedése, a csecsemőhalandóság csökkenése, vagy a törvénytelen születések arányának emelkedése nem magyarázhatók kizárólag a demográfiai mechanizmusok egybefonódása és összekapcsolódása révén. Ezek a változások a családok életében, az egyéni viselkedésekben, a család erkölcsiségében és szerepeiben végbement változásokról, továbbá a házaspárok, valamint a szülők és gyermekek közötti kapcsolatokat szabályozó normák átalakulásáról is tanúskodnak (Perrenoud 1998).

A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatokról készített összefoglaló mérlegben Benda Gyula a családrekonstitúciós vizsgálatok tervszerű megsokszorozása mellett érvelve, azon véleményének adott hangot, amely szerint a családrekonstitúcióra épülő monográfiáknak „ki kell lépniük a demográfiai elszigeteltségből, s a falusi, kisvárosi, városi társadalom vizsgálatával kellene kiegészülnie. A családrekonstitúciós módszer eddigi gyakorlata azt feltételezte, hogy a demográfiai magatartást egy társadalmi gyakorlat, pattern határozza meg, amelynek lényege az átlagos feltárása révén közelíthető meg. Ma inkább azt mondjuk, hogy a házasságkötés, a választott termékenység, a családforma, vagyis a demográfiai viselkedésformák egyéni és csoportstratégiák következményei, s ezek kontextusát kell a történésznek feltárnia. Ebben a szellemben kellene újragondolni a családrekonstitúciós vizsgálatok stratégiáját.” (Benda 2006: 75). Jelen disszertáció, az életút-vizsgálat nyújtotta lehetőségeket megragadva, próbál elindulni ezen az úton.

¹⁴ A demográfia területén az életút paradigmához köthető szemléletbeli változásokról jó összefoglalást nyújt Willekens: 1999.

A vizsgált egyházközségek

Földrajzi környezet: a vulkáni fennsík, a hegyi patakok és az országút

Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva egymással szomszédos testvértelepülések.¹⁵ Erdélyben, Udvarhely vármegye keleti részén, a Hargita-hegység vonulatának délnyugati előterében, mintegy 800 méter tengerszint feletti magasságban az oláhfalvi Láz nevű zord éghajlatú fennsíkon fekszenek. A két falu Székelyudvarhelytől 24–20 km, Csíkszeredától 28–32 km távolságra található. Tipikus hegyvidéki halmaztelepülések. Lakóik többsége római katolikus felekezetű.

A testvértelepülések természeti környezetét a 19. században három fontos vonás jellemezte. A ? térkép a két falu és a szomszédos települések földrajzi elhelyezkedését ábrázolja a korabeli Udvarhely és Csík vármegye központjaihoz – Székelyudvarhelyhez és Csíkszeredához – illetve a korabeli Erdély fontosabb központjaihoz – Kolozsvárhoz, Brassóhoz, Marosvásárhelyhez, Nagyszebenhez – viszonyítva. A térkép a három jellemző vonás közül kettőre hívja fel a figyelmet.

A Hargita lábánál elterülő *vulkáni fennsík és a kiterjedt erdőbirtok* képezte az első jellemzőt, amely hűen tükröződött a testvértelepülések területi kiterjedtségében. A két falu területe az 1900. évi népszámlálás időpontjában együttesen 19996 kataszteri hold – kb. 34747 hektár – volt, vagyis a korabeli Udvarhely megye legnagyobb települései közé tartoztak (Népszámlálás 1900).¹⁶ A vizsgált falvak területének kiterjedtsége egyfelől szervesen illeszkedett a megye északi, északnyugati, keleti és délkeleti részén található, a Hargita, Görgény és Persányi hegységek közelében fekvő, illetve a szomszédos Csík megye nagy kiterjedésű, erdőbirtokokkal rendelkező településhálózatába. Másfelől viszont éles ellentétben állt az Udvarhely vármegye középső, déli és délnyugati részén található, a patakfolyók – mint például a Nyikó, a két Homoród, a Gagy – által szabdalta dimbes-dombos vidék kistelepüléseivel. Udvarhely megye néprajzi és történeti földrajzi szakirodalma jól meghatározott földrajzi és néprajzi-történeti jellemzők mentén több jellegzetes kistájat azonosít (Hermann – Elekes 2008). Elekes Tibor és Hermann Gusztáv földrajzi és történeti-

¹⁵ A két település nevéként a történeti forrásokban legelterjedtebbek a Kápolnás-Oláhfalú és Szentegyházás-Oláhfalú megnevezések. 1899-ben az „Oláhfalú” utónevet elhagyták, és a falvak nevét „Kápolnásfalú”, illetve „Szentegyházásfalú” megnevezésre módosították. Jelen dolgozat is ez utóbbi megnevezést használja.

¹⁶ A két testvértelepülés területének nagyságával leginkább a megye északnyugati felében fekvő Alsó- és Felsősófalva testvértelepülések 20505 kataszteri holdra kiterjedő területe rokonítható. A megye legnagyobb kiterjedésű településeinek – mint például Oroszhegy, Zetelaka, Lövete, Homoródmáls, Erdőfüle – területe azonban meghaladták, illetve megközelítették az általunk vizsgált települések együttes kiterjedését.

néprajzi jellemzők alapján a Nagy-Küküllő felső folyása, ennek mellékvölgyei és a két Homoród forrásvidékén – a Hargita lábánál – megtelepült falvakat – köztük Szentegyházsfalvát és Kápolnásfalvát is – hagyományosan a *Havasalja* kistájként jelölték meg.¹⁷ A kistáj sajátosságainak felsorolásakor gyakori érv a települések lakóinak római katolikus felekezetiisége.¹⁸

A Hargita hegység közelsége az életkörülmények alapvető meghatározója. A vidékre a hegyi szubalpesi klíma jellemző: sok a csapadék és tartós a hótakaró, a nyár rövid és hűvös, a tél hideg, hosszú és általában novembertől májusig tart. A századfordulón Homolka József által készített térkép a gazdasági termőképesség szerint 4 termékenységi zónára osztotta Udvarhely vármegye területét. Figyelembe véve az éghajlati, földrajzi, mezőgazdasági szempontokat Homolka a vizsgált egyházközségeket 4. termékenységi zónába sorolta. Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás szerint a két testvérfaalu területének 46%-át erdő, 9%-át legelő, 34%-át kert és rét borította, és csupán 7%-ot tett ki a szántóföld aránya.¹⁹ A szántóföld aránya még manapság is nagyon csekély.²⁰

Orbán Balázs 1868-ban a következő módon mutatta be az itteni tájat:

„Nincsen talán bérczes kis hazánkban váratlanul meglepőbb s elragadóan nagyszerűbb látvány, mint az, mely a Czekend tetejéről feltárl. Ott van egy szép fenyves erdővel tarkázott nagy kiterjedésű, színezetben oly páratlanul szép fennsík, az úgynevezett Láz, melynek hullámszatos lapjába a Hargitáról lerohanó két Homoród és Vargyas patakok fenyves szegélyezte völgyületei mélyülnek be: ott van a fennlapály túlfelén a két Oláhfa, messze a havas közzé felnyúló ház csoportjaival, fenyőlő ragyogó tornyaival, szétszórt fűrészhalmjaival, füstölgő pajtaival (havasi tanyaházak); s ott van szemben a háromcsúcsos Hargita rengeteg fenyveseinek átpillantathatlan tömegével, egyikét a legnagyobb havasi képeknek tárván fel.” (Orbán 1868: 69–70).

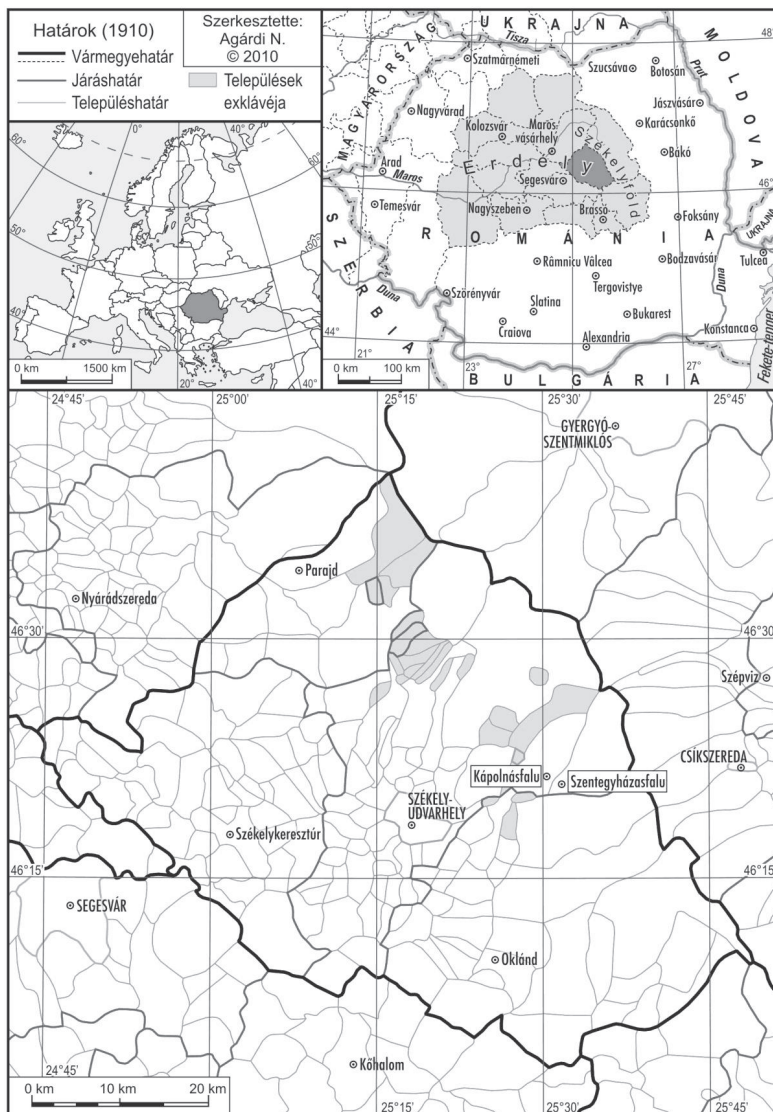
¹⁷ Báth János néprajzkutató, áttekintve a 20. század végi néprajzi vizsgálatok által használt Havasalja tájnév földrajzi kiterjedését, a táj értelemben vett havasaljai terület mellett foglalt állást: „... Úgy vélem, hogy a Hargita nyugati fennsíkján fekvő Szentegyházsfalutól kezdve a Hargita és a Görgényi-hegység közé ékelődő falvakon át Parajd tájáig húzódó falucsoport alkotja a Havasalja területét. Más szóval: a Zetelakától északra, északnyugatra fekvő Görgény-fennsík, valamint a Zetelakától délre, délkeletre eső Hargita-fennsík szétszórt hegyi tanyaí, történelmi falvai és régi „hegy-alatti” települései képezik a Havasalja névvel jelölt néprajzi tájat.” (Báth 2001: 14).

¹⁸ Elekes Tibor és Hermann Gusztáv megfogalmazásában: „E vidék falvaiban a reformáció legfőbb ideig-órág diadalmaskodott; a Székelyudvarhelyen felül fekvő települések – mintegy átmenetként a tarka képet nyújtó Udvarhelyszék és a Hargita túldalán elterülő katolikus Csík-Gyergyó-Kászón között – szilárd és egységes katolikus tömböt alkotnak.” (Elekes – Hermann 2008: 14).

¹⁹ 1895. évi mezőgazdasági összeírás: 710–716.

²⁰ Feltehetően a természeti – földrajzi körülményeknek tulajdonítható, hogy Románia mezőgazdaságának szocialista átalakulásakor, Kápolnásfalván, Szentegyházsfalván és a szomszédos Máréfalván nem alakultak termelő szövetkezetek.

2.1. Térkép: A kutatott régió.²¹

²¹ A térképet Agárdi Norbert, az MTA Földrajztudományi Intézet munkatársa készítette. Segítségét ezúton is köszönöm.

A századfordulón dr. Hankó Vilmos a következőket írja a vidékről:

„Az oláhfalvi fennsík egy sötétzöld fenyvesekkel, dús legelőekkel, kies völgyekkel tarkázott gyönyörű síkság. A fennsík szélén mint áttörhetetlen határfal emelkedik ki a roppant Hargita, rengeteg fenyvesekkel borított trachittömegével. A hegyről kristályvizű patakok sietnek le a fennsík felé, hogy termékenységet öntsének a szomszagos talajba. A lerohanó patakok alkotta völgyek között terül el Kápolnás- és Szentegyházás-Oláhfalva egész a havasokig nyúló takaros házaival, napfényben ragyogó tornyaival.” (Hankó 1896: 92).

A Hargita hegységből eredő *hegyi patakok*, a Csonka vagy Rákos Homoród, a Kis Homoród és a Vargyas patak, újabb sajátos vonását nyújtják a vizsgált településeknek. Kápolnásfalva területén két patak folyik keresztül: a Kis-Homoród patak és a falu területét átszelő Csonka patak (vagy Rákos Homoród patak). Szentegyházásfalva területét a Kis-Homoród és a Vargyas pataka szeli át. A falu lakossága a Kis-Homoród és a Vargyas patakok medrének szakszerű átalakításával a patakok vizét eltérítette eredeti irányukból és bevezette a faluba. A megnövelt vízhozam biztosította az állattartáshoz szükséges vízmennyiséget, ugyanakkor pedig, lehetővé tette a fa feldolgozására szolgáló fűrészek, ványolók és lisztelő malmok működtetését. Szombathy Ignác 1874-ben a következőképpen írt a patakok vizének elvezetéséről:

„Szentegyházás-Oláhfalva úgy szerzett magának patakot, hogy a nagyerdő aljában lefolyó Vargyas patakot a Halas-ággal nagy gátak segítségével bevezették falujokba és ekként hozták létre a Nagy-Homoród patakot, melynek minden malma (az Oltba szakadásig) 3 véka búzával s ugyanannyi zabbal adózik minden garatról Oláhfalvának. Kápolnás-Oláhfalva lakosai ismét átvezették a homoródi fürdőnél a Sugó, Gerendely és Fenyéd patak egy részét a Kis-Homoródba, s így a Küküllő folyamvidékének vizéből az Olt folyamvidékébe vitték át; ezen munkájuk díjául szintén megadóztatják a Kis-Homoród malmait.” (Szombathy 1874: 35).

A víz gazdasági szerepét hangsúlyozza Homoródjánosfalvi Sándor István is, aki 1838 és 1858 között bejárva a vidéket, a következőket írja Szentegyházásfalváról:

„Beérvén a faluba, a Homoród hajtotta fűrészek mellett végig mentünk. Itt a folyó bé van véve a faluba, annak utcáján végig foly, s a fűrészek oly sűrűn rajta, hogy csaknem egymást érik, melyek nemcsak deszkát és lécet, hanem néha embert is vágnak. [...] A kivágott deszkák és lécek rakással állanak e fűrészek mellett, de már ma kurtábbak is, keskenyebbek s vékonyabbak is azok, mint régen és mégis drágábbak. Oka pedig nem a csálni akarás, hanem az, hogy egykor szinte falujokat érő rengeteg fenyvesek erősen megfogytak s szörnyű messziről kell azt már nagy kinnal és költséggel hordaniuk, sőt a csikiaktól is venniük, de szekerek kerekei, melyeken hordozzák, ma is oly nagyok, mint mikor dockát vittek volt Apafi uramnak Ebösfalvára.” (Jánosfalvi Sándor 1942: 4).

A legkorábbi települések feltehetően a jelenlegi falu felső felében a patakokat elzáró gátak környékén keletkezettek, hiszen a telepesek így juthattak legkönnyebben ivóvízhez és a fűrészek hajtásához szükséges folyóvízhez. Később mindkét falu a patakok medrét követve gyarapodott. A Szentegyházassfalván a mesterségesen létrehozott csatorna vizét kis árkokkal elvezették, amelyek később újra a főágba folytak, és ezek mellett néhány utca keletkezett.

Az Udvarhely megyét Csík megyével összekötő *országút* keresztezi a településeket. A legtöbb lakóház az országúttól távolabbra, északi irányban helyezkedett el. A falvak és az országút kereszteződésében feltehetően vendégfogadók, gazdasági épületek, a víz hajtóerejével működtetett vashámorok kaptak helyet. A legközelebbi városi piactól, Székelyudvarhelytől a településeket kb. 4 órányi szekérút választotta el. A Homoród patakok forrásvidékén fekvő települések lakosai számára a Kis- és Nagy-Homoród patakok völgyeiben fekvő települések is megközelíthetők voltak. Ezen az útvonalon akár még Brassó városa is elérhető lehetett. A testvérfalu lakói azonban elsősorban a Székelyudvarhely felé vezető útvonalat használták, innen közelítették meg Dél-Erdély legfontosabb piacait, Segesvárt, Medgyest, Balázsfalvát, Kőhalom és Fogaras városát (Molnár 1974: 320–321).

Politikai folyamatok: a közösségi privilégiumok és elvesztésük története

Az *Oláhfalu* megnevezés hosszú ideig élénk vitákat váltott ki a történészek köréből, hogy vajon a név az egykori őstelepesek etnikumára utal-e vagy személynévből származik. Ma már aligha lehet kétséget kizáróan eldönteni – állítja Hermann Gusztáv Mihály történész.²²

Az első oklevél, amely a falu létét igazolja, 1406. július 1-én kelt. Ebben Lőrincz oláhfalvi presbiter, nagyboldogasszonyfalvi (Karcfalva, Dánfalva, a vele összeépült Oltfalva, Jenőfalva és Madaras közös egyházközségének neve) plébános, valamint Csík- és Gyergyószék alesperese több más személlyel együtt közbenjáróként ítélt egy csíkjenőfalvi határperben. Utóbb az oklevél keltezését illetően kétségek merültek fel. Karácsonyi János

²² Az Oláhfalu megnevezés értelmezésével kapcsolatos vita hosszú időn keresztül szembeállította a magyar és román történészeket. A vita kiindulópontját egy 1301. november 25-re keltezett, Venczel (László) király nevében kibocsátott, kései hamisítványnak bizonyult oklevél szolgáltatta, amelyben az uralkodó az udvarhelyi székelyek között élő Oláhfalu (Villa Olachalis) lakóit képviselő Ursus kezén és Domonkos ajtónálló mester kérésére enyhít a falu lakóinak súlyos terhein, s az Vduord-i vár várnagyain kívül ettől kezdve senki sem követelhet tőlük szolgálatoakat. Az ott lakó székelyeket felmenti a kenéz joghatósága alól, de hadviselésre és az Vduord-i várhoz való gerendaszállításra kényszeríti. Oláhfalu lakóit felmenti továbbá az Vduord-i egyháznak járó képen túli tized, a „dicacio” (kapuadó) és ökörsütés alól is. A hamis oklevél utóéletét Hermann Gusztáv Mihály rekonstruálta (Hermann 1999b).

véleménye szerint „Oláhfalut csak Báthory István telepítette 1480 táján s ezért van, hogy hiteles okiratokban csak 1566-ban említik először...” (Karácsonyi 1925: 224; idézi Hermann 1999a: 185). A Szentegyházassalva 1760-ban épült templomába beépített, a falu régebbi, lebontott templomából származó faragványokat Dávid László a 15. század második felére datálja (Dávid 1981: 336).

A két testvérfalu története elsősorban közösségtörténet, az Erdély viszonylatában csaknem egyedülálló, sok vitát szülő és konokul őrzött privilégiumaik által biztosított közösségi autonómia története.²³ A két falu lakóit Erdély fejedelmei, majd a Habsburg-ház uralkodói egész sor kiváltságlevéllel látták el annak érdekében, hogy odakössék őket a lakóhelyükül szolgáló terméketlen és zord vidékhez, biztonságosabbá téve ezáltal az Udvarhelyszéket Csíkszékkel összekötő, erdőségeken át vezető utat. A kiváltságok adományozásához a faanyagban történő adózás haszna is közrejátszhatott.²⁴

A Báthory Gábor fejedelem által nyújtott kiváltságokat Bethlen Gábor, I. Rákóczi György fejedelmek, I. Lipót, III. Károly és I. Ferenc, Habsburg-házi uralkodók is megerősítették. A két falu kiváltságai 1876-ig maradtak érvényben. Az 1870. XLII. t. c. (a köztörvényhatóságok rendezéséről) 88. §-a alapján Oláhfalú „szervezett törvényhatósággá” alakult, ami még mindig összhangban volt régi privilégiumaival. Mint önálló törvényhatóságot, Oláhfalut csak az 1876. XX. t. c. 1. §-a szüntette meg, illetve kebelezte be Udvarhely vármegyébe. Ezt követően Oláhfalú két kisközséggé alakult.

²³ A privilégiumok megszerzésének történetét, a települések fejlődésére gyakorolt hatások feltárását Hermann Gusztáv Mihály végezte el (Hermann 1999a). A két falu kiváltságainak 17-18. századi történetét Pál-Antal Sándor is feldolgozta (Pál-Antal 2002: 239–244). A modern állami keretekbe való beilleszkedés, a helyi kiváltságok elvesztésének történetét Pál Judit tárta fel részletesen (Pál 2003: 579–581; Pál 2001). Az alábbi áttekintés jelentős részben a fenti tanulmányok fontosabb megállapításait összegezi.

²⁴ Az első hiteles kiváltságlevél, Báthory Gábor fejedelem 1609. július 21-én kelt levele, a következőképpen rendelkezik: „...Mivel április hónap 26-ik napjára Kolozsvár városába összehívott és megtartott összes rendek országgyűlésén a mi hűséges összes székelyeink, nemesek, lófők, gyalogosok, puskások és szabadosok, azaz az Udvarhely székyel székben levő Szentegyház és Kápolnás Oláhfalú idegen és saját lakosainak részéről és személyében kiváló közbenjárás történt, azután tekintve véve azt, hogy mintegy a havasok közepén vannak elhelyezve, a hely terméketlenségétől sújtva, csak nagy nehézséggel tudnak mindennapi élelmükről gondoskodni és az összes utasokra és járókelőkre naponként vigyázva és a rablókat távol tartva, sok hasznot hajtanak: Ezért a mi elődeink, az erdélyi fejedelmek őket az összes hadjáratokból kivették, sőt az illetékek és bármely segélyek fizetése alól, a tizedek, kilencedek és kepék illetékei alól, bármely köznépi és polgári szolgáltatás alól felmentették. Tehát Szentegyház és Kápolnás Oláhfalú ugyanazon lakosait, az ők összes mindkét nembeli törvényes örököseit és utódait, hogy saját életükről jobban gondoskodhassanak, azokon a félelmetes helyeken éberebben őrködhessenek, az átmenőknek az utat biztonságosabbá teshessék és ezen falvakban kényelemben lehessenek, Minden rendes és rendkívüli rovatal, illeték és hozzájárulás, rendkívüli adó és kamaranyereség fizetése alól, Úgyszintén vetések, nemesi telkek után, melyek az Udvarhely székyel székben levő Szentegyház és Kápolnás Oláhfalú falvak saját területén és igazi határain belül vannak, a tizedek, kilencedek és papi bérék illetékei alól, bármely köznépi és polgári szolgáltatás alól, nemkülönben bármiféle hadi mozgósítás és bármiféle általános vagy részleges hadi fölkelésben való részvétel alól, Mégis azzal a feltétellel, hogy ő maguk és utódaik minden évben, saját költségükön és munkájukkal ezer szál deszkát a hozzájuk legközelebb eső Kőhalom szász székbe a mi számunkra szállítani tartozzanak és azt megtartsák: örökre kivételezni, felmenteni és kiváltságokkal megajándékozni véltük, és így kivételezzük, felmentjük és a jelen oklevél erejénél fogva megajándékozunk.” (Jakab – Szadeczky 1901: 300–301; idézi Hermann 1999a: 186–187).

Az évszázadokon át konokul őrzött kiváltságok a két település lakosainak társadalmi státusát is konzerválták. A 17-18. századból fennmaradt különböző népesség-összeírások homogén társadalmi összetételű, túlnyomórészt szabad jogállású lakosságot regisztráltak, amelyben a jobbágyság és zsellérek részaránya jelentéktelen. A kiváltságok mellett némi magyarázó erővel bírnak a sajátos földrajzi körülmények is, amelyek teljesen alkalmatlanná tették ezt a vidéket a hűbérbirtok bármely formájának kialakulására.

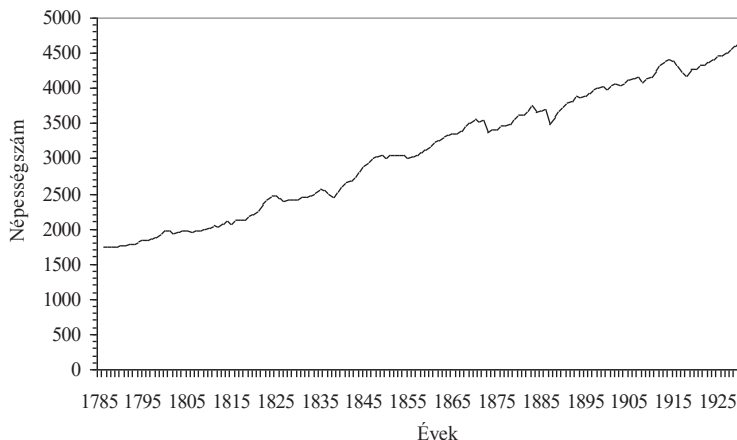
A tág önkormányzati jogokra épülő politikai struktúra alapvető következményeket hordozott a testvértelepülések népességére. A kiváltságoknak köszönhetően a 17. század közepére kialakult gyakorlat szerint Szentegyházassfalva és Kápolnásfalva tág önkormányzati jogokkal rendelkezett. Elöljárókat választott külső beavatkozás nélkül, a közösség ügyeit saját elöljárói előtt intézhette, még az országgyűlésen is képviseltette magát küldöttje által. Mentességet volt a szék rendszeres vagy alkalmi kötelezettségeinek teljesítése alól. Az igazságszolgáltatás terén viszont a széki joghatóság elfogadására kényszerült. A vásártartási kiváltságokon kívül gyakorlatilag ugyanazokkal az önkormányzati jogokkal rendelkezett, mint a szabad mezővárosok (Pál-Antal 2002: 243).

Az állami ellenőrzés, a kiterjedt jogi apparátussal bíró állami adminisztráció kiépülése csupán késői folyamat eredményei. Az autonóm struktúrák hosszú ideig fennmaradtak, és csupán a 19. század második felében kiépülő modern nemzetállam szüntette meg (Pál 2001). Jól illusztrálja ezt a tényt, hogy a legelső földkatasztert csupán a neoabszolutizmus idején hozták létre. A falvak vezetői gyakran a közösségen belüli társadalmi státusuknak és nem jogi szakértelmüknek köszönhették elöljárói státusukat. A tulajdonátadással kapcsolatos egyezségek nagyon gyakran verbális módon történtek, anélkül, hogy az egyezséget kötő felek a közszférát reprezentáló személyekhez fordultak volna, és ritkán került sor az egyezségek írásos formában történő rögzítésére. Az állami hierarchia nem épült be a mindennapokba.

A népességszám hosszú távú változása

A két egyházközség népességszáma az 1785/86 és 1930 közötti mintegy másfélszáz esztendő alatt az 1785/86. évi érték másfélszeresére emelkedett (2.1. ábra). A népességnövekedés ütemének a testvértelepülések szerinti rekonstrukcióját nem állt

2.1. Ábra: A népességszám alakulása a két egyházközségben, 1785/86–1930.

Forrás: Decretum Parochio Oláhfalvensis 1823; Schematismus 1830; Schematismus 1836; Schematismus 1838; Schematismus 1840; Népszámlálás 1784–87; Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Népszámlálás 1869–1910; Varga 1998; Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.
Megjegyzés: A települések adatai összesítve.

módunkban elvégezni, mivel a II. József korabeli népszámláláskor és az osztrák-magyar kiegyezést követő 1869. évi első magyar népszámlálás alkalmával a két testvértelepülés egyetlen közigazgatási egységet alkotott, és ennek megfelelően a korszakban a két település népességszámát összevontan közölték. A 19. században végrehajtott összeírások és korabeli népszámlálások az egyes települések szerinti népességszám adatokat is közölték. Az 1823. évi összeírás szerint Szentegyházasfalva népessége 16%-kal haladta meg Kápolnásfalva népességét. 1910-ben ez az arány 18%, míg 1930-ban 23% volt. Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a testvértelepülések összevont népességszámainak változásai egyszerűsége jól tükrözik az egyes településekre is jellemző népesedési tendenciákat.

A két egyházközség népességének növekedése nagyon jelentős, üteme azonban rendkívül egyenetlen. A népességnövekedési periódusokat évtizedenként visszatérő stagnálási, sőt visszaesési időszakok követték. A népességnövekedést a 19. század folyamán folyamatosan emelkedő születésszám biztosította. Az időről-időre visszatérő halandósági válságok ezt a növekedést gyakran megtörték, annak ütemét lelassították, de a növekedési

tendencia azonban hosszú távon sem módosult. Jól azonosítható növekedési időszak az 1820-as évek kezdete, az 1830-as évek vége – 1840-es évek eleje, az 1860-as évek és a 19. század utolsó, illetve a 20. század első évtizedei. A népességszám csökkenésének és stabilitásának periódusai között a 19. század első évtizedeit, az 1830-as évek közepét, az 1840-es évek végétől az 1850-es évek második feléig tartó időszakot, valamint az 1870-es és az 1880-as éveket tarthatjuk számon. Az 1830-as évek közepének visszaesése, de különösképpen az 1870-es és 1880-as évek átmeneti visszaesései – amint majd később részletesen is látni fogjuk – egyértelműen a korszak magasabb halandóságával hozhatók összefüggésbe. A népességnövekedés mindezek ellenére alapvető 19. századi tapasztalat. Jelen dolgozat által vizsgált időszakban a két testvértelepülés népessége az 1850. évi 2999 főről az 1910. évi 4161 főre emelkedett.

A népességnövekedés és a helyi gazdasági folyamatok közötti komplex összefüggések feltárására a jelen dolgozat nem vállalkozhat. Különböző hipotézisek azonban elképzelhetők. Azt feltételezzük, hogy a 19. századi népességnövekedés kényszerítő erőként a gazdálkodás fokozatos intenzifikációját eredményezte. A meglévő természeti erőforrások intenzívebb felhasználása, illetve új erőforrások felfedezése és kiaknázása minden bizonnyal fontos tényező lehetett a folyamatosan növekvő népesség eltartásában.

Gazdasági folyamatok a 19. században

A 19. században lezajlott gazdasági és társadalmi változások feltérképezésére kevés forrásanyag áll rendelkezésünkre. A folyamatok nagy vonalakban történő megrajzolása céljából leginkább a korabeli történeti néprajzi és közgazdasági jellegű leírásokból meríthetünk. Ezek alapján a következő tendenciákat rajzolhatjuk fel. Mindenekelőtt a 19. század folyamán végbement egy gazdasági intenzifikáció, amely a kapáskultúra elterjedésében, az extenzív gazdálkodási formák – marhatenyésztés – fokozódásában és a közösségi – majd később közbirtokossági – tulajdonú erdők kiélésének fokozódásában érhető tetten. A közösségi – majd később közbirtokossági – tulajdonú erdők a megélhetés alapvető forrásoként szolgáltak.

A térség 19. századi történetének fontos fejleménye a települések közelében található vasérclelőhelyek felfedezése és a vasérc kitermelésének megindítása. Ennek köszönhetően az 1850-es években a településektől néhány kilométerre Szentkeresztbánya néven ipari telep jött létre, amely napszámos munka és fuvarozás révén kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett

a helybeliek számára. Az itteni bányászat a korabeli pénzügyi és infrastrukturális viszonyok következtében azonban alapvetően kisléptékű vállalkozás maradt.²⁵

Összességében, a vizsgált időszakban fokozódott a gazdasági tevékenységek diverzifikációja, emelkedett a munkaerő befektetés mennyisége és egyre jobban felerősödött a népesség piaci függősége.

Az extenzív gazdálkodás intenzifikációja mellett a mezőgazdasági intenzifikáció jelei mutatkoztak, amely mindenekelőtt a krumpli termesztés és új takarmánynövények elterjedésében érhető tetten. A 19. század elejéről és a század második feléből származó leírások jól alátámasztják az intenzívebb mezőgazdasági termelésre való áttérést. Kis János az 1808-ban megjelent *Természet Tsudái, országok nevezetességei és nemzetek szokásai* című könyvében így ír Kápolnásról:

„Fekszik egy magas térségen, egy felől hegyek alatt. Jól épült házakkal bír, amelyek mind faházak, boronából épültek és rész szerint tapasztatlanok és deszkával vagy sindellyel fedettek. Egy gazdának jó nagy udvara vagyon: azon lakóháza, mely is egy pitvarból, egy tágas lak-szobából és egy kamrából áll, rend szerint külön a sütőház, és egy deszka favágó szin, melyet árnyéknak neveznek külön, istálló ismét külön. Az udvaroknak deszka kerítések vagyon.

Ha a lakószobába bémegy, egy csinos, tágas szobát látsz, jó gerendázattal, nem törpe ajtókkal és elég nagy üveg-ablakokkal. A szoba közepén osztóváta van, melyen vagy kender, vagy gyapjú fonalat szőnek, vagy a kettő együtt, sőt néha gyapottat is. A gerendázaton sok kender és gyapjú fonalat szemlélhetsz, a falon pedig sok mindenféle házi eszközöket.

Gazdasági állapotjáról csak azt lehet megjegyezni, hogy lakócai csak deszkakereskedésből és szövésből keresik élelmeiket. Ugyanis terméketlen földjük lévén, a gabonának semmi neme nem terem meg, kivéve a zabot. Azért mind a gabonát, mind a törökbúzát, mellyel erősen élnek, pénzen veszik: pénzt pedig csak a fának kereskedéséből szereznek. Mert nagy havasaik vagynak, ahonnan a legszebb fenyőfákat bővséggel kapják. Azokból azután fűrészmalmaik segítségével deszkát készítenek, amelyeket nagy számban visznek eladni, különösen Segesvárra, M. Vásárhelyre és Károly-fehérvárra: azonban nem kevés fáradságokba jut azon élelmek keresésének módja.

A sok fával való bánás, annak hordása, emelése, a sok út annak vitelében nékiek igen terhes. Az öregebb emberek nálók igen elerőtlenednek és megromlanak, sőt kevés jut közülük vénségre. Innen van, hogy a férfiak száma az asszonyokéhoz képest sokkal kisebb” (idézi Lőrincz 1995: 155). Hatvan évvel később Orbán Balázs már a zab mellett az árpa, pityóka és kender termesztéséről és a marhatenyésztésről is beszámol:

„a havas alatti falunak határa annyira silány, éghajlata annyira zord, hogy ott a legernyedetlenebb szorgalom mellett is csak zab, árpa, pityóka (burgonya) és kender terem meg, de roppant kiterjedésű, s

²⁵ A szentkeresztbányai vasérc kitermelésének és vasgyártás történetére l. Vajda 1983.

nagyságban sok német hercegséget felülmúló erdőségeikben a marhatenyésztést igen nagy mérvben üzik, fakészítményeikkel, csebrek kádak, hordó-dongák, épületfák és deszkáikkal bejárják az országot, s azzal gabonát cserélve térnek vissza családjaikhoz. Rendszerint egész karavánokban indulnak el, mikor kenőt ritkán látott nyikorgó szekereik hosszú sora igen fülsértő hangversenyt idéz elő.” (Orbán 1868: 74.)

Egy 1858-ból származó újságcikk a következőképpen mutatja be a két egyházközség népességének életmódját és megélhetési lehetőségeit:

„E nép a legsilányabb földet, egy havasnak majdnem zordon tetejét lakja; mely mellett éhen halna, ha termésére támaszkodnék. A fenyőfa-kereskedés, különösen deszkákkal, épületfákkal adja meg élelmét, és míves nap alatt alig láthatni férfit honn udvarán; vagy a havason vágja, faragja s hordja fáját, vagy fűrészmalmaiban vágja deszkának, vagy szerteszt Erdély távoli termékenyebb tájaira hordja az elkészített fa-árakat szekerein, adja cserébe gabonáért, vagy árulja pénzért. Ha a közeli Udvarhelyen heti-vásár napja van, hemzseg az út terhelt szekereiktől, melyek hosszú sora, midőn több órákig majd nem félbeszakadás nélkül átvonul, az vélné az ember, hogy mindenki kiköltözött a helységből. Szétfutják ők Erdélyt húsz és több mérföldre, s megszerzik élelmüket, minek nagyon bővében vannak otthon a terméketlen havas magasán, mint sok mezősegi falu e pár mérföldre terjedő dús termésű határ mellett. Dolgozik mindenki és ha a határán eső homoródi savanyú-forráson a fürdési időszak beáll, konyha neműekkel, s havasi gyümölcscsel látják el a vendéget, miket néha oly kis gyermekektől szoktak küldeni eladni, milyenek másutt az utcán ácsorogva, s játszodva vesztegetik az időt; pénzt és gabonát szereznek ők mindenből, mit ily silány fekvés létrehozniuk megenged. De alig is van náluk inségben levő; mindenesetre kevesebb, mint aránylag bárhol hazánkban. Havasi fa-épületeik, deszka fedéllel, s deszka kerítéssel, egészségesek, tiszták- és elég tágasak a család nagyságához képest; gazdasági épületekkel dúsan beépített tiszta udvar, hasonló anyagból, számos szarvas-marha és juh tartás, mely kettőből áll főként a havasi legelőkön, szintúgy mint a fakereskedésben gazdaságuk ereje (Gál János 1858).

A népesség számbeli növekedése egyfajta kényszerhelyzetet teremtett. A termelés növelése érdekében a falusi lakosságnak növelnie kellett a mezőgazdasági és házi-ipari tevékenységekbe fektetett munkamennyiséget. A krumpli termesztés és az állattartás – különösképpen a marhatenyésztés – jelentős mértékben igénybe vehette a nőket és gyerekeket. A krumpli termesztés intenzívebb munkaerő befektetést igényelt, a házi-ipari munkaként végzett szövés és fonás mellett ezt a munkát is a nők és gyerekek végezhették, de mindezek mellett részt vehettek egyéb mezői munkákban is. Mivel a szövés-fonás és a házi munkák tipikusan női feladatnak számítottak, mint ahogyan a krumpli termesztéséhez és az állattartáshoz kapcsolódó feladatok jelentős része is, azt feltételezzük, hogy a vizsgált időszakban a női munkaerő jelentős mértékben felértékelődhetett. A férfiak leginkább a nehezebb fizikai munkát igénylő fakitermeléssel, fafeldolgozással és fuvarozással

foglalkoztak. Ezek mellett a mezei munkák és az állattartás jelentősebb fizikai erőt igénylő részét vállalták.

A család minden egyes tagjának mobilizációja a családok szintjén a jövedelmek diverzifikációjáról tanúskodnak. A kortársakkal ellentétben ezt alapvetően pozitív folyamatként értékeljük, amely a paraszti tulajdon megszilárdulásáról tájékoztat. Ennek a paraszti világnak a sajátossága a kistulajdon, a tulajdonosok törzsökös jellege és paraszti eredete. A kortársak állításával ellentétben úgy látjuk, hogy a 19. század folyamán a székelő paraszti társadalom egyre erősebben kötődött a földtulajdonhoz.²⁶

A kortárs közigazdász Barabás Endre az Udvarhely megye havasalji falvainak gazdasági életét a következőképpen jellemezte:

„A kisebb birtokú gazdák, kik az állattenyésztéssel nem pótolhatják a föld jövedelmét, mindenhez hozzáfognak, miből pénzt teremthetnek. [...] A nagy többség azonban szekerességgel foglalkozik különösen a Hargita környékén, hol a kisgazdák jóformán télen-nyáron útban vannak. Hordják az épületfát, zsindelet, a komló- és szőlőkarókat, deszkát a megye azon vidékeire, hol kevés a fa; sőt a szomszédos megyéket is fölkeresik, hol áruikat, főleg gabonaneműekkel cserélik el. [...] Bármerre járunk, úgy a megyében, mint az egész Székelyföldön, mindenütt találkozunk meszet, deszkát, borvizet s más egyebet szállító székelyekkel” (Barabás 1904a: 43).

Barabás Endre 1904-ben a deszka- és lécvágással foglalkozó szentegyházaszalvi és kápolnásfalvi gazdák számát 179-re tette (Barabás 1904a: 39).²⁷

A testvértelepülések erdő- és legelőterülete jelentős részben közbirtokossági tulajdonként működött. A közösségi erdőkhöz való hozzáférést a közbirtokosság szabályozta, amely mindegyik törzsökös család részére erdőhasználati arányt osztott szét a telki állomány nagyságával arányosan. A közbirtokosság, mint a közösségi formában való birtoklás egy

²⁶ A földbirtokhoz való ragaszkodás jellemző példáját olvassuk a csíkszögödi származású Kozán Imre visszaemlékezésében: „Apám közepegazdának számított. Tíz hold földet – volt abban sátság kaszáló meg kopasz domboldal is –, tehát öt hektárnál valamivel többet tarthatott magának, miután a csíkszentléleki nagyapám kiadta édesanyám jussát. Meg lehetett élni rajta, ha volt melléje szorgalom meg erő. Apám, s az egész család, ha úgy kellett, hajnalról estig tette a dolgát, még pihenés közben is csak a munkáról esett szó. Mindegyikünk annyit dolgozott, amennyit bírt, amennyire erejéből futotta. Abban az időben a birtok magát a szabadságot jelentette, hiszen nekünk senki sem parancsolt, csak a kötelesség meg a szükség, amely mindig ott ólálkodott az élet körül. De ennél aztán rosszabb hajcsár nem is kell!

Apám, ha a mezei munka úgy engedte, fuvart is vállalt, az urakkal járta a vásárokat. Télen erdőlt, sokszor hetekig. A föld utáni éhség nem kapzsiságot jelentett nála, a megmaradást akarta. A család szaporodott, s mindegyik gyermeknek legalább annyit akart hagyni, hogy egyikünknek se kelljen elvándorolni, elhagyni az ősit. Ha valamelyik földje szomszédságában dobra került egy parcella, vagy a tulajdonos árulta a szükség parancsára, édesapám – ha kölcsönkelt is – megvásárolta. Ilyenkor lovat, tehenet, disznót, mindent eladott, sokszor áron alul is, csak hogy nyélbe üthesse a vásárt” (Kozán 1978: 20).

²⁷ Az 1900. március 16.-i alispáni jelentés a fakereskedés témakörön belül Oroszhegy, Zetelaka, Máréfalva, és Kecset-Kisfalud községekkel együtt említette a két település nevét, mint amelyek fűrés- és faragott áruval, szőlő- és komlókaróval, tűzfával és faszénnel folytatnak kereskedést (Az 1900. évben tartott közgyűlésekről vezetett jegyzőkönyv. Állami Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága, Fond 43, Udvarhely megye törvényhatósága, Közgügyi jegyzőkönyvek, inv. 25/1900, 99).

formája a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek tompításában jelentős szerepet játszott.²⁸ A közös vagyon jövedelméből való részesedés a két világháború közötti időszakban is a székelyföldi kisbirtokos népesség létalapjának számított (Venczel 1980a: 45).

A közbirtokossági erdőkben végzett fakitermelés és feldolgozás házi ipari keretek között történt, amely az egymással rokoni kapcsolatban álló családok szoros együttműködését igényelte. A testvérek és közeli rokonok által közösen üzemeltetett, vízi meghajtású fűrészek száma az 1909. évi kataszter szerint elérte a 100-at (Sándor 1998; Molnár 1974). A belső-erdélyi gazdasági fejlődés megnövelte a faárúk iránti keresletet. Az építkezésben és a mezőgazdaságban felhasználható faárut a szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi családok férfitagjai szekereken szállították a mezőgazdasági szempontból fejlett és városiasodott dél-erdélyi régiók felé.

Társadalmi és foglalkozási szerkezet

A népesség társadalmi szerkezet szerinti megoszlását a korabeli népszámlálási adatok alapján vizsgálhattuk. Az adatok értelmezését és összehasonlítását megnehezítette az a tény, hogy a vizsgált időszak alatt végrehajtott népszámlálások egymástól eltérő társadalmi nomenklatúrákat alkalmaztak.²⁹ Az 1857. évi népszámlálás során a népesség társadalmi besorolásának fő kritériumaként a jövedelemforrás szolgált. A dualizmus kori népszámlálások azonban eltértek ettől az osztályozási módtól, és fokozatosan áttértek a tevékenységek ágazati szerkezete és a foglalkozási viszony alapján történő osztályozásra. Ez utóbbi törekvés kiteljesedése leginkább az 1900-as és 1910-es népszámlálásokra tehető.

A korszakban elsőként tehát az 1857. évi népszámlálás adatai nyújtanak információkat a népesség „foglalkozás, kereset és megélhetési forrás” szerinti megoszlására.³⁰ A népszámlálás adatai szerint a két egyházközség népességének többségét a földbirtokukból élők képezték. Ez utóbbi csoport a 14 éven felüli foglalkozással bíró – szám szerint 567 – személy 84 százalékát (N = 476) jelentette. A foglalkozással bíró népesség további 15

²⁸ Tamási Gáspár, Tamási Áron testvéröccse leírásában: „A család helyzete akkoriban elég gyötrelmes volt, nehezen lehetett fenntartani a családot, mivel édesapánk csak tizenöt katasztrális hold földdel rendelkezett, amelyből kilenc hold közbirtokossági erdőre volt, ami a község közös erdeje és legelője volt. Így hát a fennmaradt hat hold volt a szántóbirtok, amelyen apám a családdal dolgozott.” (Tamási 1989: 13).

²⁹ A reformkor és az első világháború közötti népszámlálásokban alkalmazott nomenklatúrák bemutatására és az adatok társadalomszerkezeti elemzésben történő hasznosíthatóságára l. Kövér 2001: 70–99. A társadalomstatistika korabeli átalakulásának részletes bemutatását l. Tóth 1987.

³⁰ Népszámlálás 1857.

százalékát a napszámosok (N = 67) és az ipari segéd munkások (N = 17) alkották. A népesség kevesebb, mint 2 százalékát (N = 7) alkották a hivatalnokok és az egyházi személyek.

A dualizmus időszakának népszámlálásai – az eltérő osztályozás ellenére – az 1857. évi állapotok fennmaradását és szilárdságát tükrözik. Mindezt alátámasztják az 1869-es³¹ és 1880-as³² népszámlálások társadalmi szerkezetre és foglalkozásra vonatkozó adatai, valamint a kenyérkereső népesség főfoglalkozási megoszlásának 1900-as és 1910-es adatai is (2.1. táblázat). 1900-ban és 1910-ben a kenyérkereső népesség döntő többsége, mintegy 85 százaléka a mezőgazdaságból élt. Rájuk kívül az iparban foglalkoztatottak (5%), illetve a napszámosok (1900-ban 7%, 1910-ben 4%) aránya jelentősebb.³³

A mezőgazdasági népesség azonban korántsem volt egységes. A kisbirtokos rétegek körében végbement differenciálódási folyamat következtében meghatározó jelenlétre tett szert a törpebirtokosok csoportja. A népességnövekedés és földbirtok aprózódás következtében ez utóbbi csoport jelenléte egyre meghatározóbbá vált. A 10. évvel korábbi népszámláláshoz viszonyítva 1910-ben 15 százalékkal emelkedett az 5 kataszteri holdnál kisebb birtokkal rendelkező törpebirtokosok aránya, akik megélhetésük érdekében napszámot is kénytelenek voltak vállalni (2.2. Táblázat).³⁴ A mezőgazdasági kenyérkereső népességben elfoglalt arányuk alapvetően a kisbirtokos kategória lemorzsolódásának tulajdonítható. A 19. század végén és a 20. század elején a kisbirtokos és törpebirtokos réteg mellett a mezőgazdasági munkás (9%) és mezőgazdasági cseléd (4%) kategóriák jelenléte is meghatározó volt.

³¹ Az 1869. évi népszámlálás közleménye részletes adatokat tartalmaz a népszámlálás időpontjában közigazgatási egységet (Oláhfalú kiv. mezőváros) alkotó egyházközségekről. Ezek az adatok azonban csak kellő kritikával hasznosíthatók (Thirring 1983: 19-20). A foglalkozási adatok legfőbb problémáját az okozza, hogy a népszámlálási utasítás nem hűz éles választóvonalat a keresők és eltartottak között. Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy a népszámlálás a 14 éven felüli foglalkozással bíró népesség 16%-át az *éves szolgák*, 48%-át pedig a *személyes szolgálatot teljesítők* csoportjába sorolta. A népszámlálási utasítás szerint ugyanis a birtokosok csoportjában nem tartozó családtagokat, az éves szolgák csoportjába, a házi munkát, belszolgálatot végző családtagokat pedig a személyi szolgálatot teljesítők csoportjába kellett sorolni (Népszámlálás 1869: 13-14).

³² Az 1880-as évre vonatkozó foglalkozási információkat a népszámlálási adatok kéziratos formában fennmaradt feldolgozási tábláiból merítettük. Pontosabban azokat a táblákat hasznosítottuk, amelyben a háztartások eltartóinak foglalkozása szerint csoportosították a népességet. Eszerint a 900 eltartó 89 százalékát (N = 800) az östermelésben dolgozók jelentették. Az eltartók jóval alacsonyabb hányadát alkották az iparban (6%) foglalkoztatottak. A napszámosok az eltartók 3%-t alkották, az értelmiségi keresettel rendelkezők, a kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatottak viszont alig érték el az 1 százalékot (1880. évi népszámlálás b.).

³³ Népszámlálás 1900a; Népszámlálás 1910a.

³⁴ Az 1910. évi népszámlálási kitöltési utasítása szerint: „Azokat a kisbirtokosokat vagy kisbérloket, a kik saját vagy bérlet földjüknek művelésén kívül rendszerint napszámba is eljáznak, »kisbirtokos-napszámos«-nak, vagy »kisbérlo-napszámos«-nak kell nevezni. Ezekről meg kell különböztetni a földművelési napszámosokat, a kiknek legfeljebb házuk van, de földjük nincs s kizárólag vagy főképpen mint mezőgazdasági munkások keresik kenyerüket.” (idézi Kövér 2001: 87).

2.1. Táblázat: A kenyérkeresők megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint a két egyházközségben, 1900-ban és 1910-ben.

Foglalkozási főcsoportok	1900		1910	
	N	%	N	%
Mezőgazdaság	1494	84,22	1491	84,86
Bányászat és kohászat	0	0,00	1	0,06
Ipar	85	4,79	98	5,58
Kereskedelem	14	0,79	25	1,42
Közlekedés	9	0,51	4	0,23
Közszolgálat, szabad foglalkozás	17	0,96	21	1,20
Véderő	7	0,39	5	0,28
Napszámosok	18	6,65	64	3,64
Házicselédek	23	1,30	17	0,97
Egyéb	7	0,39	31	1,76
Összesen	1774	100,00	1757	100,00

Forrás: Népszámlálás 1900a; Népszámlálás 1910a.

2.2. Táblázat: A mezőgazdasági kenyérkeresők megoszlása a két egyházközségben, 1900-ban és 1910-ben.

Mezőgazdasági kenyérkeresők	1900		1910	
	N	%	N	%
100 k. h. feletti birtokos, bérlő	1	0,07	1	0,07
Kisbirtokos	618	41,45	417	27,97
Kisbirtokos-napszámos	168	11,27	393	26,36
Részes földműves, majoros, baromfitenyésztő, kertész	0	0,00	8	0,54
Segítő családtag	510	34,21	479	32,13
Mezőgazdasági tisztviselő	0	0,00	0	0,00
Mezőgazdasági cseléd	59	3,96	58	3,89
Mezőgazdasági munkás	135	9,05	135	9,05
Összesen	1491	100,00	1491	100,00

Forrás: Népszámlálás 1900a; Népszámlálás 1910a.

A mezőgazdaságon belül az állattenyésztés volt a fő ágazat. Nem minden gazda tudta megengedni magának, hogy igásállatokat tartson (Lőrincz 1995: 157). Ezek a csoportok eleve kizáródtak a legnagyobb jövedelemforrásból, a fából. Vagy feldolgozatlanul még az erdőben, a „lábán” kényszerültek eladni a fát (enélkül a kitermelést, szállítást is meg kellett fizetniük), vagy ha fel is dolgozták: kifaragták a gerendát vagy a szarufát, kivágatták deszkának helyben, a faluban, tehát alacsonyabb áron kellett értékesíteniük” (Lőrincz 1995: 157).

Adatok

A dolgozat legfontosabb forrásait az 1775 és 1941 közötti időszak szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi egyházi anyakönyvei³⁵ és az 1868. évi egyházi lélekösszeírások³⁶ képezik. Az elemzések alapjául szolgáló adatállomány jelentős része az anyakönyvi bejegyzések, és az egyházi lélekösszeírások adataiból épült fel. Az anyakönyvi adatok élettörténeti információinak összekapcsolása a francia történeti demográfusok által kidolgozott családrekonstrukciós módszer³⁷ alapelveit követve, és a számítógépes adatkezelési technikák által nyújtott lehetőségeket kihasználva, egy úgynevezett interaktív rekord-összekapcsolási rendszer keretei között valósult meg. Az alábbi fejezet ismerteti az egyházi anyakönyvi adatok és az egyházi lélekösszeírások fontosabb jellemzőit, majd bemutatja az adatbázis-építés folyamán követett stratégiát.

Egyházi anyakönyvek: formai és tartalmi jellemzők

Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva anyakönyvezésének kezdete a 18. század első felére tehető.³⁸ Az anyakönyvezési gyakorlat megszilárdulása és minőségi javulása azonban egy jóval hosszabb folyamat eredménye. A rendszeres anyakönyvezési gyakorlat az 1770-es évek közepén állandósult, amelyet a következő évtizedekben az anyakönyvezési gyakorlat megszilárdulása követett, és csupán az 1820-as és 1830-as években került sor az anyakönyvi információk bővülésére, illetve – Kápolnásfalva egyházi önállósodásával párhuzamosan – a lelkipásztori adminisztráció minőségi javulására. Az 1830-as éveket követően újabb két évtizednek kellett eltelnie az Erdélyi Katolikus Egyházmegye által kibocsátott, nyomtatott fejléccel ellátott, táblázatos formátumú anyakönyvek megjelenéséig.

³⁵ Az 1727-től megőrzött szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi anyakönyvek jelentős része a helyi katolikus plébániák levéltáraiban található, az Állami Levéltár Hargita megyei igazgatósága az 1857-től kezdődő nyomtatott formátumú anyakönyvek néhány példányát őrzi. Az anyakönyvek fellelhetőségének pontos leírását ld. a dolgozat függelékében.

³⁶ Az 1868. évi egyházi lélekösszeírások a helyi katolikus plébániák levéltáraiban fellelhetők. Pontos bibliográfiái adataikat ld. a dolgozat függelékében.

³⁷ A családrekonstrukciós módszer részletes bemutatását és a vele szemben megfogalmazott kritikák ismertetését a következő fejezet tartalmazza.

³⁸ A legkorábbi anyakönyv az 1727-ben, András Mihály plébános által elindított keresztelési anyakönyv. Az 1868-tól vezetett Historia Domus is ezt az évet jelölte meg az anyakönyvezés kezdetének: „A Szent Egyház Oláhfalvi megye anyakönyve kezdődik 1727-től, és számlál hat könyvet, melyek a megyei és levél és könyvtárban a parochiális lakban őriztetnek” (Historia Domus 1). Az 1882. évi sematizmus tévesen teszi az anyakönyvezés kezdetét az 1760. évre (Schematismus 1882: 185).

Az anyakönyvezés kezdetétől Kápolnásfalva leányegyház 1838. évi egyházi önállósulásai az anyakönyvezési gyakorlatot az együttes anyakönyvezés jellemezte, vagyis az anya- és leányegyházra vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseket egyetlen anyakönyvben rögzítették. Kápolnásfalva egyházi önállósulásával az együttes anyakönyvezési gyakorlat megszűnt, és helyét átvette a mindkét egyházközségre kiterjedő önálló anyakönyvezés.

Az egyházi anyakönyvek alaki és tartalmi jellemzőik a fent vázolt fejlődési szakaszoknak megfelelően meglehetősen tarka képet mutatnak. Az első kötet, amely egyben a legrégibb adatokat tartalmazza, méretét tekintve nyolcadrét ív nagyságú, az utána következő anyakönyvek harmadrét ív nagyságúak. Vezetési módszerüket tekintve úgynevezett *vegyes anyakönyvek*, tehát egy kötetben, a kötet különböző részein kezdődik a keresztelesek, az esketések és a halálozások feljegyzése. Kápolnásfalva egyházi önállósulását követően az új egyházközség anyakönyvezése fél ív nagyságú, a keresztelesek, esketések és halálozások bejegyzésére szolgáló, önálló kötetekkel vette kezdetét. Szentegyházaskalva egyházközségben a vegyes anyakönyvezési gyakorlat 1857-ig fennmaradt. 1857 augusztusában, Haynald Lajos püspöksége idején mindkét egyházközségben megjelentek a nyomtatott fejléccel ellátott táblázatos formátumú, fél ív nagyságú anyakönyvek. Az új anyakönyvek az anyakönyvezési gyakorlatok szabványosítását, egyben az anyakönyvezés minőségi javulását szolgálták. Ezt követően már mindkét egyházközségben külön kötetbe kerültek a keresztelesei, az esketési és a halálozási bejegyzések. A vizsgált teljes időszakban az anyakönyvek vezetési nyelve latin volt, amelyet csupán rövid időszakra, 1848–1852 között váltott fel a magyar nyelvű anyakönyvezési gyakorlat. Szentegyházaskalva egyházközség anyakönyvezése a 19. század második felétől az újonnan alakult Szentkeresztbánya iparterelep anyakönyvezésére is kiterjedt.

A keresztelesek, házasságkötések és halálozások anyakönyvezési formáinak időbeni változásai pontosan nyomon követhetők. A változások az anyakönyvezés minőségi javulását mutatják a 19. század második és harmadik negyedében. Az anyakönyvezés táblázatos formáinak kezdete 1775 novemberére tehető, amikor Bodor János lelképásztor vette át az akkor még oláhfalvi egyházközséggént nevezett plébánia vezetését. A halotti bejegyzések formai felépítése magába foglalta a temetés dátumát, a temetési ceremóniát végrehajtó személy nevét, a halott nevét, a szentségekben részesülés tényét, a halott életkorát és lakóhelyét. 1820-tól a temetés dátuma mellé bevezették a halálozás időpontját, 1821-től megnevezték a halál okát, és külön rovatot indítottak a halott vallási és állapotbeli adatainak is. Az 1838. évi egyházi önállósodásig a csecsemő és gyerek halottak esetében kizárólag az apa nevét rögzítették, az 1830-as évek végétől, 1840-es évek elejétől azonban az apa mellett az anya neve is bejegyzésre került. A felhasználható anyakönyvi bejegyzések további

bővülését hozta az 1857-ben bevezetett nyomtatott formátumú halotti anyakönyv, amely az elhunyt személy településen belüli pontos – házszámmal jelölt – lakóhelyének rögzítésére is kiterjedt.

A 19. századi folyamatos népességnövekedés és a gyerekeket sújtó járványok gyakori jelenléte, mindezek ellenére, továbbra is nehézkessé tehettké a halálozások pontos regisztrációját.³⁹ A lelképásztorok pontosságra törekvésének jeleként szemléltethetjük a 19. század második felében elterjedt anyakönyvezési gyakorlatot, amelynek során az elhunyt személyre vonatkozó keresztelési anyakönyvi bejegyzés *Megjegyzések* rovatába, vagy a kereszttel neve felé rajzolt kereszt mellett feltüntették a halálozás időpontját is. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy a 19. század második és harmadik negyedében egyre részletesebbé és pontosabbá váló anyakönyvezési gyakorlat növelte a csecsemő- és gyermekhalottakra vonatkozó adatok megbízhatóságát, ugyanakkor azt is fenntartjuk, hogy a helyi körülmények gyakran a pontos és megbízható anyakönyvezés ellenében hatottak.

A 19. század első évtizedeiben a házasságkötési bejegyzések a házasságkötés időpontját, a vőlegény és a menyasszony nevét, a szertartást végző lelkész nevét tartalmazták. Az 1822. évtől kezdve a bejegyzések a menyasszony és vőlegény életkorára és családi állapotára vonatkozó információkkal bővültek. Az 1840-es évektől kezdve elsősorban, 1857-től pedig, rendszeresen rögzítették a házasságot kötő felek lakóhelyét, vallási hovatartozásukat és szülei nevét. Az 1926-os évtől a menyasszony és vőlegény születési időpontjának bejegyzése felváltotta a korábbi – a házassági életkor bejegyzésén alapuló – gyakorlatot. A korabeli házassági szokásoknak megfelelően a házasságokat az esetek többségében a menyasszony lakóhelyén kötötték. Ennek következtében viszonylag megbízható kép alkotható a helybeli nők házasságkötéseiről, a helybeli férfiak más településeken kötött házasságai azonban ismeretlenek maradnak.

A keresztelési anyakönyvek legfontosabb információi (a keresztelés időpontja, a kereszttel személy neve, a gyerek szüleinek neve, vallásfelekezete és lakóhelye, a keresztszülők neve) már a legkorábbi anyakönyvekben megtalálható. 1833 júliusától a keresztelés időpontja mellett a születés időpontját és a szülésnél segédkező bába nevét is feljegyezték. A formai jegyek alapján történő vizsgálat itt is megerősítette korábbi megállapításunkat, amely szerint az 1830-as évek második fele és az 1857. év hozott szerkezetileg stabilabb és részletesebb információkat. Az 1857. évtől kezdve a nyomtatott

³⁹ A svédországi kutatások megállapítása szerint a csecsemő és gyermek halottak hiányos regisztrációját a magas temetési költségek is okozhatták. A szegényebb társadalmi csoportok számára a temetés költségei gyakran túl magasnak számítottak, részben tehát erre vezethető vissza, hogy szegényebb csoportok körében a hiányos regisztráció mértéke magasabb (Bengtsson – Lundh 1999: 13).

formátumú anyakönyv „megjegyzések” rovata és a keresztelt neve melletti rovatok tovább bővültek a megkeresztelt személy szüleinek foglalkozására, a településen belüli pontos lakcímére és az egyén halálozási időpontjára vonatkozó információkkal. Amint azt a fentiekben megjegyeztük, a 19. század második felétől egyre gyakoribbá vált az a gyakorlat, hogy az elhalálozás tényét a keresztelési anyakönyvbe is bejegyezték. A kereszt jel és a halálozás időpontjának bejegyzése leginkább a csecsemő- és gyerekhalottak esetében fordult elő, míg a „megjegyzések” rovatban tett halálozási információk nagyjából a felnőttkort megért személyekre vonatkoztak. A 19. század vége felé a halálozás időpontjának a „megjegyzések” rovatba történő bevezetése általános gyakorlattá vált. Ez a fajta anyakönyvezési gyakorlat tovább növelte az adatok összekapcsolásának megbízhatóságát, hiszen az egyes személyek születési és halálozási időpontját nagyobb megbízhatósággal sikerült megállapítani.

Adatbázis-építési stratégia

A Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva egyházközségekre vonatkozó adatállomány családrekonstitúciós adatbázisnak tekinthető, azzal az eltéréssel, hogy az élettörténeti információk összesítése nem papíralapú családlapokon történt, hanem a számítógép nyújtotta adatkezelési lehetőségeket kihasználva, egy úgynevezett interaktív rekord-összekapcsolási rendszer keretében valósult meg. Az egyházi anyakönyvi eseményeket számítógépes adatokként rögzítettük, majd az egyéni események rekordjainak összekapcsolásából egyéni élettörténeteket hoztunk létre. Az összekapcsolás alapeleme a család helyett az egyén volt, és ez tette lehetővé a szülő – gyerek, illetve testvér – testvér típusú kapcsolatok létrehozását. A különböző demográfiai jelenségek vizsgálatában ilyen módon lehetőség nyílt a családi jellemzők felhasználására.

A 3.1. táblázat tartalmazza mindazokat az anyakönyvi információkat, amelyek a számítógépes adatállomány alapját képezték. A keresztelés, esketés és halálozás bejegyzések mellett az adatállomány magába foglalja a béralkozások adatait is, jóllehet ez utóbbi információk hasznosítására jelen dolgozat keretében nem nyílt lehetőség.

3.1. Táblázat: A számítógépes adatbázisban szereplő egyházi anyakönyvi információk.

KERESZTELÉS

Általános információk

A keresztelés időpontja
A gyermek halála (igen/nem; időpont)
Törvényes/törvénytelen
Többes születés
Lakóhely
Felekezet
A keresztelt személy neve

Megnevezett személyek

A keresztelt személy neve
Apja neve
Anyja neve

HÁZASSÁGKÖTÉS

Általános információk

A házasságkötés időpontja
A házasságkötés helyszíne
A vőlegény származási helye
A menyasszony származási helye
A vőlegény életkora
A menyasszony életkora
A vőlegény családi állapota
A menyasszony családi állapota
Diszpenzáció (igen/nem)
A vőlegény szüleinek foglalkozása
A menyasszony szüleinek foglalkozása
A vőlegény felekezeti hovatartozása
A menyasszony felekezeti hovatartozása

Megnevezett személyek

A vőlegény neve
A menyasszony neve
A vőlegény apja neve
A vőlegény anyja neve
A menyasszony apja neve
A menyasszony anyja neve

BÉRMÁLÁS/KONFIRMÁCIÓ

Általános információk

A bérmálás időpontja
A bérmálás helyszíne
A bérmált személy életkora
A bérmált személy neve

Megnevezett személyek

A bérmált neve
A bérmált apja neve
A bérmált anyja neve

HALÁLOZÁS

Általános információk

A halálozás időpontja
A temetés időpontja
A temetés helyszíne
A halál oka
Az elhalálozott személy életkora
Az elhalálozott személy családi állapota
Az elhalálozott személy felekezeti hovatartozása
Az elhalálozott személy lakóhelye (házszám)
Az elhalálozott személy neve

Megnevezett személyek

Az elhalálozott személy neve
Az elhalálozott személy apjának neve
Az elhalálozott személy anyjának neve
Az elhalálozott személy házastársának neve

A rekordok összekapcsolása a Myron P. Gutmann (1977) és David S. Reher és szerzőtársai (2001) által leírt úgynevezett fél-automatikus módon történt. A számítógép az adatok rendezésében – raktározásában, sorozatba rendezésében, szűrésében – segített, a rekordok összekapcsolásának komplex módszere viszont alapvetően az emberi tényezők alapult. A számítógép használatával sikerült eltávolítani a családrekonstrukció legtöbb időt felemésztő részét: az újrendezést és a másolást. Az adatkezelés lehetővé tette az

információk könnyű reprodukcióját, javítását, rendszerezését és válogatását. A rekordok összekapcsolása azonban manuálisan módon történt.

A fél-automatikus családrekonstrukció során egy adott időben bekövetkező keresztelési, bérmlázási, házasságkötési vagy halálzási eseményt nem egy másik eseményhez, hanem egy információ *file*-hoz kapcsoltuk. Az információ *file* egy olyan munkalap, amelyen az egyénhez vagy a családhoz köthető éleseményeket tartalmazza. Az egyéni adatlap az adott személy első anyakönyvi megjelenésével jött létre. Ideális esetben ez a keresztelés időpontját jelentette, de előfordulhatott, hogy ez a bérmlázás, házasságkötés vagy a halálzás időpontjának felelt meg. A családi munkalap a házasságkötés eseményével jött létre, de alapeleme minden esetben a házasságot alkotó két személy volt. Ehhez a családhoz kapcsolódtak a született gyerekek.

Az összekapcsolási műveletet az adatok kódolása, tisztítása és rendezése előzte meg. Ezt követte a rekordok összekapcsolásának szakasza, amely tulajdonképpen az egyéni adatlapok információinak frissítését, bővítését és kiegészítését jelentette. Az összekapcsolás időrendi sorrendben haladva családnév-csoportok szerint haladva valósult meg.

Az egyének azonosítása és a megfelelő kapcsolat létrehozása jelentős munkát és odafigyelést igényelt. A tényleges családrekonstrukciót megelőzte a család- és személynevek szabványosítása, vagyis a 19. század folyamán, különböző módon írt, de azonosnak tekinthető család- és személynevek egységesítése.⁴⁰

A családrekonstrukciós módszer korlátaira és problémáira a szakirodalomban több alkalommal felhívták a figyelmet. A módszer problémáinak részletes ismertetését megelőzően az alábbiakban az adatok kialakításával kapcsolatos szemben megfogalmazott kritikák adatokkal szemben megfogalmazott

A rekordok összekapcsolása összességében eredményesnek mondható. Az 1850 és 1910 közötti 11331 keresztelési bejegyzés közül 9534-et – az összes keresztelési bejegyzés 84 százalékát – sikerült házasságokhoz kapcsolni. A fennmaradó 1793 keresztelési bejegyzés 40 százaléka – mintegy 722 keresztelés – törvénytelen házasságból származott⁴¹, további 34 százalék – mintegy 607 keresztelés – pedig a szomszédos Szentkeresztbánya bányaatelep lakóihoz kapcsolható. Az 1850 és 1910 közötti 8373 haláleset 91 százalékát – szám szerint 7628 halálesetet – sikerült személyi adatlaphoz és családhoz kapcsolni. Az 1850 és 1910

⁴⁰ Példaként a Vitos, Daniel, Szeles stb. családnévet említhetjük, amelyek Vitus, Vitos, Daniel, Dániel, Szeles, Szeles stb. formában előfordultak.

⁴¹ A törvénytelen kapcsolatból gyereket szülő nők azonosítása nehéz feladatnak bizonyult, hiszen a keresztelési anyakönyvi bejegyzés gyakran csak az anya nevét tartalmazta. Házasságkötési bejegyzés hiánya technikai szempontból is megnehezítette a kapcsolat létrehozását.

között megkötött 2223 házasságban résztvevő 4446 személy 89 százalékát – 3980 személyt – sikerült a korábban létrejött családok gyerekeiként azonosítani.

Jelen dolgozat az 1850–1914 közötti időszakra fókuszál. Az egyéni és családi töredékes vagy teljes élettörténetek rekonstrukciója azonban az 1775 és 1941 közötti anyakönyvi bejegyzések teljes felhasználásával vált lehetségessé. Az 1850 és 1914 között Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva egyházközségekben élt egyének és családok élettörténete nagyon gyakran a vizsgálat kezdőpontjának tekintett 1850. január 1. előtt kezdődött, vagy a vizsgálat befejezéseként számon tartott 1911. január 1.-et követően ért véget. A családtörténetek egy jelentős részében a szülők és a gyerekek születési időpontja gyakran a 19. század első felére tehető. A századforduló és az azt követő időszakban létrejött családok életútja – a szülők és a gyerekek további sorsa – nem ért véget a vizsgálat befejezésének időpontjában, hanem tovább folytatódott a vizsgált időszak lezárását követően is. A családi és egyéni élettörténetek további nyomon követése és kiegészítése a felhasználható adatok körének bővítését szolgálta. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a családrekonstrukciós módszer szigorú adatszelekciós szabályai egyébként meglehetősen korlátozták volna a felhasználható adatmennyiséget.

Egyházi lélekösszeírások

A dolgozat következő forráscsoportját az egyházközségek levéltárában megőrzött 1868. évi egyházi lélekösszeírások alkotják. A vizsgált népességek háztartásszerveződését tárgyaló fejezetek teljes egészében az egyházi lélekösszeírások adatain alapulnak, a háztartásokra vonatkozó információkat teljes egészében az egyházi lélekösszeírások szolgáltatták.

A lélekösszeírások kezdő időpontja az 1868-dik év elejére tehető, és minden bizonnyal az ugyanazon évben zajló felekezeti összeírásokhoz köthetők. A kezdeti cél ugyanis egyértelműen arra irányult, hogy összeírják a településen lakó római katolikus híveket. Erre utalnak a lélekösszeírások bevezető címei is. Kápolnásfalva egyházközség levéltárában fennmaradt lélekösszeírás címe: *A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve*. Szentegyházsfalva egyházközség levéltárában fennmaradt lélekösszeírás címe: *Megnyitása a Szentegyházfas Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben*.

A két szomszédos egyházközség lelkészei azonos minta szerint házszámonkénti sorrendben haladva írták össze a híveket. Az összeírás anyagát egy 100 X 297 mm átmérőjű könyvben rögzítették. A házsámokat vízszintes vonallal választották el egymástól, és mindenik háztartás esetében táblázatos formában jegyezték fel az ott élő személyek adatait: családnévüket, keresztnévüket, születési időpontjukat, valamint esetleges észrevételeket. Mindenik háztartás keretében legelső sorban a háztartásfő adatait rögzítették, majd ezt követték a házastárs és a gyerekek megfelelő adatai. Amennyiben a házastárson és a gyerekeken kívül más hozzátartozók (háztartásfő vagy házastársa szülei, testvérei, törvénytelen gyerekek stb.) is éltek a háztartásban, őket a családmagtól kissé távolabb, de ugyanazon háztartás keretei között rögzítették.

Az összeírás befejeztével a lelkészek nem elégedtek meg az így létrehozott eredménnyel, hanem a háztartásokon belül bekövetkezett időbeli változások (elvándorlás, halálozás, születések, házasságkötések) folyamatos rögzítésére is törekedtek. A lélekösszeírásnak tehát egyfajta egyházi családkönyv funkciót szántak. Törekvésük minden bizonnyal arra irányult, hogy a településen lakó hívek számáról és az aktuálisan létező háztartásokról naprakész információkkal rendelkezzenek. Ennek megvalósítása azonban olyan nagyméretű feladatnak bizonyult, amelynek kellő pontossággal és részletességgel történő megvalósítása hivatali teendőjük mellett rengeteg energiát felemésztett. Továbbá, a háztartásokban adódó változások rögzítésére üresen hagyott hely is végesnek bizonyult. A lélekösszeírások adatainak feldolgozása és az anyakönyvek információival való összehasonlítása során azt tapasztaltuk, hogy az időszak elején a változások rögzítése pontos, azonban az idő előrehaladtával párhuzamosan ezek minősége lehanyaglik. Valószínűleg a lélekösszeírások terjedelembeli korlátai és a megnövekedett adminisztratív igények vezettek az újabb, ezúttal nyomtatott formátumú családkönyvek bevezetéséhez 1881-ben.⁴²

⁴² Szentegyházasfálván nem sikerült megtalálnunk az 1881. évben nyitott családkönyvet. Kápolnásfálván fennmaradt ugyan az 1881. évi családkönyv, de a falusi lakosság tulajdonviszonyainak a közelmúltban történő rendezése során a nem megfelelő használat következtében nagyon megrongálódott és a kutatás számára használhatatlanná vált.

A havasalji falvak népességszerkezetének átalakulása

Bevezetés

Az alábbi fejezet a havasalji falvak népességének a 19. század második felében lezajlott változását mutatja be mikro- és makro-regionális kontextusban. A fejezet alapkérdése, hogy demográfiai téren milyen alkalmazkodási folyamatokra⁴³ került sor, és ezek hogyan kapcsolódtak a szűkebb vármegye és Erdély járaibaiban végbement folyamatokhoz.

A fejezet elméleti és módszertani támpontjait a Kingsley Davis által 1963-ban megfogalmazott „többfázisú demográfiai válaszelmélet” (Davis 1963) szolgáltatja. Davis Japán és az átmenet előtti Európa adatait elemezve azzal érvelt, hogy a halandóság tartós javulása a népességszám növekedési ütemének gyorsulását eredményezte. Ennek következtében az egyének és a társadalmi csoportok „egyre inkább úgy érezték, addig megszokott demográfiai viselkedésük gátolja őket abban, hogy profitáljanak a fejlődő gazdaság teremtette lehetőségekből” (Davis 1963: 362). A háztartásukra nehezedő gazdasági teher enyhítése céljából és a társadalmi-gazdasági rendszerben elfoglalt helyzetük fenntartására érdekében az egyéneknek és a családoknak alkalmazkodniuk kellett a változó gazdasági helyzethez. A gazdasági változásokra adott demográfiai „válaszok” sokszínű formát ölthettek: a házasság elhalasztása, a véglegesen nőtlen-hajadon családi állapotúak arányának emelkedése, fogamzásgátló eszközök használata, abortusz és elvándorlás. Davis szerint a demográfiai változás vizsgálatakor nem elegendő egyetlen demográfiai jelenségre figyelni. A demográfiai válaszok többfázisúak – többarcúak –, következésképp helyesebb azokat együttességükben vizsgálni.⁴⁴

Jelen fejezet a fenti szempontok érvényesítésére törekedik. A korszak hivatalos statisztikai adatainak valamint az egyházi anyakönyvek nem-nominatív adatainak feldolgozása révén mikro- és makro-regionális keretbe helyezi a vizsgált településeket,

⁴³ Feltételezésünk szerint a gazdaság és népesség állandó és bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással. Gazdasági és demográfiai folyamatok együttesen, de önmagukban is eredményezhetik a demográfiai alkalmazkodás különböző formáit. Az összefüggések kritikai vizsgálatára lásd: Livi-Bacci 1999: 98–127, 128–182; Bengtsson et al. 1998.

⁴⁴ A megközelítés bizonyos elemei a magyarországi demográfiai átmenettel foglalkozó újabb szakirodalomban is fellelhetők. Óri Péter (Óri 2006, 2007) Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 19. század végi, 20. század eleji községsoros születési, házassági, halálozási és vándorlási arányszámait elemezve mutatott rá a demográfiai viselkedések rendszerszerű összekapcsolódására az egyes települések szintjén. A demográfiai viselkedés lokális szintű mintáinak megrajzolása lehetővé tette számára a demográfiai átmenet különböző hullámainak és változatainak azonosítását.

rámutat azok reprezentativitására, majd bemutatja a lokális és regionális demográfia fontosabb összetevőit.

A népességnövekedés keretei

A demográfiai tendenciák megrajzolására jó kiindulópontul szolgál a népességszám vizsgálata. Az 4.1. táblázat Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva, az Udvarhely vármegyei járások és városok, valamint Erdély népességszámának alakulását mutatja be az 1850 és 1910 közötti időszakban. A táblázat első része az időszak alatt végrehajtott népszámlálások abszolút népességszámait, a második rész a népességnövekedés százalékos értékeit tartalmazza. Ez utóbbi esetben az 1850. évi értékek képezik az alapmutatót, amelyhez az évtizedenkénti népességnövekedés/fogyás értékeit viszonyítottuk.

Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván az 1850–1910 közötti periódus egészét tekintve 39 százalékos népességnövekedés tapasztalható, amely évenkénti 0,6 százalékos átlagos népességnövekedési ütemnek felelt meg.⁴⁵ Ez az érték a két települést is magába foglaló székelyudvarhelyi járás 41 százalékos népességnövekedéséhez állt a legközelebb, ugyanakkor a megyei és az erdélyi népességnövekedés értékét is megközelítette. A megye népességszámának 38 százalékos növekedése a járások egymástól eltérő dinamikájú népességnövekedéséből adódott. A megye északnyugati és északkeleti – parajdi és székelyudvarhelyi – járásainak falvaiban a népességnövekedés évtizedenkénti értékei meghaladták a 10 százalékot. A hegyvidéki, kiterjedt erdő- és legelőbirtokkal rendelkező falvak (Oroszhegy, Zetelaka, Korond) esetében a településektől távolabb tartozéktelepülés jellegű tanyavilágok jöttek létre. A jelentős mértékű népességnövekedés hátterében részben tehát a jellegzetes hegyi tanyavilágok létrejöttének folyamata állt, amelyek kialakulását a kérdés szakértője, Bárh János a 19. század második felére, az 1850 és 1880 közötti időszakra teszi (Bárh 2001: 107, 154-155). A terjeszkedésük határait korábban elért havasalji falvak – többek között Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva – népességnövekedése ugyan elmaradt az előbbi falvaktól, de a homoródi és székelykeresztúri járások falvaival való összehasonlításban még így is jelentősnek mondható. Az 1850-ben még a vármegye legnépesebb térségének számító székelykeresztúri járás falvait mérsékelt népességnövekedés jellemezte, csakhogy, mint a homoródi járáshoz

⁴⁵ A települések szerint részletezett népességnövekedési ütem közel azonos: 1850 és 1910 között Kápolnásfalva népessége 40 százalékkal, míg Szentegyházásfalva népessége 37 százalékkal növekedett.

Táblázat: A két egyházközség népességszámának változása mikro- és makro-regionális kontextusban, 1850–1910.

Abszolút számok	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Homoródi járás	21269	22874	24809	24221	25260	26312	27342
Parajdi járás	9698	10183	12258	12474	13083	14525	15466
Székelykeresztúri járás	28538	29126	32525	31944	32566	33858	34136
Székelyudvarhelyi járás	26149	27546	30700	30933	32809	35422	36840
Székelyudvarhely város	4102	5087	5173	5948	6414	7733	9928
Udvarhely vármegye	89756	94816	105465	105520	110132	117850	123712
Erdély	1900000		2152805	2084048	2251216	2456838	2658159
Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva	2999	3050	3512	3623	3744	3993	4161
Alapmutató 100 = 1850	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Homoródi járás	100	108	117	114	119	124	129
Parajdi járás	100	105	126	129	135	150	159
Székelykeresztúri járás	100	102	114	112	114	119	120
Székelyudvarhelyi járás	100	105	117	118	125	135	141
Székelyudvarhely város	100	124	126	145	156	189	242
Udvarhely vármegye	100	106	118	118	123	131	138
Erdély	100		113	110	118	129	140
Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva	100	102	117	121	125	133	139

Forrás: Népszámlálás 1869–1910; Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Szász 1987: 1565.

Megjegyzés: Székelyudvarhely város népességszáma tartalmazza a városhoz 1898-ban csatolt Zombatfalva népességszámát. Erdély az 1876. évi határok között (57 804 km²). Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva adatai összesítve.

tartozó településeket. A vármegye egyetlen városát – Székelyudvarhelyt – mintegy 142 százalékos népességnövekedés jellemezte.

A településszint vizsgálata a népességnövekedés/fogyás mikro-regionális különbségeinek tovább finomítását tette lehetővé (4.1. Térkép). Ezúttal pontosabban kirajzolódnak a népességnövekedés, illetve a népességstabilitás és –fogyás jellegzetes térségei. Az előbbihez Székelyudvarhely város és a városiasodó Székelykeresztúr, valamint a megye északi járásainak falvai tartoztak, míg az utóbbi csoportba a megye déli, délnyugati és délkeleti járásainak falvai sorolhatók. Ez utóbbi csoportok települései a vizsgált időszakban tapasztalták meg növekedésük határait. Feltételezhető, hogy a természeti-gazdasági erőforrások fokozatos szűkülésével párhuzamosan az itt élő házaspárok számára egyre nehezebbé vált a felnőttkort elérő gyerekeik földhöz juttatása és jövőjük biztosítása az otthoni környezetben.

Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva, valamint a székelyudvarhelyi járás népessége 1850 és 1910 között a korabeli erdélyi Királyhágóntúl kerület átlagos népességnövekedési ütemével azonos módon növekedett. A járási és városi léptékű makro-regionális összehasonlításra jelen pillanatban csupán az 1869–1910 közötti időszak adatai alkalmasak (4.1. Térkép). A népességnövekedést jellemző regionális különbségek azonban így is jól körvonalazódnak. Az Udvarhely megyén belüli földrajzi törésvonal Erdély egészében is azonosítható: a déli fekvésű, mezőgazdaságra alkalmas területek és a hegyvidéki peremterületek eltérő népességnövekedési üteme egyértelmű. A belső erdélyi területek falvait mérsékelt népességnövekedés vagy stagnálás jellemezte, amely szorosan összefüggött a régió fejlettebb városainak népességelszívó hatásával, illetve az Amerikai Egyesült Államokba és Romániába irányuló erőteljes kivándorlási hullámokkal (Brassó, Nagy-Küküllő, Kis-Küküllő, Szeben, Fogaras, Háromszék megyék).

A ritkábban lakott hegyvidéki peremterületek – Csík, Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Udvarhely vármegyék egyes járásainak – népességnövekedése a bányászat és fakitermelés fellendülésével, illetve a városi ipar fejlettségére visszavezethető alacsonyabb mértékű elszívó hatással magyarázható. A földrajzi törésvonalnak tükröződnie kellett az osztályviszonyokban is. A havasalji népesség gazdasági lehetőségeiben és osztályhelyzetében különbözött a belső erdélyi, főként a szász vidékek intenzívebb, piacorientált gazdálkodást folytató népességétől.⁴⁶ Udvarhely vármegye parajdi és székelyudvarhelyi járásainak falvai az északról és északnyugatról szomszédos Csík, illetve Maros-Torda vármegyék falvaival képeztek szorosabb egységet. A vizsgált települések egyértelműen rokoníthatók Csík megye felcsíki, gyergyószentmiklósi és szépvízi járásainak falvaival. A székelykeresztúri és homoródi járások falvai ellenben a velük szomszédos Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő és Háromszék megyék falusi népességeihez hasonultak.

A népességnövekedés mikro-regionális mintái azonosíthatóvá tették a vizsgált települések helyét egy tágabb földrajzi kontextusban. Demográfiai sajátosságait és jellemzőik időbeli szilárdságát azonban a lokális- és mikro-regionális léptékű elemzés tárhatja fel. Kérdésként fogalmazható meg, hogy milyen demográfiai mechanizmusok azonosíthatók a havasalji népességfejlődés sajátosságai mögött. Milyen szerepe volt a termékenység, a halandóság, a nupcialitás és a vándorlás közvetett és közvetlen hatásainak? Első lépésként a természetes és a tényleges szaporulat értékeinek összehasonlítására kerül sor.

⁴⁶ A székelyföldi havasalji falvak gazdálkodása és szászföldi piacorientált gazdálkodás közötti különbségekről Dörner Béla is tájékoztat: Dörner 1910.

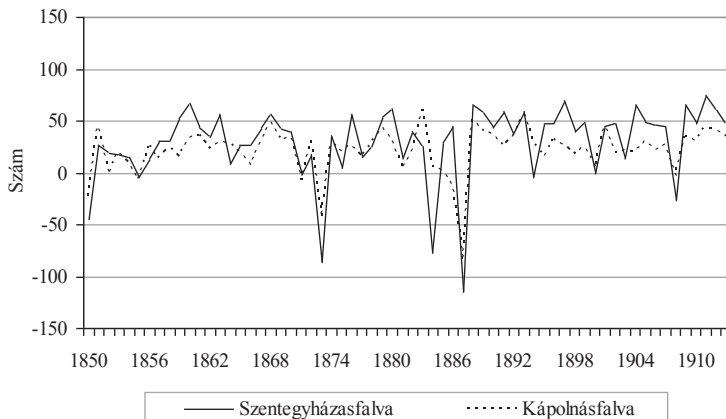
A természetes és tényleges szaporulat

A természetes szaporulat értékei a vizsgált 64 év alatt mindvégig pozitívak, csupán 7 esztendőben fordult elő, hogy a halálozások száma meghaladta a születések számát (4.1. Ábra). Szentegyházasfalván 8 évben, Kápolnásfalván pedig 11 esztendőben fordult elő, hogy a halálozások száma meghaladta a születések számát. A negatív szaporulatot mutató évek többsége a halandóság válságos emelkedésére vezethető vissza: 1855-ben, 1871-ben, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban a fiatalkorúak körében emelkedett látványosan a halálesetek száma, míg 1850-ben és 1873-ban a felnőttekről mondható el ugyanez.

A két havasljai egyházközség tapasztalata nagy vonalakban megegyezett egymással. A születések száma tartósan meghaladta a halálozások számát a 19. század 60-as és 90-es éveiben, illetve a 20. század első évtizedében. A század hatvanas éveinek növekvő természetes szaporulata a megemelkedett születésszám és a kedvező halandósági viszonyok együttes hatásából következett. A születésszámok emelkedése mögött a szomszédos Szentkeresztbánya ipartelep gazdasági fellendülését és a fiatal bányász- és napszámos családok megtelepedését sejthetjük. A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedei ugyanakkor a halandósági viszonyok egyértelmű javulását jelzik. Alacsony természetes szaporulat, és a halandósági válságok sűrűsödése jellemezte a negyvenes évek végét – ötvenes évek elejét, majd a század hetvenes és nyolcvanas éveit. Súlyosságukat tekintve a nyolcvanas évek válságos évei egyértelműen a korszak mélypontjának tekinthetők. Az 1884. és 1887. évi halandósági válságok a megelőző évek természetes szaporulatának jelentős részét felemésztették. A nyolcvanas évek kedvezőtlen halandósági viszonyai eltérő módon érvényesültek a két szomszédos településen. Szentegyházasfalván az 1884. és 1887. évek rendkívül kimagasló halandósági hullámot eredményeztek. Kápolnásfalván ezzel szemben egy elnyújtottabb, az 1884–1885–1886 évekre kiterjedő, kevésbé súlyos, de egyértelműen kedvezőtlen halandósággal számolhatunk, amely végül az 1887. évi látványos krízisben érte el tetőpontját.

A vizsgált települések népességnövekedése a természetes szaporulat és a vándorlási egyenleg közötti különbségből adódott. A természetes- és tényleges szaporulat, valamint a vándorlási egyenleg évtizedek szerint becsült értékei az elvándorlás fontosságára hívják fel a figyelmet (4.2. táblázat).

4.1. Ábra: Természetes szaporulat a két egyházközségben, 1850–1914.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

A különböző népszámlálások alkalmával rögzített népességszámok értékei jelentősen alatta maradtak a természetes szaporulat alapján becsült népességszámnak. A teljes periódus alatti tényleges szaporulat a természetes szaporulat csupán egyharmadát jelentette, de évenkénti átlagos értéke így is elérte a 6 ezreléket. A tényleges szaporulat évtizedenkénti értékei a természetes szaporulatnál bemutatott tendenciákat követték. Legmagasabb értékeket az 1860-as évek mutatnak, amelyeket jelentősen elmaradva követnek a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedei. A tényleges népességnövekedés legalacsonyabb értékeit az 1840-es, az 1850-es évek és a század hetvenes és nyolcvanas évei mutatják.

A teljes időszak vonatkozásában a vándorlási deficit átlagos értéke elérte az évenkénti 10 ezreléket. Az elvándorlás évtizedenkénti intenzitását azonban jelentős fluktuáció jellemezte. A vándorlási deficit legmagasabb értékeivel kiemelkedtek a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedei. Ez utóbbi időszakokban a vándorlási veszteség elérte a természetes szaporulat közel kétharmadát.

4.2. Táblázat: A természetes- és tényleges szaporulat, és a vándorlási egyenleg becslült értékei a két egyházközségben, 1850–1910.

Periódus	Születések száma	Halálozások száma	Természetes szaporulat	Tényleges szaporulat	Vándorlási egyenleg
1850–1856	978	870	108	51	-57
1857–1869	2119	1266	853	462	-391
1870–1880	2092	1663	429	111	-318
1881–1890	2145	1899	246	121	-125
1891–1900	2014	1343	671	249	-422
1901–1910	1980	1340	640	168	-472
1850–1910	11328	8381	2947	1162	-1785

Periódus	Természetes szaporulat évenkénti átlagos értékei		A tényleges szaporulat évenkénti átlagos értékei		A vándorlási egyenleg évenkénti átlagos értékei	
	N	%	N	%	N	%
1850–1856	15,43	0,51	7,29	0,24	-8,14	-0,27
1857–1869	65,62	2,15	35,54	1,17	-30,08	-0,99
1870–1880	42,90	1,22	11,10	0,32	-31,80	-0,91
1881–1890	24,60	0,68	12,10	0,33	-12,50	-0,35
1891–1900	67,10	1,79	24,90	0,67	-42,20	-1,13
1901–1910	64,00	1,60	16,80	0,42	-47,20	-1,18
1850–1910	48,31	1,64	16,37	0,55	-29,26	-0,85

Forrás: Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Népszámlálás 1869–1910; Szentegyházassfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: A települések adatai összesítve.

Úgy tűnik tehát, hogy a természetes szaporulat és a vándorlási egyenleg sajátos kombinációja állt a havasalji népességnövekedés hátterében. Ennek lényegét a következő mechanizmus adja. A magas természetes szaporulattal jellemezhető időszakokban gyorsabban növekedett a népesség. Ennek következtében megemelkedett a vándorlásban résztvevő csoportok – feltehetően a fiatal népesség – aránya. A romló halandósági viszonyokkal jellemezhető esztendőkből a természetes szaporulat értéke lecsökkent. A felnövekvő nemzedékek arányának csökkenése egyúttal a vándorlásban résztvevők arányának csökkenését eredményezte. Az egymást követő népszámlálások korszerkezeti adatai alátámaszthatják, illetve cáfolhatják ezt a feltételezést.

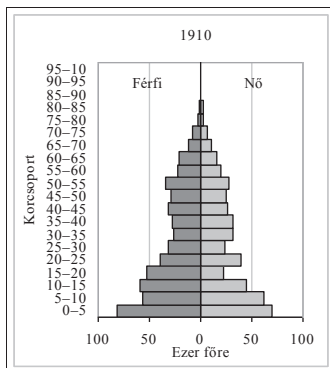
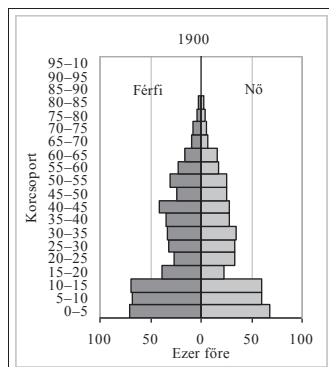
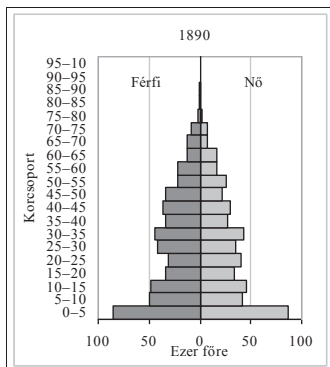
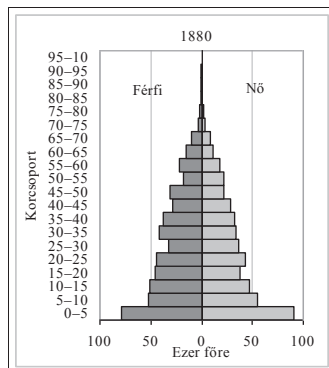
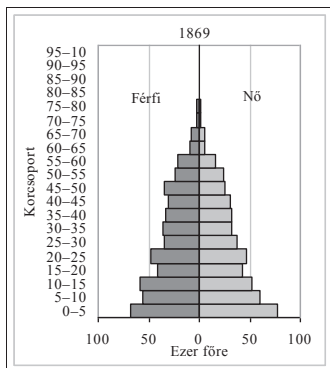
Korösszetétel és nemi megoszlás

A népességszerkezet vizsgálata a demográfia nagyon fontos összetevője, amely lehetővé teszi a vizsgált népesség „behatárolását”, és kiindulópontjául szolgálhat a mélyebb elemzésnek. Az önálló entitásként meghatározott Szentegyházasfalva és Kápolnasfalva népességének nemi megoszlásáról és korösszetételéről a tízévenként végrehajtott népszámlálások tájékoztatnak. Keresztmetszeti felvételekről lévén szó, a népszámlálások korszerkezeti adatai pillanatnyi állapotot rögzítettek. Az 1869 és 1910 közötti időszakból fennmaradt öt időmetszet mindazonáltal lehetőséget kínál az időbeli összehasonlításra, és módot nyújt a változási tendenciák megrajzolására.

A népesség korösszetételét nemek szerint részletező korfa a népességszerkezet ábrázolásának elfogadott eszköze. Az 1869 és 1910 közötti időszakból származó keresztmetszeti korfák a népességszerkezet jellemzőiről és az időszak alatt végbement változásokról tájékoztatnak (4.2. Ábra). A népességszerkezet állandóságát és tendenciaszerű lassú átalakulását leginkább a vizsgált időszak nyitó és záró éveiből származó pillanatfelvételek elemzése tárhatja fel. A köztes időszak korfáinak elemzése a népességszerkezet folyamatos módosulásáért felelős mozgatórugók azonosítását teszi lehetővé.

Az 1869. évi korfa az egyenlő szárú háromszög formájához hasonlít. A korfa alapja széles, a legfiatalabb korcsoporttól az idősebbek felé haladva az egymást követő korcsoportok aránya egyenletesen csökken. Ez a jellemző a fiatal és átmenet előtti népességek sajátossága. A magas születési és magas halálozási arányok egyszerre biztosítják az alapok szélességét és a korfa törzsének folyamatos keskenyedését. A népesség legnagyobb csoportját a 0–14 év közötti gyerekek alkotják. E csoporton belül a legfiatalabbak, vagyis a 0–4 év közötti kisgyerekek vannak többségben. Az életkor emelkedésével egyenletesen csökkenő arányszámok nem utalnak kiemelkedő halandósági válságra, amely a közelmúltban valamely születési kohorsz halandóságának emelkedéséért lenne felelős. A korfa kiegyensúlyozottsága jól tükrözi az 1860-as éveknek a népesség egészére általánosítható kedvező halandósági viszonyait. A korfa törzsének kisebb bemélyedése csupán a 15–19 év közötti fiatalok korcsoportjában tapasztalható, amely jelenség nagyobb részt a fiatalok időszakos távollétére – a fiúk katonai szolgálatára és a lányok városi szolgálatvállalására – vezethető vissza. A fiatalok elvándorlásának ideiglenes

4.2. Ábra: A népesség korszervezete a két egyházközségben, 1869–1910.

Forrás: Népszámlálás 1869; 1880. évi népszámlálás; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás; 1910. évi népszámlálás.

Megjegyzés: A települések adatai összesítve. Az egyes korcsoportok arányai ezrelékben.

jellegét alátámasztja a 20–24 évesek emelkedő aránya. A házasságkötési életkor közeledtével a korábban távol levő fiatalok visszatértek a településre.

Az 1910. évi korfa egyes elemeiben a népességszerkezet mozgatórugóinak állandóságát tükrözi, más elemeiben viszont a fokozatos átalakulás képét vetíti előre. Az állandóság mindenekelőtt a korfa alapjainál azonosítható, amely a születési és halálozási arányok változatlanóságát tükrözi. A gyerekkorú népesség 1910-ben is a teljes népesség meghatározó arányát alkotta, a népesség egészében elfoglalt arányuk csupán enyhe mértékben módosult. Az egymást követő születési kohorszok arányaiban az 1860-as évek végén tapasztalt egyenletes csökkenés azonban 1910-re már eltűnt. Helyét a korfa törzsének elkeskenyedése, az aktív életszakaszt elért fiatalokú népesség arányának drámai csökkenése foglalta el. A korfa törzsének bemélyedése hangsúlyosan a 15–19 év és 25–29 év közötti nők körében érvényesült. A 15–19 év közötti fiatal nők teljes népességben elfoglalt aránya az 1869. évi 43 ezrelékről az 1910. évi 22 ezrelékre csökkent. Ez a jelentős arányú csökkenés egyértelműen a fiatal nők elvándorlásra vezethető vissza, hiszen egy esetleges halandósági hatásnak egyértelműen tükröződnie kellene a férfiak korösszetételében is. A fiatal nők arányának csökkenése már a 10–15 éves korban lévő körében elkezdődött. Úgy tűnik tehát, hogy a lányok házasságkötést megelőző városi szolgálatvállalása hangsúlyosan beépült a szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi családok gazdasági életvitelébe és továbbélési stratégiáiba. Az elvándorlás – de különösképpen annak végleges formája – a fiatal férfiak körében ennél jóval szerényebb és elhanyagolható mértékben érvényesült. A fiatal legények munkaerejét a családok a helyben történő falusi munkában hasznosították, amelyet kiegészíthetett a szezonális elvándorlással járó rövid-távú idegenbeli munkavállalás is.

A nyitó és záró évi korfák csúcsainak összehasonlítása nagyon enyhe változásról tanúskodik. Az időskor küszöbén álló, 50–54 év közötti felnőttek aránya azonban emelkedést mutat, amelyből a felnőttkori halandósági viszonyok fokozatos javulása feltételezhető.

A köztes évek pillanatfelvételei a fentiekhez hasonlóan a népességszerkezet hosszútávú stabilitását tükrözik. Felszínre hozzák ugyanakkor azokat a látványos módosulásokat is, amelyek a 0–14 év közötti gyerekek korösszetételében a halandósági viszonyok változásával párhuzamosan végbementek. Az 1880., 1890. és 1900. évi korfákon a 0–14 éves gyerekek korcsoportos arányai látványosan módosultak. A század nyolcadik és kilencedik évtizedének végén az 5–14 éves korú gyerekek aránya rendkívül alacsony, különösen az 1900. évi korfa hasonló korú népességével való összehasonlításban. Joggal

feltételezhető, hogy a fenti módosulások az 1870-es és 1880-as évek leromló, illetve az 1890-es évek javuló gyerekhalandósági viszonyait tükrözik. A fiatal felnőttek arányának csökkenése az 1890-es és 1900-as évek korfáin egyértelműen azonosítható.

A népelemszerkezet elemzése tovább mélyíthető összevont korcsoportok (0–14; 15–54; 55 éven felül) összehasonlítása révén. Ez utóbbi vizsgálatból a peremterületekre jellemző fiatal népesség képe rajzolódik ki. Az 1869 és 1910 közötti időszak alatt a 0–14 éves korú népesség aránya 37–39 százalék között ingadozott, míg az aktív korú népesség aránya 53 százalékról 50 százalékra csökkent. A változás leginkább az idős korú népesség arányának fokozatos emelkedésében érhető tetten. Az 1869 és 1910 közötti időszakban az idősök össznépességben elfoglalt aránya 7,2 százalékról 12,7 százalékra emelkedett, de a változás mértéke elmaradt a népesség erőteljesebb öregedési folyamatát⁴⁷ megtapasztaló más megyei falvakétól.⁴⁸

Az öregedési index, amely a 65 év felettiek számát viszonyítja a 0–14 év közötti népesség számához, megerősíti a fenti eredményeket. A mutató értéke 1869-ben rendkívül alacsony (5,5), majd ezt követően lassan emelkedett (1880-ban 7,7, 1890-ben 11,3, 1900-ban 10,1, 1910-ben 13,3), de így is csupán az 1900. évben érte el az 1869. évi megyei átlagértéket.⁴⁹ A megye kistérségeire kiszámolt öregedési mutató értékei arra hívják fel a figyelmet, hogy a havasalji falvak öregedési mutatói értékei elmaradtak a magasabb mértékű elvándorlással és alacsonyabb szintű termékenységgel jellemezhető déli, délkeleti és délnyugati falvak értékétől (Pakot 2008: 140).

A havasalji népelemszerkezet öregedési folyamatát jelentős mértékben lassította a korfa alapjainál azonosított magas születésszám, amely a korszak kedvezőtlen halandósági viszonyait ellensúlyozta. Az öregedési index változásai ugyanakkor bizonyos mértékben a 0–14 éves korúak arányaiban a gyerekhalandósággal összefüggő ingadozásokat tükrözték.

⁴⁷ A népesség előregedését hosszú ideig a 20. századi népelemszerkezet jellemzőinek tartották. Ezek az elemzések azonban elsősorban városi népelemszerkezeteket vizsgáltak, és figyelmen kívül hagyták az iparosodás által érintett falusi népelemszerkezeteket. Muriel Neven véleménye szerint érdemesnek látszik a falusi települések előregedésének korai forgatókönyvét is elképzelni. Mindezt elsősorban annak az elvándorlónak a szemszögéből kell látnunk, aki termékeny életszakaszban levő felnőttként elhagyja a települést azzal a céllal, hogy egy városi központban találjon munkát és megélhetést (Neven 2003:102).

⁴⁸ Udvarhely megyében 1869 és 1910 között a fiatalok átlagban a népesség 35 százalékát tették ki, az aktívak kategóriája az 1869. évi 54,3 százalékról az 1910. évi 49,6 százalékra csökkent, az idősök aránya 10,4 százalékról 15,1 százalékra emelkedett (Pakot 2008:134).

⁴⁹ Az öregedési index Udvarhely megye egészére az 1869. évi 10,9-ről az 1910. évi 19,2 értékre emelkedett. (Pakot 2008:102). Mindez jól mutatja egyrészt, hogy a két falu értékei megfelelnek a tágabb régióban azonosítható tendenciáknak. Másrészt azonban a régiós átlag azt is sugallja, hogy a két településen a folyamat még csupán a kezdeti szakaszában tartott.

4.3. Táblázat: A népesség nemek szerinti megoszlása (100 nőre jutó férfiak száma) a két egyházközségben, 1850–1910.

Korcsoport	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
0–14 év*		96,6	97,3	94,4	105,5	110,2	111,7
15–39 év*		95,9	100,4	110,0	101,8	108,2	120,6
40–59 év		104,2	116,3	110,5	120,6	124,6	120,2
>60 év		144,8	188,6	130,3	112,3	114,9	121,7
Összes korcsoport	102,5	103,4	104,5	104,9	107,5	112,8	117,2

Forrás: Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Népszámlálás 1869; 1880. évi népszámlálás; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás; 1910. évi népszámlálás.

Megjegyzés: Az 1857. évi népszámlálási adatok a 0–13 és 14–39 év közötti csoportosításban tették lehetővé a nemi arányok kiszámítását. A települések adatai összesítve.

A népesség nemek szerinti megoszlása jelentős férfítöbbletről tanúskodik (4.3. táblázat). Míg 1850-ben 100 nőre 102 férfi jutott, addig a 20. század első évtizedének végére a mutató elérte a 117-es értéket. A jelentős férfítöbblet kialakulása a 19. század második felében végbement lassú folyamat eredménye. A tendencia a 19. század utolsó két évtizedében és a 20. század első évtizedében vált igazán hangsúlyossá.

A nemi arányok nagyobb korcsoportok szerinti részletezése azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban a legfiatalabb népesség körében is túlsúlyba kerültek a férfiak. Miközben a 19. század harmadik negyedében a férfítöbblet még csupán az aktív- és időskorú népességre korlátozódott, addig a 19. század utolsó negyedére és a 20. század első évtizedére ez a jelenség a legfiatalabb népesség körében is általánossá vált.

A férfiak nőknél magasabb arányú jelenlétét a két település sajátos gazdasági helyzete magyarázhatja, és jobbra a vándorlásban érvényesülő nemi differenciák eredményének tekinthető. A fafeldolgozáson és állattenyésztésen alapuló családi gazdálkodások a fiatal férfiak munkaerejét jóval kevésbé nélkülözhatték, mint a női munkaerőt. A közeli szentkeresztbányai ipartelep is elsősorban a férfi munkaerőt hasznosította. Ez a fajta gazdasági szerkezet a férfiak elvándorlása ellenében hatott, a serdülőkort megért lányok számára viszont nem kínált munkalehetőséget. A fiatal lányok a szászöldi városokban és a fővárosban találtak munkát. A gazdag polgárcsaládoknál vállalt cselédmunka életútjuk meghatározó szakaszát töltötte ki.

Termékenység és nupcialitás

A 19. század második felében alapvető demográfiai tendencia a születések számának évenkénti emelkedése. A folyamat a század ötvenes éveiben kezdődött, a hatvanas években vált hangsúlyossá, majd egy rövidebb visszaesés után a nyolcvanas években érte el a tetőpontját. A nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek közepéig a születések száma évről évre jelentősen ingadozott, majd ezt követően alacsonyabb szinten egy viszonylag kiegyensúlyozott stabilitási pályára állt.

A fentiekhez hasonló tendenciát mutat a népszámlálás éveire számolt nyers születési arányszám is, amely a népesség egészéhez viszonyítva fejezi ki a születések gyakoriságát (4.4. táblázat). Az 1860-as éveket megelőzően a születési arányszám értéke az évenkénti 40 ezrelék körül ingadozott. A hatvanas éveket követően viszont elérte, sőt meghaladta az 50 ezreléket, majd végül a 19. század végén és a 20. század első évtizedében a 40–50 ezrelék közötti értékeken stabilizálódott.

A havasalji népesség születési arányszámai regionális viszonylatban is rendkívül magasak. Az 1869–1910 közötti népszámlálási években közel 15-20 ezrelékkal magasabbak az Udvarhely megyei és erdélyi átlagoknál. Az aggregát adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy a születési arányszámok időszak közepi emelkedése regionális léptékekben is azonosítható jelenség volt.

A születési arányszámnál pontosabb mérést biztosít az Ansley Coale által kidolgozott általános termékenységi arányszám (I_p), amely a szülőképes korú női népességhez viszonyított teljes születésszámot a hutterita nők⁵⁰ termékenységének hányad részeként fejezi ki.⁵¹ Az 1869–1910 közötti népszámlálási évekre számított általános termékenységi arányszámok (4.5. táblázat) a születési mozgalom fentebb megfigyelt tendenciáit követték. Az arányszám – az 1890. évi értéket kivéve – rendre meghaladta a 0,600-as értéket, és közel 20. százalékkal felülmúlta az Udvarhely megyére és Erdély egészére vonatkozó átlagokat.

⁵⁰ A hutteriták az Egyesült Államok északi területein élő anabaptista népesség. Fontos megkülönböztető jegyük, hogy a születéskorlátozás semmilyen formáját nem gyakorolják. A termékenységgel kapcsolatos demográfiai szakirodalom a hutterita nők termékenységi arányszámait gyakran referenciaként használja.

⁵¹ A Princeton termékenységi vizsgálatban alkalmazott termékenységi és nupcialitási arányszámok definícióját lásd: Coale – Watkins 1986:153-162; Dányi 1991b:188-189.

4.4. Táblázat: Nyers születési arányszám a két egyházközségben (1850–1910), Udvarhely megyében és Erdélyben (1869–1910).

Év	Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva	Udvarhely megye	Erdély
1850	41,7		
1857	43,9		
1869	55,2	35,2	34,9
1880	58,0	39,7	46,5
1890	51,5	37,9	37,3
1900	46,8	35,9	36,2
1910	46,4	36,3	35,2

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei; Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Népszámlálás 1869–1910; MSÉvk. 1874–1891; MSÉvk. 1894–1914.

Megjegyzés: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva adatai összesítve. Erdély az 1876. évi határok között.

A termékenység vizsgálata tovább bővíthető a házas termékenységi arányszám (I_g) kiszámításával, amely az általános termékenységi arányszámtól eltérően a törvényes születéseknek a szülőképes korú házas női népességhez viszonyított értékét mutatja, ezúttal is a hutterita nők természetes (születéskorlátozás nélküli) termékenységének százalékaként. A 4.5. táblázatban közölt házas termékenységi arányszám csupán a vizsgált időszak második felére tartalmaz információkat. A születési mozgalom és az általános termékenységi arányszám eredményei alapján feltételezhető, hogy az 1880. évi rendkívül magas, 0,801-es házas termékenységi arányszám egy emelkedési folyamat csúcspontját képezte. A tíz évvel későbbi érték már jelentősebb visszaesést tükröz, ám a várankozásokkal ellentétben ez a csökkenő tendencia a későbbi évtizedekben már nem érvényesült. A csökkenés helyett sokkal inkább a termékenység relatív magas szinten való stabilizálódása jellemezte az első világháborúig terjedő időszakot. Az adatok nem utalnak a házasságon belüli születéskorlátozásra. A házas termékenység szintje regionális viszonylatban is magasnak tekinthető.

A havasalji demográfiai rendszert a magas születésszám, illetve a magas házas- és általános termékenység jellemezte. A natalitás és az általános termékenység szintjét a szülőképes korú házas nők aránya jelentősen befolyásolta.⁵²

⁵² Szentegyházasfalván és Kápolnásfalván az 1880 és 1910 közötti időszakban a szülőképes korú házas nők aránya 77–82 % között ingadozott.

4.5. Táblázat: Termékenységi és nupcialitás a két egyházközségben, Udvarhely megyében és Erdélyben, 1869–1910.

Év	Szentegyházassfalva és Kápolnásfalva			Udvarhely megye			Erdély		
	I _f	I _g	I _m	I _f	I _g	I _m	I _f	I _g	I _m
1869	0,604			0,410					
1880	0,661	0,801	0,770	0,443	0,530	0,749	0,403	0,516	0,723
1890	0,573	0,638	0,841	0,481	0,548	0,781	0,429	0,517	0,761
1900	0,649	0,735	0,816	0,463	0,581	0,703	0,404	0,527	0,685
1910	0,634	0,709	0,827	0,442	0,561	0,694	0,392	0,521	0,671

Forrás: Szentegyházassfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei; Népszámlálás 1869; Népszámlálás 1880; Népszámlálás 1890; Népszámlálás 1900b; Népszámlálás 1910; MSÉvk. 1874–1891; MSÉvkÜf. 1894–1914.

Megjegyzés: saját számítások. Az 1910. évi termékenységi és nupcialitási arányszámok kiszámításánál a 15–59 év közötti korcsoportok adatait használhattuk. Szentegyházassfalva és Kápolnásfalva adatai összesítve. Erdély az 1876. évi határok között (57 804 km²).

A 4.5. táblázatban közölt nupcialitási arányszám (I_m) a 15–49 éves korú házas nők arányát mutatja a hasonló korú nők között. A mutató értéke a korábbi arányszámokhoz hasonlóan a hutterita termékenység hányad részeként van kifejezve. Ennek köszönhetően az arányszám a nupcialitás szintje mellett a vizsgált népességek termékenységi potenciáljáról is tájékoztat. Szentegyházassfalván és Kápolnásfalván a nupcialitási arányszám a megyei és erdélyi átlagértékhez hasonlóan rendkívül magas. Mindez korai és egyetemes házasságkötésről és jelentős termékenységi potenciálról tanúskodik. A települések sajátos helyzetére utal, hogy a megyei és erdélyi nupcialitási arányszámok időben csökkenő tendenciájával ellentétben Szentegyházassfalván és Kápolnásfalván a nupcialitási arányszámok rendkívül stabilnak bizonyultak a vizsgált időszak teljes egésze alatt. Úgy tűnik, hogy a házasságkötés megelőző félévei nem voltak jelentősek az udvarhelyi településeken. Inkább ellenkezőleg a korai és egyetemes házasságkötés jelentős tényezője lehetett a magas termékenységeknek.

Az általános- és házas termékenységi arányszám lokális és regionális értékei közötti eltérések azt sugallják, hogy a megye falvait és az erdélyi Királyhágóntúl kerület járásait a sokszínűség jellemezte. A népességnövekedés kapcsán tárgyalt földrajzi törésvonalak az általános- és házas termékenység értékeiben is kifejeződésre jutottak.

A 4.3. és 4.4. térképek Udvarhely megye településeinek és az erdélyi Királyhágóntúl kerület járásainak szintjén ábrázolják az általános termékenységi arányszámok értékeit. Az udvarhelyi járasok falvai egyértelműen a relatív magas termékenységgel jellemezhető falvak csoportjába tartoztak. Jól beazonosítható a megye délkeleti, illetve délnyugati részén fekvő

falvak népességének alacsonyabb általános termékenysége. Hasonló dinamika jellemezte az erdélyi járásokat is. Jól látható, hogy az udvarhelyszéki járás az általános termékenységi arányszám legmagasabb értékeivel jellemezhető erdélyi járások csoportjába tartozott.

A házasság termékenységi arányszám vizsgálata még inkább alátámasztja a fenti megállapításokat. Úgy tűnik, hogy a megye északnyugati és északkeleti részén elterülő nagy kiterjedésű falvakban élő házaspárok termékenysége jelentősen felülmúlta a megye többi részeiben élő házaspárok termékenységét. A jelenség nem csupán a megyén belül, hanem erdélyi viszonylatban is érvényesült. A 4.4. térképen egybefüggő félkör alakú területet alkotnak a házasság termékenység relatív magas értékeivel jellemezhető járások. Létezett tehát egy Erdélyen belüli, a járások szintjén azonosítható differencia, amely nem minden esetben felelt meg a nemzetiségi régiók választóvonalának. A dominánsan székelyek által lakott Udvarhely, Csík, Háromszék és Maros-Torda megyék járásait is belső, mikro-regionális eltérések jellemezték. A szászok és románok által egyenesen lakott területet leginkább az alacsonyabb termékenység jellemezte. Úgy tűnik, hogy egyes vidékeken a termékenységsökkenés már elkezdődött, míg más területeken továbbra is magas szintet ért el. Érdekes módon a népességfogyás jellegzetes területei megegyeztek a házasság termékenységi arányszám alacsony értékeit mutató területekkel. És fordítva a népességnövekedés jellegzetes területeit a házasság termékenység relatív magasabb értékei jellemezték. Egybefüggő területcsoportok rajzolódnak ki, amelyek gyakran a vármegyék területét is keresztül metszették.

Halálozás és halandóság

A havasalföldi népességek halandóságának vizsgálata a rendelkezésre álló források jellemzőiből adódóan kettős megközelítést igényel. Az első megközelítés a népszámlálások időpontjaira létrehozott nyers halálozási arányszámok⁵³, és az úgynevezett rövidített keresztmetszeti halandósági táblák⁵⁴ elemzését tartalmazza. A kirajzolódó eredmények az adott években megfigyelhető halandósági viszonyokat tükrözik, a halandósági trendek megállapítására csak óvatosan használhatók. Pontosabb mérési lehetőségek hiányában a

⁵³ A nyers halálozási arányszám – ezer lakosra jutó halottak száma – a halandóságra vonatkozóan pontosabb képet képes nyújtani, mint a halálesetek évenkénti száma. Hátránya, hogy a teljes népességre vonatkozik, következőképp nem veszi figyelembe a népesség korszerkezetéből fakadó hatásokat.

⁵⁴ A rövidített keresztmetszeti halandósági táblák fontosabb elemeinek leírását és a táblák adatait lásd a dolgozat függelékében.

4.6. Táblázat: Nyers halálozási arányszám, a két egyházközség (1850–1910), Udvarhely megye és Erdély (1869–1910).

Év	Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva	Udvarhely megye	Erdély
1850	44,6		
1857	27,7		
1869	38,1	25,7	28,0
1880	45,1	25,3	37,4
1890	26,5	26,3	28,8
1900	37,0	30,1	27,5
1910	28,5	25,0	24,9

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei; Schematismus 1840; Népszámlálás 1850, 1857; Népszámlálás 1869–1910; MSÉvk. 1874–1891; MSÉvkÚf. 1894–1914.

Megjegyzés: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva adatai összesítve. A havasalji halálozási arányszámok a népességszám, illetve az 1840–41, 1850–51, 1857–58, 1869–70, 1880–81, 1890–91, 1900–01 és 1910–11. évek halálozási átlagain alapul. Erdély az 1876. évi határok között (57 804 km²).

halandóság hosszú távú trendjeinek megrajzolását egy másik megközelítés, a halálesetek évenkénti számának idősoros elemzéséből nyerhetjük.

A nyers halálozási arányszámok alapján csupán annyi állapítható meg bizonyossággal, hogy a havasalji falvak nyers halálozási arányszámai 1850-ben, 1869-ben, 1880-ban és 1900-ban is jelentős mértékben meghaladták az Udvarhely megyei és erdélyi átlagokat, más években viszont – például 1890-ben és 1910-ben – követték a mikro- és makro-regionális szinten relatív kedvező halandóságról tanúskodó értékeket (4.6. Táblázat).

A két egyházközség népességének általános halandósági viszonyairól az 1869 és 1910 közötti népszámlálások időpontjaira összeállított úgynevezett rövidített keresztmetszeti halandósági táblák tájékoztathatnak (4.7. Táblázat). A különböző korcsoportban várható átlagos élettartamok a havasalji férfiak és nők kedvezőtlen életkilátásait tükrözik. A magas csecsemő- és gyerekhalandóság a születéskor várható átlagos élettartamot erősen alacsony szinten – 27 és 43 év között – tartotta. A vizsgált időszak végén – feltehetően a gyerekhalandóság javulása következtében – a születéskor várható élettartam is emelkedett. A

fent nevezett értékek magyarországi viszonylatban kedvezőtlenek,⁵⁵ nemzetközi összehasonlításban pedig a kelet-európai falvak és nyugat-európai gyorsan iparosodó városok

⁵⁵ Kiskunhalason az 1900–1901. évben a katolikus férfiak és nők születéskor várható élettartama elérte a 40 évet, a hasonló korú református férfiak és nők várható élettartama 43 év volt (Melegh 2000: 78). Az erdélyi havasalji falvaktól való eltérések jelentős részben az alföldi mezővárosra jellemző kedvezőbb csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyokkal magyarázhatók.

4.7. Táblázat: A várható élettartam alakulása a két egyházközségben, 1869–1910.

Várható élettartam	Férfiak					Nők				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
e ₀	30,9	27,0	38,7	30,7	42,9	31,5	27,1	36,7	30,6	40,0
e ₁	40,6	35,0	46,2	39,7	52,3	39,7	33,4	43,9	36,2	47,4
e ₅	50,1	42,1	51,7	51,8	54,6	44,7	41,4	47,2	48,0	50,4
e ₁₀	47,6	44,4	48,5	50,3	50,4	42,1	46,4	45,7	47,3	45,7
e ₁₅	44,4	40,9	45,3	45,8	45,7	37,4	41,8	41,9	43,5	41,1
e ₂₀	40,4	36,7	40,8	41,3	41,3	33,6	38,8	39,6	40,1	39,8
e ₂₅	36,1	33,5	37,5	37,6	37,1	29,3	35,4	36,3	35,5	37,5
e ₃₀	31,6	29,9	34,5	33,5	33,0	26,0	31,2	33,9	31,8	34,4
e ₃₅	27,0	25,5	30,4	29,7	28,5	21,3	28,7	31,6	28,6	30,6
e ₄₀	23,0	21,1	26,2	25,0	25,4	18,4	24,5	28,6	25,2	26,0
e ₄₅	19,4	18,7	22,1	21,2	21,9	15,2	20,9	25,1	21,6	22,5
e ₅₀	16,6	15,5	18,2	17,5	18,9	13,2	18,0	22,0	17,6	19,2
e ₅₅	14,0	12,3	15,1	13,4	15,3	9,1	14,0	17,7	14,4	15,2
e ₆₀	10,7	9,8	12,0	10,3	11,8	5,9	10,6	14,0	11,0	11,8
e ₆₅	7,9	7,0	8,9	8,7	8,5	8,5	8,2	10,7	7,4	9,3
e ₇₀	4,4	5,1	6,5	5,7	6,1	6,4	4,7	9,0	5,8	6,1
e ₇₅	4,6	5,1	3,8	3,5	4,4	3,0	4,6	5,3	4,3	3,8
e ₈₀	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5

Forrás: Népszámlálás 1869; 1880. évi népszámlálás; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás; 1910. évi népszámlálás; Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: A várható élettartam kiszámítása az 1869–1910. közötti népszámlálások korszerkezeti adatok és az 1868–70, 1879–81, 1889–91, 1899–1901, illetve az 1909–11 között rögzített halálesetek adatain alapszik.

értékeivel rokoníthatók.⁵⁶

Az évtizedenkénti értékek az életkilátások fokozatos javulását tanúsítják: a férfiak és nők születéskor várható átlagos élettartama 1869 és 1910 között 31 évről 43, illetve 40 évre emelkedett, vagyis az 1880-as és 1900-as évek végén született férfi és női kohorszok életkilátásai lényegesen jobbak voltak, mint az 1860-as, 1870-es és 1890-es évek végén született társaiké. Az életkilátások javulása nem volt lineáris, hanem gyakori visszaesések jellemezték. Erre utal legalábbis a várható élettartam 1900. évi csökkenése. Az 5–14 éves korú lányok és fiúk várható élettartama átlagosan 4-5 évet emelkedett, de a fiúgyerekek 1869. évi relatív kedvezőbb helyzetüket a későbbi időpontokban is megőrizték. A várható élettartam emelkedése kisebb mértékben ugyan, de a reprodukív életszakaszban is folytatódott. Különösen a nők helyzetének javulása érdemel figyelmet, de minden bizonnyal közelebb

⁵⁶ Az oroszországi Borshevka településen az 1860-as években a férfiak és nők születéskor várható élettartama 27 év volt (Hoch 1998: 359). A kelet-belgiumi Sart nevű hegyvidéki településen 1849 és 1900 között a születéskor várható élettartam 40 és 50 év között ingadozott, míg a Pays de Herve kistérség falvaiban (Neufchâteau, Charneux és Clermont) azonos időszakban gyakran elérte, sőt meghaladta az 50 évet. Az erdélyi havasalfi népességek születéskor várható élettartama leginkább a korszakban erőteljesen iparosodó kelet-belgiumi városok (Limbourg, Tilleur) népességének tapasztalatához közelített (Neven 2003: 111–113).

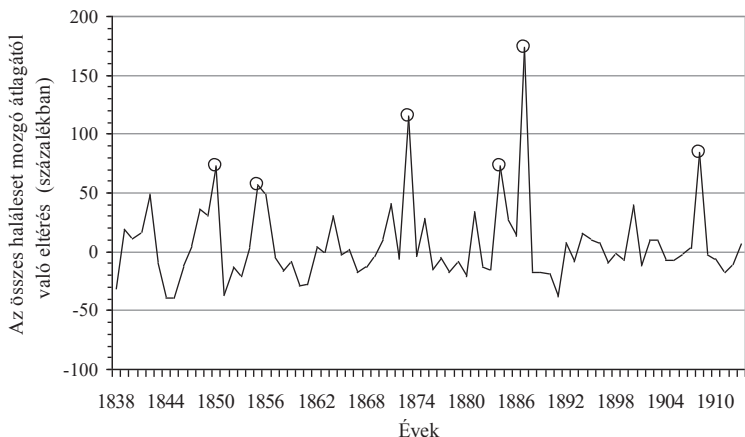
állunk az igazsághoz, ha az utolsó négy népszámlálási év adataira támaszkodva a várható élettartam emelkedésének mértékét esetükben kissé alacsonyabbra, 1-2 évre becsüljük. A reprodukív életszakasz kezdetén levő nők várható élettartama azonban így is elmaradt a férfiakétól. A jelenség hátterében a gyerekágyi halandóság állhatott, hiszen a későbbi életkorokban a különbségek kiegyenlítődtek, és az 55 éven felüli korcsoportokban a nők várható élettartama már meghaladta a hasonló korú férfiakét.⁵⁷

A halálozások számának évenkénti ingadozása: a válságos esztendők

A halálozások évenkénti számából létrehozott idősor az időbeli trendek pontosabb megrajzolását nyújthatja. A válságos évek azonosítására több módszer létezik (példaként lásd Dupâquier 1989; Benda 2000). Mindegyik módszer előfeltétele a halálozások évenkénti számából létrehozott idősor, amely az időbeli trendek pontosabb megrajzolását nyújthatja. Az idősor létrehozásában a Lorenzo Del Panta és Massimo Livi-Bacci által leírt módszert követtük, amely a halálozások tizenegy éves mozgó átlagainak módosításán alapul (Livi-Bacci – Del Panta 1980; Hoch 1998). A mozgó átlagok módosításának lényege, hogy figyelmen kívül hagytuk a két legalacsonyabb és a két legmagasabb év értékét, és csupán a fennmaradó hét év értékeiből képeztünk mozgó átlagokat, ezáltal csökkentve a szélsőséges ingadozásoknak a halálozások évenkénti értékeire gyakorolt hatásait. Steven Hoch vizsgálatát követve (Hoch 1998) válságosként határoztuk meg azokat az éveket, amelyekben a halálesetek száma több mint 50 százalékkal meghaladta a mozgó átlag értékét.

⁵⁷ Összehasonlításként Kiskunhalason 1900–1901-ben a 15–19 éves korban levő katolikus és református férfiak várható élettartama 51, illetve 45 év, a hasonló korban levő nők várható élettartama 43 év volt mindkét felekezet esetében. Az 55–59 éves korú férfiak várható élettartama 18 év a katolikusok és reformátusok körében egyaránt, a hasonló korban levő nők várható élettartama 18, illetve 19 év volt (Melegh 2000: 78).

4.3. Ábra: A halálozások évenkénti ingadozása a két egyházközségben, 1838–1914.

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: A bekarikázott értékek azokat az éveket jelölik, amelyekben a halálozások száma több mint 50%-kal meghaladta a halálozások 11 évenkénti mozgó átlagát.

A két egyházközségben a halandóság válságszerű romlása időszakosan visszatérő jelenségnek bizonyult a 19. század második felében (4.3. Ábra). Az 1850 és 1914 közötti időszak alatt összesen 6 évben – 1850-ben, 1855-ben, 1873-ban, 1884-ben, 1887-ben, és 1908-ban – fordult elő, hogy a halálesetek száma több mint 50 százalékkal meghaladta a mozgó átlag értékét. A válságok súlyosságát és gyakoriságukat tekintve a 19. század kilencedik évtizede egyértelműen a korszak halandósági mélypontjának tekinthető. A század 80-as éveinek végétől a halandóság stabilizálódásának lehetünk tanúi: a halálesetek száma az 1900. és 1908. év kivételével a mozgó átlag körüli, vagy az alatti. A halandósági válságok száma nemzetközi összehasonlításban is jelentősnek mondható, hiszen Nyugat-Európában ezt az időszakot már egyértelműen a halandósági válságok visszaszorulása és a halandósági viszonyok hosszú távú javulása jellemezte.⁵⁸

⁵⁸ A nemzetközi halandósági trendek összefoglalására I. Bengtsson – Fridlízus – Ohlsson 1984. Viszonyítási pontként: a 17. század végén Közép- és Dél-Itáliában a megelőző száz év válságos halandósággal jellemezhető éveinek átlaga 7,7 volt, a válságos évek gyakorisága a 19. század elejére 5,1-re csökkent (Perrenoud 1991: 29). Magyarországi viszonylatban Benda Gyula a halandósági válságoknak a sajátunktól eltérő definícióját használva 12 átlagos válságos évet azonosított Keszthelyen az 1747 és 1849 közötti időszak alatt (Benda 2000: 153).

A havasalji halandósági válságok a halandóság „normál” szintjéhez viszonyítva súlyosnak tekinthetők. Szentegyházásfalván három évben – 1873-ban, 1884-ben és 1887-ben –, Kápolnásfalván pedig két évben – 1873-ban és 1887-ben – fordult elő, hogy a halálesetek száma a normál évek haláleseteinek több mint kétszeresére emelkedett. Szentegyházásfalván a válságos évek halálozási átlaga 160, a normál esztendőké 71. Kápolnásfalván a válságos évek halálozási átlaga 104, a normál éveké 49.

A válságos esztendők súlyosságát tekintve a két település közül Szentegyházásfalva népessége volt kedvezőtlenebb helyzetben. A magasabb népességszám egyszersmind nagyobb népsűrűséget jelentett, amely összességben kedvezett a fertőző megbetegedések járványos méretűvé válásában. A lövétei vasbányából felszínre hozott vasérc és annak feldolgozására a település szomszédságában kialakult ipartelep nyitottabb – következképp a fertőzéseknek erősebben kitett – településsé alakította Szentegyházásfalvát.

A havasalji halandósági járványokat mindegyik esetben fertőző megbetegedések okozták (4.8. Táblázat). 1850-ben és 1873-ban az emésztőrendszeren keresztül terjedő hasi hagymáz és a kolera okozott pusztításokat. 1855-ben, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban a légúton terjedő torokfájás, toroklob és kanyaró okozta fertőző megbetegedés vezetett a halálozások számának válságyszerű emelkedéséhez. 1887-ben a légúti fertőzések mellett az emésztőrendszeren keresztül terjedő vérhas fertőző megbetegedés öltött járványos méreteket.

Az egyre rosszabbá váló életkörülmények megnövelték a gyerekkori megbetegedések és a légzőszervi panaszok fontosságát. Ezek a fertőző megbetegedések általában a legtöbb városias vagy falusias jellegű települések jelen voltak, a zsúfolt lakáskörülmények azonban jelentősen megnövelték ezek járványossá válását. A kórokozók leginkább cseppfertőzéssel, vagyis beszéd, tüszentés, vagy köhögés útján a levegőbe kerülhettek, de kézfogással, esetleg a beteg váladékával frissen szennyezett tárgyak révén terjedhettek.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a 19. század második felében – de legalábbis az 1880-as évek végéig – egy elnyújtott epidemiológiai válság jellemezte a havasalji falvak népességét. A válságot a halálozási viszonyok olyan mértékű rosszabbodása jellemezte, amelynek következtében a születéskor várható élettartam évekig lecsökkent.

4.8. Táblázat: Halandósági válságok a két egyházközségben, 1850–1914.

Év	Halálók	Szentegyházsfalva	Kápolnásfalva
		Az összes halálestet százaléka	Az összes halálestet százaléka
1850	hasi hagymáz	41,1	26,7
1855	torokfájás, köhögés	27,1	30,3
1873	kolera	29,2	30,8
1884	toroklob	62,5	
1886	toroklob		38,3
	vérhas	31,3	
1887	kanyaró	29,6	33,9
	hurut		15,4
1908	kanyaró	32,1	28,4

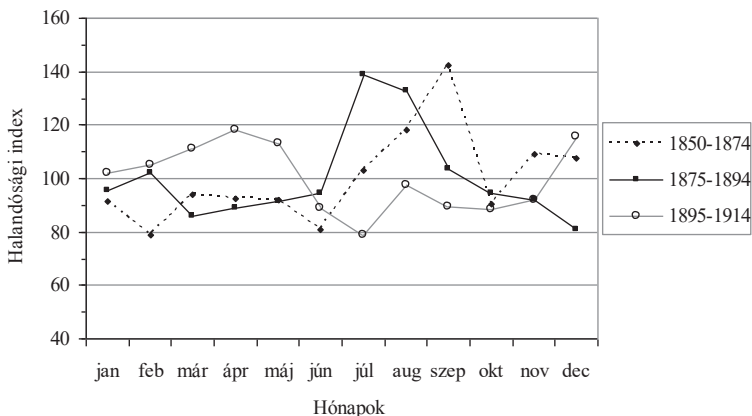
Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: hasi hagymáz = hastífusz.

A halálozások szezonalitása

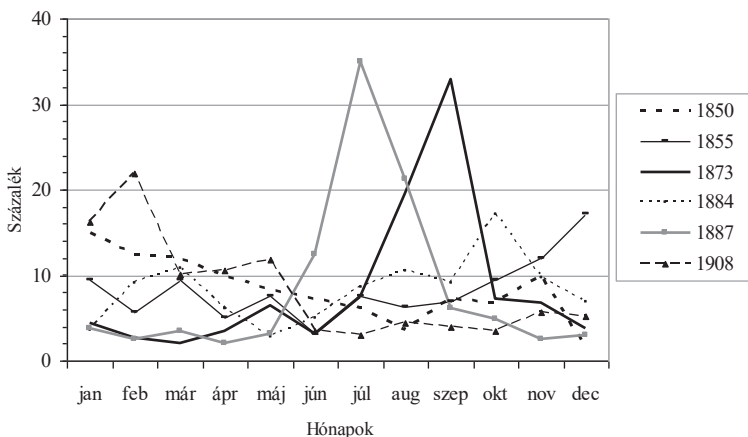
A 19. század második felében bekövetkezett halandósági változások megértésének egyik lehetséges útja a halálozások hónapok szerinti megoszlásának vizsgálata. A ? ábra a halálestek számának hónapok szerinti megoszlását mutatja négy egymást követő – 1850–1874, 1875–1894 és 1895–1914 – időszakra vonatkozóan. A halálozások teljes számát a hónapok száma szerint 12 egyenlő részre osztottuk, és a havonkénti tényleges értékeket ehhez a 100-as indexhez viszonyítottuk. Minél inkább meghaladja egy adott hónap indexe a 100-at, annál inkább az adott hónapra koncentrálnak a halálestek, és fordítva, minél alacsonyabb egy adott hónap indexe a 100-as értékhez viszonyítva, annál alacsonyabb az adott hónapra jutó halálestek száma. Az évszakok értékei alapján alapvető tendenciaként rajzolódott ki a nyári és kora őszi hónapok halálozásainak emelkedése az 1850–1874 és 1875–1894 közötti időszakokban. Ezzel párhuzamosan a tavaszi hónapokra jutó halálestek aránya lecsökkent, és csupán a 19. század utolsó évtizedében, a nyári hónapok visszaesését követően kezdett ismét emelkedni. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy az 1895–1914 közötti időszak alacsonyabb halandósága mögött a nyári hónapokra jutó halálestek csökkenése azonosítható.

4.4. Ábra: A halálozások hónapok szerinti megoszlása a két egyházközségben nagyobb periódusonként, 1850–1914.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

4.5. Ábra: A halálozások hónapok szerinti százalékos aránya a válságos halandóságú években a két egyházközségben.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

A halálozások szezonális szerkezetének módosulását az adott időszak halandósági válságai, konkrétan az 1873. és 1887. évi krízisek okozták. A 4.5. ábrán látható, hogy ez utóbbi két évben bekövetkezett halandósági válságok hangsúlyosan a nyári és kora őszi hónapokban sújtották a népességet. Ezek az eredmények némiképp csökkentik annak a valószínűségét, hogy a halálozások emelkedése közvetlen módon az éhezésből vagy éhínségből fakadt volna. A szakirodalom szerint az iparosodás előtti társadalmakban az élelmezés biztosítása a téli és kora tavaszi hónapokban volt a legnehezebb.⁵⁹ A nyári és kora őszi évszakok emelkedett halálozási mutatói inkább a járványok, illetve a fertőző megbetegedések okozta halálozások előtérbe kerülését valószínűsítik.

A halálozások korstruktúrája

A meghalt személyek életkorának vizsgálata alapján a halandóság három mintáját sikerült elkülönítenünk: a nem válságos vagy „normál” halandóságot, a kolera és tífusz okozta válságos halandóságot, illetve a toroklob, vérhas, kanyaró és hurut okozta válságos halandóságokat (4.9. Táblázat). A „normál” halandósággal jellemezhető években a halottak 28 százaléka a csecsemők közül került ki, további 32 százalékuk 10 év alatti gyerek, és mintegy 40 százalékuk 10 évnél idősebb személy volt. Az 1850. évi tífusz- és 1873. évi kolerajárványok leginkább a felnőtt népességet sújtották. A 20 és 59 év közötti felnőtt népesség körében a halálesetek száma közel kétszeresére emelkedett a „normál” halandósággal jellemezhető évekhez viszonyítva. A toroklob, vérhas, kanyaró és hurut járványos megbetegedések okozta halandósági válságok ezzel szemben az 1 és 10 év közötti gyerekek körében pusztítottak: 1855-ben, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban a meghaltak több mint 50 százaléka ez utóbbi korcsoportból került ki.

A havasalmi falvakban a halandósági válságok különböző formái további sajátosságokkal bírtak. A nem kolerához vagy tífuszhoz köthető válságos halandóságok gyakorlatilag érintetlenül hagyták a felnőtt népességet. A háztartások egyben maradtak, a rokonsági kapcsolatok fennmaradtak és nem volt szükség a földbirtokok újraosztására sem. Nem változott lényegesen a család azon képessége, hogy a földet megművelje, vagyis a válságos halandóság rövid-távú hatása nem bizonyult jelentősnek. A gyerekek kiugró

⁵⁹ A 18. századi Svédországban a március és április hónapok megemelkedett halandósága az alultápláltsággal és vitaminhiánnyal összefüggésbe hozható halálokokra – tuberkulózis, influenza, meghűlés és légzőszervi megbetegedések – vezethető vissza (Bengtsson – Ohlsson 1984: 288–290).

4.9. Táblázat: A halálozások életkor szerinti százalékos megoszlása a két egyházközségben, 1850–1914.

Életkor	„Normál” halandósági évek	Válságos halandósági évek					
		1850	1855	1873	1884	1887	1908
< 1 év	27,5	16,1	10,1	19,7	15,7	16,5	21,4
1 év	11,6	9,4	27,2	5,5	11,3	13,5	13,8
2–4 év	13,9	7,8	19,6	14,8	23,7	35,4	23,2
5–9 év	6,2	4,7	12,0	7,2	20,4	14,0	12,5
10–19 év	4,1	4,2	4,4	3,1	5,1	5,2	4,5
20–59 év	20,6	38,5	19,0	35,2	13,9	6,7	13,4
> 60 év	16,1	19,3	7,6	14,5	9,9	8,7	11,2
Halálozások száma	8352	192	158	290	274	401	224

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

halálózása nyomot hagyott a népesség korösszetételén, de a korabeli 0,6 százalékos népességnövekedéssel és magas természetes szaporulattal a népesség a veszteségeket 4-5 éven belül pótolhatta.

A halandósági válságok mintái egy olyan társadalom képét mutatják, amely a fertőző megbetegedések járványszerű pusztításaival szemben több alkalommal is védtelennek bizonyult a 19. század második felében. A halotti anyakönyvekben rögzített halálokok vizsgálata kellőképpen alátámasztja a halandósági válságok epidemikus jellegét (táblázat). A kanyaró, vérhas és toroklob megbetegedések terjedését az alultápláltság felgyorsíthatta, de az általuk okozott pusztítás mértéke vélhetően sokkal inkább a zsúfolt és egészségtelen lakáskörülményekkel állt összefüggésben. Úgy tűnik, hogy a halandósági válságok leginkább az időszakosan visszatérő járványos megbetegedések hatásainak súlyosbodásából következtek. A víz és levegő útján terjedő fertőző megbetegedések okozta halálozás gyakorisága a havasalji népesség ezekkel szembeni magas fokú kiszolgáltatottságát tükrözi. A 30–35 éves születéskor várható átlagos élettartam jól tükrözi a fertőző betegségek okozta magas csecsemő- és gyerekkori halandóságot. Általában érvényesnek tartjuk Massimo Livi-Bacci megfogalmazását, amely szerint „a hagyományos demográfiai rendszerekben annál magasabb a halandóság, minél erősebb a fertőző megbetegedések okozta halálozásoknak az általános halandóságra gyakorolt hatása (Livi-Bacci 1991: 69–70).

Minden bizonnyal a fertőző betegségekkel szembeni magasabb mértékű kiszolgáltatottság tükröződött az 1901–1910 közötti csecsemő- és gyerekhaldósági mutatók település- és járási szintű különbségeiben is (4.7. – 4.10. térképek). A havasalji falvak

halandósági mutatói mikro- és makro-regionális kontextusban egyaránt a legmagasabbak közé tartoztak.

Konklúzió

A 19. század második fele a mérsékelt népességnövekedés korszaka volt Udvarhely vármegye havasalji falvaiban. A mérsékelt növekedést összességében két ellentétes irányú mozgás – a pozitív természetes szaporulat és a negatív elvándorlási egyenleg – eredményezte. A vármegye havasalji falvai az amerikai kutatásokban felrajzolt úgynevezett „frontier” vagy peremterületeknek tekinthetők, ahol az emberi terjeszkedés lehetőségei, korlátozott módon ugyan, de továbbra is adottak voltak.⁶⁰

A népesség fiatal jellege meghatározó maradt a vizsgált időszak végéig, de az időszak végére egyre inkább meghatározóvá vált a fiatal nők elvándorlása. A gazdasági – foglalkozási szerkezet a férfimunka elsődlegességén alapult.

Feltételezésünk szerint éppen az ilyen peremterületeken, ahol a házaspárok számára nagyobb lehetőség mutatkozott gyerekeik jövőjének helyben történő megteremtésére, a gyerekvállalási kedv is hangsúlyosabb. Továbbá, a sajátos székelyföldi, erdélyi viszonyok között, éppen a peremterületek azok, ahol a közegészségügyi viszonyok a legelmaradottabbak, hiszen a gazdasági élet elsősorban a családi keretben történő háziipari munkán és a külterjes állattenyésztésen alapult. A kedvezőtlenebb közegészségügyi viszonyok egyenes következménye a magasabb gyerekhalandóság, amely magasabb termékenységgel párosulhatott. Vagy egy másik lehetséges magyarázat szerint a magas termékenység önmagában, a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok révén vált előidézőjévé a magasabb csecsemő- és gyerekhalandóságnak. Valószínűleg akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha az említett tényezők között állandó kölcsönhatást feltételezünk.

⁶⁰ A „frontier-hatás” érvényesüléséről lásd: Easterlin 1976; Easterlin 1978; Vanlandingham – Hirschman 2001.

Családok és háztartások

Bevezetés

A falusi háztartás az iparosodás előtti társadalom egyik alapvető gazdasági egységének tekinthető. A rurális térségekben a mezőgazdasági termelés jelentős részben a háztartás keretei között valósult meg. A termelési funkciója mellett a falusi háztartás a legalapvetőbb fogyasztási egységként is működött. A jóléti rendszerek kiépülését megelőző időszakban – mint amilyenek a vizsgált időszakbeli Erdély is tekinthető – a háztartás egyben a legfontosabb jóléti intézményként is működött. Az egyház és a kiépülő állam a nehéz időszakokban segítséget nyújthatott a rászorulóknak, a legtöbb személy azonban az alapvető biztonságát a családban és háztartásban találta meg. A helyzet nagyban hasonlíthatott napjaink fejlődő országainak tapasztalatához, ahol az egyén számára a család vagy a rokonsági csoport jelenti a biztonság legalapvetőbb forrását. A különböző kockázatokkal szemben biztonságot nyújtó rokonsági csoport tagjai ugyanakkor az egyének demográfiai viselkedését is befolyásolhatták.

Az alábbi fejezet célja a háztartások és a csalárendszer legfontosabb jellemzőinek a bemutatása. A múltbeli családok és háztartások történeti vizsgálata során jelentős erőfeszítés irányult a különböző háztartás rendszerek osztályozására (Hammel – Laslett 1974; Laslett 1983; Laslett – Wall 1972; Skinner 1997; Oris – Ochiai 2001). A szerzők általában egymástól eltérő klasszifikációs sémákat használnak, és a különböző módon felépített klasszifikációk a maguk során az értelmezést is befolyásolják (Skinner 1997: 57). Jelen fejezet nem próbál hozzájárulni a háztartások klasszifikációjával foglalkozó irodalomhoz. Az alábbiakban röviden összefoglaljuk, hogy mit értünk családon és háztartáson, illetve azok gazdasági és jóléti funkcióján a vizsgált időszakban.

A háztartásszerkezet elemzésére irányuló vizsgálatok a háztartások legkisebb építő elemének az úgynevezett egyszerű – férj/feleség és gyermekekből álló – családot tekintik, amelyet a házasságon alapuló családmagnak (Laslett – Hammel 1974), vagy egyszerűen házassági egységeknek (Skinner 1997) neveznek. Jelen dolgozatban családon ezt a nukleáris családot, vagyis a házaspárt és gyerekeiket értjük.

Egy adott háztartás több családot is magába foglalhat, továbbá olyan személyeket is, akik vér szerint nem kötődnek a háztartástagokhoz. Amennyiben a háztartásra, mint termelési

és fogyasztási egységre tekintünk, érdemesnek tűnik mindazokat a személyeket a háztartáshoz sorolni, akik a termelésben részt vesznek, és/vagy fogyasztóként a háztartásra vannak utalva.

A háztartások nagysága és szerkezete

A háztartásokra vonatkozó információkat az egyházközségi levéltárakban megőrzött lélekösszeírások⁶¹ szolgáltatták. A lélekösszeírások kezdő időpontja az 1868-dik év elejére tehető, és minden bizonnyal az ugyanazon évben zajló felekezeti összeírásokhoz köthetők. A kezdeti cél ugyanis egyértelműen arra irányult, hogy összeírják a településen lakó római katolikus híveket. Ere utalnak a lélekösszeírások bevezető címei is, amelyek a „hívek általános összeírása”-ról tájékoztatnak. A két szomszédos egyházközség lelkészei azonos minta szerint házszámonkénti sorrendben haladva írták össze a híveket. Az összeírás anyagát egy 100 X 297 mm átmérőjű könyvben rögzítették. A házszámokat vízszintes vonallal választották el egymástól, és mindenik háztartás esetében táblázatos formában jegyezték fel az ott élő személyek adatait: családnevüket, keresztnévüket, születési időpontjukat, valamint esetleges észrevételeket. Mindenik háztartás keretében legfelül a háztartásfő adatait rögzítették, majd ezt követték a házastárs és a gyerekek megfelelő adatai. Amennyiben a házastárson és a gyerekeken kívül más hozzátartozók (háztartásfő vagy házastársa szülei, testvérei, törvénytelen gyerekek stb.) is éltek a háztartásban, őket a családmagtól kissé távolabb, de ugyanazon háztartás keretei között rögzítették. Az összeírás befejeztével a lelkészek nem elégedtek meg az így létrehozott eredménnyel, hanem a háztartásokon belül bekövetkezett időbeli változások (elvándorlás, halálozás, születések, házasságkötések) folyamatos rögzítésére is törekedtek. A lélekösszeírásnak tehát egyfajta egyházi családkönyv funkciót szántak. Törekvésük minden bizonnyal arra irányult, hogy a településen lakó hívek számáról és az aktuálisan létező háztartásokról naprakész információkkal rendelkezzenek. Ennek megvalósítása azonban olyan nagyméretű feladatnak bizonyult, amelynek kellő pontossággal és részletességgel történő megvalósítása hivatali teendőjük mellett nehéznek bizonyult. Továbbá, a háztartásokban adódó változások rögzítésére üresen hagyott hely is végesnek bizonyult. A lélekösszeírások adatainak feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy az időszak elején a változások rögzítése pontos, azonban az idő előrehaladtával párhuzamosan

⁶¹ A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve. Kápolnásfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára (=KRKEL); Megnyitása a Szentegyház Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben. Szentegyházfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára (=SZRKEL).

ezek minősége lehanyaglik. Valószínűleg a „családkönyvek” terjedelembeli korlátai és a megnövekedett adminisztratív igények vezettek az újabb, ezúttal nyomtatott formátumú családkönyvek bevezetéséhez 1881-ben.⁶²

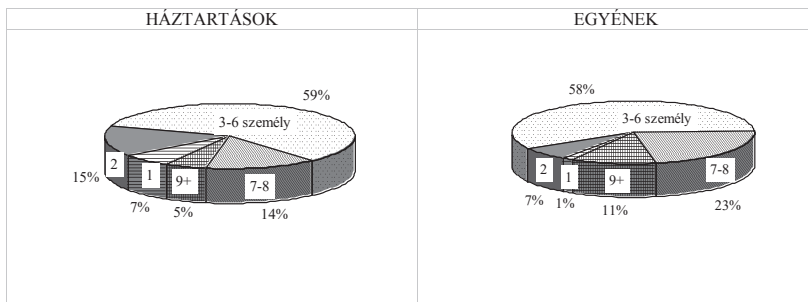
A háztartásszerkezet vizsgálatában a lélekösszeírások egyik komoly hátránya, hogy nem tartalmaznak a háztartások vagyoni helyzetére vagy a háztartásfő társadalmi helyzetére vonatkozó adatokat. Ennek következtében el kell tekintenünk a háztartásszerkezet egyik legfontosabb meghatározójának – a társadalmi és vagyoni helyzetnek – a háztartásszerkezetre gyakorolt hatásának vizsgálatától. A lélekösszeírások ugyan különbséget tettek a helybeli birtokos népesség és a „birtoktalan és más jövő-menő népesség között”, de ez utóbbi csoportba csupán néhány 10 háztartást soroltak.⁶³ A lélekösszeírásokhoz időben legközelebb álló 1869. évi népszámlálás – ahogyan azt korábban bemutattuk – egy homogén társadalmi szerkezet képét mutatja, hiszen ebben az időpontban a népesség kétharmad részét a kisbirtokos népesség alkotta. Mellettük az őstermeléssel foglalkozó munkások és az éves szolgák bizonyítalan rétege található (Népszámlálás 1869). Ezek alapján hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy az igazi választóvonal a helybeli kisbirtokosok és a településeken évről-évre változó számban jelen lévő idegen származású vándornépesség között húzódott. A kis esetszám miatt a két csoport elkülönült vizsgálatától eltekintünk.

Peter Laslett 1965-ben megjelent, *The World We Have Lost* című munkája óta nagyon sok kutatás foglalkozott a háztartás és a család szerkezetével és szerepével az iparosodást megelőző időszakban. Peter Laslett megkérdőjelezte azt a korábban elterjedt feltételezést, amely szerint az iparosodást megelőző időszakban a nagy létszámú háztartások voltak a dominánsak. Véleménye szerint az iparosodást megelőzően a háztartások alapvetően kis létszámúak voltak, és általában csupán a házaspárból és gyermekeiből álló házaspár-családot, más szóval magcsaládot foglalták magukba (Laslett 1994, 1972). A háztartások átlagos mérete Angliában a 16. században és a 17. század elején 4 és 5 fő között ingadozott (Laslett 1972). Ez a megállapítás Európa más részeire is érvényesnek bizonyult (Laslett – Wall 1972). A magyarországi vizsgálatok is azt találták, hogy a 18. század végén – 19. század elején különböző magyarországi településeken élő háztartások átlagos nagysága négy és fél és hat személy között ingadozott (Andorka – Faragó 1984: 409).

⁶² Szentegyházasfalván nem sikerült megtalálnunk az 1881. évben nyitott családkönyvet. Kápolnásfalván fennmaradt ugyan az 1881. évi családkönyv, de a falusi lakosság tulajdonviszonyainak a közelmúltban történő rendezése során a nem megfelelő használat következtében nagyon megrongálódott és a kutatás számára használhatatlanná vált.

⁶³ Ez a csoport rokonítható a 18. századvégi magyarországi forrásokban házas/házatlan zsellérként vagy szolgaként összeírtakkal, akiket általában külön – többnyire a listák végén írtak össze (Andorka – Faragó 1984: 411). Az összeírás módja lehetetlenné teszi valamely háztartáshoz történő besorolását, hiszen nem világos, hogy ezek a személyek és családok vajon rendelkeztek-e saját házzal vagy sem.

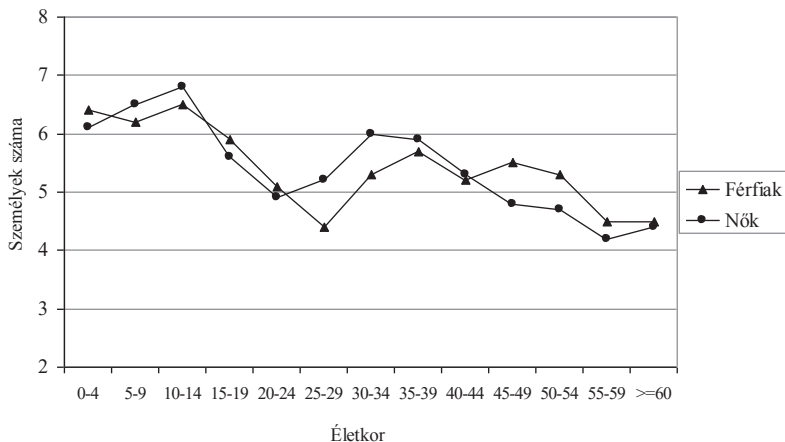
5.1. Ábra: Az egyének és a háztartások százalékos aránya a háztartások létszáma szerint a két egyházközségben, 1868.

Forrás: Szentegyhászfalvi és kápolnásfalvi római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.

A vizsgált két egyházközségben a háztartások átlagos létszáma 5,4 fő volt. Az átlag körül azonban az adatok jelentős szóródást mutattak. Az 5.1. ábra a háztartások létszámát kettős megközelítésben – a háztartások és az egyéni tapasztalat szerint – részletezi. A 3-6 főből álló háztartások az összes háztartás 60 százalékát alkották. Az egyének tapasztalata nagyjából hasonló arányokról tanúskodott, hiszen az egyének 58 százaléka a 3-6 főt tartalmazó háztartások keretei között élt. A háztartások csaknem hét százaléka egyszemélyes háztartásként működött. Az egyénre irányuló elemzési perspektíva azonban jelentősen mérsékelte az egyedül élő személyek súlyát, hiszen ez utóbbiak az egyházközségben élő személyek csupán két százalékának a tapasztalatát jelentették. Hasonlóképpen, miközben a magas létszámú – 7-8, illetve 9 vagy annál több személyt magukba foglaló – háztartások együttes aránya 19 százalékra rúgott, addig ez utóbbi háztartások keretei között élő személyeknek az össznépeséghez viszonyított aránya elérte a 34 százalékot. Az egyénre irányuló perspektíva tehát egészen átalakította az elszigetelt körülmények között, illetve nagyobb létszámú háztartások keretei között élő személyek helyi társadalomban elfoglalt súlyáról kialakított képünket a vizsgált két egyházközségben. Azt mondhatjuk, hogy az egyének számottevő része – több mint 90 százaléka – kettő vagy annál több személlyel élt közös háztartásban.

5.2. Ábra: A háztartások átlagos létszáma életkor és nemek szerint a két egyházközségben, 1868-ban.

Forrás: Szentegyházasfalvi és Kápolnásfalvi római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.

Az 5.2. ábra az egyén életpályája mentén mutatja a háztartások lélekszámának módosulását. A szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi nők és férfiak életpályájuk különböző szakaszaiban változó lélekszámú háztartások keretei között éltek. Az egyén életpályája kezdetén általában magasabb lélekszámú háztartásokban élt, mint az életpálya végén. A nemek szerint részletezett görbék két jól azonosítható ciklust jeleznek. Az első nagyobb életszakasz az egyén születésétől a házasságkötés időpontjáig tartott. Ebben az életszakaszban a háztartások lélekszáma hat és hét fő között ingadozott, és az egyén 10 és 14 éves kora között érte el a maximumot: ebben a korban a fiatalok többsége testvéreik és szülei társaságában éltek egy háztartás keretei között, amelynek átlagos lélekszáma elérte a hét főt. A 15. életévet követően a növekedési tendencia megfordult és a szülői háztartás lélekszámának csökkenése vette kezdetét. A lélekszám csökkenését minden bizonnyal az idősebb testvérek házasságkötése és a szülői házból való elköltözése, valamint a szülők gyerekvállalási időszakának lezárulása okozhatta.

Az egyén házasságkötése a háztartás lélekszámának újabb növekedési ciklusát eredményezte, jóllehet ennek mértéke alatta maradt a gyerekkorban tapasztaltnak. Itt tapasztalható az első jelentősebb eltérés a nők és férfiak tapasztalata között: a nők esetében a

háztartások lélekszámának emelkedése korábban kezdődött, mint a férfiak körében. Az eltérés oka feltehetően a nemek szerint eltérő házasságkötési életkorokban rejlett. A nők többsége 20-21 éves korban házasodott, és 25-29 éves korukat elérve már gyakran egy-két gyerekkel rendelkeztek. A 20-24 éves kor közötti férfiak ellenben tovább maradtak nőtlen családi állapotúként szüleik vagy testvéreik háztartásában, és legnagyobb részük csupán a 25. életév közeledtével kötött házasságot. A házasság első tíz – tizenöt évében – a gyerekek világra jöttével párhuzamosan – a háztartások lélekszáma újra elérte maximumát: az egyén 35-39 éves korban átlagosan mintegy 5 személlyel élt együtt egy háztartás keretében. Tíz évvel később azonban ismét a csökkenés jelei mutatkoztak, és a korábbi nemek szerinti különbségek ismét – ezúttal azonban a férfiak javára módosultak. 45-49 éves kortól kezdve a férfiak háztartásainak lélekszáma átlagosan egy személlyel magasabb, mint a nőké. A nemek szerinti különbséget ezúttal is a házastársak közötti jelentős életkorbeli eltérések magyarázhatják, amelynek következtében a nők korábban megözvegyültek, mint a hasonló életkorban levő férfiak. Késő időskorban azonban a fenti eltérések ismét kiegyenlítődtek.

A család vizsgálatához a háztartásszerkezet – vagyis az együttélés alapvető mintáinak – megrajzolása elengedhetetlen. Miközben el kell ismernünk, hogy a család nagyon gyakran meghaladta az együttélő csoport határait, aközben az is igaz, hogy a család életének nagyon sok aspektusára a háztartás keretein belül került sor. A háztartások lélekszámából nem következtethetünk a háztartások belső szerkezetére.

A háztartásszerkezet leírására a Peter Laslett által javasolt tipológiát követjük.⁶⁴ Ez a rendszer a legtöbb európai kontextusban rendkívül jól használható, hiszen a háztartáson belüli központi egység a rokonsági csoport. Ebben a klasszifikációs rendszerben a kulcsfogalom a házasságon alapuló kiscsalád (conjugal family unit), amelyet egy házaspár, egy házaspár gyerekekkel, vagy egy apa vagy anya a gyerekével alkothat. Az a háztartás, amelyben a házaspáron alapuló kiscsaládok száma meghaladja az egyet többcsaládos háztartásnak tekinthető, azok a háztartások viszont, amelyekben a kiscsaládi egységet nem alkotó rokonok is élnek, kiterjesztett családos háztartásoknak tekinthetők. Azok a háztartások, amelyekben nincsen házaspáron alapuló családmag, egyedül élők vagy nem-családos háztartásoknak nevezzük.

Tíz háztartás közül hét esetben a háztartást kiscsaládok alkották, vagyis nem házas gyermekekkel vagy azok nélkül élő házaspárok, illetve a nem házas gyermekekkel élő özvegy

⁶⁴ A Laslett – Hammel-féle kategorizációs rendszer bemutatását magyar nyelven ld. Laslett 1979; Andorka 1977: 216 – 219; Andorka – Faragó 1984: 404–407; Husz 2002: 13–21.

nők/férfiak (5.1. táblázat). A két egyházközségben az egyszerű családok háztartásai az összes háztartás 72,2 százalékát alkották. Szentegyházsfalván ez utóbbi háztartások aránya kissé alacsonyabb (70,2%), míg Kápolnásfalván ennél magasabb (74,5%), de összességében mindkét esetben megközelítik a háztartások kétharmadát. Azok a háztartások, amelyek a nem házas gyerekekkel vagy nélkülük élő házaspárok együttélésén alapultak az összes háztartás mintegy 65 százalékát alkották. A megözvegyült apa vagy megözvegyült anya és nem házas gyerekeinek együttélése a háztartások 7 százalékára volt jellemző.

A háztartások a magcsaládon és a közeli rokonokon (nőtlen/hajadon testvérek, szülők, gyermek házastársa) kívül ritkán tartalmaztak más személyeket. A háztartások 13 százaléka kiterjesztett családok háztartása volt, amely a magcsaládon kívül a háztartásfőnek vagy feleségének egyik szülőjét, unokáját, testvérét vagy egyéb rokonát is magába foglalta. A kiterjesztett családok háztartásain belül kiemelkedtek azok a típusok, amelyekben a háztartásfőnek vagy feleségének – vagyis a házaspár egyik tagjának, esetleg mindkettőjüknek – a nem házas testvérei is jelen voltak. A kiterjesztett háztartások gyakran foglalták magukba a háztartásfő vagy felesége megözvegyült apját vagy anyját (fölfelé kiterjesztett családok háztartása), továbbá a háztartásfő vagy felesége nem házas testvéreit (oldalirányban kiterjesztett háztartás), illetve ez utóbbiak kombinációit. A háztartások oldalági és felmenő ági kiterjesztései sok esetben a gazdasági és demográfiai szükségszerűségek következményei lehetnek, egyúttal pedig a kölcsönös támasz sajátos formáját jelenthetik. Valószínűnek tűnik, hogy a különböző nemzedékhez tartozó egyének együttélése egyfajta szükségszerűség lehetett, amely a krízis élethelyzetekre nyújthatott egyfajta megoldást. Minden bizonnyal egy sajátos kapcsolatrendszer képezett, amelynek célja a nehéz helyzetbe jutott családtagok – a megözvegyült szülők munkaképtelenné válása, illetve a még nem munkaképes korban lévő testvérek árvaságra jutása – számára nyújtott kölcsönös segítségnyújtás és támasz.

Az idősebb nemzedékhez tartozó megözvegyült szülő ritkán töltötte be a háztartásfő szerepet, részben erre vezethető vissza a lefelé kiterjesztett családok háztartásai alacsony aránya. Nem tudhatjuk azonban, hogy ez utóbbiak alacsony előfordulási gyakorisága a vizsgált egyházközségekben ténylegesen érvényesülő normákat, vagy pedig az összeíró szubjektív megítélését tükrözi.

5.1. Táblázat: A háztartások szerkezete a két egyházközségben, 1868-ban (%).

Háztartáskategória és alosztály	Szentegyházásfalva		Kápolnásfalva		Együtt	
	Háztartás	Egyén	Háztartás	Egyén	Háztartás	Egyén
1. Egyedül élő személyek						
1.a Özvegy férfi/nő	2,4	0,5	2,5	0,6	2,4	0,5
1.b Nőtlen/hadon férfi/nő	1,3	0,3	0,8	0,2	1,0	0,2
1. Összesen	3,7	0,8	3,4	0,8	3,5	0,7
2. Nem családos						
2.a Együtt lakó testvérek	1,0	0,6	1,4	0,8	1,2	0,7
2.b Együtt lakó rokonok	0,3	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
2.c Együtt lakó nem-rokon személyek	0,5	0,3	0,3	0,1	0,4	0,2
2. Összesen	1,8	1,0	1,7	1,0	1,7	1,0
3. Egyszerű családos						
3.a Házaspár gyermek nélkül	13,1	5,7	14,0	6,4	13,5	5,9
3.b Házaspár nem házas gyermekkel	47,4	53,0	55,7	64,6	51,4	59,0
3.c Özvegy férfi nem házas gyermekkel	6,3	4,4	1,7	1,4	4,0	3,0
3.d Özvegy nő nem házas gyermekkel	3,4	2,5	3,1	2,4	3,2	2,5
3. Összesen	70,2	65,5	74,5	74,5	72,2	70,5
4. Kiterjesztett családos						
4.a Fölfelé kiterjesztett	3,4	3,0	5,9	6,3	4,6	4,6
4.b Lefelé kiterjesztett	0,8	0,8	0,6	0,8	0,6	0,8
4.c Oldalirányban kiterjesztett	3,9	4,6	3,6	3,6	3,7	4,1
4.d A 4.a – 4.c kombinációi	5,0	6,1	2,8	3,9	3,9	5,1
4. Összesen	13,1	14,5	12,9	14,7	12,9	14,7
5. Többcsaládos						
5.a Másodlagos családok fölfelé	1,8	3,1	3,4	4,4	2,5	3,7
5.b Másodlagos családok lefelé	2,1	3,2	2,2	3,3	2,1	3,3
5.c Több családmag egy szinten	2,4	4,8	0,3	0,4	1,3	2,7
5.d Frérèches	2,6	5,2	0,0	0,0	0,0	0,0
5.e Egyéb többcsaládos	0,5	0,7	0,0	0,0	0,2	0,3
5. Összesen	9,4	17,1	5,9	8,1	7,7	12,9
1–5. Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1–5. Összesen (N)	382	1741	357	1563	739	3271

Forrás: Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.

A többcsaládos háztartások az összes háztartás mintegy nyolc százalékát alkották. Leggyakoribbak ez utóbbiak között azok a háztartásformák, amelyekben különböző nemzedékhez tartozó házaspárok éltek együtt, vagyis amelyek keretében a házas szülőkön kívül az egyik házas gyermek családjá is megtalálható. Viszonylag ritka volt az a családforma, amely házas testvérek – azonos nemzedékhez tartozó házaspárok – együttélését jelentette, vagyis amelyben „a szülők nincsenek jelen”, illetve „a testvéreket kizárólag a

gyereki kötelékek kapcsolnak egy olyan kiscsaládhoz, amely már nincs jelen a háztartásban” (Laslett 1979: 13). Szentegyházásfálván azonban az összeíró több esetben is egyetlen háztartás keretei közé sorolta a fiútestvérek családait (*Frères* típusú háztartás).⁶⁵ A különböző nemzedékek együttélése viszonylag elfogadott lehetett. A fölfelé és lefelé kiterjesztett másodlagos családi egységek jelenléte jól tükrözi, hogy a tulajdon és a háztartásfő státus átadásának folyamata létezett. Ez utóbbi háztartástípusok jól mutatják, hogy legalább az egyik fiatal fiúgyerekek gyakran a házasságkötését követően is a szülei háztartásában maradt. A fölfelé kiterjesztett családok, illetve a több nemzedéket magába foglaló többcsaládos háztartások a törzscsaládos háztartás- és családszerveződés működésére utalnak. Ez a fajta a szerveződés szoros összefüggést mutat a paraszti gazdaság és a gazdálkodási ismeretek nemzetékeken keresztül történő átadásával.

A nem családos háztartások az összes háztartás mintegy 2 százalékát alkották. Olyan háztartásokról van szó, amelyekben többnyire a szüleiket elveszített testvérek éltek együtt. Az egyedül élők háztartásai a háztartások 4 százalékát jelentették, és többnyire egyedül élő özvegy nők vagy férfiak alkották. Az egyéni tapasztalatra lefordítva ez utóbbi két együttélési forma a két egyházközségben élő egyének mintegy 2 százalékát jellemezte.

A fentiekhez nagy vonalakban hasonló képet nyerünk, amennyiben a vizsgálat egységének az egyént tekintjük, vagyis meghatározzuk azoknak az egyéneknek a számát, akik különböző háztartástípusokban éltek. Ez a megközelítés a valósághoz közelebbi képet mutat.⁶⁶ Ez esetben az egyszerű családos háztartásokban élő személyek dominanciája még jobban kirajzolódik. Különösen hangsúlyos azoknak az egyéneknek az aránya, akik csupán a házaspárt és nem házas gyermekeiket magába foglaló háztartásban éltek (57%). Világosan körvonalazódik az a tény is, hogy a két egyházközség népességének közel egyharmada bonyolult szerkezetű – kiterjesztett vagy többcsaládos – háztartásokban élt. Ezzel párhuzamosan pedig az egyedül élő vagy nem családos háztartás keretében élő személyek teljes népességben elfoglalt súlya számottevően lecsökkent.

A fenti táblázat csupán keresztmetszeti képet nyújt a háztartásokról, és elrejtí a háztartásszerveződés tényleges működésében rejlő dinamikákat. Lutz Berkner kritikája⁶⁷ óta (1972) elfogadott, hogy az iparosodás előtti Európában a törzscsaládos háztartások – vagyis amelyekben a háztartásfőn és családján kívül legalább az egyik szülő jelen volt – számottevő

⁶⁵ Kápolnásfálván a háztartásokat összeíró lelkész egyetlen *Frères* típusú háztartást sem írt össze. Feltételezhető, hogy a fenti háztartástípus előfordulási gyakoriságaiban tapasztalható települések szerinti eltérés az összeírási mód eltéréseivel magyarázható. Vagyis az adatok nem a tényleges különbségeket tükrözik, hanem sokkal inkább azt, hogy a települések lelkészei mely együttélési formákat tekintették egyetlen háztartásnak.

⁶⁶ Az egyénre fókuszáló megközelítés egyik legkorábbi kezdeményezését I. Watkins 1980: 181–187.

⁶⁷ A Lutz Berkner kritika lényegi pontjainak összefoglalását I. Granasztói 1982: 613–615.

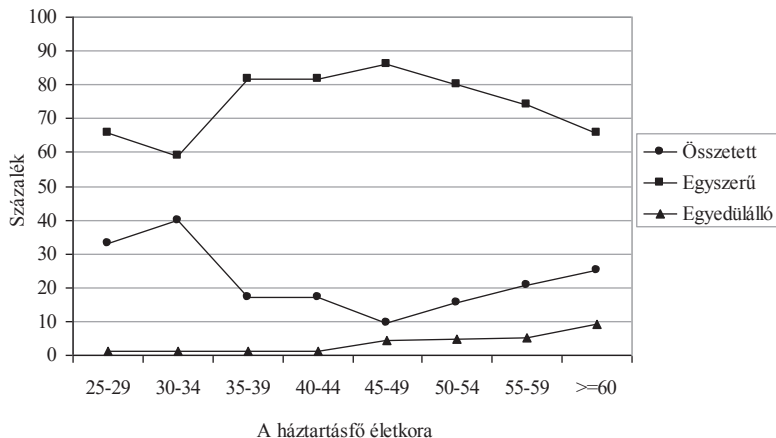
jelenlétével számolhatunk, annak ellenére, hogy a keresztmetszeti vizsgálatok ezt nem igazolták. Lutz Berkner szerint az iparosodás előtti háztartásszerkezet vizsgálatakor nem elegendő egy adott időpontban végrehajtott népszámlálás adataira támaszkodni. A háztartásokra egyfajta életciklus jellemző, egymást követő szakaszokkal. A család – éppúgy, mint a háztartás – a házasságkötéssel jön létre, amely az általában 20 évig, vagy annál hosszabb ideig tartó gyermekvállalási szakasz kezdetét is jelenti. A háztartási életciklusok folyamán bizonyos időpontokban az idősebb nemzedék átadja a családi birtokot a következő nemzedéknek. Ez általában – de nem mindig – a legfiatalabb fiúgyermek. Ezzel egyidőben a korábbi háztartásfő és felesége visszavonul.

A háztartás életciklusának egymást követő szakaszai a fiatal házaspárt és gyerekeiket, valamint a háztartásfő idősebb szüleit tartalmazó többcsaládos háztartástól a háztartásfő szüleinek halálát követő egyetlen családmagos háztartásba való átmenetként is leírható. Megtévesztő lehet tehát a keresztmetszeti adatokból kirajzolódó kép, amely szerint a kiscsaládos háztartások a legelterjedtebbek. A valóságban a háztartások életciklusuk folyamán gyakran megtapasztalhattak olyan szakaszokat, amelyek során több családmag élt egyetlen háztartás keretében.

A háztartásszerkezeti tipológia bemutatása egyértelművé tette az egyszerű családos háztartások dominanciáját a két egyházközségben, ugyanakkor pedig felhívta a figyelmet az egyéb háztartásszerveződési formák – sajátosan a kiterjesztett és többcsaládos háztartástípusok – meglehetősen magas arányára is. A háztartásszerkezet vizsgálatának egy másik módja a háztartástípusoknak a háztartásfő életkora szerinti ábrázolása, amely lehetőséget nyújthat a háztartás fejlődési ciklusainak a megragadására (5.3. ábra). A világosabb szemléltetés érdekében három háztartástípust vizsgálunk. A kiterjesztett és többcsaládos háztartásokat összesítettük és az összetett háztartástípus kategóriába soroltuk.

A fiatal háztartásfők nagyobb eséllyel vezettek egy összetett háztartást, mint az idősebb háztartásfők. A 20 és 35 év közötti háztartásfők több mint egyharmada összetett családos háztartást vezetett. Az összetett háztartások aránya ebben az életszakaszban elérte a 40 százalékot. A 35. éves kortól kezdődően egyértelműen az egyszerű családos háztartás volt a legdominánsabb háztartásforma. A nukleáris családi háztartások aránya a 45–49 év közötti háztartásfők körében volt a legmagasabb: az általuk vezetett háztartások 90 százaléka ez utóbbi kategóriába tartozott. Az 50. életévet követően az összetett családformák és az egyedülállókak magukba foglaló háztartásformák fokozatos emelkedésével számolhatunk. Ez utóbbi két háztartástípus a 60 év feletti háztartásfők által vezetett háztartások 40 százalékát jelentették.

5.3. Ábra: Az egyedülálló-, egyszerű- és összetett családos háztartások aránya a háztartásfő életkora szerint a két egyházközségben, 1868.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.

A fiatal háztartásfők számottevő része olyan háztartásokat vezettek, amelyek a háztartásfőn, felességén és gyermekein kívül legalább egyik szülőt és/vagy a háztartásfő vagy felesége testvéreit is magukba foglalják. Úgy tűnik, hogy a vizsgált egyházközségekben az idős személyek a házas gyerekeik háztartásaiban támaszt lelhetnek. A korábbi magyarországi vizsgálatok megállapításaihoz hasonlóan (Andorka – Faragó 1984) a fiatal felnőttek egy része a házasságkötés után kiterjesztett vagy összetett háztartásban élt néhány évig, legtöbbször a szülőkkel vagy a megözvegyült szülővel, esetleg a házas vagy nem házas testvérekkel. Ebből az adatból úgy tűnik, hogy az új család kiválása a háztartásból az esetek egy bizonyos részében nem következett be rögtön a házasságkötés után. David Reher állítása szerint az együttélési formák egy olyan kompromisszum eredményeinek tekinthetők, amelyek egyrészt a reprodukció és a halandóság demográfiai korlátjai, másrészt a gazdasági lehetőségek, harmadrészt pedig, a családi szolidaritás formái között jöttek létre (Reher 1997: 86–88.).

Házasságkötés és háztartásalapítás

A házassági életkort a szakirodalom általában a háztartásalapítás folyamat kulcs változójának tekinti. John Hajnal szerint „a gazdasági rendszer a házassági szokásokat annak rendje és módja szerint befolyásolja, ahogyan egy házaspár és gyerekei támogatásához a gazdasági alapot megteremtik. Ugyanígy igaz az is, hogy a házassági szokások kihatnak a gazdasági rendszerre (Hajnal 1965: 132). Ebben a kontextusban nyugaton az önálló háztartás alapítása a házasságkötés egyik előfeltételének számított. Hajnal ugyanakkor rámutatott arra is, hogy ebben az értelemben északnyugat-európában a házassági életkor a háztartásalapítás időpontjának alapvető mutatójaként szolgált (Hajnal 1983).

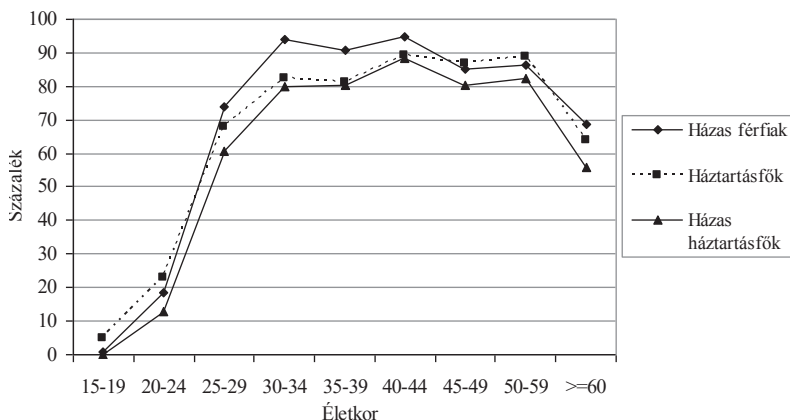
A vizsgált egyházközsegekben az első házasságkötés átlagos életkora európai összehasonlításban alacsonynak mondható. Az egyházi anyakönyvi adatok alapján a nők általában korábban házasodtak, mint a férfiak: a férfiak átlagos házasságkötési életkora 25-26 év, a nőké 20-21 év volt.

Érdekes tehát megfigyelni, hogy az egyedülálló, házas és megözvegyült férfiak és nők milyen életkorban töltötték be a háztartásfő státust, hiszen ennek alapján következtethetünk a háztartásalapítás különböző mintáira (Sovič 2005: 172). Az alábbiakban elsősorban a férfiak tapasztalatát összegezzük, hiszen a háztartásfő szerepet az esetek többségében a férfiak töltötték be.⁶⁸

Az 5.4. ábra a házasságkötés és a háztartásalapítás közötti összefüggést mutatja. A három görbe egyenként azt jelzi, hogy a különböző életkorokban levő férfiak között milyen arányt képviselnek: 1) a házasságban élő; 2) a háztartásfő szereppel rendelkező; 3) végül pedig a házas családi állapotot és a háztartásfői szerepet egyaránt betöltött férfiak. Az ábra megerősíti egyrészt azt a korábbi feltételezésünket, hogy a férfiak többsége számára a házasságkötés egyúttal egy önálló háztartás alapítását is jelentette. A fiatal – 20-24 éves kor közötti férfiak körében a házasságban élő és a háztartásfői státust is betöltött férfiak aránya alacsony volt. A házasságkötés normatív életkorát elérve a házas családi állapotúak arányának növekedésével párhuzamosan emelkedett a háztartásfő státust bíró férfiak aránya is. A 25 és 29 éves korú férfiak mintegy 73 százaléka a házasságkötéssel egyidőben a háztartásfői státust is megszerezte.

⁶⁸ Ismételt hangsúlyozzuk, hogy a lélekösszeírást végrehajtó lelkészek mindazon háztartások esetében, amelyekben egy özvegy nő is jelen volt, általában az idősebbik házas vagy nem házas fiúgyereket jelölték meg a háztartás vezetőjeként. Kérdés marad azonban, hogy a háztartástagok közötti kapcsolat a tényleges gyakorlatot tükrözte, vagy csupán az összeíró társadalomképét.

5.4. Ábra: Házasságkötés és háztartásalapítás közötti összefüggés a két egyházközségben, 1868.

Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.
Megjegyzés: A férfiak százalékos aránya a különböző életkor csoportokban.

Az életkor emelkedésével párhuzamosan, vagyis ahogyan a férfiak egyre nagyobb részének sikerült házasságot kötnie, a házasságban élő és a háztartásfő státust betöltötték arányát jelző görbék elváltak egymástól. A 30–39 éves kor közötti férfiak több mint 90 százaléka már házasságban élt, eközben csupán 80 százalékuk esetében érvényesült egyszerre a házas családi állapot és egy önálló háztartás vezetése. Mindez azt jelzi, hogy a házasságot kötött férfiak egy kisebb része a házasságkötést követően is jellemzően az apjuk és/vagy a testvéreik irányítása alatti háztartásokban éltek.

A férfiak 40–59 éves kora között a szülőikkel – esetleg a testvérekkel – való együttélés lényegében megszűnt. Ebben az életkorban a házas családi állapot a háztartásfő szerepet is jelentette. Ugyanakkor elkezdődött a két státust egyszerre „birtokló” férfiak arányának csökkenése. Ez különböző helyzetekkel magyarázható: egyrészt a még házas férfiak visszavonulásával, másrészt azzal az átmeneti helyzettel, amelyet a megözvegyülés és a háztartás irányításának megtartása jelentett.

A 60 éves kor feletti férfiak körében ezek a folyamatok felgyorsultak. A megözvegyülés egyúttal a háztartásfői státus átadását is magával hozta. Ez a folyamat azonban nem általánosítható, hiszen a 60 év feletti férfiak (N = 61) mintegy 60 százaléka idős kora ellenére továbbra is megtartotta háztartásfő státusát.

Az egyének életciklusai és a háztartáson belüli rokoni kapcsolatok

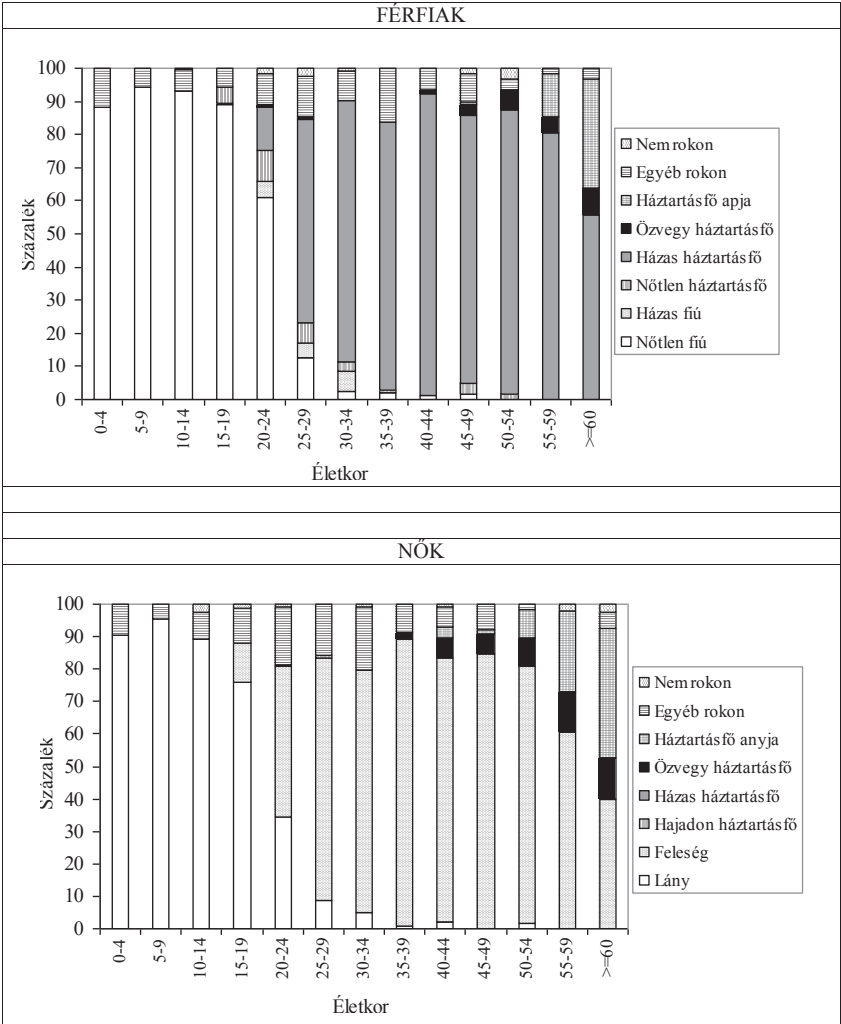
Az emberi időnek a családra gyakorolt hatása központi helyet töltött be az egyéni tapasztalatokban. Az emberi életutat különböző szakaszokra bonthatjuk, kezdve a csecsemőkortól, kiterjesztve a kora gyermekkorig, az időskori visszavonulásig, és végül az aggastyán korig. A különböző életszakaszokat az egyén biológiai és fiziológiai fejlődése határozta meg, és ennek megfelelően az egyén különböző szerepeket tölthetett be a saját családi csoportja keretében.

A háztartástagoknak a háztartásban betöltött szerepeik életkoruk szerint változtak. A jelenség megfigyelése céljából a háztartástagok által betöltött szerepet a háztartásfőhöz viszonyított kapcsolattal fejeztük ki. Nyolc kategóriát hoztunk létre, külön tárgyalva egymástól a férfiakat és a nőket. A férfiak kategóriái a következők: nőtlen és házas fiú; házas és özvegy háztartásfő; a háztartásfő apja; egyéb rokon (testvér, unokatestvér, unokaöcs, stb.); illetve a háztartásfővel ismeretlen kapcsolatban álló személy. A nők esetében a következő kategóriákat határoztuk meg: lány; feleség; hajadon és özvegy háztartásfő; a háztartásfő édesanyja; egyéb rokon; a háztartásfővel ismeretlen kapcsolatban álló személy.

A férfiak együttélési mintái a rokoni kapcsolatok fontosságáról tanúskodnak az egyén életútja folyamán (5.5. ábra). A férfi rokonok majdnem mindegyik életkor csoportban jelen voltak. Ezzel szemben viszont nem-rokon személyeket ritkán lehetett találni a szentegyházasszalvi és kápolnásfalvi háztartásokban. A nőtlen fiúgyerek szerepből a férj és/vagy háztartásfő szerephez történő átmenet fokozatosan történt: az egyén 20-as éveinek elejétől kezdődött, és a 40-es életek elejére vált teljesen általánossá. A házas férfiak többsége a házasságkötés alkalmával a háztartásfő szerepet is elnyerte. A folyamat azonban nem volt teljesen általános. A házas férfiak egy kisebb csoportja a 30-as életeik első szakaszában még a háztartásfő házas fiaként élt a szülei háztartásában. A 30-as éveik második szakasza hozta meg számukra a háztartásfő szerep megszerzését.

A tulajdon átadására az 55. életév alatt ritkán került sor. Az időskort el nem ért férfiak a feleségük halálát követően is kezükben tartották a háztartás vezetését, és feltehető, hogy a megözvegyülést követően rövid időn belül újraházasodtak. A háztartásfő státusból történő visszavonulásukra – amelyre a háztartásfő apjaként való jelenlét utal – csupán az 55. életévüket követően került sor. A 60 életév feletti férfiak 33 százaléka bírt a fenti szereppel, 56, illetve további 8 százalékuk még ebben az életkorban is házas férfiként vagy özvegyként kezükben tartották a háztartás vezetését.

5.5. Ábra: A háztartásfőhöz fűződő kapcsolat az egyén életútja folyamán, életkor és nemek szerint a két egyházközségben, 1868.

Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.

A férfiak életciklusához hasonló minta jellemezte a női életutakat is. Az egyéb rokonok (testvér, unokahúg stb.) jelenléte a nők esetében is érvényesült. A rokonok jelenlétét a kölcsönös támogatás és munkavégzés kontextusába kell helyoznunk. A háztartásfő hajadon lánytestvérei minden bizonnyal a gyereknevelésben és a háztartás idős tagjainak ellátásában segíthettek.

A házasságkötés időzítése igazolja, hogy a nők a férfiaknál korábbi életkorban kötöttek házasságot. A feleség szerepbe történő belépés a 15-19 éves korban kezdődött, és a 25-29 éves korra állandósult. A 30-as éveik második felében lévő nők mintegy 90 százaléka a háztartásfő feleségeként éltek a háztartásokban. Nagyon alacsony azoknak a nőknek az aránya, akik háztartásfőként egy adott háztartás vezetését a kezükben tartották. A háztartásfői szerep kizárólag az özvegy nőket jellemezte, de a különböző életkorokban stabilan fennmaradó alacsony arányuk azt valószínűsíti, hogy esetükben is inkább átmeneti szerepvállalásról beszélhetünk. Az 50. életévtől kezdve a fokozatosan megjelent a háztartásfő anyja szerep, amely a háztartásfő férj halálát követő kényszerű, vagy a férjével együtt történő szándékolt visszavonulásra utal. A 60 éves életkor feletti nők csupán 40 százalékát jellemezte a feleség szerep, helyette sokkal inkább előtérbe került a háztartásfő anyja szerep. Mindez alátámasztja korábbi megállapításunkat, amely szerint az idős nők jelentős része a házas gyereke háztartásában talált időskori támaszt.

A két egyházközség háztartásszerveződésének fontos jellemzője volt a szolgák és a nem rokonok jelenlétének szinte teljes hiánya. Úgy tűnik, hogy a közeli rokonok közül a nem-törzscsaládtagok – elsősorban a háztartásfő nem házas testvérei – tölthették be azt a szerepet, amely más társadalmakban a szolgákra és/vagy nem rokonokra hárult.⁶⁹

Az együttélési szerkezetnek az egyén életciklusa mentén történő ábrázolása egy globális kép kialakítását teszi lehetővé. A 5.6. ábra azt ábrázolja, hogy a különböző életkor csoportok szerint részletezett egyéneket milyen együttélési minta jellemezte, vagyis milyen típusú háztartásokban éltek az egyházi lélekösszeírás összeállításakor.

A szentegyházaskői és kápolnásfalvi egyéni életutak legfontosabb jellemzője a kölcsönös támogatás és az időskori elszigeteltség elleni védelem. Az egyedülálló és nem-családos háztartásokban élő egyének aránya alacsony szinten (0-5%) stabilizálódott. Úgy tűnik, hogy a törzs családrendszer megfelelő védettséget biztosított az időskort megért egyének számára. Más szavakkal a törzs-családrendszer meggátolta az egyének időskori

⁶⁹ A dél-svédországi Scania falusi társadalmában a szolgátvállalás a fiatalok életútjának fontos szakaszát képezte. A döntően mezőgazdasági termelésre alapozó, fiatal háztartásfő vezette, falusi háztartások gyakran egészítették ki munkaerejüket fiatal szolgák felfogadásával. Erre vonatkozóan bővebben lásd Dribe 2000: 50–80; Lundh 1995.

elszigeteltségét. A felnőttkort elért és az időskorba lépett személyek gyakori tapasztalata lehetett a kiterjesztett vagy összetett családok együttélési forma. Az időskort megért férfiak és nők többsége házas gyerekeik háztartásában maradhatott.

A kiterjesztett- és többcsaládos háztartások megtapasztalásának esélye relatív stabilnak bizonyult az életút folyamán. Minden életkorban megvolt tehát az esély arra, hogy az egyén kiterjesztett- vagy többcsaládos háztartásban éljen. Két meghatározott életkorban – az önálló családi élet kezdetekor és időskorban – a fenti együttélési minta megtapasztalási esélye jelentős mértékben megemelkedett. Relatív alacsony volt a kiterjesztett családok háztartás megtapasztalásának valószínűsége fiatalkorban és az életút delén, a 40-es éveikben.

Az életút első éveiben a fiú- és lánygyerekek 30 százaléka kiterjesztett vagy összetett háztartásban élt. Ezek az együttélési formák gyakran az idős nagyszülőket és/vagy nagybácsit, nagynénit, esetleg azok gyerekeivel való együttélést jelentették. A csecsemő- és kisgyerekkort túlélve egyre hangsúlyosabbá vált az egyszerű családok háztartási tapasztalat, amelyben az egyén kizárólag a szüleivel és testvéreivel élt együtt. A serdülőkort elért gyerekek megtapasztalták az idős nagyszülők halálát, a nagybátyjaik, nagynénjeik házasságkötését és a háztartásból történő távozását.

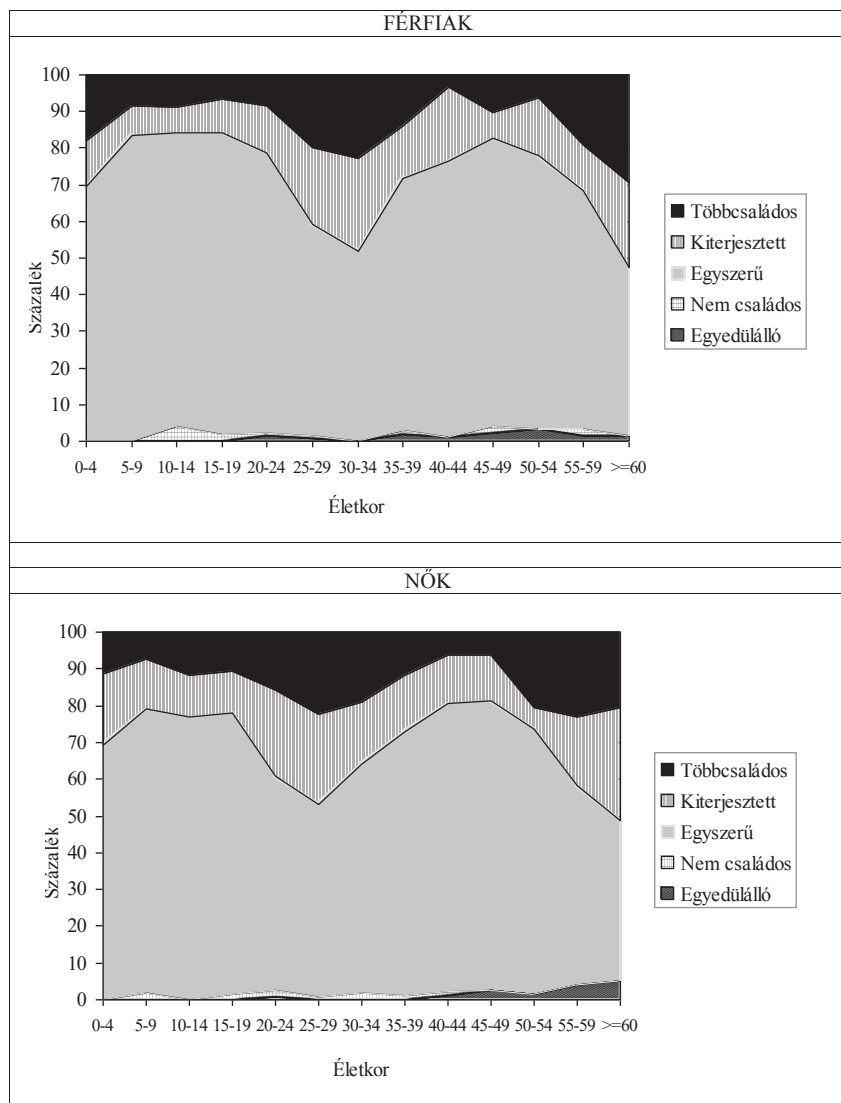
A házasságkötés a fiatal férfiak és nők több mint 50 százaléka számára a szülői háztartásból való távozást és az önálló háztartásalapítást jelentette. A házasságkötés ugyanakkor sok esetben – jöllehet időszakos jelleggel – a kiterjesztett- vagy többcsaládos együttélési forma gyakoribbá válását is eredményezte.

Az 55. életkor felett nagyobb a kiterjesztett háztartásokban élő nők aránya, mint a hasonló szerkezetű háztartásokban élő férfiaké. Idős korban tehát, nagyobb az esély arra, hogy a megözvegyült nő marad a fia családjával egy háztartásban. Ez a családrendszer sajátosságának tulajdonítható.⁷⁰

A háztartások komplexitása visszatérő és időszakos realitást jelentett a szentegyházasközi és kápolnásfalvi emberek életútja folyamán.

⁷⁰ Hasonló értékek jellemezték a nukleáris családrendszert is. A legfontosabb különbség ezen a téren elsősorban az idős emberekkel együtt élő gyerekek családi állapota jelentette. A nukleáris családrendszerekben az idős szülők általában nőtlen/hajadon gyerekekkel éltek egy háztartásban, a törzscsalád rendszerekben ellenben, mint ahogyan a fenti példa is mutatja, az idős szülők a házas gyerekekkel – általában házas fiúkkal – éltek egy háztartásban. A nyugat-európai házassági rendszer és az időskori támasz közötti összefüggések megvilágítására lásd Alter 1996.

5.6. Ábra: A háztartások szerkezete a férfiak és nők életútja folyamán a két egyházközségben, 1868.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekszámjegyzései 1868-ból.

A falusi háztartás, mint termelési és fogyasztási egység

A fentiekben láthattuk, hogy a paraszti háztartások családi szakasza az esetek többségében házassággal kezdődött és a házasság felbomlásáig, más – kevésbé gyakori – esetben az idős szülők visszavonulásáig tartott. A családi szakasz általában a háztartásfő 25-30 éves korában kezdődött és 20-25 évvel később ért véget. A családi szakasz ily módon magába foglalta a gyerekvállalás és gyerekevelés időszakát. Ez utóbbi jellemzőt figyelembe véve a családi szakasz további szakaszokra bontható. A gyerekek születésének időszaka a növekedés időszakának felelt meg, a gyerekek felnőtté válásával és a szülői háztartásból történő távozásukkal párhuzamosan pedig a csökkenés időszaka vette kezdetét. Az alábbi rész a háztartások fejlődését a családi szakasz mentén tárgyalja különös figyelmet fordítva a munkaerő kereslet és kínálat szempontjaira.

A kapitalista vállalkozó jövedelme maximalizálása érdekében a földet, munkaerőt és a tőkét határtermelékenyséjükkel összhangban használja. A vállalkozó számára a saját családjának vagy munkásainak létszáma és összetétele nem bír fontossággal, hiszen a vállalkozó a munkaerőpiacról vásárolt munkával mindaddig növeli a munkaerő kapacitást, ameddig a munka határtermelékenysége meghaladja a béreket.⁷¹

Alekszandr V. Csajanov orosz agrármérnök a 20. század elején írott elemzésében a kapitalista farmgazdálkodástól gyökeresen eltérő képet festett az oroszországi paraszti társadalomról. A 19. század végi és 20. század eleji Oroszországban a parasztnak nem alkalmaztak bér munkát. A mezőgazdasági szektort a „családi gazdaság” dominálta, amelyet a családi munkától való teljes függőség jellemezett. Csajanov legfontosabb megállapítása szerint a bér munka hiányában lehetetlen bérekről, következképp bérletről és jövedelemről beszélni (Chayanov 1986).

Mivel a családi gazdaság nem alkalmazott bér munkát, a háztartás munkaerőkészlete teljes mértékben a családméretre és a család összetételére nyugodott. A parasztcsalád teljes termelését a munkaképes családtagok száma, a munka termelékenysége és a munka intenzitása, vagyis a termelésbe fektetett időmennyiség határozta meg, amit Csajanov a „családi munka önkiszákmányolásaként” írt le.

A paraszti háztartások fogyasztási keresletének és munkaerő kínálatának elemzéséhez Csajanov a fogyasztó/dolgozó arányszámot használta, amelyet a „költségvetési

⁷¹ Az alábbi elméleti rész főbb megállapításai Martin Dribe munkájából származnak (Dribe 2000: 71–79).

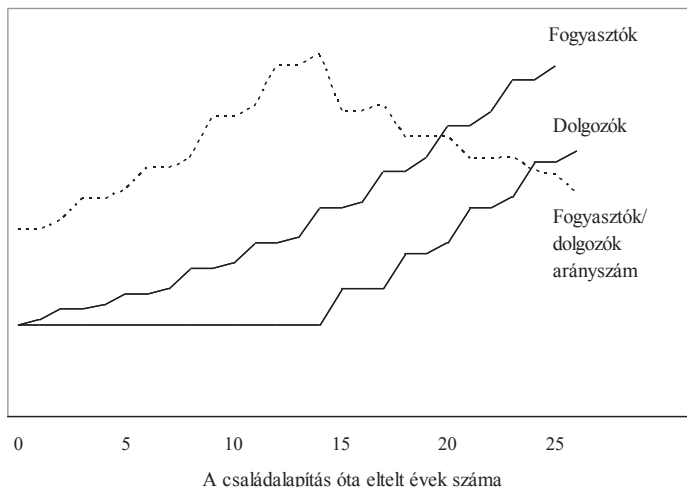
statisztikákból”⁷² becsült meg (Chayanov 1986: 55). Érvelése szerint a paraszt családok gazdasági működését elsősorban a családok fogyasztási szükséglete határozta meg. A fogyasztási szükséglet emelkedésével párhuzamosan nőtt a művelt terület nagysága, a munka intenzitása, vagyis a családi munkaerő „önkiszákmányolása”.

Miközben a kapitalista farm növekedésének elméletileg nincs határa, addig a családi gazdaság működését természeténél fogva meghatározza a család fogyasztási szükséglete és munkaereje közötti kapcsolat. Amennyiben a munkaerő ráfordítás és a fogyasztási szükséglet közötti alapvető egyensúlyt nem sikerült elérni, a paraszti logika a munkaerő ráfordítás növelését diktálta a művelés alatt álló terület intenzívebb használata, új földek vásárlása és a munkaerő eladása révén. Kedvezőtlen gazdasági körülmények közepette a parasztcsalád olyan mértékben kiterjesztheti tevékenységét, hogy az meghaladja a kapitalista vállalkozó által optimálisnak tartott szintet. És fordítva, ha a paraszti számítás szerint a fogyasztási szükséglet és munkaerő kínálat közötti kényes egyensúlyt sikerült elérni, csupán nagyon magas fizetés tudja rávenni a parasztot újabb munkák elvégzésére. A művelhető földterület beszűkülése ugyanakkor arra késztetheti a paraszt családokat, hogy alapvető létszükségleteik kielégítése érdekében, saját munkaerő-ráfordításukat az optimális szintet meghaladó mértékben fokozzák.

A fogyasztó/dolgozó arányszámot használva Csajanov bemutatta, hogy miként változott az átlagos oroszországi háztartás életszínvonala a családi életciklus folyamán. Az életciklus kezdetén a háztartás életszínvonala lecsökkent, hiszen a kiskorú gyermekek születésével a háztartás fogyasztási szükséglete megemelkedett, ezáltal pedig felborult a kereslet és kínálat oldal kényes egyensúlya. A család ciklus második szakaszában a gyerekek is fokozatosan bekapcsolódtak a termelésbe, amely összességében a háztartás életszínvonalának emelkedését eredményezte. Az oroszországi helyzet sajátosságát az adja, hogy a használt földmennyiség a munkaerő mértékének megfelelően változott. Ez utóbbi előfeltételeként az oroszországi intézményes tényezők lehetővé tették a föld adásvételét és bérletét.

⁷² Csajanov nem részletezte, hogy miként végezte számításait, tehát nem ismerjük pontosan, hogy milyen módon tért el a különböző életkor csoportok fogyasztása és termelése.

5.7. Ábra: A Csajanov-féle modell.

Forrás: Chayanov 1966: 59.

Csajanov tudatában volt annak, hogy a nyugat-európai parasztság helyzete különbözött az oroszországi parasztokétól, hiszen ez utóbbi térségben a földeket a családi életciklus mentén újraoszthatták. Más országokban, ahol a földek újraosztását korlátozták, illetve ahol az éves szolgálatvállalás elterjedt gyakorlat volt, a családi életciklus és a családi termelés közötti másfajta összefüggés állt fenn. A megművelt földterületek nagyságával való összefüggés helyett, ott a családi életciklus különböző szakaszai leginkább az éves szolgáknak a háztartásban való jelenlétével, vagy a családtagok távozásával állt összefüggésben.

Ausztriában például, ahol a paraszti földbirtok nagysága változatlan maradt a családi életciklus folyamán, az éves szolgák jelentették a hiányzó munkaerő pótlásának legfőbb formáját (Berkner 1972: 413-415). Az ausztriai törzsöröklési rend tiltotta a földtulajdon feldarabolását. Az ottani háztartások a családi életciklus kezdetén megnövekedett fogyasztási szükségletüket az éves szolgák foglalkoztatása révén tudták kielégíteni. Lutz Berkner állítása szerint az éves szolgák legfőbb funkciója a családi munkaerő pótlásában rejlett. A családi munkaerőt az éves szolgák alkalmazásával egészítették ki. Később, a felnövekvő és munkát

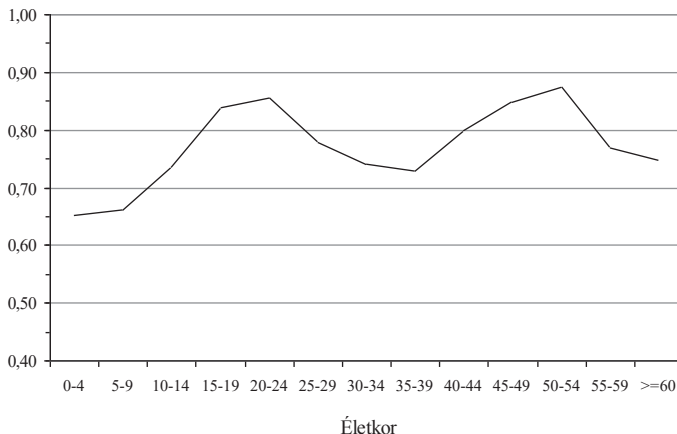
vállaló gyerekek fokozatosan felváltották az éves szolgákat. Sőt, a családi munkaerő kínálat emelkedése bizonyos esetekben akár a felnőtt gyerekek egy részének távozását is kiválthatta.

Az alábbiakban a háztartás munkaerejének és fogyasztási szükségletének a családi életciklus folyamán történő módosulásait rekonstruáltuk. Munkaerő kínálat és a fogyasztási szükséglet kiszámításában a Christer Lundh (Lundh 1995) által javasolt elemzési módszert követtük. Azt feltételeztük, hogy a felnőtt férfiak egy munkaegységet képeztek, a 0-8 éves kor közötti gyerekek egyáltalán nem dolgoztak, a 9-15 éves kor közötti gyerekek és az 55 éves kornál idősebb egyének a felnőtt férfiak munkájának 50 százalékát teljesítették, míg a felnőtt nők a sorozatos terhesség és gyereknevelés következtében a felnőtt férfiak munkájának 0.8 százalékát teljesítették.

A fogyasztási szükségletek kiszámításában a munkaerő egységekhez hasonlóan figyelembe vettük a családtagok nemét és életkorát. Azt feltételeztük, hogy a fogyasztási szükséglet is az egyén életkora és neme szerint változott. A felnőtt férfiak fogyasztását egy teljes fogyasztási egységben határoztuk meg. A 0-8 éves kor közötti gyerekek 0.5 egységet, a felnőtt nők, a 9-15 éves kor közötti gyerekek, és az idős személyek 0.8 egységet fogyasztottak.

A fogyasztási szükséglet és a munkaerő hányadosát kiszámítottuk a vizsgált egyházközségekre vonatkozóan. Az eredményként kapott arányszám értéke 0 és 1 között ingadozik: az 1-gyel egyenlő arányszám a termelés és a fogyasztás közötti tökéletes egyensúlyát jelzi, vagyis a háztartás tagjainak sikerült megtermelniük a háztartás teljes fogyasztási szükségletét. Értelemszerűen kevés háztartás esetében érvényesülhetett ez az arányszám. Az 1-nél alacsonyabb értékű arányszám azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy azok a háztartásokat az elszegényedés jellemezte. Az arányszám fontossága annak megfigyelésében érhető tetten, hogy melyek azok az egyének, akik a leginkább kiszolgáltatott háztartásokban éltek, és melyek azok, akik viszonylag kedvező körülmények között éltek. Önellátáson alapuló gazdaságban – vagyis amelyben a családok saját maguk állítják elő az elfogyasztott javak jelentős részét – a családok a családi transzfer különböző formáit vették igénybe. Ezek a családi transzferek a különböző tevékenységek kombinációjából álltak össze: 1) a munka intenzitásának növelése a szülők részéről; 2) a háztartásban élő serdülőkorú és a felnőttkor elején járó gyerekek részvétele a családi termelésben; 3) a család idős tagjai – általában a nagyszülők – részvétele a családi munkában (például segítségnyújtás a gyereknevelésben).

5.8. Ábra: A háztartások dolgozó-fogyasztó arányszámának változása az egyén életútja folyamán a két egyházközségben, 1868-ban.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírásai 1868-ból.

Megjegyzés: A görbe a dolgozó-fogyasztó arányszám átlagértékét tartalmazza.

A leginkább veszélyeztetett helyzetben a 10 éve aluli gyerekek és a 60 éven felüli idős emberek voltak. Azokban a háztartásokban éltek, ahol a fogyasztás növekedésével párhuzamosan a dolgozók száma – a munkaerő – alacsony szinten maradt. A gyerekek életkorának emelkedésével párhuzamosan a háztartás fogyasztási szükséglete is emelkedett, amely nem kizárólag az adott egyén nagyobb súlyával, hanem az újabb fiú- és lánytestvérek születésével hozható összefüggésbe. Azokban a háztartásokban, ahol a kisgyerekek száma magas, ott a potenciális dolgozók száma még alacsony, bár a gyerekek növekedésével ez utóbbiak súlya is lassan emelkedett.

A 15-19 és 20-24 éves kor közötti egyének általában olyan háztartásokban éltek, amelyekben a termelési kapacitás megemelkedett. A 20-as éveikben levő egyének éltek a leginkább védett háztartásokban. A szüleik háztartásában élő, 20-as éveik elején lévő nőtlen fiúgyerekek munkaereje jelentősen hozzájárult a háztartás fogyasztási szükségletének kielégítéséhez. Ezekben a háztartásokban a szülők már általában elérték a termékeny

életrszakaszuk végét, de még munkaképes korban voltak, a korábban született gyerekek is egyre inkább elérték a munkaképes életkort.

A 25-30 év közötti egyének saját háztartást alapítottak, vagy idős szüleikkel egy háztartásban éltek. A gyerekek születése a fogyasztási szükséglet emelkedését eredményezte. Ismét a háztartás nehéz időszaka következett, amely átlagosan az egyén 40. életévéig tartott. Az egyén 40-54 éves kora között a háztartás létszámával együtt a fogyasztási szükséglet is megemelkedett, de a fiatal gyerekek fokozatosan elérték a munkaképes kort, amellyel párhuzamosan a háztartás termelői kapacitása is megemelkedett.

A 60. életévet követően az idős emberek is egyre kiszolgáltatottabb háztartásokban éltek.

Összességében a 20-24 és 50-54 éves korban lévő egyének éltek gazdasági szempontból a leginkább védett háztartásokban. A háztartások gazdasági arányszáma – vagyis a dolgozók és fogyasztók aránya – ezekben az életkorokban közelítette meg leginkább az ideálisnak felvázolt helyzetet, amelyben a háztartás termelési kapacitása és fogyasztási szükséglete egyensúlyba került.

A család, mint rokoni hálózat

Bevezetés

Az előző fejezet a háztartás mikroökonómiai szerkezetét és az együttélési formákat vizsgálta. Az egyházi lélekösszeírások adatai lehetővé tették a háztartások fejlődésének megrajzolását és az egyéni életutak legfontosabb töréspontjainak azonosítását. A fejezet rámutatott arra, hogy a legtöbb háztartásnak szembe kellett néznie a családi ciklus kezdeti szakaszában a háztartásra nehezedő kedvezőtlen gazdasági helyzettel, ugyanakkor azonban a legtöbb háztartás sikeresnek bizonyult a sérülékenyebb családtagok védelmében, vagyis megakadályozta a sérülékeny háztartástagok elszigetelődését.

Az elemzés folyamán elsősorban az együttélő rokoni csoport azonosítására nyílt lehetőség. Homályban maradt azonban a háztartás határait meghaladó rokoni kapcsolatok kiterjedtsége. A háztartás-szintű adatok gazdag forrásnak bizonyultak az együttélő csoport összetételének meghatározásakor, korlátaikat azonban könnyen felfedezhetjük, ha célunk a családi élet egyéb aspektusainak vizsgálatára irányul.

Az egyházi lélekösszeírások és az egyházi anyakönyvek adatainak összekapcsolása azonban lehetővé tette, hogy az 1868-ban a településen élt személyek legfontosabb rokoni kapcsolatait rekonstruáljuk. Az egyházi anyakönyvek információi az egyén felmenőinek rekonstrukciójában segítettek. Ezáltal pedig lehetővé vált egy adott pillanatra vonatkozóan a rokoni kapcsolatok megrajzolása.

A hagyományos paraszti társadalomban a rokonság szerepének fontossága egyértelmű. Mindennek ellenére nagyon kevés kutatás vállalkozott arra, hogy a rokoni hálózatok kiterjedését, az egyén életútja folyamán elérhető rokonok számát szisztematikusan feltérképezze. A jelenlegi helyzetre vonatkozóan érvényesnek érezzük Alfred Perrenoud következő megállapítását: „jóllehet a legtöbb társadalmi szerveződést – munka, lakóhely, házasságkötés, társadalmi szolidaritás – a rokonság szabályozza, mégis a rokoni csoport dimenziói – a csoport összetétele és fejlődése a hagyományostól a modern társadalomba való átmenet során – kevésbé ismert (Perrenoud 1998: 2). Ez a megállapítás a magyarországi szakirodalomra is érvényes, hiszen a 19. századi Magyarországra vonatkozóan nagyon

csekély empirikus adattal rendelkezünk a rokoni kapcsolatok kiterjedtségére és legfontosabb jellemzőire vonatkozóan.⁷³

Az éremnek ugyanakkor létezik egy másik oldala is. Alfred Perrnoud megállapítása szerint, a rokonságnak a paraszti társadalomban betöltött fontos szerepéről vallott elképzelésünk nagymértékben táplálkozik a nagyszüleinkkel való kapcsolatunkból. Ez a kép nagymértékben a 20. századi demográfiai tapasztalatot összegzi, amelynek legfőbb jellemzője a demográfiai átmenet. Egy olyan tapasztalatról van szó, amelyben a halandósági arányszámok csökkenése a családok létszámának emelkedését eredményezte, még mielőtt a születéskorlátozás átalakította volna a családi normákat. Ezek a rokonsági csoportok vertikálisan kiterjedtek, és hajlamosak vagyunk arra, hogy hasonló nagyságot feltételezzünk a múltbeli rokonsági csoportokról is.

Az alábbi fejezet azt vizsgálja, hogy miként változott az „elérhető” rokonok konfigurációja az egyén életútja folyamán, vagyis hogyan változott azon rokonok száma, akiknek a támogatására az egyén életútja különböző szakaszaiban számíthatott.

A rokoni kapcsolatok rekonstrukciójának módszere

A rokoni kapcsolatok vizsgálatában különböző elemzési módszerek léteznek. A kutatók egy része szimulációk révén próbálja kiküszöbölni az információhiányból fakadó problémát. A szimulációk arra irányulnak, hogy megbecsüljék egy adott társadalomban a potenciálisan elérhető rokonok számát. A módszer lényege, hogy időben stabil demográfiai arányszámok alapján kiszámítják a demográfiai események számát, majd számítógépes programok segítségével megbecsülik annak a népességcsoportnak a nagyságát, amely az adott demográfiai realitások közepette életben lehetett. A művelet lehetővé teszi a szimuláció révén létrehozott egyének esetében a rokoni kapcsolatok különböző mélységű azonosítását.⁷⁴ A szimuláción alapuló vizsgálatok kevéssé elterjedtek. Ennek magyarázata, hogy az esetek többségében már eleve kevés információ áll rendelkezésre a háztartások összetételéről, másrészt pedig az eredmények értelmezése nem mindig világos és a szimulációk gyakran nagyon bonyolultak.

⁷³ A történeti közösségek rokoni kapcsolatainak feltérképezésére ld. Faragó 1996.

⁷⁴ A mikroszimulációs vizsgálatokra példaként ld. Ruggles 1986.

A rokoni kapcsolatok kutatásának egy másik irányát az interjúkra (oral history) alapozott vizsgálat jelenti.⁷⁵ Ez a módszer nagyon gazdag információhalmazt szolgáltat a múltbeli élethelyzetekről és eseményekről, ám komoly hiányossága, hogy csupán a közelmúlt kutatásában hasznosítható, és az emlékezés gyakran elferdíti a vizsgált eseményt. A kérdezett emberek a megtörtént esemény egy részét többnyire elfelejtik, vagy nem pontosan adják vissza. Az interjúkra alapuló módszer azonban – jól érthető módon – kizárólag a közelmúlt népességei vizsgálatára alkalmas.

A múltbeli népességek vizsgálata két szempontból okoz nehézséget. Az első nehézség a szegényes forrásadottságra vezethető vissza. A második nehézséget a háztartás keretein kívüli rokoni kapcsolatok azonosítására alkalmas módszertan hiánya okozza. Az eddigi vizsgálatok két módszer közül választottak.⁷⁶ A legelterjedtebb a Catherine Capron nevével fémjelzett családnév-mutatón alapú módszer, amely azt feltételezi, hogy egy meghatározott területen élő azonos családnévű személyek mind rokonságban álltak egymással. A családnév-mutatón alapuló módszer azokban a helyzetekben lehet hasznos, amelyben a rokoni kapcsolatokra vonatkozó információk hiányosak. Ez a fajta mutató azonban számos hiba forrásául szolgál: egyfelől, egy adott területen élő azonos családnévű személyek nem mindegyike állt rokoni kapcsolatban egymással; másfelől ugyanakkor előfordulhatott, hogy a különböző családnévű személyek is rokoni kapcsolatban álltak egymással. A múltbeli népességek rokoni kapcsolatok vizsgálatának másik módja a rokoni hálózat lehető legteljesebb rekonstrukcióján alapul.

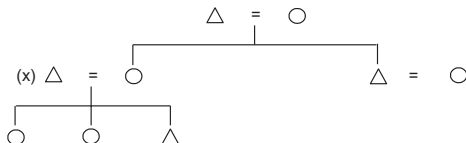
Jelen fejezet ez utóbbi módszert alkalmazza a rokoni kapcsolatok rekonstrukciójában, de ez alatt csupán a rokoni hálózatok kiterjedésének vizsgálatát érti. A rokoni kapcsolatok erősségének problematikája kívül esik a vizsgálat keretein.

A rokoni hálózat kiterjedtségének vizsgálata a teljes rokoni hálózat rekonstrukciója révén valósult meg. Ehhez szükség volt a lehetséges rokoni kapcsolatokkal bíró egyének megjelölésére. Az egyházi lélekösszesírásban szereplő egyének adatai képezték ezt a kiinduló adathalmazt. Az egyházi anyakönyvek születési, esetési és halálozási adatai tették lehetővé a rokoni kapcsolatok azonosítását és a rokoni kapcsolatháló megrajzolását. Annak ellenére, hogy az elsődleges forrás egy statikus adathalmaz, az egyházi anyakönyvi adatokkal való összekapcsolás biztosította a rokoni kapcsolatokhoz szükséges hosszmetzeti perspektíva kialakítását. Az elemzés tehát valójában a két egyházközösségben 1868-ban jelen lévő

⁷⁵ Az interjúkra alapozott kutatásra példaként lásd: Hareven 2000; Young – Wilmott 2000.

⁷⁶ A múltbeli népességek rokoni kapcsolatainak vizsgálatában alkalmazott módszerek kritikáját ld. Van Baalen – Matthijs 2007.

6.1. Ábra: Rokonsági fokok egy törzs szerkezetben

személyek közötti rokoni kapcsolatok azonosítására, ezáltal pedig az egyházközségeken belüli rokoni hálózatok megrajzolását tartalmazza.

A rokoni kapcsolatok megállapításának legfontosabb építő elemeként a szülő-gyerek és a férj-feleség kapcsolatok szolgáltak. Ebből a két kapcsolatból kiindulva elméletileg felépíthető a lehető legtöbb személy összes rokoni kapcsolata. A 6.1. ábrán látható, hogy a fiú- és lánytestvérek közötti rokoni kapcsolat azonosítása a gyerekek szülein keresztül vezetett. Először az adott személy szüleit azonosítottuk, majd ezt követte a jelzett szülők további gyerekeinek azonosítása.

Az összes rokoni kapcsolat szisztematikus feltérképezéséhez több generációra visszamenő adatokra volt szükség. Ezeket az adatokat az egyházi anyakönyvek szolgáltatták. A rokoni kapcsolatok oldalágiak (fiútestvér/lánytestvér, unokatestvér...), vertikálisak (szülő, nagyszülő, gyerek...), vagy a kettő kombinációi (nagybácsi/nagynéni, após/anyós...) lehettek. Az oldalági rokoni kapcsolatok azonosításának mértékét alapvetően befolyásolta, hogy milyen mértékben sikerült azonosítani a vertikális vagy leszármazási rokoni kapcsolatokat. A folyamat első lépéseként meg kellett tehát határozni a leszármazási rokoni kapcsolatok kiterjedését.

A jelen elemzés keretében azonosításra kijelölt rokoni kapcsolatokat a 6.1. táblázat tartalmazza. A leszármazási ágon a legtávolabbi rokonok a dédnagyszülők, akik az Ego-nál három nemzedékkel idősebbek. Az oldalági rokoni kapcsolatok közül a nagyszülőkön alapuló oldalági rokoni kapcsolatok érnek a legtávolabb, hiszen az unokatestvérek azonosítása érdekében a közös nagyszülők azonosítására volt szükség. A nagyszülők azonosításával voltaképpen a táblázatban szereplő összes rokonsági kapcsolat azonosítása lehetségessé vált. Ehhez első lépésként a szülők azonosítására volt szükség. A gyerek-szülő kapcsolat megállapítása viszonylag egyszerű volt azokban az esetekben, amikor a két nemzedék tagjai

6.1. Táblázat: A rokonsági kapcsolatok formái

<i>Idősebb nemzedék</i>	<i>Azonos nemzedék</i>
Apa vagy anya	Férj vagy feleség
Após vagy anyós	Fiú- vagy lánytestvér
Mostoha apa vagy mostoha anya	Sógor vagy sógornő
Nagybácsi vagy nagynéni	Mostoha fiú- vagy lánytestvér
Nagyszülő	Unokatestvér
Mostoha após vagy mostoha anyós	Fél- sógor vagy sógornő
Mostoha nagyszülő	Fél- unokatestvér
Dédnagyszülő	
<i>Egy nemzedékkel fiatalabb</i>	<i>Kettő vagy több nemzedékkel fiatalabb</i>
Fiú vagy lánygyerek	Unoka
Vej vagy meny	Mostoha unoka
Mostoha fiú vagy lány	Unoka vej vagy unoka meny
Unokaöcs vagy unokahúg	Dédunoka
Fél-unokaöcs vagy unokahúg	

egy háztartás keretében éltek. Az idősebb, gyakran saját háztartásban élő személyek rokoni kapcsolatainak azonosítása kizárólag az anyakönyvi adatok felhasználása révén valósult meg.

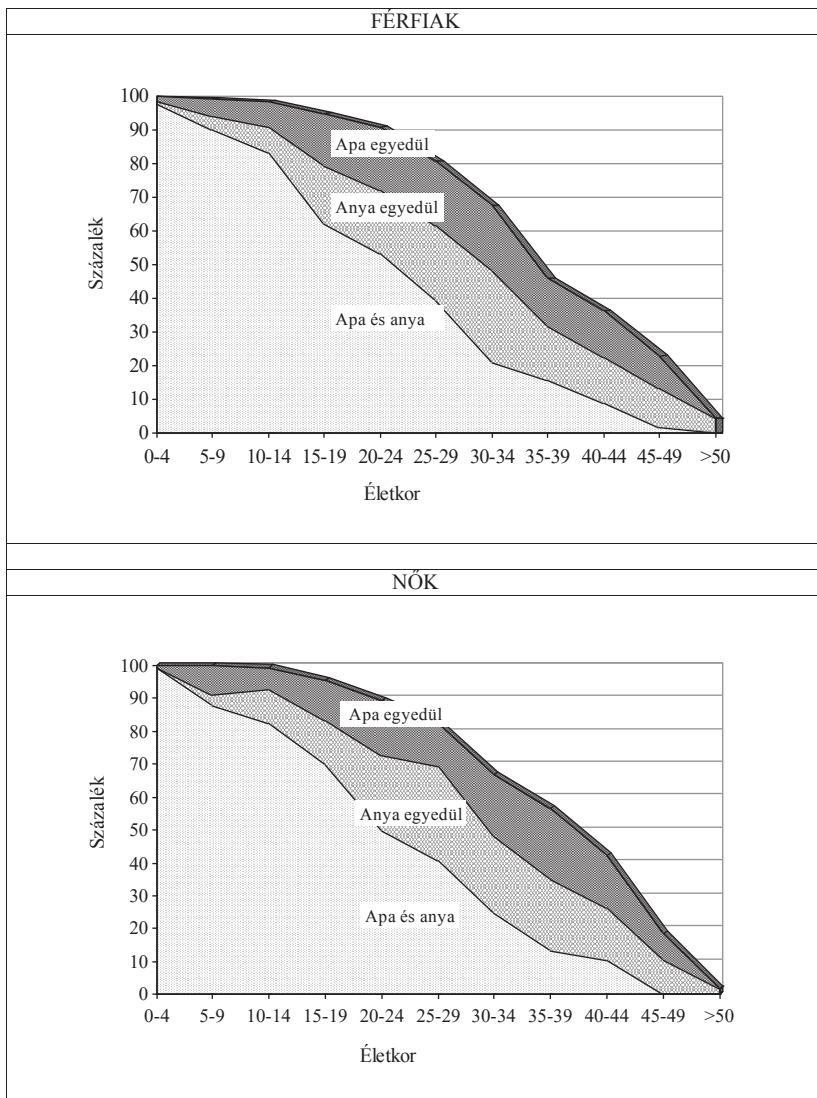
A szülők jelenléte

A legközelebbi rokonok között először az egyén édesapjának és édesanyjának jelenlétét, majd azt követően az édestestvérek jelenlétét vizsgáljuk. Mindkét esetben az adott korcsoportban lévő nők és férfiak százalékos megoszlását becsültük aszerint, hogy a szülők vagy testvérek jelen voltak az adott településen, vagy sem. Hangsúlyozzuk tehát, hogy az 1868-ban a két egyházközségben életben levő rokonok számbavételéről van szó. A számítás mögötti előfeltevés szerint a szülők hiánya a településen történő elhalálozásukra, a testvérek jelenléte és hiánya a településen történő születésre és elhalálozásra vezethető vissza.⁷⁷

A ? ábra a szülők jelenlétét mutatják a nők és férfiak életútja folyamán. Az eredmény nem meglepő: az életkor előrehaladtával a szülők elvesztésének valószínűsége jelentős mértékben emelkedett. A 0-10 éves kor közötti gyerekek 90 százaléka életben volt mindkét szülője. A 20. életévre azonban ez utóbbi arány már 70 százalék alá csökkent. A 20-24 életév közötti férfiak és nők közel 50 százaléka megtapasztalta legalább az egyik szülő

⁷⁷ Előfeltevésünket arra a tényre alapozzuk, hogy az egyházi lélekösszeírásban szerepelt egyének több mint 90 százaléka a településen született. Hasonló értékeket tartalmaznak a 19. század végi népszámlálások születési helyre vonatkozó információi is.

6.2. Ábra: A szülők jelenléte az egyén életútja folyamán a két egyházközségben, nemek szerint.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekszámjegyzései 1868-ból; a két egyházközség anyakönyvei.

elvesztését. Más perspektívában, a 30-34 éves kor közötti férfiak és nők mintegy 30 százaléka mindkét szülőjét elvesztette. 10 év múlva ez az arány megkétszereződött: 40-44 éves kor közöttiek 60 százaléka édesapját és édesanyját egyaránt elvesztette. Az 50. életév felett az egyik szülő jelenléte csupán nagyon kevesek kiváltságának tekinthető.

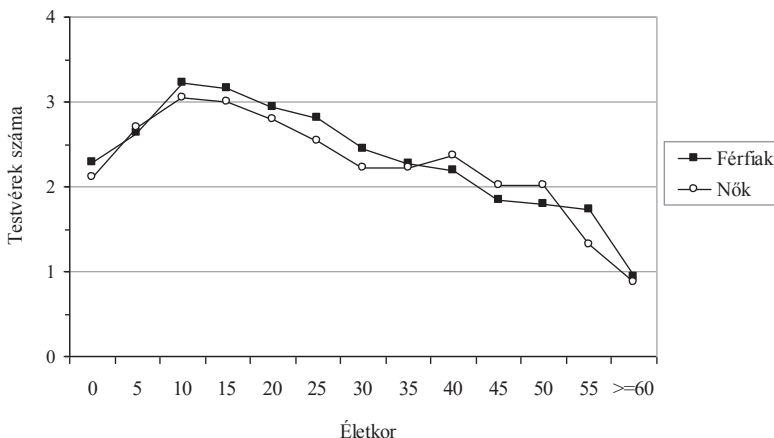
A gyermekágyi halandóság következtében a kisgyerekek nagyobb arányban vesztették el édesanyjukat. Későbbi életkorban viszont megfigyelhető, hogy a kizárólag édesanyjukkal élők aránya meghaladja a kizárólag apjukkal élők arányát. A házassodás kort (25-29 év) elért férfiak 40 százalékanak már nem volt életben az édesapja, és ez a tény minden bizonnyal befolyásolhatta az egyén házassodási lehetőségeit. Egyfelől az elhunyt apa az öröklés korlátozásával már nem késleltethette a fia házasságkötését, másfelől viszont az apa társadalmi kapcsolathálója nélkül a fiúgyerek nehezebben találhatott megfelelő házastársat magának. Hasonló helyzet jellemezte a 20-24 éves kor közötti lányokat is, akik közül 32 százalék vesztette el édesapját. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a fenti becslések kizárólag a természetes szülők jelenlétére vonatkoznak. Gyerekkorában az egyik szülő elvesztését gyakran követte az életben maradt szülő újraházassodása.

A testvérek jelenléte

Az édestestvérek jelenléte – vagyis az elérhető édestestvérek száma – az egyén életútja folyamán különösen izgalmas kérdés, hiszen a testvérek nagyon fontos szerepet tölthetnek be az egyén életútjának késői szakaszában. A testvérek közötti kapcsolatok alapegységeit képezhették azoknak a rokonsági frontoknak, amelyek a korai és általános nupcialitással jellemezhető rendszerekben nagy valószínűséggel kialakulnak, illetve ahol a lánytestvérek házasságkötései társadalmi és családi szempontból nagy fontossággal bírnak (Oris – Brunet – Widmer – Bideau 2007: 23).

A ? ábra az egyén fiú- és lánytestvéreinek a számának változását mutatja az egyén életútja folyamán. Az ábra nem kizárólag az azonos háztartásban élő testvérek számát mutatja, hanem a háztartás határain túllépve bemutatja, hogy a felnőtté válást követően hogyan változik az egyén számára elérhető testvérek száma. Kisgyerekkorban a testvérek száma meghaladta átlagosan a két főt. A gyerekkor későbbi szakaszában és a pubertáskorban a testvérek száma tovább emelkedett, és 10-19 éves kor között elérte a maximumot, a 3 fő feletti értéket. Ezt követően a testvérek száma lassú és elnyújtott csökkenésnek indult, de a

6.3. Ábra: Az édestestvérek száma az egyén életútja folyamán a két egyházközségben, 1868-ban.

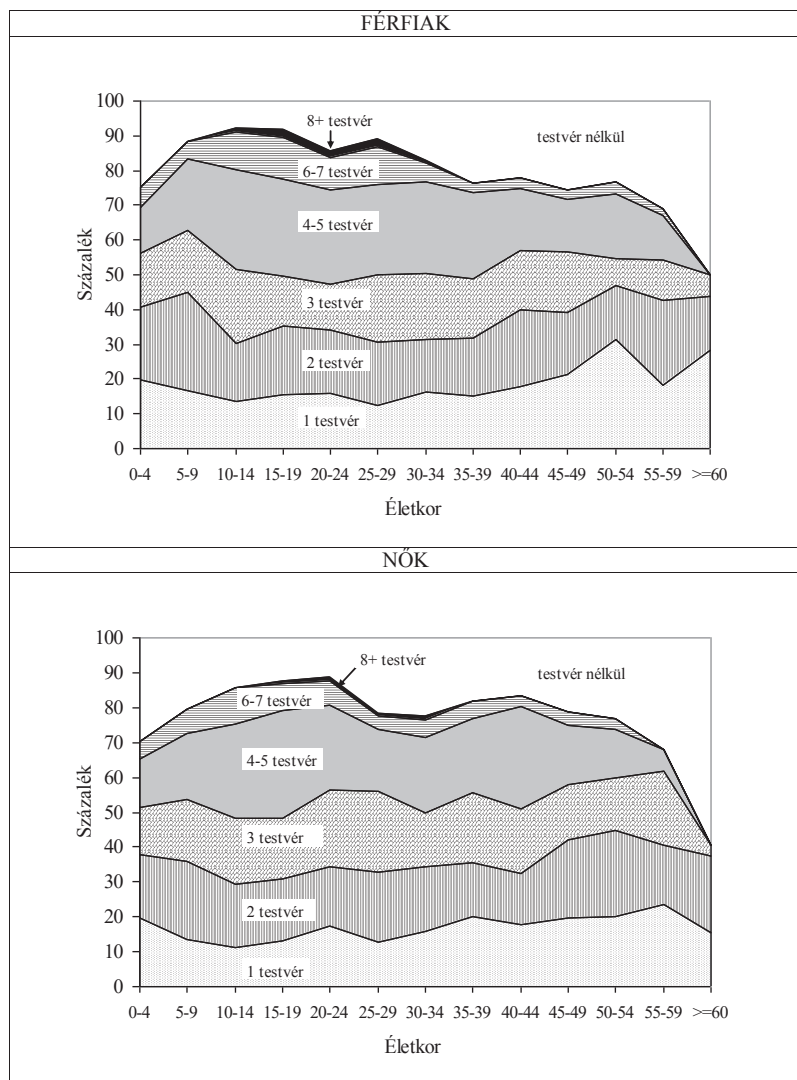

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírásai 1868-ból; a két egyházközség anyakönyvei.

25-29 éves korú férfiak és nők átlagosan még így is 2,5 és 3 testvér jelenlétére számíthattak a két településen. A felnőtté válást követően az egyén életben levő testvéreinek többsége már túlélték a legnagyobb halálozási kockázattal jellemezhető gyerekkort. Ez lehet a magyarázata, hogy az életben levő 40-44 év közötti személyek testvéreinek száma meghaladta a 2 főt, vagyis ebben az életkorban átlagosan legalább 2 fiú- vagy lánytestvér élt a településen. Az elérhető testvérek száma az egyén 50. életétől kezdett csökkenni. 60 éven felül azonban még így is átlagosan egy fiú- vagy lánytestvér elérhetőnek bizonyult az egyén számára.

A 6.4. ábra pontosabb képet rajzol az elérhető testvérek számáról, mert a testvérek számának megoszlását mutatja a nők és férfiak életútja folyamán. A születést követő első években a kisgyerekek mintegy 70-75%-a egyetlen testvérrel sem rendelkezett. Az 5-19. életévek között ez az arány 90%-ra emelkedett. Ezen életkorokban a legelterjedtebb a sok testvérből álló testvércsoportok jelenléte: az egyének 10 százalékának 6-7 testvére élt a vizsgált egyházközségekben, 20 százalékuknak 4-5 testvére, 30 százalékuknak pedig 2 vagy 3 testvére élt a két egyházközség valamelyikében. 30-34 éves kor között tíz személyből 8-nak élt legalább egy testvére a vizsgált egyházközségekben.

6.4. Ábra: Az édestestvérek jelenléte az egyén életútja folyamán a két egyházközségben, nemek szerint.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekszámadatai 1868-ból; a két egyházközség anyakönyvei.

A felnőttkort elérve a testvércsoportok létszáma fokozatosan csökkenésnek indult. A testvér nélkül élők százalékos aránya ezzel párhuzamosan emelkedett és az egyén 60. életévére elérte az 50 százalékot. És fordítva, a 60 évet megért személyek közül minden második számíthatott legalább egy fiú- vagy lánytestvére jelenlétére. Az időskorban azonban a testvércsoportok létszáma lecsökkent, teljesen eltűntek a 3-nál nagyobb létszámú testvércsoportok, és nagyon gyakorivá vált az 1 illetve 2, ritkább esetben a 3 testvér jelenléte.

Érdemes hangsúlyozni, hogy adataink kizárólag a lélekösszeírás időpontjában jelen lévő népességre vonatkoznak, vagyis nem tartalmazzák azokat a testvéreket, akik a két egyházközség szomszédságában található településeken éltek. Feltehető azonban, hogy településen való jelenlét és az elérhető testvérek létszáma között szoros összefüggés létezett. Más szavakkal, minden bizonnyal azok a családoknak volt nagyobb esélyük a településen történő reprodukcióra, akik kiterjedt testvéri és rokon hálózatokkal rendelkeztek. Elképzelhető, hogy a falu társadalmába kevésbé beágyazott személyeket nagyobb mobilitás, illetve magasabb halandóság jellemezte, ennek következtében pedig kevesebb nyomot hagytak a forrásokban a saját tapasztalatukról.

Összességében tehát, az édestestvérek jelenléte alapvető tapasztalata volt az egyénnek az életút folyamán. A szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi nők és férfiak meglehetősen széles és kiterjedt testvéri hálózattal rendelkeztek. Egy olyan régióban azonban, amelyre a földbirtok elaprózódása jellemző a szülők számára nehéznek bizonyulhatott a gyerekek helyben történő földhöz juttatása és kiházasítása.

A gyerekek jelenléte

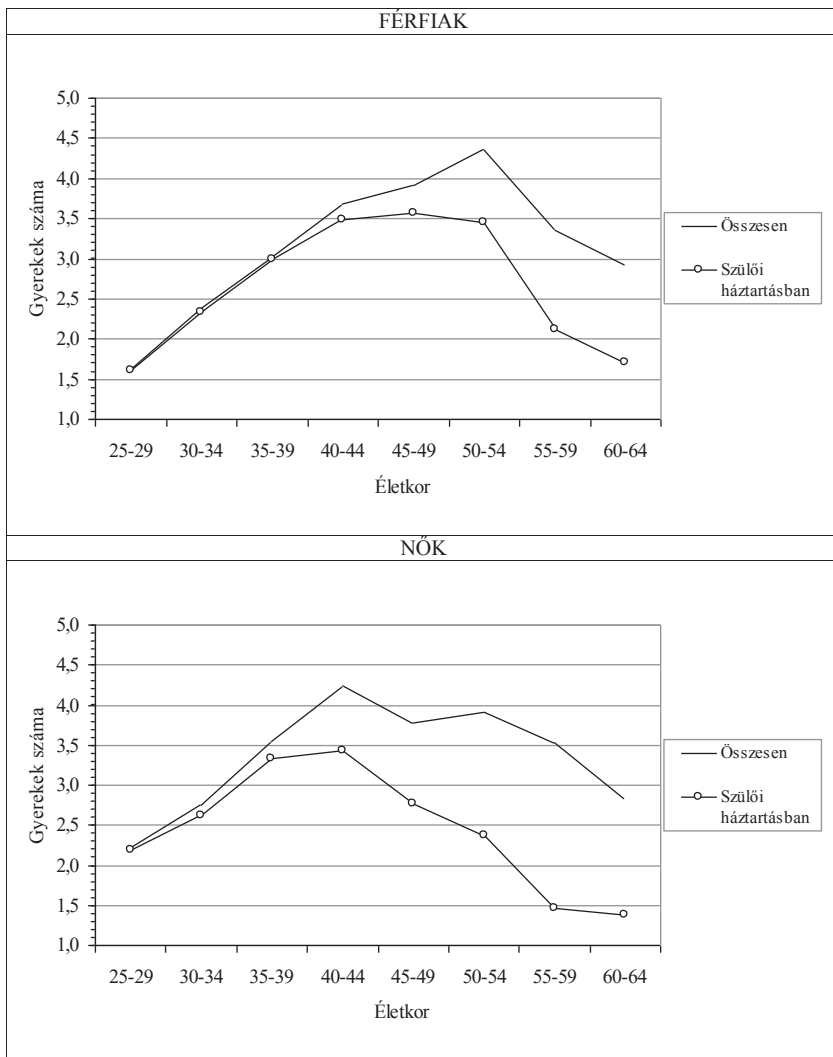
A fentiekben a felmenőági és oldalági közeli rokonok jelenléte állt a vizsgálat középpontjában. Az alábbiakban a lemenőági közeli rokonok – vagyis a gyerekek – jelenléte kerül a vizsgálat fókuszába. Azoknak a szülőknek a tapasztalatát rekonstruáltuk, akik 1868-ban a két egyházközség valamelyikében éltek, és legalább egy életben levő gyerekkel rendelkeztek. A gyerekek jelenlétének felértékelődése a szülők 40-50 éves kora utánra tehető, hiszen a gyerekek közelsége az időskort megélt szülők számára az érzelmi és anyagi biztonság egyik legfontosabb forrását jelenthette. Az 50. éves életkort elérve az egyének mindkét szülejüket elveszítették, és egyre többen fordulhattak támaszért a felnőtté váló gyerekeikhez. Az alábbiakban két kérdésre kerestük a választ. Először is, azt vizsgáltuk, hogy az elérhető gyerekek száma hogyan változott a szülők életútja folyamán. Másodszer pedig

arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a két egyházközségben elérhető gyerekek a szülők háztartásában vagy azon kívül éltek.

Az életben levő gyerekek száma a szülők neme szerint differenciált. A 25 és 29 éves kor közötti édesapák átlagos gyerekszáma 1,6 volt, miközben az édesanyák ebben az életkorban már átlagosan 2,2 gyerekkel rendelkeztek. A különbség magyarázatát az eltérő házassági életkorokban azonosíthatjuk. A nők átlagosan 4-5 évvel korábban házasodtak, számukra tehát a gyerekvállalás időszaka korábbi életkorban kezdődött. Az eltérő házassági életkor hatása az életút jelentős részében érvényesült: a nők kezdeti „előnyüket” termékeny életszakaszuk végéig megtartották. Az édesanyák 40–44 éves korukban számíthattak a legtöbb – átlagosan 4,2 – gyerek jelenlétére. Az édesapák – ezzel szemben – tíz évvel később, 50–54 éves korban érték el a legmagasabb – átlagosan 4,3 – gyerekszámot. A reprodukív életszakasz végét az elérhető gyerekek számának lassú csökkenése követte mindkét nem esetében. A férfiak és nők 60–64 éves életkorára az elérhető gyerekek száma átlagosan 3 fő alá csökkent a halandósági viszonyok és az elvándorlás együttes hatása következtében. Mérsékelt csökkenésről beszélhetünk, amelynek hátterében részben az állt, hogy ekkor már a gyerekek többsége elérte a halandóság által kevésbé veszélyeztetett életkort.

A 6.5. ábra a szülő-gyerek kapcsolat egy másik aspektusára is felhívja a figyelmet. A teljes gyerekszámot és a szülői háztartásban élő gyerekek számát mutató görbék közötti távolság közvetve azon gyerekek számára utal, akik a szüleiktől elkülönült háztartásokban éltek. A reprodukciós életszakasz nemek szerinti különbségeinek hatása itt is döntő módon érvényesült. A szülői háztartásban élő gyerekek száma az anyák 40–44 éves kora között érte el a maximumát (3,4), az apák esetében azonban a 45–49 éves kor között érte el a legmagasabb (3,6) értéket. Ezt követően a szülői háztartásban élő gyerekek száma jelentős csökkenésnek indult mindkét nem esetében. Az anyák és apák 60–64 éves korára a szülőkkel azonos háztartás keretei között élő gyerekek száma átlagosan 1,4, illetve 1,7 főre csökkent. Ugyanebben az életkorban a szülői háztartás keretén kívül, de a két egyházközségben élő gyerekek átlagos száma 1,4, illetve 1,2 fő. Mindez egyfelől azt jelzi, hogy a reprodukív életszakasz végén vállalt gyerekek többsége csupán a szüleik 60-64 éves korára érte el a házassági kort, vagyis ők azok, akik támaszt biztosíthattak idős szüleik számára. Másfelől viszont a szülői háztartás keretén kívül élő gyerekek száma azt jelzi, hogy a gyerekek örökséghez juttatása és az egyházközségeken belüli letelepedés lehetősége adott volt a gyerekek számára.

6.5. Ábra: A gyerekek jelenléte a szülők életútja folyamán a két egyházközségben, a szülők neme szerint.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírásai 1868-ból; a két egyházközség anyakönyvei.

6.2. Táblázat: A szülői háztartásban élő fiúknak és lányoknak az összes jelen lévő, azonos nemű gyerekekhez viszonyított százalékos aránya a szülők életkora szerint a két egyházközségben, 1868-ban.

A szülő életkora	Az apa háztartásában jelen lévő		Az egyházközségekben jelen lévő összes		Apák száma
	Fiúk (%)	Lányok (%)	Fiúgyerek száma	Lánygyerek száma	
25–29	97,4	100,0	38	40	48
30–34	97,5	97,7	79	88	70
35–39	99,0	99,2	99	119	72
40–44	96,8	92,6	126	121	67
45–49	96,5	85,1	201	174	96
50–54	86,0	72,2	114	108	51
55–59	74,7	51,9	83	81	49
>=60	60,9	37,3	69	75	46
A szülő életkora	Az anya háztartásában jelen lévő		Az egyházközségekben jelen lévő összes		Anyák száma
	Fiúk (%)	Lányok (%)	Fiúgyerek száma	Lánygyerek száma	
25–29	98,9	98,8	93	82	79
30–34	96,3	91,3	80	104	67
35–39	96,2	91,9	133	136	76
40–44	85,1	76,9	141	147	68
45–49	83,3	68,6	96	105	55
50–54	72,0	49,5	100	103	52
55–59	56,1	28,6	57	63	34
>=60	51,1	25,0	45	40	25

Forrás: Szentegyházasalva és Kápolnasfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírásai 1868-ból; a két egyházközség anyakönyvei.

A csalárendszer sajátosságaiából adódóan a fiúgyerekek maradtak a leghosszabb ideig és a legnagyobb arányban a szülők háztartásában (6.2. táblázat). A reprodukciós életszakaszuk elején álló szülők gyerekei 90-99 százalékban a szülők háztartásában éltek. A szülők életkorának emelkedésével párhuzamosan azonban a lánygyerekek nagyobb arányban és korábban léptek ki a szülői háztartásból, mint a fiúgyerekek. Az 55–59 éves korban lévő apák lánygyerekeinek 51,9 százaléka élt az apa háztartásában, szemben a fiúgyerekek 74,7 százalékával. A hasonló korban lévő anyák lánygyerekeinek 25,0 százaléka élt az anya háztartásában, szemben a fiúgyerekek 51,1 százalékával. A jelenség részben a fiúgyerekek későbbi házasságkötésével, részben pedig a házasságot követő virilokális és neolokális lakóhelyválasztással magyarázható.

Az 6.2. táblázat ugyanakkor rámutat arra is, hogy az idős édesanyák számára elsősorban fiúgyerekeik, illetve azok családjai jelentették az időskori támasz legfontosabb forrását.

A rokoni kapcsolatok kiterjedtsége és konfigurációja

Érdekes megvizsgálni a tágabb rokonság kiterjedését és összetételét. Az egyénből kiindulva a felmenő ágon a nagyszülőkhöz eljutva rekonstruáltuk a rokonsági kapcsolatokat a nagybácsik, nagynénik, unokatestvérek és unokák beazonosítása céljából. Továbbá figyelembe vettük az egyén felmenő ági rokonait az unokákkal bezáróan.

A rokonság legkisebb körét a „szűk családi kör” képezi, amelyhez a házaspár közvetlen felmenő- és lemenő ági rokonait, valamint az Ego és házastársa testvéreit soroltuk. A rokonság második körét a „tágabb rokonság” képezte a nagybácsikkal, nagynénikkel, unokatestvérekkel, unokaöccsökkel és unokahúgokkal együtt.

A rokoni kapcsolatok kiterjedtségét és konfigurációját az 1868. évi egyházi lélekösszeírások és az egyházi anyakönyvek keresztelési, házasságkötési és halálzási adatai alapján vizsgáltuk. 1868-ban a két egyházközség valamelyikében életben levő rokonok számbavételéről van szó. Kizárólag a családi viszonyban élőkre fókuszáltunk, vagyis a gyerekekkel együtt vagy gyerek nélkül élő házaspárok és özvegyek rokoni kapcsolatait rekonstruáltuk. Amennyiben egy adott egyén az Ego-val és házastársával is rokonságban állt, a közelebbi rokonsági kapcsolatot helyeztük előtérbe. Amennyiben azonos rokonsági fokról volt szó, az Ego-hoz fűződő rokonságot vettük számba. Ez adhat magyarázatot arra, hogy az Ego rokonainak száma általában meghaladja a házastárs rokonainak számát.

A szentegyházsfalvi és kápolnásfalvi egyének kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkeztek. A korai és általános házasságkötés a házasság útján létrejött rokoni kapcsolatok sokszorozódását eredményezte. Az egyén közvetlen felmenőinek, leszármazottjainak valamint a saját és házastársa testvéreinek száma a felnőttkorban igen csekély mértékben változott. Ennek a szűk rokoni csoportnak az átlagos létszáma 13 és 15 személy között ingadozott. A tágabb család – amelybe a nagybácsik, nagynénik, unokaöccsök, unokahúgok és első unokatestvéreket soroltuk – létszáma viszont már fokozatosan csökkent az egyén életkorának előrehaladtával. A tágabb család létszáma a felnőttkor kezdetén átlagosan megközelítette a 40 főt. Ezt követően viszont fokozatos csökkenésnek indult és 55 év felett már 19 főre csökkent. A szűkebb és a tágabb családhoz tartozó rokonok hálózata a felnőttkor teljes időszakában átlagosan meghaladta a 45 főt. A felnőttkort elérve a testvéreknek a településeken belüli hálózata stabilan fennmaradt. Az időskort elérve ez a rokoni hálózat 31 főre csökkent, de ez a létszám azonban azt tanúsítja, hogy az időskori elszigeteltségről sem a szűkebb családi körben, sem a tágabb család esetében nem beszélhetünk.

6.3. Táblázat: A rokon csoport összetétele az egyén életkora szerint a két egyházközségben, 1868-ban.

Életkor	25–39 év	40–54 év	>=55 év	Együtt
Az egyén közvetlen felmenői és leszármazottjai, saját- és a házastársa testvérei				
Az egyén és házastársa	1,89	1,85	1,67	1,84
Gyermekek	1,93	3,33	2,64	2,59
Szülők	0,55	0,07	0,02	0,28
A házastárs szülei	0,80	0,17	0,02	0,43
Unokák	0,00	0,21	1,16	0,27
A gyermekek házastársai	0,01	0,38	1,44	0,38
Testvérek	2,48	2,21	1,31	2,19
Testvérek házastársai	1,74	2,19	1,30	1,84
A házastárs testvérei	2,31	2,41	1,50	2,22
A házastárs testvéreinek házastársai	1,61	2,38	1,50	1,89
Szükebb család	13,32	15,21	12,57	13,94
Nagybácsik, nagynénik, unokaöccsök, unokahúgok és első unokatestvérek				
Nagybácsik és nagynénik	1,62	0,31	0,05	0,86
Nagybácsik és nagynénik házastársai	1,73	0,34	0,04	0,92
A házastárs nagybátyjai és nagynénjei	1,58	0,40	0,08	0,89
A házastárs nagybátyjainak és nagynénjeinek házastársai	1,15	0,26	0,04	0,63
Unokaöccsök és unokahúgok	4,39	7,73	6,21	5,97
Unokaöccsök és unokahúgok házastársai	0,25	1,52	2,90	1,16
A házastárs unokaöccsei és unokahúgai	3,78	6,51	4,48	4,95
A házastárs unokaöccseinek és -unokahúgainak házastársai	0,34	1,35	1,75	0,96
Elsőfokú unokatestvérek	8,74	3,28	0,78	5,36
Elsőfokú unokatestvérek házastársai	4,33	2,54	0,72	3,06
A házastárs elsőfokú unokatestvérei	8,04	3,44	0,94	5,13
A házastárs elsőfokú unokatestvéreinek házastársai	3,69	2,38	0,72	2,71
Tágabb család	39,65	30,06	18,72	32,60
Együtt	52,97	45,28	31,28	46,54
Egyének száma	522	447	183	1152

Forrás: Szentegyházassalva és Kápolnásfalva egyházközségek római katolikus lélekösszeírásai 1868-ból; a két egyházközség anyakönyvei.

A nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli szolidaritás magas foka jellemezte a vizsgált paraszti népességeket. Legalábbis úgy tűnik, hogy a családok egy jelentősebb csoportjának sikerült helyben megmaradnia és nagyobb rokonsági frontokat alkotva megakadályoznia a családtagok elvándorlását.

A nagyobb rokonsági bokrok azonosításának egyik módjaként megvizsgáltuk a családnevek megoszlását, ahogyan azok az 1868. évi lélekösszeírásokban megjelentek (6.4. táblázat). A táblázat az egyes családnevek súlyát a családnévnek a háztartások, illetve a népesség egészében képviselt arányai szerint részletezi. A háztartások esetében a számítás

6.4. Táblázat: A leggyakoribb családnevek a két egyházközségben, 1868-ban.

Szentegyházsfalva					Kápolnásfalva				
Népességszám	1756				Népességszám	1590			
Ismeretlen családnevek					Ismeretlen családnevek	2			
Családnevek száma	60				Családnevek száma	50			
Háztartások száma	388				Háztartások száma	369			
Azonos családnevet viselő személyek és háztartások					Azonos családnevet viselő személyek és háztartások				
Családnév	Háztartás (N)	Egyén (N)	Háztartás (%)	Egyén (%)	Családnév	Háztartás (N)	Egyén (N)	Háztartás (%)	Egyén (%)
Márton	25	125	6,44	7,12	Both	41	211	11,11	13,27
Tankó	19	97	4,90	5,52	Lőrincz	37	188	10,03	11,82
Szőcs	17	82	4,38	4,67	György	29	125	7,86	7,86
Vitos	16	73	4,12	4,16	Elekes	28	114	7,59	7,17
Gedő	16	55	4,12	3,13	Péter	22	106	5,96	6,67
Hatos	15	73	3,87	4,16	Benedek	27	101	7,32	6,35
Gergely	15	65	3,87	3,70	József	22	97	5,96	6,10
Simó	14	80	3,61	4,56	Balázs	12	59	3,25	3,71
Tamás	13	76	3,35	4,33	Bálint	11	48	2,98	3,02
Elekes	12	61	3,09	3,47	Orbán	12	47	3,25	2,96
Lőrincz	12	60	3,09	3,42	Dobos	9	34	2,44	2,14
Farkas	11	63	2,84	3,59	Ferencz	7	39	1,90	2,45
Balázs	11	61	2,84	3,47	Gáspár	6	33	1,63	2,08
Sándor	11	61	2,84	3,47	Csíki	6	31	1,63	1,95
Szeles	11	56	2,84	3,19	Szőcs	6	28	1,63	1,76
Both	10	71	2,58	4,04	Simó	6	20	1,63	1,26
Daniel	10	42	2,58	2,39	Molnár	5	30	1,36	1,89
Ambus	9	49	2,32	2,79	Gergely	5	17	1,36	1,07
György	8	34	2,06	1,94	Daniel	4	23	1,08	1,45
Finta	5	34	1,29	1,94	Bíró	4	8	1,08	0,50
Ferencz	5	22	1,29	1,25	Máté	4	10	1,08	0,63
Albert	4	16	1,03	0,91	Domokos	4	13	1,08	0,82
Bartos	3	25	0,77	1,42	Tófalvi	3	17	0,81	1,07
Bálint	2	13	0,52	0,74	Márton	3	9	0,81	0,57
Összesen	274	1394	70,62	79,38	Összesen	313	1408	84,82	88,55

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.

alapját a háztartásfő családneve képezte, a népesség egészében azonban minden egyes személy családneve alapul szolgált. A két egyházközség leggyakoribb családnevei között jelentős átfedés létezett. A leggyakoribb családnevek több mint fele mindkét egyházközségben előfordult, amely az egyházközségek családjai közötti szoros együttműködést valószínűsíti. A gyakori családnevek dominanciája mindkét egyházközségben jelentős, a családnevek statisztikai megoszlása azonban Kápolnásfalván egyenlőtlenebb, mint Szentegyházsfalván. Miközben az utóbbi egyházközségben a tíz leggyakoribb családnév a háztartásfők 41 százalékát, és a népesség 45 százalékát foglalta magába, addig Kápolnásfalván a tíz leggyakoribb családnév a háztartások több mint 65 százalékára és a népesség több mint 68 százalékára kiterjedt.

Konklúzió

Jelen fejezet azt vizsgálta, hogy miként változott az „elérhető” rokonok konfigurációja az egyén életútja folyamán, vagyis hogyan változott azon rokonok száma, akiknek a támogatására az egyén életútja különböző szakaszaiban számíthatott. Vizsgálatunk a rokoni hálózatok kiterjedésére szorítkozott, vagyis nem foglalkoztunk a rokoni hálózatok erősségének kérdésével. Az 1868. évi egyházi összeírás időpontjában a két településen élt személyek rokoni hálózatának lehető legteljesebb rekonstrukciójára törekedtünk, amelyet az egyházi összeírás és az egyházi anyakönyvi adatok információinak összekapcsolásával valósítottunk meg.

A fejezet eredményei – korábbi eredményeinkkel összhangban – alátámasztják azt a megállapításunkat, miszerint a családi struktúrák – legyen szó a háztartásról vagy a rokoni hálózatról – az egyén életútja folyamán módosultak. Gyerekkorban az egyén nagy létszámú háztartásokban élt, amelyekben körülvették szülei, testvérei, esetenként pedig a nagyszülők és/vagy nagybácsik/nagynénik is. A felnőttkorba történő belépést a háztartásméret csökkenése és a testvércsoportok együttélési formáinak bomlása jellemezte. A testvérekkel való együttélést fokozatosan a leszármazottak jelenléte váltotta fel. A felnőttkorba történő belépés ugyanakkor a felmenők fokozatos elvesztésének megtapasztalását is jelentették. A 20–24 év közötti férfiak és nők közel 50%-a megtapasztalta legalább az egyik szülő elvesztését. Az 50. életév felett legalább az egyik szülő jelenléte már csak kevesek kiváltságának bizonyult.

A testvéri kapcsolatok alapját képezték azoknak a rokonsági frontoknak, amelyek a korai és általános nupcialitással jellemezhető falvakban kialakultak. Az édestestvérek jelenléte meghatározó volt az egyén életútja folyamán. Az egyén számára a településen elérhető testvérek száma az életút előrehaladtával párhuzamosan csökkent, de a 60 év feletti személyek testvéreinek száma átlagosan így is meghaladta az egy főt.

A közeli rokonok közül a szülők elvesztésével párhuzamosan a felnövekvő gyerekek jelenléte vált meghatározóvá. A családapák és családanyák tapasztalatában az eltérő házassági életkor differenciáló tényezőt jelentett. A nők esetében a korai házasság egyben a korai gyerekvállalást is jelentette, amely összességében azt jelentette, hogy a családi életciklus átmeneteit a nők férjeiknél átlagosan 4-5 évvel korábban megtapasztalták. A reprodukív életszakasz végén vállalt gyerek biztosították a támaszt időskorú szüleik számára. A nemek szerinti eltérő házasságkötési életkor és a házasságot követő virilokális és neolokális lakóhelyválasztás következtében az időskori támaszt leginkább a legfiatalabb fiúgyerekek, illetve azok házastársai biztosították az idős szülők számára. A szülők közötti életkorbeli

különbségek következményeként az időskori támaszt leggyakrabban a megözvegyült édesanyák vették igénybe.

A szűkebb és tágabb családhoz tartozó rokonok kiterjedt hálózata azt tanúsította, hogy az egyének időskori elszigeteltségről sem a szűkebb családi körben, sem a tágabb család esetében nem beszélhetünk.

A családok demográfiai reprodukciója

Bevezetés

Egy adott népesség reprodukciója többtényezős – demográfiai, biológiai, történeti és társadalmi-gazdasági – folyamat eredménye. A folyamat összetettségéből fakadóan az egyes részterületek gyakran találkozási pontokként szolgálnak a különböző tudományágak számára. A téma kvantitatív jellegű történeti vizsgálataiban leginkább a történeti demográfiai és genetika tudományhoz köthető megközelítések dominálnak (Bideau – Brunet 1996; Bideau et al. 1995).

A család- és népességtörténeti kutatások a népesség reprodukcióját általában a vagyonátadás és az utódlás problematikája felől közelítik meg. Nagyon gazdag kutatási hagyományról van szó, amelyből a demográfiai megközelítés sem hiányzik.⁷⁸ Ezekben az elemzésekben az azonos földbirtokon gazdálkodó, és egymást követő nemzedékek közötti kapcsolat képezi a vizsgálat tárgyát.

A genetika tudomány képviselői az „eredményes gyerek”⁷⁹ fogalmának kidolgozásával új megvilágításba helyezték a népességreprodukció vizsgálatát. Meghatározásuk szerint a reprodukció szempontjából „eredményes gyerek”-nek tekinthető mindegyik egyén, aki hozzájárul a reprodukcióhoz, vagyis akinek a leszármazottjai a megfigyelt közösség keretei között fennmaradnak. A fogalom leginkább azzal a genealógiai megközelítéssel rokonítható, amely a genetikai örökség átadását vizsgálja. Az Alain Bideau, Guy Brunet francia kutatók és kanadai kollégáik nevével fémjelzett történeti kutatások gyakorlatias érvekből kiindulva a fogalom meghatározásában a földrajzi dimenziót is érvényesítették. A „helybéli reprodukcióban eredményes gyerek”⁸⁰-nek tekintik azt az egyént, aki megérte a felnőttkort, megházasodott és a helyi közösség keretei között gyerekei születtek (Bideau et al. 137–138.).

A „reprodukcióban eredményes gyerek” fogalma több demográfiai paramétert egyesít. Tömör formában kifejezi a különböző tényezők – például a szülői nemzedék termékenysége, a csecsemő- és gyerekhaldandósági viszonyok, az örökösdés, házasságkötés és végleges elvándorlás – komplex kölcsönhatásának eredményét.

⁷⁸ A magyar szakirodalomban elsősorban Faragó Tamás összefoglaló jellegű munkáját említhetjük példaként az ilyen típusú megközelítésre (Faragó 2000).

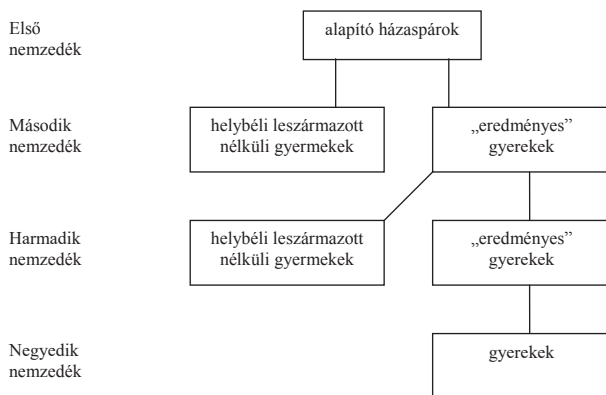
⁷⁹ A francia szakirodalom szerint: „enfant utile”.

⁸⁰ A francia szakirodalom szerint: „enfant utile sur place”.

Az alábbi fejezet a havasalji családok nemzedékről nemzedékre történő reprodukciójának fontosabb demográfiai aspektusait mutatja be. Pontosabban, a fejezet a következő két kérdés megválaszolására törekszik. Az első kérdés arra irányul, hogy a két településen született gyerekek milyen arányban járultak hozzá a népesség reprodukciójához, vagyis hány százalékuk tekinthető a fent megfogalmazottak értelmében „eredményes” gyerekeknek. A második kérdés azt vizsgálja, hogy az „eredményes” gyerekek száma milyen gyakorisági eloszlást mutat a szülői nemzedékek szerinti csoportosításban.

Mindkét kérdés vizsgálata feltételezi a genealógiai dimenzió érvényesítését. Az elemzés logikáját követve a családi reprodukció vizsgálatának viszonylag egyszerű mintáját sikerült kialakítani (lásd ? ábra), amelynek legfontosabb eleme az első – vagyis alapító – nemzedék. Az alapító nemzedékhez tartozás kritériumaként a vizsgált településeken egy jól meghatározott időszak alatti házasságkötés szolgált. Az első nemzedék gyerekei és unokái képezték a második, illetve a harmadik nemzedéket. A demográfiai reprodukcióban eredményes gyerekek számának megfigyelése és a szülői nemzedék szerinti csoportosítása a demográfiai események legalább három nemzedékre kiterjedő feldolgozását igényelte. A helybéli reprodukcióban eredményes gyerekek számának megállapítása csak abban az esetben volt lehetséges, ha ismertté vált, hogy az adott gyerekek született-e leszármazottja a településen vagy sem.

7.1. Ábra: A vizsgált nemzedékek közötti kapcsolatok mintái

Az 1838 és 1854 között alapított családok leszármazottjai: a második nemzedék

A szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi egyházi anyakönyvi adatokból rekonstruált családtörténetek osztályozása a családrekonstitúciós módszer szabályai szerint történt (Fleury – Henry 1965; Andorka 1988). Eszerint külön csoportot alkotnak azok a családlapok, amelyek esetében rendelkezésre áll a házaspár házasságkötésének időpontja („M típus” családlap), illetve azok, ahol ez utóbbi információ hiányzik („E típus” családlap). A családtörténetek sajátos csoportját képezik a „lezárt” családlapok, amelyek tartalmazzák a házasság megszűnésének, vagyis az elsőként elhunyt házaspár elhalálozásának időpontját („MF” és „EF” típusú családlapok). A „nyitott” családlapokban – feltehetően a családok nagyobb fokú mobilitása következtében – hiányzik a házasság megszűnésének időpontja („MO” és „EO” típusú családlapok). Ezek a különbségtételek fontosak, hiszen a családlapok jellemzői nagyon gyakran befolyással bírnak az adatelemzési módszerekre. A termékenység elemzése például nagyon gyakran csupán a helyben maradt családok (MF típusú családlapok) adatainak vizsgálatára korlátozódik. Az alábbi elemzésben csupán az „M” típusú családlapokat vizsgálatára kerül sor, a „lezárt” és „nyitott” családlapok megkülönböztetése nélkül, hiszen a népességreprodukció sajátos módozata, vagyis a házaspárok összes helyben született gyerekeinek száma áll az elemzés középpontjában.

Az 1838. január 1. és 1854. december 31. között házasságot kötött házaspárok képezték a vizsgálat első nemzedékét. Ebben az időszakban a két egyházközségben összesen 542 házasságkötésre került sor. A rekonstruált házasságok 90 százalékában rendelkezésre állt legalább az egyik házaspár halálának időpontja, amely azt valószínűsíti, hogy a házaspárok többsége a házasságkötésüket követően is a vizsgált településeken maradt (493 „MF” típusú családlap). Összességében tehát a lezárt és nyitott családlapok aránya 90, illetve 10 százalékra tehető.

Az alapító nemzedékek házasságaiból Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván összesen 2120 gyerek született. A figyelmes vizsgálat azonban azt mutatja, hogy ezek a leszármazottak ténylegesen csupán 402 házaspárhoz – a rekonstruált házasságok 74 százalékához – köthetők. A házaspárok fennmaradó 26 százalékának kisebb része – mintegy 10 százalék – elhagyta a települést, a jelentősebb rész – mintegy 19 százalék – pedig gyerektelen maradt.⁸¹ A legalább egy gyereknek életet adó házaspárokkal számolva átlagosan 5,3 születés jutott egy házaspárra.

⁸¹ A gyerektelen házaspárok két nehezen elkülöníthető csoportját a fiatal korban házasodott meddő házaspárok, illetve a termékeny életszakaszuk végén lévő özvegy személyek többedik számú házassági kapcsolata alkották.

A családrekonstrukció adatok a gyerekek későbbi sorsának vizsgálatában az alábbi 5 lehetséges kimenetel meghatározását teszik lehetővé:

- 1) A típus: 15. életév betöltése – vagyis a házasságkötés és a gyerekvállalás kockázatának meg tapasztalása – előtt elhalálozott gyerekek;
- 2) B típus: 15. életévük betöltését követően elhalálozott gyerekek (nem ismert, hogy életük folyamán kötöttek-e házasságot);
- 3) C típus: feltételezett elvándorló gyerekek (nem ismert a házasságkötés, az elhalálozás és az elvándorlás időpontja sem);
- 4) D típus: házasságot kötött gyerekek, akiknek nem született gyerekük (feltehetően meddő vagy a házasságot követően elvándorló gyerekek);
- 5) E típus: házasságot kötött gyerekek, akiknek további leszármazottjuk született a településen (eredményes reprodukció).

Az E csoportba sorolt gyerekek képezik a legfontosabb vizsgálati csoportot, hiszen ők azok, akik a vizsgált településeken történő házasságkötés és gyerekvállalás révén hozzájárultak a következő nemzedék megszületéséhez (Bideau – Brunet 1996; Bideau et al. 1995). A reprodukcióban „eredményes” gyerekek csoportja mellett az „A”, „B”, „C” és „D” csoportok statisztikai eloszlásai is fontosak, hiszen ezek pontos információkkal szolgálnak a korabeli demográfiai realitások legfontosabb aspektusairól. Így például, a 15. életévük betöltése előtt elhalálozott gyerekek aránya átfogó jellegű tájékoztatást nyújthat a korabeli csecsemő- és gyerekhalandósági viszonyokról. Az elvándorló családok és gyerekek aránya ugyanakkor a földrajzi mobilitás és végleges elvándorlás jelenségének mértékéről tájékoztathat. Az „A” és „B” típusba sorolt gyerekek a fenti definícióból következően nem rendelkeztek leszármazottakkal. A „C” típusba sorolt gyerekek körében előfordulhatott a házasságkötés és gyerekvállalás, de ezekre döntően nem a vizsgált településeken került sor. A „D” típusba sorolt gyerekek a vizsgált településeken házasodtak, de házasságuk rövid időtartama, a házasságot követő elvándorlás vagy egyéb okok következtében nem született leszármazottjuk a vizsgált településeken.

7.1. Táblázat: A legalább egy gyereknek életet adó házaspárok száma és gyerekeik további életútjának jellemzői a két egyházközségben. 1838 és 1854 között létrejött termékeny házasságok.

A gyerekek sorsának jellemzői	Szentegyházsfalván kötött házasságok (N=209)						Kápolnásfalván kötött házasságok (N=193)					
	Fiúk		Lányok		Együtt		Fiúk		Lányok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
A	236	41,6	213	41,9	449	41,8	209	41,1	211	39,5	420	40,3
B	32	5,6	17	3,3	49	4,6	21	4,1	20	3,7	41	3,9
C	57	10,1	50	9,8	107	10,0	41	8,1	50	9,4	91	8,7
D	27	4,8	31	6,1	58	5,4	26	5,1	25	4,7	51	4,9
E	215	37,9	197	38,8	412	38,3	211	41,5	228	42,7	439	42,1
A+B+C+D+E	567	100,0	508	100,0	1075	100,0	508	100,0	534	100,0	1095	100,0

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei.

Az egymást követő nemzedékek demográfiai reprodukciója két különböző nézőpontból vizsgálható. Az első vizsgálati fókusz a gyerekektől indul ki, és arra kérdez rá, hogy milyen arányt képviselnek közöttük azok a gyerekek, akik ténylegesen hozzájárultak a következő nemzedék létrejöttéhez. A második vizsgálati fókusz az alapító házaspároktól indul ki, és azt vizsgálja, hogy a reprodukcióhoz hozzájáruló gyerekek szülei milyen arányt képviselnek a megfigyelt házaspárok között. A második nemzedék létrejöttének vizsgálata e két kérdésre adott válaszok mentén történik.

A 7.1. számú táblázat az alapító házaspárok fiú- és lánygyerekeinek életútjait összegzi a két szomszédos egyházközség szerinti csoportosításban. A táblázat adatai szerint a gyerekek közel 40 százaléka tekinthető a reprodukció szempontjából „eredményes”-nek. Ez az érték főbb vonalaiban illeszkedik a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokból ismert – 18. század végi és 19. század eleji – franciaországi és kanadai értékekhez, ugyanakkor kissé meghaladja azokat.⁸² Amennyiben a családok demográfiai reprodukciójához hozzájáruló gyerekek számát az alapító házaspárok számához viszonyítjuk, akkor házas kohorszok szerint Szentegyházsfalván átlagosan 1,5, míg Kápolnásfalván 1,7 „eredményes” gyerek jutott egy házaspárra. A termékeny házaspárok számához viszonyítva azonban az átlagos „eredményes” gyerekszám megemelkedett: Szentegyházsfalván elérte a 2,0, Kápolnásfalván pedig a 2,3

⁸² A reprodukció szempontjából „eredményes” gyermekek a kanadai Québec államban az 1680–1699. évi házas kohorsz leszármazottainak 30,1 százalékát, a franciaországi Valserine-völgyben (francia Jura) az 1760–1774. évi házas kohorsz leszármazottainak 26 százalékát, a Vallouise-völgyben (dél-franciaországi Alpok) az 1670–1684. évi, illetve az 1750–1764 évi házas kohorszok leszármazottainak 30,7, illetve 31,0 százalékát teszik ki (Bideau et al. 1995:141).

értékeket. Összegezve tehát, a legalább egy gyereknek életet adó házaspárokra átlagosan 2 „eredményes” gyerek jutott, amely pontosan kétszerese a franciaországi „valserine-völgyben” megfigyelt értékeknek (1,04). Ez az eredmény ismételtlen alátámasztja a 19. század második negyedében házasságot kötött havasalji házaspárok helybéli reprodukciójának sikerességét.

Az A, B, C és D csoporthoz sorolt gyerekek számának statisztikai eloszlása további fontos információkra hívja fel a figyelmet. Az „A” típusú életutak magas aránya a kedvezőtlen gyerekhalandósági viszonyokról tájékoztat. Eszerint a megszületett gyerekek 40 százaléka a 15. életév betöltése előtt elhalálozott. A korabeli gyerekhalandósági és általános halandósági viszonyok súlyosságát alátámasztja, hogy a 15. életévük betöltését követően elhalálozott gyerekek nagyobb része is fiatal, házasságkötési életkorban hunyt el. Rendkívül alacsony tehát az életük végéig nőtlen/hajadon családi állapotban élők aránya.

A szentegyházfasfalvi és kápolnásfalvi leszármazottak sorsának másik fontos sajátossága a végleges elvándorlás. A gyerekek mintegy 8–10 százaléka a születés és a házasságkötés időpontja között elhagyta a települést.⁸³ Nemzetközi összehasonlításban ez az érték inkább alacsonynak mondható.⁸⁴ Úgy tűnik, hogy a 19. század harmadik harmadában a felnőttkort megért második nemzedék számára még létezett lehetőség a falusi közösség keretei közötti családalapításra. Külön vizsgálat tárgyát képezheti a folyamat összetevőinek feltérképezése. Vajon a relatív földbőség, az öröklést „elősegítő” – elsősorban a szülők nemzedékét sújtó – felnőttkori halandósági járványok (például a kolera) jelentkezése, vagy az elvándorlás húzó-tényezőinek – az 1873. évi gazdasági válsággal és annak következményeivel összefüggő – általános hanyatlása állt a folyamat hátterében?

A gyereksorsok nemek szerinti bontása nem mutatott lényeges eltéréseket a két nem között, a fiú- és leánygyerekek megközelítően azonos arányban járultak hozzá a következő nemzedék létrejöttéhez. Csupán a gyereksorsok települések szerinti vizsgálata mutat némi eltérést, de összességében a két településen élők sorsának hasonlósága, semmint a különbsége dominál. Az „eredményes” fiúk és lányok aránya Szentegyházfasfalván 2-3 százalékkal

⁸³ Forráskritikai szempontból fontos megjegyezni, hogy az elvándorlók kategóriájának arányát mesterségesen növelhette a csecsemőhalálozás alulregisztrációja. Ezzel ellentétes kimenetelt eredményezhetett azoknak a gyermekeknek a csoportosítása, akik házasságot kötöttek ugyan, de nem született gyermekük a településen. Jóllehet ezt a csoportot nagyobb részben a ténylegesen meddőnek maradt házaspárok alkották, mégis előfordulhatott az a helyzet, hogy a házaspárok a házasságkötést követően elvándoroltak a településről. A csecsemőhalandóság alulregisztrációja az elvándorlás felülbecslését, a második példa annak alulbecslését eredményezhette.

⁸⁴ A franciaországi Valserine-völgyben az 1760–1774. évi házasságkohorsz leszármazottainak 36 százaléka véglegesen elvándorolt (Bideau – Brunet 1996: 163), a svájci Jussy településen az 1730–1759. évi házasságkohorshoz tartozó nők leszármazottainak egyharmada ugyancsak véglegesen elhagyta a települést (Perrenoud 1993: 454).

alacsonyabb, mint a Kápolnásfalván, amely nagyjából a szentegyházásfalvi fiúk és lányok nagyobb fokú mobilitásával magyarázható.

A fenti táblázatok összességében azt mutatták, hogy Kápolnásfalván és Szentegyházásfalván az 1838 és 1854 között létrejött – legalább egy gyereknek életet adó 402 házaspár 851 leszármazottja – az összes gyerek 40 százaléka – járult hozzá a következő nemzedék létrejöttéhez. Ez az érték a gyerekek nézőpontja felől mutatja a reprodukciót. További megválaszolatlan kérdés azonban, hogy az alapító házaspárok között milyen arányt képviseltek a család reprodukciójában eredményes gyerekek szülei. Indokolt lehet ennek vizsgálata, hiszen az „eredményes” gyerekek számának családonkénti átlagértékei voltaképpen eltakarják a családok eltérő helyzetéből adódó esetleges különbségeket.

A két egyházközség összevont adatait a 7.2. táblázat tartalmazza. A táblázat szerint a helybéli reprodukcióban „eredményes” gyerekek számának statisztikai eloszlása egyenlőtlen az egyes családok körében. Amint azt már korábban láthattuk, a kezdeti 493 házaspárból 402 házaspárnak született gyereke a vizsgált településeken (81,5 %). A gyerekhalandóság és végleges elvándorlás következtében azonban tovább csökkent azoknak a házaspároknak az aránya, akik legalább egy – a helyben történő reprodukcióban eredményes – leszármazottal rendelkeztek (310 házaspár vagyis az összes házaspárok 62,8 százaléka, a legalább egy gyereknek életet adó házaspárok 77,1 százaléka). Más szavakkal, a házasságot kötött személyek közel egyharmada, míg a legalább egy gyereknek életet adó házaspárok közel egynegyede egyetlen „eredményes” leszármazottal sem rendelkezett.

A házaspárok születésszáma és az „eredményes” gyerekek száma szerinti keresztábla további összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Eszerint a két egyházközségben 96 házaspár 1 „eredményes” gyerekkel, 58 házaspár 2, 71 házaspár 3, és 85 házaspár 4 vagy annál több „eredményes” gyerekkel rendelkezett. Ezek az információk megválaszolhatják azt a kérdést, hogy a különböző házaspárok milyen mértékben járultak hozzá a következő nemzedék létrejöttéhez. A két egyházközségben a legalább 4 gyereket adó 85 házaspárhoz összesen 426 „eredményes” gyerek – vagyis a következő nemzedék létrejöttéhez hozzájáruló gyerekek 50,0 %-a – kapcsolható. Az „eredményes” gyerekek további 25, 14, illetve 11 százaléka köthető a három-, kettő-, illetve egygyerekes házaspárokhoz. Mindezek alapján megállapítható, hogy a házaspárok egy kisebb csoportja járult hozzá lényegesen a következő nemzedék létrejöttéhez.

A született gyerekek száma jelentős mértékben befolyásolta a reprodukció eredményességét. Minél több gyereke született egy házaspárnak, annál nagyobb volt annak az esélye, hogy közülük legalább egy gyerek családot alapít, és hozzájárul a családi reprodukcióhoz. És fordítva, minél kevesebb gyereke született a házaspároknak, annál

7.2. Táblázat: A házaspárok számának statisztikai eloszlása a született- és a reprodukcióhoz ténylegesen hozzájáruló gyerekek száma szerint a két egyházközségben. Az 1838 és 1854 között létrejött házasságok.

Születések száma	Az „eredményes” gyerekek száma									Összesen
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
0	9									
1	1									91
2	3	1								
3	7	7								54
4	2	1								
5	6	2	3							41
6		1	1							
7	9	6	0	3						38
8		1	1	1						
9	8	6	0	1	1					46
10			1	1						
11	3	7	2	1	5					38
12				1						
13	3	5	7	4	2	5				36
14		1		1						
Összesen	2	2	9	3	6	9	1			52
0	2	7	4	6	5	1	4	1	1	31
1	2	2		7	4	7	4			26
2		2		3	5	4	1	4		19
3			2	1	2	2	5			12
4			1	2	1	1				5
5										
6						1	1	1		3
7										
8							1			
9										
10										
11										
12										
13										
14										
Összesen	1	9	5	7	3	3	1			493
	83	6	8	1	1	0	7	6	1	

Forrás: Szentgyházafalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

kevesebb esélye volt az adott családnak a demográfiai reprodukcióra. Ezt az összefüggést igazolja, hogy az egy vagy két gyerekes házaspárok körében nagyobb számban fordultak elő olyan szülők, akiknek egyetlen gyerekük sem bizonyult „eredményes”-nek a településeken történő reprodukció szempontjából. A legalább három- vagy annál több gyereknek életet adó házaspárok körében azonban már többségbe kerültek a legalább egy vagy annál több „eredményes” gyerekekkel rendelkező családok.

Az adatok nem utalnak nemi preferenciák érvényesülésére: a 851 „eredményes” gyerek között közel azonos arányban találhatók fiú- és lánygyerekek (427 fiú (50,1 százalék) és 424 lány (49,8 százalék). Hasonló statisztikai eloszlás jellemezte a kétgyerekes (58 fiú (50,0 százalék) és 58 lány (50,0 százalék), illetve az egygyerekes családokat is (48 fiú (51,0 százalék) és 46 lány (48,9 százalék). A helybéli reprodukcióban való „eredményesség” szempontjából a gyerek neme nem volt differenciáló tényező. A szülők nem törekedtek szándékosan arra, hogy a nemzeti vonalat csupán a fiúgyerekük biztosítsa, a családnak a helyi közösség keretei közötti folytonosságának biztosításában a lányokra is fontos szerep hárult.

A harmadik nemzedék

A kápolnásfalvi és szentegyházásfalvi családrekonstitúciós adatok lehetővé tették a harmadik nemzedék tapasztalatának összegzését is. A második nemzedékhez tartozó „eredményes” gyerekek mindegyike – szám szerint 851 gyerek – házasságot kötött és legalább egy gyereknek életet adott a vizsgált települések valamelyikén. A csoport tagjai összességében 832 házasságot kötöttek, amelyek 30,7 százaléka – szám szerint 256 házasság – endogám, vagyis mindkét házassfél a második nemzedék tagjai közül került ki. A házasságok több mint kétharmada viszont exogám, vagyis olyan házasság, amelyben az egyik házassfél az 1838 és 1854 között létrejött házasságok leszármazottja, a másik házassfél viszont a korábbi vagy későbbi házas kohorszok leszármazottja. A 832 házasság közül 726 esetben született leszármazott. A házasságok 12,6 százaléka meddő maradt, ami részben biológiai okokra vezethető vissza, részben pedig az egyik házassfél korai halálával vagy az időskori újránházassággal állhat összefüggésben.

A második nemzedék termékeny házasságaiból összesen 4445 leszármazott született. Az összes házassághoz viszonyítva átlagosan 5,3 gyerek jutott egy házasságra, ám ha a korábbiaknak megfelelően a születések számát kizárólag a termékeny házaspárookra vonatkoztatjuk, a házaspárokra jutó átlagos születésszám eléri a 6,1-t. Ez az érték meghaladja az első nemzedék termékeny házasságaira jutó átlagos gyerekszámot (5,2).

A második nemzedék termékeny házasságaiból született gyerekek életútját a 7.3. táblázat összegzi. Az adatok értelmezése előtt fontos előrebocsátanunk, hogy a harmadik nemzedék életútjának rekonstrukciója csupán részleges. Az adatfeldolgozás jelenlegi szakaszában az 1930-as évekig házasságot kötött és gyereket vállalt személyek életútját sikerült megrajzolnunk. Ezek az adatok alkalmasak arra, hogy általuk az alapvető tendenciákat megragadhassuk.

A harmadik nemzedékhez tartozó fiú- és lánygyerekek életútjainak legfontosabb tendenciája a családi reprodukcióban eredményes gyerekek arányának csökkenése. Miközben a szülők nemzedékéhez tartozó személyek 40-42 százaléka házasságot kötött és gyereket vállalt a két település valamelyikén, addig a gyerekek nemzedékében már csupán 23-24 százalékot ért el a hasonló csoportba tartozók aránya. A reprodukcióban „eredményes” gyerekek arányának csökkenése két tényezővel hozható összefüggésbe. Egyrészt a harmadik nemzedékhez tartozó gyerekek körében a halandósági viszonyok leromlottak, erre utal tömör formában a 15 éve alatt meghalt gyerekek arányának látványos, közel 10 százalékos

7.3. Táblázat: A legalább egy gyereknek életet adó házaspárok száma és gyerekeik további életútjának jellemzői a két egyházköztségben. A második nemzedékhez köthető termékeny házasságok.

A gyerekek sorsának jellemzői	Szentegyházasszfalván kötött házasságok (N=384)						Kápolnászfalván kötött házasságok (N=342)					
	Fiúk		Lányok		Együtt		Fiúk		Lányok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
A	617	51,7	576	51,2	1193	51,4	565	50,9	483	47,5	1048	49,3
B	60	5,0	25	2,2	85	3,7	79	7,1	37	3,6	116	5,5
C	201	16,8	166	14,8	367	15,8	150	13,5	187	18,4	337	15,9
D	64	5,4	52	4,6	116	5,0	64	5,8	65	6,4	129	6,1
E	252	21,1	306	27,2	558	24,1	252	22,7	244	24,0	496	23,3
A+B+C+D+E	1194	100,0	1125	100,0	2319	100,0	1110	100,0	1016	100,0	2126	100,0

Forrás: Szentegyházasszfalva és Kápolnászfalva római katolikus egyházi anyakönyvei.

emelkedése. Másrészt a szülők nemzedékéhez viszonyítva ugyancsak közel 10 százalékkal emelkedett a végleges elvándorlást választott gyerekek aránya is.

A helybéli reprodukcióban „eredményes” gyerekek (E típusú életút) és az életútjuk bizonyos szakaszában a végleges elvándorlást választók (C típusú életút) aránya közelít egymáshoz. Árnyalja az elemzés eredményét, ha a helyben házasságot kötött személyekre (D és E típusú életút) fókuszálunk. Ebben az esetben ugyanis élesen kirajzolódik a helyben házasulóknak a véglegesen elvándorlókkal szembeni számbeli fölénye. Az előbbi csoportba sorolható személyek aránya megközelíti a 30 százalékot, vagyis közel kétszerese a véglegesen elvándorló személyek arányának. Úgy tűnik tehát, hogy a harmadik nemzedék tagjai között a végleges elvándorlás választása egyre több személy esetében realizálódott. Másfelől azonban az életben maradt gyerekek többsége számára reális lehetőség nyílt a helyi közösség keretei közötti házasságkötésre és gyerekvállalásra.

A fiú- és lánygyerekek életútjai között továbbra sem tapasztalható éles különbség. Mindazonáltal a 15 éves kor felett nőtlen családi állapotban meghalt fiúgyerekek aránya kétszerese a hasonló állapotú lányokénak. A különbség hátterében feltehetően a fiatal férfiak halálát okozó első világháborús harcok állnak.

Az életutak főbb jellemzőinek a két egyházköztség szerinti részletezése továbbra is elsősorban a hasonlóságokról tanúskodik.

7.4. Táblázat: A házaspárok számának statisztikai eloszlása a született és a reprodukcióhoz ténylegesen hozzájáruló gyerekek száma szerint a két egyházközségben. A második nemzedékhez köthető házasságok.

Születések száma	Az „eredményes” gyerekek száma									Összesen
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
0	106									106
1	62	9								71
2	33	13	8							54
3	40	17	12	3						72
4	22	23	6	5	1					57
5	16	22	18	7						63
6	22	15	17	9	1	2				66
7	19	20	22	6	4	3				84
8	9	15	18	3	9	2	1			57
9	6	17	25	3	9	3				73
10	4	10	14	5	7	2		1		53
11	5	9	5	2	5	5	2	1		44
12	2	6	5	4	3	1	1		1	23
13		2		2		2				6
14			1	2						3
Összesen	346	178	151	91	39	20	4	2	1	832

Forrás: Szentegyházassfalva és Kápolnássfalva római katolikus egyházi anyakönyvei.

A házaspárok születésszáma és az „eredményes” gyerekek száma szerint részletezett kereszt tábla adatai (lásd 7.4. táblázat) nagy vonalaikban ismétlik a második nemzedék vizsgálatánál már tapasztalt eredményeket, amely szerint a népesség nemzedékek mentén történő reprodukciójában az egyes családok egymástól lényegesen eltérő szerepet vállaltak. Miközben a reprodukció sikeressége szempontjából az egyes családok statisztikai megoszlása egyenlőtlen, az első szülői nemzedékkel való összehasonlításban mégis látszik egy kiegyenlítő tendencia az egyes családok szerepeiben. A második nemzedékhez köthető 832

házaság közül 726 házaspárnak született gyereke, és csupán 486 házaspárról (58 százalékról) mondható el, hogy gyerekeik közül legalább egynek sikerült családot alapítania, majd saját gyerekük is született a vizsgált helyi közösségek keretei között. A második nemzedék vizsgálatánál már alkalmazott logikát követve megállapítható, hogy a két egyházközségben 178 házaspár 1 „eredményes” gyerekkel, 151 házaspár 2 gyerekkel, 91 házaspár 3 gyerekkel és 66 házaspár 4 vagy annál több „eredményes” gyerekkel rendelkezett. A 66 házaspárhoz, akik legalább 4 „eredményes gyereket” tudtak felnevelni, összesen 302 „eredményes” gyerek – a következő nemzedék létrejöttéhez hozzájáruló gyerekek 28,6 százaléka – kapcsolható, szemben az első szülői nemzedék hasonló csoportjára jellemző 50 százalékkal. Az egyetlen „eredményes gyerek”-kel bíró házaspárokhoz az összes „eredményes gyerek 16,8 százaléka, míg a kettő-, illetve három gyerekes házaspárokhoz az összes „eredményes” gyerek 28,6, illetve 25,9 százaléka kapcsolható.

Összességében látható, hogy a népesség reprodukciójában játszott szerep továbbra is egyenlőtlen eloszlást mutatott az egyes családok között. Mindenik szülői nemzedékben létezett ugyanis a házaspároknak egy kisebb csoportja, amely a saját csoport arányait jelentősen meghaladó mértékben járult hozzá a következő nemzedék létrejöttéhez. Eközben a házaspárok egy jelentős csoportjának nem sikerült a reprodukció biztosítása, míg más csoportoknak a csoport létszámával megegyező mértékű reprodukcióra volt lehetőségük.

A testvér-csoportok vizsgálata

A fenti eredmények több kérdés megfogalmazására készítetnek. Vajon mi lehetett az oka, hogy a többgyerekes szülők egy jelentős részéhez nem kapcsolható „eredményes” leszármazott? Vajon a családok szerint differenciált magas csecsemő- és gyermekhalandóság vagy inkább az elvándorlás hatására vezethetők vissza a családok közötti különbségek? Hogyan sikerült a szülők és gyerekek egy részének a helyi közösség keretei között történő reprodukciót megvalósítania?

A kérdések megválaszolása céljából a második és harmadik nemzedék köréből megvizsgáltuk a 4 főből álló testvér-csoportokat (7.5. táblázat). Az első nemzedék leszármazottjai között szám szerint 49 testvér-csoportot, a második nemzedék leszármazottjai között 57 testvér-csoportot azonosítottunk. A fentiekben már használt osztályozást követve A, B, C, D és E csoportokba soroltuk a gyerekeket, majd tovább bontottuk a táblázatunkat a településen történő reprodukcióban „eredményes” gyerekek száma szerint.

Jóllehet a kis esetszámok miatt az eredmények statisztikai értelemben vett megbízhatóságát nehéz alátámasztani, mégis egyértelműen megállapítható, hogy a testvércsoportok közötti különbségek túlnyomó részben a csecsemő- és gyerekehalandósági viszonyokra vezethetők vissza. Az elvándorlás szerepe elmarad a halandósági viszonyok elsődlegessége mögött. Általában elmondható, hogy minél több gyerek marad életben a felnőttkorig, annál nagyobb az esélye a reprodukció eredményességének. Az összefüggés mindkét nemzedék leszármazottjai esetében érvényesült. Azokban a testvér-csoportokban,

7.5. Táblázat: A 4 gyerekes családok leszármazottainak sorsa a családi reprodukcióban „eredményes” gyerekek száma szerint a két egyházközösségben. Az első és második nemzedékhez köthető házasságok.

A leszármazottak sorsának jellemzői	Az első nemzedék „eredményes” gyerekeinek száma						A második nemzedék „eredményes” gyerekeinek száma					
	0	1	2	3	4	Összesen	0	1	2	3	4	Összesen
A	19	29	15	10	0	73	41	41	9	4	0	95
B	1	6	2	0	0	9	6	4	0	0	0	10
C	9	8	2	0	0	19	34	14	2	1	0	51
D	3	5	1	1	0	10	7	10	1	0	0	18
E	0	16	20	33	4	73	0	23	12	15	4	54
Gyerekek száma	32	64	40	44	4	184	88	92	24	20	4	228
Testvércsoportok száma	8	16	10	11	1	46	22	23	6	5	1	57

Forrás: Szentegyházassalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei.

amelyekben egyetlen „eredményes” gyerek sem maradt, a leszármazottak többsége a házassági életkor elérése előtt elhalálozott. Az „egyetlen” eredményes gyerekekkel rendelkező családok körében már viszonylag magasabb volt az elvándorló gyerekek száma, de ez a szám azonban még így is jóval alatta maradt a gyerekkorban meghaltak számánál. Amennyiben egy családból legalább két gyerek „eredményesnek” bizonyult, azokban a testvércsoportokban az elvándorlás nem képezett reális választási lehetőséget. Úgy tűnik tehát, hogy ez utóbbi családokban nem létezett olyan szelekciós mechanizmus, amely a gyerekek egy részének elvándorlásához vezetett volna.

Mindkét házas kohorsz házaspárjai között az egy vagy két „eredményes” gyerekekkel rendelkező családok voltak többségben. Legkisebb számban voltak képviselve azok a családok, amelyekben mind a négy gyerek „eredményesnek” mondható. Mindkét szülői nemzedékben leszármazottjai között csupán egy-egy ilyen testvér-csoportot sikerült azonosítanunk.

Kérdésként merül fel, hogy vajon milyen társadalmi és gazdasági körülmények jellemezték azokat a családokat, amelyekből legalább 2 gyereknek sikerült a településen családot alapítania? Vajon ezek a családok elegendő nagyságú földbirtokkal rendelkeztek ahhoz, hogy több gyerekük számára is biztosítva legyen a megélhetés? Elképzelhető továbbá az is, hogy a vizsgált települések családjai nagyon szoros kapcsolathálót alkottak, és a

házasági szövetségek és együttműködések révén a szülőknek sikerült örökséghez juttatniuk a házasuló fiatalokat.

Konklúzió

A fenti fejezet a székelyföldi havasalji családok reprodukciójának fontosabb demográfiai aspektusait vizsgálta. A fejezet a genetika tudományban elterjedt „eredményes gyerek” – vagyis a helyi közösség keretei közötti reprodukcióhoz hozzájáruló gyerek – fogalmának alkalmazásával új megvilágításba helyezte a családi reprodukció kérdéskörét. A francia és kanadai család- és népességtörténészek által is alkalmazott módszer segítségével megvizsgáltuk, hogy az egyes szülői nemzedékek leszármazottjainak hány százaléka járult hozzá – a helyi közösség keretei közötti házasságkötéssel és gyerekvállalással – a következő nemzedék létrejöttéhez. Továbbá a reprodukcióban „eredményes” gyerekek szüleire fókuszálva megvizsgáltuk, hogy ez utóbbi csoport milyen arányt képviselt a szülői nemzedékhez tartozó házaspárok között.

Az eredmények a vizsgált havasalji népességek demográfiai folytonosságát és stabilitását hangsúlyozzák. A magas csecsemő- és gyerekhalandóságot túlélő gyerekek legnagyobb részének társadalmi nemtől függetlenül sikerült a helyi közösség keretei között családot alapítani és gyereket vállalnia. A legfiatalabb nemzedékeket a leromlott halandósági viszonyok erősebben sújtották, mint szüleik nemzedékét. Körükben növekedett az elvándorlási hajlandóság is. Mégis mindezek ellenére a vizsgált időszak alatt a fiatalok legnagyobb része a szülőfalujában találta meg a későbbi boldogulást. Úgy tűnik, hogy a családok gazdasági lehetőségei ebben az időszakban még nem voltak akadályai a gyerekek helyben történő családalapításának. A más vidékeken megfigyelt egymást kizáró logika – házasság és helyben történő reprodukció egyfelől, végleges nőtlen/hajadon állapot vagy elvándorlás másfelől – itt nem, vagy csak nagyon elszórtan létezett. Egy más perspektívában viszont azt is mondhatjuk, hogy a magas csecsemő- és gyerekkori halandóság a gyerekek közötti későbbi versengést „megoldásában” segített.

A szülői nemzedékekre fókuszáló vizsgálat jelentősen árnyalta a fenti eredményt. Elsősorban azáltal, hogy rámutatott a családi reprodukcióban tapasztalható egyenlőtlenségekre. A nemzedékről nemzedékre történő reprodukció folyamatának alapvető jellemzője, hogy a szülői nemzedék egy viszonylag kis csoportja nevelte fel a következő nemzedék „eredményes” tagjainak legnagyobb részét. Az elemzés rámutatott továbbá arra is,

hogy a családi reprodukció leginkább differenciáló tényezőjének a csecsemő- és gyerekhalandóság tekinthető. Következésképp a szülői nemzedékek csoportjai reprodukciós sikerüket a csecsemő- és gyerekhalandóság hatásának különböző mértékű tompításának köszönhetik.

A fenti információk birtokában a reprodukciós siker és sikertelenség mélyebb elemzése vált szükségessé. Megválaszolandó kérdés tehát, hogy miként sikerült néhány családnak a reprodukciót biztosítani, míg mások ebben sikertelenek maradtak. A kérdés megválaszolását minden bizonnyal elősegítheti, ha a családok reprodukciójának vizsgálatában a házasságok időtartamát is sikerül beépítenünk az elemzésbe. Úgy tűnik, hogy jelen esetben elsősorban nem az elvándorlás / helyben maradás lehetőségei voltak nyitottak, hanem sokkal inkább az életben maradás / helyben maradás lehetőségei. Ilyen értelemben a szülők házasságának időtartama meghatározó lehetett, hiszen a hosszabb időtartamú házasság keretében a kedvezőtlen halandósági viszonyok közepette is lehetőség nyílt az újabb gyerekvállalásra. Továbbá az életben maradt szülők gazdasági és társadalmi támaszt jelenthettek a felnőttkort megért gyerekeik számára a párválasztásban és a településen történő reprodukcióban. A dolgozat következő fejezetei ezekre a komplex kérdésekre keresik a választ.

Életben maradni az életút kezdetén: a csecsemő- és gyerekhalandóság

Bevezetés

A havasalji falvakban a 19. század második felében született gyermekek életútjának egyik legnagyobb kihívását a magas csecsemő- és gyerekhalandóság leküzdése és az életben maradás jelentette. A gyermekkor az életút legfontosabb szakaszának tekinthető, hiszen a gyerekek mintegy negyven-ötven százaléka meghalt még mielőtt megérte volna a felnőttkort. A gyerekkori életben maradást jelentős mértékben meghatározta a falusi család működésmódja és a családi kultúra sajátosságai. Elegendő csupán arra a megállapításra utalni, amely szerint azokban a társadalmakban, amelyekben az egy családra jutó születésszám magas, általában kedvezőtlen a csecsemőhalandóság és az anyák gyermekágyi halandósága is. Az előző fejezetek eredményei alátámasztják ennek a megállapításnak a helyességét a havasalji falvak esetében is, ahol a magas házasságtermékenység összekapcsolódott a születéskor várható alacsony élettartammal.

Jelen fejezet célja a születéskor várható élettartam értékét leginkább meghatározó csecsemő- és kora gyerekkori halandóság jellemzőinek megrajzolása és megértése. A fejezet első részében a leíró jelleg dominál. Ebben a halandóság életkorok szerint jellemzőinek, illetve a 19. század második felében tapasztalt módosulásoknak a bemutatására kerül sor, külön hangsúlyt fektetve a nemek szerinti eltérések hangsúlyozására. A leíró részt a többváltozós modellek bemutatása követi. A harmadik és negyedik rész a konkrét elemzéseket tartalmazza, amelyek rávilágítanak a gyerekek életben maradását meghatározó diszkriminációs mechanizmusokra.

Az alábbi fejezetben a vizsgálati fókusz az egyén születésének időpontjától az 15. életévének betöltéséig terjedő időszakra irányul. Mivel a halálozási valószínűség eloszlása nem egyenlő mértékű a gyermekkor különböző időszakában, ezért célszerűnek látszott a gyermekkor időszakát szakaszokra bontani. Külön szakaszokat képeznek a csecsemőkor (0–11 hónapok), a tipegőkor (12–23 hónapok), a kisgyerekkor (24–59 hónapok), illetve a késő gyerekkor (60–179 hónapok).

Csecsemő- és gyerekhalandóság: változás vagy állandóság

A 8.1. ábra a csecsemő- és gyerekkori halandósági arányszámokat tartalmazza. A 19. század második felében az 1000 élve szülöttré jutó csecsemőhalálozások száma 200 és 350 között ingadozott. Egyértelmű trendet nagyon nehéz meghatározni, inkább sajátos ingadozásokat figyelhetünk meg. Korábbi fejezetünkben rámutattunk arra, hogy a 20. század első évtizedének lokális szinten csökkenő értékei mikro- és makroregionális kontextusban a legmagasabbak közé sorolhatók. A csecsemőhalandóság adatai északnyugat-európai adatokkal való összehasonlításban kedvezőtlenek, és inkább a dél-európai rurális népességek tapasztalatával rokonítható.⁸⁵ Kevésbé meggyőzőek viszont a rendkívül szórványos magyarországi⁸⁶, illetve erdélyi adatokkal⁸⁷ való összehasonlítások.

A csecsemőhalandóság viszonylagos stabilitása mellett a gyerekhalandósági viszonyok egyértelműen kedvezőtlennek váltak a század hetvenes és nyolcvanas éveiben. A gyermekek közül leginkább a tipegő és kisgyermekkorban lévőket sújtották a 19. század hetvenes és nyolcvanas éveinek halandósági válságai. Az 1887. év kanyaró és vérhas fertőző megbetegedések együttes jelentkezése azonban az 5-14 évesek körében is azonosítható.

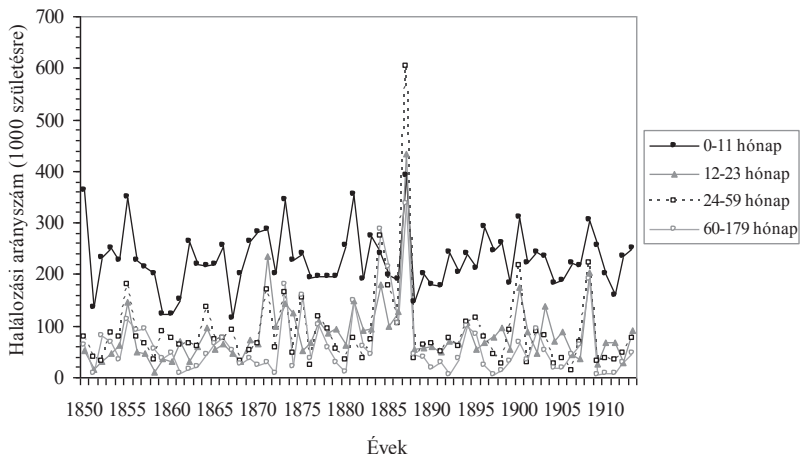
Jól látható, hogy a születéskor várható alacsony élettartam a csecsemő- és gyerekkori halandóság rovására írható. A várható élettartamban a 19. század utolsó évtizedében és a 20. század első évtizedében tapasztalható emelkedés egyértelműen a gyerekkori halandóság csökkenésének tulajdonítható.

⁸⁵ A Kelet-Belgiumi Pays-de-Hevre régióban a 19. század harmadik negyedében 150–200 ezrelék között ingadozik a csecsemőhalandóság, a 19. század utolsó negyedében azonban a csecsemőhalandóság értéke rendszerint meghaladja a 200 ezreléket (Neven 2003:258). A kelet-belgiumi Sart hegvidéki településen a halálozási arányszámok (vagyis az első életév betöltése előtti halálozás kockázatai) a következők: 172 ezrelék 1847–1866 között, 166 ezrelék 1867–1880 között; 209 ezrelék 1881–1890 között; és 114 ezrelék 1891–1900 között (Alter–Oris 2000: 340). Svédország déli részén fekvő mezőgazdasági településeken a csecsemőhalandóságot a 18. század harmadik negyedétől kezdődő folyamatos évszázados csökkenési trend jellemezte. A 19. század második felében a svédországi településeken a csecsemőhalandóság 50–150 ezrelék között ingadozott. Az olaszországi részes bérlok által dominált településeken, Madregolo-ban (Parma város mellett) és Casalguidi-ben (Toscana) 200 és 240 ezrelék között ingadozott a csecsemőhalandóság (Oris–Derosas–Breschi 2004: 365). Az oroszországi Borshevka településen az 1860-as években 271 ezrelék a csecsemőhalandóság (Hoch 1998: 367)

⁸⁶ A Dányi Dezső vezette regionális családrekonstrukció csecsemőhalandósági adataival való összehasonlítás szerint az 1830–1839, illetve 1850–59 közötti magyarországi római katolikus csecsemőhalandósági arányszámokhoz (228, illetve 216 ezrelék) közeliek a szentgyházasfalvi és kápolnásfalvi értékek (Dányi 1991: 108). A neonatális és poszt-neonatális csecsemőhalandóság 1910. évi megyék szerinti értékei alapján Udvarhely vármegye a szomszédos Csík- és Maros-Torda vármegyével együtt az országos átlag feletti értékekkel jellemezhető (Faragó 2003: 471–472).

⁸⁷ A kortársak közül Dörner Béla a szászokkal való összehasonlításban a székelyföldi havasalji katolikus falvak magasabb csecsemő- és gyerekhalandóságát hangsúlyozza (Dörner 1910: 29).

8.1. Ábra: Életkor specifikus halálozási arányszámok a két egyházközségben, 1850–1914.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: A görbék a különböző életkorokat mutatják.

A csecsemőhalandóság bizonyos években látható kiugrásai összefüggésben voltak a gyerekehalandóság azonos évekbeli emelkedésével. 1855-ben, 1871-ben, 1873-ban, 1881-ben, 1884-ben, 1887-ben, 1900-ban és 1908-ban a csecsemők és a gyerekek halandósága összefüggött. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a társadalom legfiatalabb tagjai is sérülékenyek voltak a kiskorú gyerekeket sújtó járványokkal szemben. A 19. század utolsó évtizedében és a 20. század első évtizedében a csecsemőhalandóság évenkénti kimagasló értékei már nem érték el a korábbi időszakok válságosnak tekinthető éveinek szintjét. Hasonló megállapítás tehető a kiskorú és az 5 éves kor feletti gyerekek esetében is. Egyfelől csökkent a járványos halandóság súlyossága, másrészt viszont a halandóság szintje is mérséklődött. Az egész korszak egyértelmű halandósági mélypontja az 1887. évi válság, amely a tipegő- és kora gyerekkorban levő gyerekek között végezte a legnagyobb pusztítást, de az 5 éven felüli gyerekek halandóságának is a mélypontját jelentette. A halandósági arányszámok és az adott évben pusztító vérhas, kanyaró és toroklob járványok természete alapján azt feltételezzük, hogy a két testvértelépülés mindegyik családját kivétel nélkül érintette. Az 5 éven felüli gyerekek legrosszabb halandósági időszakának az 1870-es és 1880-as évek tehetők.

Halálozási egyenlőtlenségek: a társadalmi nem, mint differenciáló tényező

A társadalmi nem a csecsemő- és gyerekehalandóság differenciáló tényezőjének bizonyult a két egyházközségben. A nemek szerinti halandósági arányszámok az iparosodást megelőző állapotok érvényesülését tükrözik. A csecsemőkorú fiúgyerekek halandósága meghaladta a hasonló korban levő lányokét. A későbbi életkorban azonban a nemek közötti különbségek lecsökkentek, a fiúk helyzete egyre kedvezőbbé vált, és az 5 éven felüliek körében a fiúgyermek halandósága már egyértelműen kedvezőbb volt a lányokénál (8.1. táblázat). 100 meghalt lánycsecsemő halottra 126 fiúsecsemő halálozás jutott. Tipegőkorban és kisgyermekkorban ezek az értékek 98 és 95, míg az 5–14 éves korban már 93. A fiúgyermek csecsemő- és tipegőkori halandósági többlete biológiai okokkal magyarázható. Helyzetük későbbi relatív javulása mögött azonban minden bizonnyal szelekciós mechanizmusok működtek, mint például a lányokéval szembeni nagyobb mértékű szülői odafigyelés és gondoskodás.

8.1. Táblázat: A csecsemő- és gyerekehalandósági arányszámok nemek szerinti különbségei a két egyházközségben, 1850–1914.

Életkor	Férfi/Nő * 100
0–11 hónap	126
12–23 hónap	98
24–59 hónap	95
60–179 hónap	93

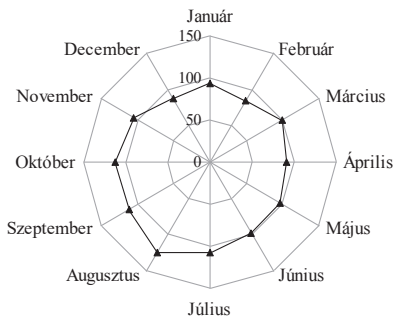
Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Az évszakok hatása: időjárás és szoptatási szokások

A legfiatalabbak halandósága és az időjárási viszonyok közötti összefüggések vizsgálatának kiterjedt szakirodalma van, amelynek alapjait olaszországi kutatók teremtették meg.⁸⁸ Kutatási konklúziók szerint a csecsemő- és gyermekhalandóság szintjét gyakran az időjárási viszonyok, illetve a mezőgazdasági struktúrák és gazdálkodási ritmusok komplex összekapcsolódása eredményezték. Marco Breschi és Massimo Livi-Bacci az évszakokat és a halandóságot összekötő három fontos mechanizmus működését sikerült azonosítani. Először is, a téli időszakban született gyermekek körében a születést követő első napokban és hetekben a légúti fertőzés kialakulásának kockázata a legmagasabb. A megfelelő óvatossági intézkedések (meleg öltözet, meleg lakás, a fertőzésnek való kitettség csökkentése stb.) csökkenthetik, a szükségesnél alacsonyabb szintű védekezés és az átlagosnál hidegebb időjárás összekapcsolódása azonban megnövelhetik a halálozás kockázatát. Másodszor, a meleg évszakokban a gyermekek az emésztőszervi megbetegedéseknek vannak leginkább kitéve. A megbetegedési kockázat a gyermek életkora szerint változhat, de az életkor hatása erős összefüggésben áll azzal, hogy a csecsemő a gyerekszoptatás milyen szakaszában van. A tavaszi hónapokban született és anyatejjel táplált gyermek számára a nyári időszak alatti folyamatos szoptatás biztosítja a megfelelő védettséget a betegségekkel szemben. A hasonló időszakban született, de a szoptatást nélkülöző gyereknél az anyatej hiányában nem alakulhat ki a szükséges védettség, következésképp növekedhet a megbetegedés kockázatának való kitettsége. És végül harmadszor, az elválasztás időzítésének különböző mintái jelentősen befolyásolhatják a csecsemőhalandóság általános szintjét. Azon népelemek körében, ahol az elválasztás a gyermek első életévének betöltése előtt történik, a nyári hónapokban születettek körében a következő év nyarán megemelkedhet a fertőzött ételmszer bevitel, ezáltal pedig az emésztőszervi megbetegedés kockázata. Azon népelemek körében ellenben, ahol a nyári hónapokban született gyermekeknek életük második nyarán is az anyatej a legfontosabb táplálékuk, ritkábban kerülhet sor fertőzött ételmszer bevitelre, következésképp alacsonyabb lehet az emésztőszervi megbetegedés kockázata. Breschi és Livi-Bacci véleménye szerint az eredményes vizsgálat feltétele, hogy magába foglalja a szoptatástól való elválasztás teljes folyamatát, vagyis az összehasonlításnak ki kell terjednie első két életév teljes egészére (Breschi – Livi-Bacci 1994: 172).

⁸⁸ A csecsemő- és gyermekhalandóság és az időjárási viszonyok közötti összefüggésekre: Breschi – Livi-Bacci 1986; Breschi – Livi-Bacci 1994; Breschi – Derosas – Manfredini 2000; Oris – Derosas – Breschi 2004.

8.2. Ábra: A 2 éves kor alatti halálesetek a gyerekek születési hónapja szerint a két egyházközségben, 1850–1914.

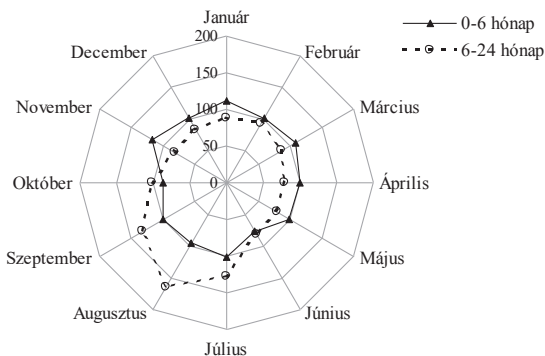

Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

A 8.2. ábra az 1850 és 1914 közötti időszakban meghalt két éves kor alatti gyermekek számának születési hónapok szerinti megoszlását tartalmazza. A szezonális halálozási arányszám⁸⁹ formájában közölt eredmények a jobb szemléltetést szolgálják. A havasalji településeken a gyermekek veszélyeztetettsége a születési hónap szerint változott. Várározásainkkal ellentétben a legkisebbek halandósága a nyári hónapokban születettek körében emelkedett. A nyári hónapokban született fiúkat és lányokat 6 százaléktól 22 százaléig terjedő magasabb elhalálozási kockázat jellemezte, mint az év többi hónapjaiban születetteket. A születési hónapok kedvező és kedvezőtlen hatásában minden bizonnyal nem csupán az adott hónapokra jellemző klimatikus viszonyok érvényesülése érhető tetten, hanem a gazdasági struktúrák és a gazdasági élet ritmusai is meghatározóak lehetnek. A viszonylag rövid nyári szezonban a mezőgazdasági munkák a család felnőtt tagjainak intenzív részvételét követelték. Az intenzív mezőgazdasági munkákban való részvétel szükségessége egyfajta kényszerhelyzetet teremtett az édesanyák számára. Feltételezhető, hogy ebben az időszakban

⁸⁹ A két éves kor alatti halálozások teljes számát a születési hónapoknak megfelelően 12 részre osztottuk. A havonkénti tényleges értékek az ily módon létrehozott 100-as havi indexhez viszonyítva vannak kifejezve. Minél inkább meghaladja egy adott hónap értéke a 100-at, annál magasabb az abban a hónapban született gyermekek elhalálozásának valószínűsége. És fordítva, minél alacsonyabb egy adott hónapnak a 100-as indexhez viszonyított értéke, annál alacsonyabb az abban a hónapban született gyermek elhalálozásának valószínűsége.

8.3. Ábra: A 2 éves kor alatti halálozások a halálozás hónapja szerint a két egyházközségben, 1850–1914.

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

az egyébként szokásosnál kevesebb időt szánhattak gyermekeik gondozására. Az édesanyák gyermekeik korai elválasztására és a vegyes étkeztetés bevezetésére kényszerültek, amely a gyermekek körében az emésztőrendszeri megbetegedés és halálozás kockázatának emelkedését eredményezte.⁹⁰

A nők túlzott igénybevételével kapcsolatos feltételezésünk helyességét alátámasztja a két éves kor alatt meghalt gyermekek számának a halálozás hónapja szerinti megoszlása (8.3. ábra).⁹¹ Az ábrán elkülönítettük a születésüket követő első 6 hónapban, illetve a későbbi időszakban meghalt gyermekeket. A születést követő első 6 hónapban elhalálozott csecsemők esetében a késő őszi, téli és kora tavaszi időszakok hordozták a legmagasabb kockázatot a gyermek továbbélése szempontjából. A novemberi, januári, februári és márciusi hónapokban a csecsemőhalottak aránya mintegy 10–18 százalékkal meghaladta az év többi hónapjára

⁹⁰ Hasonló példákat a nemzetközi szakirodalomban is találhatunk. Paul Huck (1998) a 19. századi angliai városok nyári hónapokra jellemző magasabb csecsemőhalandóságát a szoptatási intenzitás csökkenésével magyarázza, és legfőbb bizonyítékként az emésztőrendszeri betegségek által okozott halálozások számának emelkedését azonosítja. A női munka intenzitása és a csecsemőhalandóság emelkedése között ugyancsak szoros összefüggést állapított meg a 19. század elejének Poroszországra vonatkozóan W. Robert Lee is (Lee 1984: 168–169).

⁹¹ Az eredményeket ismét szezonális halálozási arányszám formájában közöljük, annyi különbséggel, hogy a számításokat ezúttal nem a születés, hanem a halálozás hónapja szerint végeztük.

jellemző 100-as index közeli értékeket. A születést követő 6. és a 24. hónap közötti halálozások szezonális megoszlása ettől lényegesen eltérő mintát követett. A gyermekek továbbélése szempontjából a téli hónapok veszélyessége lecsökkent, az őszi, tavaszi és kora nyári időszakok kedvezőbbekké váltak, ugyanakkor kirajzolódott a nyár közepi és nyár végi magas halálozási kockázattal jellemezhető időszak. A gyerekhalandóság látványosan a július, augusztus és szeptember hónapokra koncentrálódott. Az augusztusi halandóság mintegy 65 százalékkal meghaladta azt az értéket, amelyet akkor kapnánk, ha a gyerekhalálozások számának hónaponkénti eloszlása egyenlő arányban történne.

A nyári időszakokra jellemző magasabb csecsemő- és gyerekhalandóság hátterében a csecsemőszoptatás intenzitásának csökkenése mellett más okok is közrejátszhattak. A fejlődő országokban folytatott vizsgálatok eredményei szerint az elválasztás időszaka, és különösen az elválasztás időszakában rendelkezésre álló élelmiszerek minősége rendkívüli jelentőséggel bírnak (Scrimshaw – Taylor – Gordon 1968: 230–240). Az emésztőszervi megbetegedések nagyon gyakran a dehidratáció (kiszáradás) és a nem megfelelő diéta következményei. A rehidratáció módjával és a helyes táplálkozással kapcsolatos ismeretek elterjedtsége ezért különösen nagy jelentőséggel bírnak az ilyen esetekben (Scrimshaw et al. 1968: 257). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a családok által nyújtott gyermekgondozás minősége kulcsfontosságú lehetett a havasalji településeken az általunk vizsgált időszakban

A halandósági differenciák elemzése: az élettörténeti adatok

A dolgozat korábbi fejezetében már tárgyaltuk, hogy az egyházi anyakönyvi információk alapján készített családrekonstrukciós adatok fontos jellemzője, hogy nem ismert a vizsgált demográfiai esemény kockázatának kitett népesség, amelynek hiányában viszont megbízható demográfiai arányszámokat sem számolhatunk. Jelen vizsgálatnál maradvá, például egy kereszteleési bejegyzés révén információt szerezhetünk egy csecsemő születéséről, de ahhoz, hogy ezt a gyereket a csecsemő- vagy gyerekhalandósági arányszám kiszámításához szükséges kockázati népességhez sorolhassuk, tudnunk kell, hogy a halálát feljegyezték-e vagy sem a halotti anyakönyvbe. Továbbá, amennyiben megérte az első vagy ötödik életévét, szükség van egy olyan módszerre, amely lehetővé teszi annak megállapítását, hogy az adott kisgyerek élete első 5 évében a településen tartózkodott vagy sem. A demográfiai jellemzők becsléséhez szükség van tehát egy olyan kritériumra, amely alapján feltételezhető, hogy egy adott család jelen volt, vagy sem az adott településen. Louis Henry és

munkatársai érdeme valójában ezeknek a kritériumoknak és szabályoknak a kidolgozásában rejtett.⁹² A szabályok lényege, hogy a részleges élettörténetek megfigyelésének lezárásaként szolgáló esemény nem lehet azonos a vizsgált eseménnyel.

A vizsgált minta kialakítása során ezt a szabályt követtük. Kizárólag a helyben kötött házasságokból született gyerek sorsát vizsgáltuk. A mintát leszűkítettük azokra a családokra, amelyekben legalább az egyik házaspár halálának ismert az időpontja. Ez utóbbi családokról feltételezhető, hogy a településen éltek a halálozásuk időpontjáig, továbbá, hogy gyerekeik legalább az 5. életév betöltéséig a településen maradtak. A csecsemő- és gyerekhálozási arányszámok becslésekor azoknak a gyerekeknek a tapasztalatára építettünk, akik a kiválasztott családokhoz tartoztak. Azon gyerekek esetében, akikről csupán keresztelési adattal rendelkezünk, vagyis az 5. életévük végéig vagy azt követően halálozási adat nem állt rendelkezésünkre, azt feltételeztük, hogy az 5. életévük végéig életben maradtak.⁹³

Az 1830 és 1900 között a két településen alapított családok 1850 és 1910 között született leszármazottjainak sorsát követtük a születéstől az 5. életév betöltéséig vagy a halálozás időpontjáig, amennyiben ez utóbbi esemény az 5. életév betöltése előtt bekövetkezett. Összességében 1438 házaspártól származó 7750 gyerek sorsát sikerült ily módon rekonstruálnunk. A gyerekek 39,7%-a (N= 3076) az 5. életév betöltése előtt elhalálozott.

A 8.2. táblázat az elemzésben felhasznált születések számának százalékos megoszlását mutatja az anyák tapasztalata szerint. A nők 89%-a egynél több születéssel rendelkezett. Mindez azt mutatja, hogy a megfigyelések nem függetlenek egymástól, hiszen az azonos anyától született gyerekek halálozási kockázatai korrelálhatnak egymással. Az utóbbi években több tanulmány bizonyította, hogy azonos anyától származó gyerekek általában azonos genetikai, viselkedésszerű vagy társadalmi-gazdasági jellemzőket hordoznak, amelyek következtében a halálozási kockázataik is egymással összefüggnek (Das Gupta 1990; Curtis et al. 1993).

⁹² A családrekonstitúció szabályai megtalálhatók a családrekonstitúció fentebb már felsorolt klasszikusnak tekintett kézikönyveiben (Fleury – Henry 1956; Henry – Blum 1988), és az angol nyelvű szakirodalomban is (Wrigley 1966: 147–149; Wrigley – Schofield 1973).

⁹³ A csecsemő- és gyerekhálozási vizsgálatában alkalmazott mintavétel során a John Knodel által javasolt mintavételi szabályokat alkalmaztuk (Knodel 1988: 36–38; 535–541). Henry és Blum tárgyalja a csecsemő- és gyerekhálozási vizsgálatában követett mintavételi stratégiát (Henry – Blum 1988: 138–140). Javaslatuk szerint a nyitott családlapok esetében – vagyis amelyekben hiányzik a házaspár halálának időpontja – az utolsó keresztelési bejegyzés is felhasználható a megfigyelés lezárásaként. Mivel elemzésünk az összes családtag – tehát a korábban született gyerekek és szülők – jelenlétének vizsgálatára is kiterjed, ezért a nyitott családlapokat nem hasznosítottuk.

8.2. Táblázat: Az elemzett mintában felhasznált születések száma az anyák tapasztalata szerint.

Születések száma	Nők száma	Százalék
1	156	10,85
2	136	9,46
3	190	13,21
4	163	11,34
5	139	9,67
6	117	8,14
7	149	10,36
8	127	8,83
9+	261	18,15
Összesen	1438	100,00

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: 1830 és 1900 között helyben kötött házasságok 1850 és 1910 között született leszármazottjai.

A 8.3. táblázat a mintában megfigyelt halálozások százalékos megoszlását mutatja az anyák tapasztalata szerint. A nők 35%-a 2-nél több gyereket elveszítette, ezek a halálesetek azonban az összes haláleset 67%-át jelentették. Vagyis, ezek az adatok igazolni látszanak azt a tényt, hogy a halálesetek bizonyos családokban gyakoribbak voltak, mint másokban.

A legutóbb született gyerek továbbélési státusa egy lehetséges zavaró változó, hiszen a legutóbb született gyerek halála a szoptatás fogamzásgátló hatásának megszakítása, vagy a meghalt gyerek szándékolt pótlása révén lerövidítheti a következő születési intervallumot. Következésképp tehát, ha a testvérek továbbélési esélyei egymással összefüggnek, akkor az elemzésben megfigyelt gyerekekre is magas halálozási kockázat lesz jellemző. Vagyis a rövid születési időintervallumokat a megemelkedett csecsemőhalálozási kockázat okozza, és nem fordítva. Az anya életkora és a gyerek születési sorszáma is egy J alakú összefüggést ír le a csecsemőhalandóság esetében, de mindkettő szorosan összefügg a születési időintervallum hosszával. Következésképp nagyon fontos, hogy az anya életkorának és a születési sorszámnak a hatását kiszűrjük.

8.3. Táblázat: Az elemezett mintában előforduló halálozások száma az anyák tapasztalata szerint.

Halálozások száma	Nők száma	Százalék
0	244	16,97
1	389	27,05
2	308	21,42
3	207	14,39
4	133	9,25
5	78	5,42
6	46	3,20
7	17	1,18
8	11	0,76
9	5	0,35
10		
Összesen	1438	100,00

Forrás: Szentegyházaskfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: 1830 és 1900 között helyben kötött házasságok 1850 és 1910 között született leszármazottjai.

Módszerek, modellek és hipotézisek

Mindezidáig a legfiatalabbak halandóságának általános szintjét tárgyaltuk. A halandóság okait csupán nagy vonalakban érintettük. Az alábbiakban egy többváltozós modell keretében a csecsemő- és gyermekhalandóságot meghatározó tényezők vizsgálatára teszünk kísérletet. Egyéni, családi és közösségi szintű változók bevonásával vizsgáljuk azokat a tényezőket, amelyek növelték, illetve csökkentették a szentegyházaskfalvi és kápolnásfalvi gyermekek halálozási kockázatát a 19. század második felében és a 20. század első évtizedében.

Az alábbi vizsgálat során az eseménytörténeti elemzés módszerét alkalmazzuk. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy az élethelyzetek – jelen esetben a továbbélési státusz – változását – regressziós elemzés keretében vizsgáljuk, vagyis a magyarázó változóknak a vizsgált esemény bekövetkezési kockázatára gyakorolt hatását elemezzük. Mindegyik megfigyelt életszakasz (angolul: spell) az esemény bekövetkeztével vagy a megfigyelés jobbról történő lezárásával (cenzorálásával) ér véget. A megfigyelés jobbról történő lezárása azt jelenti, hogy az egyén a lezárás időpontjában a vizsgált eseménytől eltérő okok következtében kilépett a megfigyelésből. Például, jelen esetben az 5. életévet elért gyerekek megfigyelését az 5. életévük elérésnek időpontjában lezárjuk, vagyis ezeket a megfigyeléseket jobbról cenzorált megfigyelésnek tekintjük.

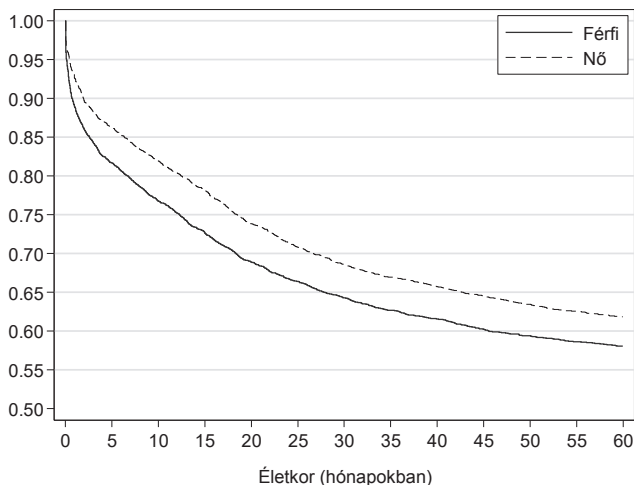
Néhány változó – mint például az egyén neme, születésének helye és időszaka stb. – értéke nem módosul az egyén megfigyelésének időtartama alatt. Más változók – mint például az egyén életben levő testvéreire utaló változó, a szülők jelenléte – értéke ellenben módosulhat a megfigyelési időszak alatt. Ez utóbbi esetekben az egyén megfigyelés alatti élettörténetét szakaszoljuk. A változó értékének módosulása időpontjában az egyén megfigyelését jobbról lezárjuk, és egy újabb életszakaszt kezdünk, amelyre már a változó módosult értéke jellemző. Következésképp, az egyén megfigyelt élettörténetét a bekövetkezett módosulásoknak megfelelően különböző szakaszokra bontjuk, és ezen szakaszok többsége jobbról cenzoráltnak tekinthető.

A többváltozós elemzés előnye – amint a neve is mutatja – abban áll, hogy a különböző változók együttes elemzését teszi lehetővé olyan módon, hogy egy adott változó hatása szűrhető. A kirajzolódó eredmények értelmezése egyszerű és világos: „a többi tényezők egyenlő volta esetén az adott státusz x %-kal növeli (vagy csökkenti) a halálozás kockázatát”.

A 8.4. ábra a 0–4 év közötti gyerekek úgynevezett Kaplan–Meier-féle túlélési görbéit tartalmazza, amelyek azt mutatják, hogy a születés időpontjától eltelt hónapokkal párhuzamosan milyen mértékben csökkent az életben levő fiú- és lánygyerekek aránya. Kumulatív értékekről lévén szó a görbék formája monotonon csökkenő. A túlélési görbékből információkat nyerhetünk a halálozás kockázatának változásáról és a kockázat alatt álló egyének arányáról is. A túlélési görbék meredeken csökkennek azokban az időszakokban, amikor a halálozás kockázata magas. A görbe elnyújtott – lassan csökkenő vagy egyenes – formát ölt az alacsony halálozási kockázattal jellemezhető időszakokban. A túlélési függvények azt mutatják, hogy a fiúgyerekek 58%-a érte meg az 5. életévet, szemben a lánygyerekek 62%-ával.

Látható, hogy a nemek közötti különbségek döntő hányada a születést követő első hónapokban alakult ki. A születés követő hónapokban a fiúk túlélési függvénye meredekebben csökken, mint a lányoké. A későbbi hónapokban viszont a két görbe párhuzamosan fut egymás mellett. Mindez arra utal, hogy a lányok a születést követő első hetekben és hónapokban ellenállóbbak voltak a fiúknál, a későbbi időszakokban viszont a gyerekek nemének az életesélyekre gyakorolt hatása lecsökkent.

8.4. Ábra: Az életben levő 0–4 éves korú gyerek aránya a születést követő 60 hónapban nemek szerint a két egyházközségben.

Forrás: Szentegyházassfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: 1830 és 1900 között helyben kötött házasságok 1850 és 1910 között született leszármazottjai.

A halálozás kockázata általában magasabb az elválasztás időszakában, mind az azt megelőző vagy azt követő időszakban. A görbék egyenletes vonala azt sejteti, hogy különböző elválasztási minták léteztek a vizsgált településeken, vagy pedig az elválasztásnak igen csekély hatása lehetett. Egyelőre azonban nem zárjuk ki az elválasztás hatásának esetleges működését. A későbbiekben, az életkor szakaszok többváltozós modelljeiben majd azt várjuk, hogy a modellek megváltoznak az elválasztás időszakában, hiszen ezekben az időszakokban a gyerekek fokozottabban ki lehetnek téve a fertőzés veszélyének és már a többi családtaggal is versenghetnek a családi erőforrásokért.

A születési sorrendben egynél magasabb születéseket és az elsőszülötteket elkülönítettük, mivel e két csoportra kidolgozott halandósági modellek különböznek egymástól. Miközben a születési sorrendben második vagy későbbi született gyerekek sorsát befolyásolhatják a korábban született testvéreik továbbélési státusa, addig az elsőszülött gyerekek esetében ezt a tényezőt nem vizsgálhatjuk. Mivel az egyéb tényezők hatása nem

különbözik lényegesen e két csoport között, az alábbiakban kizárólag a születési sorrendben egyénnél nagyobb sorszámú gyerekekre vonatkozó eredményeket mutatjuk be.

A többváltozós elemzésben egyéni, családi, közösségi, biológiai illetve közösségi szintű változókat szerepeltetünk. Az egyéni szintű halandósági változók a következők: a gyerek neme, születési sorrendben betöltött helye, a születését megelőző születési időintervallum hossza, az anya életkora a gyerek születésekor, továbbá egy olyan változó, amely azt mutatja, hogy a legutóbb született testvér életben van-e vagy sem a vizsgált gyerek születésekor. A legutóbbi születési időintervallum hosszára utaló változó bevezetésével a szoptatási mintákról próbálunk tájékozódni. A megelőző születési időintervallum hosszát azonban a vizsgált gyerek legutóbb született testvérenek halála is lerövidíthette: a korábban született testvér halála ugyanis megszakíthatta a szoptatás fogamzásgátló hatását. Ez utóbbi tényező érvényesülését egy újabb magyarázó változó bevezetésével vizsgáltuk, amely azt jelzi, hogy a megfigyelés alatt álló gyerek fogantatásának időpontjában a legutóbb született testvér életben volt-e vagy sem. Összességében tehát a két változó interakciós hatását feltételezzük. A legutóbb született testvér halála mindezek mellett a halandóságot befolyásoló egyéb tényezőkről is tájékoztathat.

A harmadik világbeli népességek vizsgálatai hangsúlyozzák az egymást követő szülések között eltelt rövid időtartamoknak a csecsemő- és korai gyermekkori halandóságra, illetve az anyai halandóságra gyakorolt kedvezőtlen hatását. Az elemzések bizonyították, hogy az anyák fizikai kimerülése (maternal depletion) a leginkább érvényesülő mechanizmus, amely magyarázhatja a gyerekszülések közötti rövid időtartamoknak a csecsemő- és gyerekhalandóságra gyakorolt hatását. A mechanizmus leírását John Hobcraft, John McDonald és Shea Rutstein megfogalmazásában idézzük: „A gyereket vállaló anyának a terhesség és a szülés kimeríti az erőforrásait. A szülést követően általában szoptatja a gyermekét, amely újabb erőforrás elvonását jelenti. Azokban az esetekben, amikor a születések közötti időintervallumok rövidek, és a korábban született gyerek életben van, az anya a csecsemőszoptatást a következő teherbe esésig folytathatja. A korábbi szülést követő időszakban az anya számára már nem marad elegendő idő a felépülésre. Erőforrásainak kimerülése következtében a soron következő terhességből kisebb csecsemő születik, és a koraszülöttség esélye is megnövekedik. Az alacsony születési súly jelentős mértékben csökkenti a továbbélési esélyeket, habár az életkor emelkedésével párhuzamosan az életkilátások is javulnak.” (Hobcraft – McDonald – Rutstein 1985: 376–377).

A családi változók az egyén családjának legfontosabb jellemzőit tartalmazza. Itt mindenekelőtt a születési család tagjainak továbbélési státusát (életben van/meghalt)

jelenítjük meg. A családapa és családanya jelenléte döntő fontosságú lehetett a csecsemő és kisgyermek életben maradása szempontjából (Reher – Gonzales- Quiñones 2003; Van Poppel 2000; Van Poppel – Van Gaalen 2008). A korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az anya elvesztése rendkívül kedvezőtlen hatással bírt a gyermekek továbbélési esélyeire. A gyermek születési súlya szoros összefüggésben áll az anya tápláltsági státusával és egészségi állapotával. Kezdetben az újszülött csecsemő kizárólag az anyától részesülhet táplálékban, de még az elválasztást követően is az anyák meghatározó szerepet játszanak a kisgyerekek táplálásában. Az anyák védelmezik, táplálják gyerekeiket, és központi szerepet töltenek be a gyermek korai szocializációjában. Felgőgyítják gyerekeiket a betegségekből és a felépülés alatt, és azt követően is, táplálják gyerekeiket. Az édesanyák gazdasági szerepvállalása hozzájárul a háztartás életszínvonalának fenntartásához, ezáltal pedig fontos szerepet játszanak a gyerekek egészségi állapotának megőrzésében és fizikai és érzelmi fejlődésében. Az apák ezt a fajta gazdasági szerepet az anyákkal közösen biztosítják. Az apák közvetlen hatása a gyerekek egészségi állapotára már nem annyira jelentős, mint a feleségüké. Amennyiben a szülők valamilyen okból kifolyólag nincsenek a csecsemő vagy a kisgyerekek mellett, annak hatása az esetek többségében károsan befolyásolja a gyermek egészségi állapotát és jólétét. Néhány vizsgálat megállapítása szerint apa hiányában a kisgyermekek kiszolgáltatottabbak. A családapák gazdasági támaszt biztosíthatnak gyermekeik számára, az apák jelenléte mindez mellett a közösség férfitagjainak nagyobb segítőkészségét is maga után vonhatta.

Az egyéni szintű adatok feldolgozásának alapuló elemzések azt bizonyították, hogy a kisgyerekkorban és az életút korai szakaszában lévő gyerekek, akik elveszítették édesanyjukat, továbbélési valószínűségük jelentős mértékben lecsökkent. Mérsékeltén csökkent azoknak a gyerekeknek a továbbélési valószínűsége, akik elveszítették apjukat.

A szülői jelenlét mellett a közeli rokonok jelenléte is meghatározó lehetett. Sok társadalomban a gyerekeknevelés nem kizárólag a szülők feladata. Az idősebb testvérek és különösen a lánytestvérek nagyon gyakran tevékeny részt vállaltak a gyerekgondozásban, miközben anyjuk a háztartási vagy létfenntartási munkával foglalkozik. A segítő családtagok (helpers at the nest) jelenléte meghatározó lehetett a gyerekek továbbélésében. A testvérek jelenlétének a gyermekhalandóságra gyakorolt hatását általában a gyerekek közötti versengés kedvezőtlen következményei felől közelítették meg. Az alacsony életkor-különbséggel jellemezhető gyerekeknek küzdeniük kellett a szűkös szülői erőforrásokért, és nagyon gyakran magasabb halálozási kockázat jellemezte őket.

8.4. Táblázat: A csecsemő- és gyerekehalandóság eseménytörténeti modelljeiben vizsgált magyarázó változók százalékos megoszlása.

Változók	0–1 év	1–5 év
Nem		
Férfi	49,99	49,30
Nő	50,01	50,70
Születési sorrend		
2–3	33,02	33,58
4–7	49,15	49,47
8+	17,83	16,96
Anya életkora a gyerek születésekor		
< 20 év	0,59	0,64
20–29 év	43,57	43,99
30–39 év	45,88	45,89
> 40 év	9,96	9,48
A korábbi születési időintervallum		
> 2 év	68,68	69,53
< 2 év	31,32	30,47
A korábban született gyerek		
Életben van	66,85	66,36
Meghalt	33,15	33,64
Az apa		
Életben van	99,29	97,92
Meghalt	0,71	2,08
Az anya		
Életben van	99,63	98,16
Meghalt	0,37	1,84
Életben levő idősebb lánytestvér(ek)		
Igen	67,96	66,05
Nem	32,04	33,95
Életben levő idősebb fiútestvér(ek)		
Igen	66,16	64,01
Nem	33,84	35,99
Születés évszaka		
Tavaszi	21,84	22,11
Nyár	23,27	23,01
Ősz	27,08	26,86
Tél	27,81	28,02
Születés időszaka		
1850–1869	23,86	26,40
1870–1889	34,25	33,22
1890–1914	41,90	40,38
Egyházközség/falu		
Szentegyházaskfalva	54,73	53,22
Kápolnáskfalva	45,27	46,78
Események száma		
Halálozás	1378	1209
Jobbról cenzorált megfigyelés	4910	4034
Összesen	6288	5243

A közösségi szintű változónk a születési periódus és az egyházközség. A születési periódust három nagyobb szakaszra bontottuk: az 1850 és 1869 közötti évtizedek, az 1870–1889 közötti évtizedek és végül az 1890-től az első világháború évéig tartó évtizedek. A változóval azt vizsgáljuk, hogy volt-e az életkilátások javulásában kifejeződő előnyük a vizsgált időszak vége felé született gyerekeknek az időszak elején, illetve közepén születettekkel való összehasonlításban. Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva különválasztása lehetővé teszi a lakóhely szerinti differenciák azonosítását, ezek hiányában pedig a tájegység homogén jellegének bizonyítását.

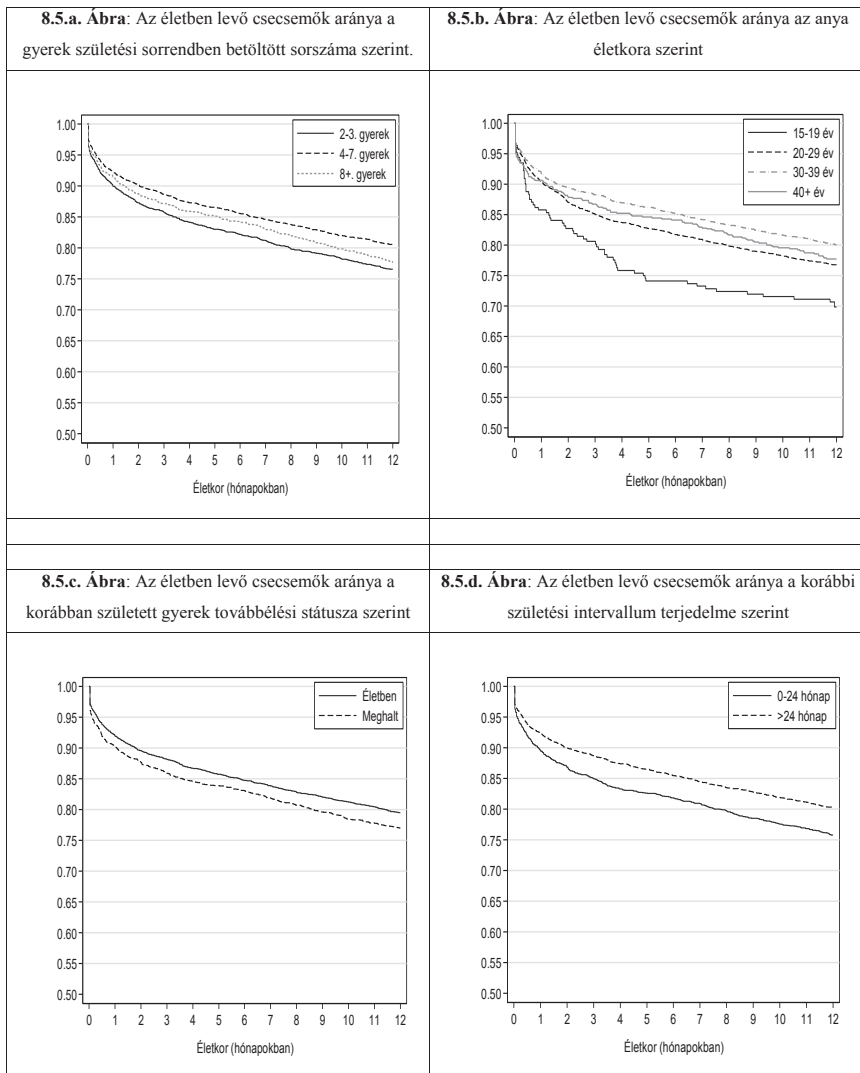
A biológiai és környezeti változóink az anya életkora a gyermek születésekor, illetve a születési évszak. Az anya életkora alapvető meghatározója lehet a csecsemők és kiskorúak továbbélésének. Számos tanulmány felhívta az anya életkora és a csecsemőhalandóság – elsősorban a perinatális – halandóság közötti összefüggésekre. Az anya életkorával összefüggésbe hozható halandóság általában U formát követ, vagyis a csecsemők halandósága általában a fiatal és az idős anyák körében a legmagasabb. Az anya életkorát a következő négy csoportba soroltuk: 15–19 év között; 20–29 év között; 30–39 év között; és 40–49 év között. A születési évszak hatása ugyancsak meghatározó lehetett a gyermek továbbélési szempontjából. A történeti demográfiai szakirodalom szerint a halandóság javulásának egyik ismertető jele a halandóság emelkedése a téli hónapokban és mérséklődése a késő nyári időszakban (Perrenoud 1979: 429–431). A születés hónapját a négy évszak valamelyikébe soroltuk.

Csecsemőhalandóság

Az alábbiakban a csecsemőhalandóságot meghatározó változók hatását először is önmagukban vizsgáljuk, vagyis egyelőre nem vesszük figyelembe a kontrollváltozók hatását. A halandóság nemek szerinti differenciáiról korábban már beszéltünk. A csecsemőkorban levő fiúk többlethalandósága a születést követő első négy hétben tapasztalható eltérő sebezhetőségre vezethető vissza. Az élet első hetében bekövetkezett halálesetek a születéskori rendellenességekre, koraszületésre vagy a nem megfelelő gondozásra vezethető vissza. Ezek alapján feltételezhető, hogy az élet első hetében bekövetkezett halálozásoknak elsősorban biológiai okai lehettek.

A születési sorrendben kisebb, illetve nagyobb sorsszámú csecsemők veszélyeztetettebbek, mint a születési sorrendben középső sorsszámú csecsemők, legalábbis az

8.5. Ábra: Az életben levő csecsemők aránya a születést követő 12 hónapban a gyermek születési sorszáma, az anya életkora, a korábban született gyermek továbbélési státusza és a korábbi születési intervallum terjedelme szerint a két egyházközségben.

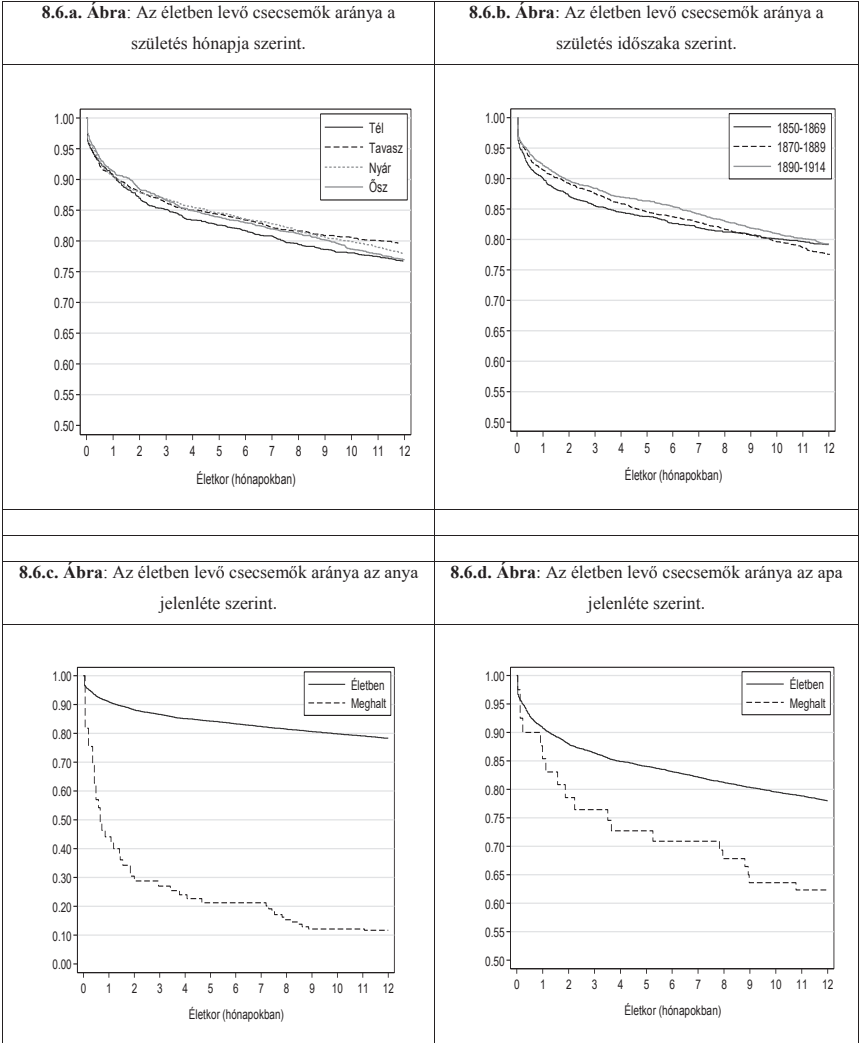

Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.
Megjegyzés: 1850 és 1914 közötti születések.

egyéb tényezők hatásának vizsgálatát megelőzően erre következtethetünk (8.5.a. ábra). A különbségek ez esetben is az élet első heteiben gyökereznek. A halandóság magasabb a második-harmadik és a nyolcadik vagy annál nagyobb sorszámú gyerekek körében, mint a negyedik-hetedik sorszámú gyerekek esetében. A halandóság legmagasabb az elsőszülött csecsemők körében, de ezt az ábra nem mutatja. Vagyis a születési sorrend szerinti halandósági görbe U alakú. Ez részben biológiai, részben pedig társadalmi tényezőkkel magyarázható. A szülés mindig veszélyesebb a fiatal anyák és csecsemők esetében. A fiatal anyáktól született csecsemők kedvezőtlenebb életkilátásait jól mutatja az anyák életkora szerinti továbbélési görbék (8.5.b. ábra). Ezek szerint az anya életkorának emelkedésével emelkedik a csecsemő továbbélési valószínűsége is. Továbbélési esélyeiket tekintve legkedvezőtlenebb helyzetben azok a csecsemők voltak, akiknek anyjuk születési életkora nem haladta meg a 20. életévet. Az anya életkorának emelkedésével párhuzamosan emelkedett a csecsemő továbbélési valószínűsége is. Legjobb helyzetben a 30–39 éves korú anyáktól született csecsemők voltak. A 40. életéven felüli anyáktól született csecsemők helyzete különösen az születést követő első hetekben volt kedvezőtlen, azoknak a csecsemőknek a helyzete, akik túléltek életük első négy hetét, a későbbiekben már kedvezőbb életkilátásoknak örülhettek. Összességében tehát a csecsemők halandóságában jelentős nemek, születési sorrend és az anya életkora szerinti differenciákat azonosítottunk.

A továbbélési görbéket tartalmazó harmadik és negyedik ábránk a születési sorrendben egyenlő sorszámú csecsemők túlélési valószínűségeit mutatja aszerint, hogy a korábban született testvér életben volt vagy sem a megfigyelt gyerek fogantatásának időpontjában, illetve a korábbi születési időintervallum terjedelme szerint. A csecsemő túlélési valószínűsége magasabb, ha a megelőző születési időintervallum meghaladja a két évet. Az egy éves kort elért csecsemők aránya 80%, amennyiben a megelőző születési időintervallum meghaladta a két évet. Két évnél rövidebb születési intervallum esetében az egy éves kort elért csecsemők aránya már csupán 75%. Minden bizonnyal a szoptatás közvetett hatása érvényesült a hosszabb születési időintervallumok jótékony hatásában. A két évnél rövidebb születési időintervallumok a szoptatás rövidségét jelzik, amely a korai elválasztásra vagy a korábban született gyerek halálára vezethető vissza. Látható, hogy a különbségek már az élet első hetében megnyilvánulnak, de a későbbi időszakban is érvényesülnek. Mindezeket a különbségeket részben az eltérő minőségű csecsemőgondozás, részben genetikai tényezők magyarázhatják.

8.6. Ábra: Az életben levő csecsemők aránya a születést követő 12 hónapban a gyermek születésének hónapja, születési időszaka és a szülők jelenléte szerint a két egyházközségben.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.
Megjegyzés: 1850 és 1914 közötti születések.

A továbbélési valószínűségek jelentősen különböznek aszerint is, hogy a korábban született testvér életben volt vagy sem a megfigyelt gyerek fogantatásának időpontjában. Ismét csak találgathatjuk, hogy a genetikai vagy társadalmi természetű okok húzódnak meg a háttérben.

A továbbiakban megvizsgáltuk, hogy az egy éves kort megért csecsemők aránya és a születési évszak, illetve a születési időszak között volt-e összefüggés (8.6.a. ábra). A téli hónapokban született csecsemők továbbélési görbéi jelentősebb arányban csökkennek, mint az év többi hónapjaiban született társaiké. A különbségek a születést követő első hónapot követően válnak hangsúlyossá. A téli hónapokban született csecsemők helyzete rosszabbá válik a születést követő második hónaptól kezdődően, ezzel szemben a tavasszal született gyerekek továbbélési esélyei a születést követő kilencedik hónaptól javulnak észlelhetően.

A vizsgált időszak utolsó húsz évében született csecsemők halandósága kedvezőbbnek bizonyult, mint a korábban született társaiké. Kedvezőbb helyzetük az első életév teljes egészében megmaradt. Az első születési kohorsz halálozási valószínűsége a születést követő ötödik hónaptól kezdve jelentősen javult szemben az 1870–1889 között születettek tapasztalatával, amelyet inkább a halálozási valószínűségek emelkedése dominált. Elképzelhető, hogy az egyes kohorszok túlélési függvényeinek változásai voltaképpen a szoptatási szokások változását tükrözik. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy az 1870–1889 között születettek túlélési függvényei a kohorsz kedvezőtlenebb halandósági viszonyait tükrözik. Ez esetben viszont azt feltételezhetjük, hogy a születést követő ötödik – hatodik hónaptól kezdődő csökkenésben az elválasztás hatásai tükröződnek. A szoptatás természetes védő hatása a későbbi életkorban már nem érvényesülhetett.

A családi változóink közül a szülők jelenlétének és elvesztésének a csecsemők halandóságára gyakorolt hatását is vizsgálhattuk. Az anya jelenléte döntőnek bizonyult az élet első hónapjaiban (8.6.c. ábra). Azok a csecsemők, akik ez idő alatt elveszítették anyjukat csupán 10% érte meg az első életévet, szemben azzal a 79%-kal, akiknek az anyjuk jelen volt életük első életévében. Az apa halála is döntő jelentőségű, de hatásában elmarad az anya halálának hatásától. Az apjuk halálát megtapasztaló csecsemők 47%-a nem érte meg az első életévet, szemben azzal az ugyancsak 79%-kal, akiknek az apjuk jelen volt a legsérülékenyebb életszakaszukban (8.6.d. ábra).

A túlélési függvények jelentős különbségekről tanúskodnak, amelyek a csecsemők továbbéléseit befolyásolhatták. Az elemzés következő szakaszában a fenti változók hatásait szakaszonként konstans eseménytörténeti modellek keretében vizsgáljuk, vagyis azt feltételezzük, hogy a halálozás kockázata állandó a kockázati idő mint kategoriális változó

minden egyes kategóriájában, de különböző kategóriákban különböző lehet. Az első életévet a 12 hónapnak megfelelően 12 egyenlő szakaszra bontottuk. Ezek képezték a kockázati időt. Az eredményeket relatív kockázatok formájában mutatjuk be. A 8.5. táblázatban szereplő regressziós hányadosok kifejezik egy adott változónak a halálozás bekövetkeztére gyakorolt hatását. A regressziós hányadosokat a könnyebb érthetőség kedvéért relatív kockázatok formájában közöljük. Az általunk vizsgált változók minden esetben kategorialis változók. A kiválasztott referencia kategóriába tartozók körében a halálozás kockázata mindig 1-gyel egyenlő. A többi kategóriába sorolt személyek esetében a halálozás kockázata mindig a referenciaként megjelölt értékhez viszonyítva van kifejezve. A relatív kockázat magasabb az 1-es értéknél, amikor a változó módosulása megnöveli a halálozás bekövetkezésének valószínűségét. Például az „apa életben van” változónk kétértékű: 0 ha életben van, 1 ha nem. Az „igen” kategóriát választottuk referencia kategóriának. Ez esetben a halálozás kockázata 1-gyel egyenlő. Az apa halálát jelző „nem” kategória 1,852-es értéke azt fejezi ki, hogy az apjuk halálát megtapasztaló csecsemők halálozási kockázata 85%-kal magasabb, mint azoké, akiknek az apjuk életben van. Fordított esetben, az 1-es alatti relatív kockázatok az adott kategóriába tartozók halálozási csökkenését jelzik. Például a gyermek neme változó esetében a lányokra jellemző 0,779-es relatív halálozási kockázat azt fejezi ki, hogy a lányok halálozási kockázata a fiúkénál 22%-kal alacsonyabb. A táblázat életkor-szakaszok szerint tartalmazza a relatív kockázatokot, amelyek mellett – a referenciakategória kivételével – mindig szerepelnek a szignifikancia értékek. A 0,05 alatti szignifikancia érték azt mutatja, hogy nagyon alacsony annak a valószínűsége, hogy a táblázatban szereplő vagy annál nagyobb értékű együtthatót kapjunk eredményként, amennyiben elfogadjuk azt a nullhipotézist, hogy a változók között nincs összefüggés.

Az élet első évét különböző szakaszokra bontottuk. Külön életszakaszokként vizsgáltuk az élet első négy hetét, az első hónaptól a hatodik hónapig tartó időszakot, illetve a hatodik hónaptól az első életév betöltéséig eltelt időszakot. Azt feltételeztük, hogy ezekben az időszakokban egy fokozatos átmenet megy végbe: az életút kezdetén inkább a biológiai tényezők hatásai dominálnak, azt követően pedig, fokozatosan előtérbe kerülnek a csecsemőgondozással összefüggő családi és társadalmi tényezők.

Az elemzés eredményei alátámasztják ezt a fajta átmenetet. Az életút első szakaszában a lányoknak a fiúkénál kedvezőbb életkilátásai hangsúlyosan érvényesültek. Az első négy hét alatt a lányok halálozási kockázata 34%-kal alacsonyabb volt a fiúkénál. Az életút első fél évében ezek a különbségek csökkentek, de a lányok előnye továbbra is érvényesült. Az életút második fél évében a lányok helyzete továbbra is előnyösebb, mint a fiúké: a lányok

halálózási kockázata 12%-kal alacsonyabb volt, mint a fiúké. Ez utóbbi eredményben azonban már a véletlennek is nagy szerepe volt, hiszen az eredménye nem bizonyult statisztikailag szignifikánsnak.

Hasonló irányú összefüggést figyelhetünk meg a gyerek születési sorrendben elfoglalt helye és halálózási kockázata között. Az életút első négy hetében a születési sorrendben középső sorszámú gyerekek halálózási kockázata szignifikánsan alacsonyabb, mint a születési sorrendben második vagy harmadik születésű gyerekéké. A nyolcadik vagy annál nagyobb születésű sorszámú csecsemők helyzete még a kisebb sorszámú csecsemőkénél is kedvezőtlenebb. Az életút előrehaladtával párhuzamosan ezek a különbségek fokozatosan lecsökkentek, jóllehet az összefüggés előjele végig megmaradt.

Az idősebb anyától született gyerekek életkilátásai az életút első négy hetében jobbak voltak, mint a fiatal anyától született társaiké. Az életút előrehaladtával azonban az összefüggés módosult. A biológiai tényezők hatásának csökkenésével párhuzamosan előtérbe kerültek a családi és társadalmi tényezők. Az életút második felében az idősebb anyától született gyerekek sorsa fokozatosan kedvezőtlenebbé vált, mint a fiatal anyától származó társaiké. A fiatal anyák a csecsemőgondozásban feltehetően számíthattak idős szüleik – elsősorban édesanyjuk – támogatására. A fiatal szülők feltehetően jobban odafigyelhettek gyerekeik gondozására, nagyobb munkabírásuk lehetővé tette a kedvező feltételek megteremtését gyerekeik számára. Az idősebb anyák ezzel szemben már korábban elveszíthették szüleiket, testvéreik is házasságot köthettek, következésképp nagyobb fizikai tehernek lehettek kitéve, amely a megfelelő csecsemőgondozásra szükséges időt vonhatott el tőlük.

Az életben levő idősebb lánytestvérek jelenléte pontosan a fenti helyzetekben lehetett döntő fontosságú. Az életút első szakaszában az idősebb lány- vagy fiútestvére jelenléte még nem meghatározó, ám az első hónapot követően az idősebb lányok jelenléte felértékelődik. Az életben levő idősebb lánytestvér jelenléte 18%-kal csökkentette az 1–5 hónapos csecsemők halálózási kockázatát. Az életút második felében az idősebb lányok mellett az idősebb fiútestvérek jelenléte is fontossá vált.

8.5. Táblázat: Csecsemőhalandóság a születési sorrendben egynél nagyobb sorszámú születésű csecsemők körében.

Változók	0– 29 nap		30–179 nap		180–365 nap	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Nem						
Férfi	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Nő	0,664	0,000	0,779	0,007	0,881	0,235
Születési sorrend						
2–3	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
4–7	0,767	0,029	0,987	0,920	0,987	0,936
8+	1,788	0,187	1,213	0,329	1,308	0,233
Anya életkora a gyerek születésekor						
< 20 év	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
20–29 év	0,651	0,304	1,081	0,893	1,421	0,623
30–39 év	0,759	0,522	0,901	0,863	1,396	0,647
> 40 év	0,922	0,860	0,946	0,929	1,494	0,087
A korábbi születési időintervallum						
> 2 év	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
< 2 év	0,763	0,006	0,846	0,123	0,824	0,118
A korábban született gyerek						
Életben van	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Meghalt	1,059	0,582	0,849	0,173	0,940	0,643
Az apa						
Életben van	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Meghalt	1,852	0,136	3,221	0,001	2,373	0,037
Az anya						
Életben van	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Meghalt	6,768	0,000	12,101	0,000	6,298	0,000
Életben levő idősebb lánytestvér(ek)						
Igen	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Nem	0,953	0,665	0,817	0,086	0,829	0,163
Életben levő idősebb fiútestvér(ek)						
Igen	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Nem	0,902	0,337	1,009	0,938	0,840	0,190
Születés évszaka						
Tél	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Tavaszi	0,974	0,833	0,814	0,129	0,730	0,075
Nyár	0,934	0,573	0,817	0,122	1,208	0,215
Ősz	0,835	0,136	0,816	0,114	1,290	0,087
Születés időszaka						
1850–1869	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
1870–1889	0,839	0,105	1,002	0,981	1,824	0,000
1890–1914	0,765	0,012	0,881	0,294	1,878	0,000
Egyházközség/falu						
Kápolnásfalva	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Szentegyházasfalva	0,884	0,148	1,015	0,870	1,386	0,003

(Táblázat folytatása)

Változók	0– 29 nap		30–179 nap		180–365 nap	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Hónapok sorszáma						
0						
1			1,000	(ref.)		
2			0,649	0,001		
3			0,608	0,000		
4			0,383	0,000		
5			0,420	0,000		
6					1,000	(ref.)
7					1,013	0,940
8					0,857	0,399
9					0,977	0,896
10					0,762	0,153
11					0,931	0,695
Események száma	565		469		355	
Egyének száma	6546		5975		5469	
Teljes kockázati idő	6135,9		28370,7		31601,9	
Max. Log-Likelihood	-2987,1		-1874,9		-1140,7	
LR statisztikai teszt	86,0		131,5		78,5	
Teljes P-érték	0,000		0,000		0,000	

Az anya életkora kontrollváltozó bevezetését követően a megelőző születési időintervallum hossza szignifikáns hatást gyakorolt a gyermek továbbélésére. Magasabb halálózási kockázat jellemezte azokat a gyerekeket, akiknek családjában a legutóbbi születési időintervallum 2 évnél rövidebb volt. A kockázat nem módosult, abban az esetben, ha a két évnél korábban született gyermek meghalt.

A szülők jelenléte döntő fontosságúnak bizonyult a csecsemő továbbélési esélyei szempontjából. Az anya jelenléte az élet első évének mindegyik szakaszában sorsdöntőnek bizonyult. Az életút első félévében az anyjukat elvesztő csecsemők halálózási kockázata tizenkétszer magasabbra emelkedett azokénál, akiknek édesanyjuk életben volt. Az apa jelenléte az élet első négy hetében is fontos, de ebben az időszakban a változó hatása még nem szignifikáns. Az apa jelenléte az életút későbbi szakaszában vált döntő fontosságúvá, de az apa elhalálózásának hatása így is jóval elmarad az anya halálának hatásától.

A születési évszak változó megerősítette a korábbi elemzés során megfigyelt összefüggést a születési évszak és a halálózás kockázata között. Az életút első szakaszában a melegebb évszakokban való születés csökkentette a halálózás kockázatát. A hideg évszak kedvezőtlen hatása fennmaradt az élet első félévében is. A második félévet megért csecsemők

között viszont egyre inkább hátrányos helyzetbe kerültek a nyáron és ősszel született csecsemők. Ugyanakkor viszont a tavaszi születésű csecsemők körében a halálozás kockázata 27%-kal alacsonyabbnak bizonyult, mint a téli születésű társaik körében.

A vizsgált történelmi időszak különböző szakaszaiban született újszülöttek sorsa jelentős mértékben különbözött. Az 1850 és 1869 között született csecsemők körében a neonatális halandóság szignifikánsan magasabb volt, mint az 1870–1889 között, illetve 1890–1914 között született csecsemők körében. Az életút második felében viszont a később született csecsemők kerültek hátrányos helyzetbe. Alapvető kérdés, hogy valóban a szoptatási szokások módosulása állt a háttérben, vagy pedig a különbségek a források jellemzőiből fakadnak.⁹⁴ A vizsgálat jelen stádiumában a kérdésre nem áll módunkban kielégítő választ adni.

A települések változónk hatása a történelmi időszak változó hatásával azonos irányú. Kápolnásfalván a neonatális halandóság magasabb, mint Szentegyházasfalván. A települések szerinti különbség fennmaradt a csecsemőkor első felében is. A csecsemőkor második felében azonban az összefüggés megváltozott: a féléves kort megért csecsemők körében a Szentegyházasfalván születettek halálozási kockázata 39%-kal meghaladta a Kápolnásfalván születettekéét. A járványok által erőteljesebben sújtott Szentegyházasfalván a csecsemők is sérülékenyebbek lehettek, mint Kápolnásfalván.

A csecsemők életkorát jelző hónapok nevű változó a halálozási kockázat életkor szerinti módosulását mutatja. A halálozás kockázata az életkor előrehaladtával párhuzamosan csökkent.

⁹⁴ A csecsemőhalálozások anyakönyvi adatainak forráskritikai elemzését l. a dolgozat függelékében.

Gyerekehalandóság

A gyerekehalandóság vizsgálatában kizárólag a 12 hónapos kortól a 60. hónapos korig terjedő időszakot elemezzük az eseménytörténeti elemzés segítségével. A vizsgált életszakaszt két nagyobb szakaszra bontottuk: a 12 hónapos kortól a 2. életév betöltéséig tartó tipegő korra, illetve a 24 hónapos kortól az 5. életév betöltéséig tartó kora gyerekkori szakaszra. A vizsgált változók megegyeznek a csecsemőhalálozás elemzésében is vizsgált változókkal.

Az alábbiakban a regresszió elemzés eredményeit összegezzük (8.6. táblázat). Az első életévet betöltött gyerekek esetében a halandóságot meghatározó családi és társadalmi tényezők veszik át a legfontosabb szerepet. A társadalmi nemnek a csecsemőkor első szakaszaira jellemző biológiai eredetű hatása erre az életkorra már eltűnt. A kora gyerekkorban azonban egyre inkább előtérbe kerül a fiúgyerekek kedvezőbb helyzete, jóllehet az eredmény nem szignifikáns. A későbbi életszakaszra kiterjedő jövőbeni vizsgálatok erősíthetik meg a fejezet elején már ismertetett megállapításokat.

A születési sorrendben betöltött hely és a halálozás kockázata közötti összefüggések iránya a tipegő korban és a kora gyerekkorban megfordult. Míg csecsemőkorban inkább a születési sorrendben alacsonyabb és nagyon magas sorszámú gyerekek voltak kedvezőtlen helyzetben, addig a tipegő korban ez utóbbi kategóriájú gyerekek helyzete egyre kedvezőbbé válik. A magasabb sorszámú gyerekek halálozási kockázata jelentősen megemelkedik. A 4–7. és 8. vagy annál magasabb születési sorszámú tipegő korú gyerekeknek a 2–3. születési sorszámú gyerekekkel szembeni halálozási kockázata 37%-kal, illetve 60%-kal emelkedett. A születési sorrendben legmagasabb sorszámú gyerekek kedvezőtlenebb helyzete a kora gyerekkorban is fennmaradt. A fiatal szülők gyerekeinek a nagyobb odafigyelésben és a rokonság többi tagjától kapott segítségre visszavezethető kedvezőbb halandósági helyzet magyarázatát már korábban felvázoltuk. Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a kedvezőbb halandóságban közvetve a kevés gyerek jelenlétének hatása érvényesült. A magas születési sorszámú gyerekek családjában a gyerekek száma magasabb, mint az alacsony sorszámú gyerekek családjában. A születési sorrendben alacsony sorszámú kisgyerekeknek a meglévő erőforrásokon kevesebb testvérrel kell osztoznia, mint a magasabb sorszámú társainak. Járványos megbetegedések elterjedése esetén a nagycsaládban élő gyerekek a leginkább kiszolgáltatottak. Minden bizonnyal ez utóbbi tényezők közvetett hatása tükröződik a születési sorszám hatásaiban.

8.6. Táblázat: Kora gyerekkori halandóság a születési sorrendben egynél nagyobb sorszámú születésű kisgyerekek körében.

Változók	12– 23 hónap		24–59 hónap	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Nem				
Férfi	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Nő	0,950	0,539	1,054	0,511
Születési sorrend				
2–3	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
4–7	1,374	0,008	0,988	0,923
8+	1,608	0,007	0,748	0,109
Anya életkora a gyerek születésekor				
< 20 év	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
20–29 év	1,061	0,919	1,453	0,522
30–39 év	1,063	0,918	1,603	0,426
> 40 év	0,859	0,805	2,344	0,162
A korábbi születési időintervallum				
> 2 év	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
< 2 év	0,859	0,125	0,851	0,101
A korábban született gyerek				
Életben van	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Meghalt	0,777	0,016	0,848	0,105
Az apa				
Életben van	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Meghalt	1,225	0,569	1,039	0,884
Az anya				
Életben van	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Meghalt	5,057	0,000	2,324	0,000
Életben levő idősebb lánytestvér(ek)				
Igen	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Nem	0,903	0,324	0,975	0,805
Életben levő idősebb fiútestvér(ek)				
Igen	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Nem	0,927	0,460	0,960	0,683
Születés évszaka				
Tél	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Tavaszi	1,321	0,024	1,136	0,290
Nyár	1,202	0,133	0,998	0,989
Ősz	1,015	0,902	1,029	0,806
Születés időszaka				
1850–1869	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
1870–1889	2,250	0,000	1,415	0,001
1890–1914	1,353	0,015	0,812	0,060
Egyházközség/falu				
Kápolnásfalva	1,000	(ref.)	1,000	(ref.)
Szentegyházsfalva	1,235	0,013	1,333	0,001

(Táblázat folytatása)

Változók	12– 23 hónap		24–59 hónap	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Hónapok sorszáma				
12–14	1,000	(ref.)		
15–17	1,125	0,281		
18–20	0,889	0,319		
21–23	0,810	0,084		
24–26			1,000	(ref.)
27–29			0,851	0,280
30–32			0,711	0,031
33–35			0,511	0,000
36–38			0,495	0,000
39–41			0,601	0,002
42–44			0,566	0,001
45–47			0,440	0,000
48–50			0,435	0,000
51–53			0,393	0,000
54–57			0,272	0,000
58–60			0,267	0,000
Események száma	586		608	
Egyének száma	5076		4419	
Teljes kockázati idő	56701,4		140832	
Max. Log-Likelihood	-1540,0		-1651,7	
LR statisztikai teszt	121,27		159,84	
Teljes P-érték	0,000		0,000	

A csecsemőhalandóság korábbi vizsgálataiban John Knodel és mások rávilágítottak arra, hogy voltaképpen mi okozza a gyerek születési sorrendje és a csecsemőhalandóság közötti pozitív összefüggést. A testvér-csoport létszámának szűrését követően sikerült rámutatniuk, hogy a feltételezett közvetlen összefüggés valójában statisztikai műtermék, amely abból a tényből fakad, hogy a magas születési sorszámu gyerekek általában aránytalanul vannak kiválasztva, hiszen azokhoz a magas születésszámot elért nőkhez kapcsolhatók, akiknek korábban született gyerekeire az átlagosnál magasabb csecsemőhalandóság volt jellemző (Knodel 1988: 71–74; Lynch – Greenhouse 1994: 131–132).

Az anyák életkorának emelkedésével párhuzamosan emelkedett a kora gyerekkorban levő gyerekek halálozási kockázata. A 40 év feletti anyáktól született gyerekek kora gyerekkori halálozási kockázata 134%-kal meghaladta a 20 év alatti anyáktól született gyerekek halálozási kockázatát.

A szűkös szülői és családi erőforrásokért folytatott küzdelem és a járványos megbetegedések családon belüli terjedésének hatása érvényesülhetett a korábban született testvér halálának a halálózási kockázatot csökkentő hatásában is. A korábban született testvérnek a vizsgált gyerek fogantatása előtti halála 23%-kal csökkentette a tipegő korban levő gyerekek halálózási kockázatát. A tipegő korban és kora gyerekkorban már nem érvényesültek az idősebb fiú- és lánytestvérek jelenlétének jótékony hatásai sem. A korábbi születési időintervallum terjedelme azonban továbbra is meghatározó maradt. Rendre 15%-kal csökkent a halálózás kockázata, ha a korábbi születési időintervallum terjedelme meghaladta a 2 évet. Úgy tűnik, hogy a születési időintervallum változó jól működik az egyes családok közötti különbségek kiszűrésében. Az adatok korábbi elemzése is azt mutatta, hogy a különböző családok leszármazottjai nem azonos mértékben voltak veszélyeztetettek az életút korai szakaszaiban. A halandóság csoportosulhatott bizonyos családok körében.⁹⁵

A szülők jelenlétének hatása jelentős mértékben megváltozott a gyerek életkorának előrehaladtával párhuzamosan. A változók hatásának iránya továbbra is a csecsemőkorban tapasztalt iránnyal azonos, de hatásuk jelentős mértékben mérséklődött. Az apa halála növelte a gyerek halálának kockázatát, de az eredmények nem szignifikánsak. Az anya halálának hatása lassan csökkent a gyerek életkorának emelkedésével párhuzamosan: az anya halála a gyerek 1 éves korában ötszörösére emelte a halálózás kockázatát, míg kora gyerekkorban ez a hatás 2,3-szorosra csökkent. Az anya jelenlétének hatása mindkét életszakaszban szignifikánsnak bizonyult.

A születési évszak szerinti tipegő kori halálózási kockázat ezúttal a tavasszal és nyáron született gyerekek körében bizonyult a halálózást erősen befolyásoló tényezőnek. Mint arra korábban rámutattunk a tavasszal vagy nyáron született gyerekek körében az elválasztás feltehetően egy évvel később történt, abban az időszakban, amikor az emésztőszervi fertőzések veszélye a legmagasabb volt az egész évben. A fertőző megbetegedésekkel szemben ezek a gyerekek védtelenebbeknek bizonyultak, mint télen vagy késő ősszel született társaik.

A születés időszaka változó a különböző életkorú gyerekek halandóságára jellemző időbeni tendenciák változását mutatják. A tipegő korban levő gyerekek életkilátásai a történelmi időszak előrehaladtával párhuzamosan lényegesen leromlottak. Legsúlyosabb helyzet az 1870–1889 között született gyerekeket jellemezte. Ebben a korosztályban a halálózás kockázata 125%-kal magasabbnak bizonyult, mint a korábbi időszakban született

⁹⁵ Az angol nyelvű szakirodalom a jelenség megnevezésére a „family death clustering” szakkifejezést használja.

tipegő korú gyerekeké. Az 1890 és 1914 között született tipegő korú gyerekek halálozási kockázata 35%-kal meghaladta az első korosztályra jellemző halálozási kockázatot. Az időszak közepén született 2 és 5 év közötti gyerekek halálozási kockázata 41%-kal magasabbnak bizonyult, mint a legkorábbi korosztályhoz tartozóké. Az 1890 és 1914 között született, 2 és 4 év közötti gyerekek halálózása ellenben jelentős mértékben javult. Ez utóbbi korosztály halálozási kockázata 19%-kal volt alacsonyabb, mint a legkorábbi korosztályhoz tartozó gyerekeké. A javulás mértéke még hangsúlyosabb lehetett az 1870 – 1889 közötti születési korosztállyal való összehasonlításban.

A gyerekek születési helye az életkilátásokat meghatározó tényezőnek bizonyult mindkét életszakasz esetében. A Szentegyházásfalván született tipegőkorú gyerekek halálozási kockázata 23%-kal meghaladta a Kápolnásfalván született társaikét. A települések szerinti differenciák a későbbi életszakaszban is fennmaradtak: a szentegyházásfalvi születésű gyerekek halálozási kockázata 33%-kal volt magasabb, mint a kápolnásfalvi születésű társaiké.

Konklúzió

Jelen fejezetben a vizsgált közösségek legfiatalabb tagjainak életkilátásait vizsgáltuk. A csecsemő- és gyerekhalandóság leíró jellegű statisztikáinak ismertetését követően megvizsgáltuk azoknak az egyéni, családi, biológiai és közösségi tényezőknek a szerepét, amelyek köztudottan összefüggésben állhatnak a csecsemő- és gyerekhalálozás kockázatával. A 0–5 év közötti gyerekek életútját szakaszokra bontottuk, és az egyes életszakaszokat elkülönítve vizsgáltuk. Célunk arra irányult, hogy a halandóságban szerepet játszó biológiai tényezőktől indulva eljussunk a családi, közösségi és társadalmi jellegű tényezőkhöz.

Az életút kezdetén a társadalmi nem szerepe meghatározónak bizonyult. Az életút első fél évében a fiúk a lányoknál sérülékenyebbeknek bizonyultak. A csecsemőkor halandóságban érvényesülő nemek szerinti különbségek az életkor előrehaladtával lecsökkentek. A 2. életévtől a fiúkat már jobb életkilátások jellemezték, mint a lányokat, de ez a különbség a fiúk javára az 5. életévtől kezdve érvényesült leginkább.

A halálesetek többsége a családok egy részében csoportosult. A kutatás jelenlegi szakaszában még nem ismertek a jelenséget magyarázó mechanizmusok. Azt láthattuk, hogy a vizsgált gyerek születését megelőző születési időintervallum terjedelme összefüggésben állt a gyerek halálozási kockázatával. Minél rövidebb volt a korábbi születési időintervallum, annál

nagyobb volt a halálozás kockázata, és fordítva a hosszú születési időintervallumok általában alacsonyabb halálozás kockázattal jártak. A családok közötti különbséget ezen a szinten legalábbis ebben tudtuk megragadni: a veszélyeztetett gyerekek családjában a születések rövid időn belül követték egymást. A rövid születési időintervallumok nem tették lehetővé az anya szülés utáni felépülését, a megszületett gyerekek között a szűkös szülői erőforrásokért folytatott küzdelem hangsúlyosabbá vált, és ez összességében alacsony születési testsúllyal való születést és magasabb halálozási kockázatot eredményezett.

A szülők jelenléte meghatározta a gyerekek továbbélési esélyeit. Az anya jelenléte különböző mértékben, de mindenik életszakaszban döntő módon befolyásolta a halálozás kockázatát. Az apa jelenléte is fontosnak bizonyult, de hatásának erőssége elmaradt az anya jelenlétének hatásától.

A két település közötti különbségek hangsúlyosak maradtak a vizsgált időszak alatt. A nagyobb kiterjedésű és zsúfoltabb lakáskörülményekkel jellemezhető Szentegyházassfalván a járványos megbetegedések gyorsabban terjedtek és erősebben sújtották ott a helybéli családokat, mint Kápolnásfalván.

Az időbeli tendenciák tekintetében az adatok a halandóság időszak közepi jelentős mértékű romlását, majd lassú javulását mutatták. A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében lényeges javulást az 1 hónapos csecsemők és a 2 év feletti gyerekek halandósága mutatott.

Felnőtté válás: az érzelmi és szexuális élet kezdete és házasságkötés

Bevezetés

Az alábbi fejezet az egyéni életút következő szakaszát, a felnőtté válást vizsgálja. Egy hosszú átmenetről van szó, amelyre leginkább a szülői befolyással szembeni függetlenedés időszakaként tekinthetünk. A felnőtté válás a nemzedékek közötti cserék és feszültségek kitüntetett időszaka. A szülői jelenlét nagymértékben meghatározza a felnőtté váló fiatal tapasztalatát és további életpályáját. A két nemzedék érdekei ugyanakkor nem feltétlenül esnek egybe.

A felnőtté válás mindenekelőtt a munka világával való megismerkedés és munkába lépés sajátos időszaka.⁹⁶ A szakirodalom alapján tudjuk, hogy a fiatalok számára a serdülőkori a szülőfalun kívüli világgal való ismerkedés, a távoli városokban, távoli vidékeken való munkavállalás időszaka is.⁹⁷

Forrásadottságaink nem teszik lehetővé ennek a folyamatnak az átfogó vizsgálatát. Az alábbiakban csupán a felnőtté válás két aspektusát, az érzelmi és szexuális élet kezdetét, illetve az első házasságkötést vizsgáljuk. Mindkét átmenet a reprodukcióhoz vezető folyamat egy-egy állomását jelzik (Dribe – Manfredini – Oris – Ritschard 2010). A házasságkötést, Tamara Hareven kifejezésével élve, normatív átmenetnek tekintjük.⁹⁸

Az alábbi fejezetben a felnőtté válás e két aspektusát vizsgáljuk. Megvizsgáljuk, hogy milyen mechanizmusok mentén került sor erre a két átmenetre, elemezzük gyakoriságukat és elhelyezzük őket az egyéni élettörténetekben. Egy későbbi fejezetben kizárólag a házasságkötésre fordítjuk figyelmünket és megvizsgáljuk, hogy melyek azok az egyéni és családi tényezők, amelyek befolyásolják a házasságkötés időzítését; milyen tényezők felelősek a felnőtté válás fontos fordulópontjának gyorsításáért illetve késleltetéséért.

⁹⁶ Lőrincz György véleménye szerint Kápolnásfálván egy gyermek akkor vált felnőtté, ha az apró-cseprő házimunka után megtanult kaszálni, ami a felnőtté válás első fokát jelentette. Akkor teljesedett ki, amikor a fiatalember először elment szekerességre (Lőrincz 1995: 162).

⁹⁷ A székelyföldi időszakos munkavállalási célú elvándorlás történeti áttekintésére l. Oláh 1996.

⁹⁸ Tamara Hareven meghatározása szerint egy átmenet normatívnak tekinthető, ha a népesség jelentős része megtapasztalja azt, továbbá ha az adott társadalom elvárja tagjaitól, hogy életük bizonyos szakaszában megtapasztalják az adott átmenetet (Hareven – Masoaka 1987: 272).

Az érzelmi és szexuális élet kezdete

A nemi éréstől a házasságkötésig eltelt időszak nemek szerint különbözött. A lányok körében ez az időszak csupán néhány évre terjedt, a fiúk esetében viszont egy lényegesen hosszabb idő választotta el a szexuális érettséget és a házasságkötést. Érdemes tehát megvizsgálni a házasságig eltelt időszakot. Kérdésként merülhet fel, hogy a vizsgált falusi társadalmakban a fiatalok körében hogyan és milyen életkorban kezdődött az érzelmi és szexuális élet. A társadalmi és egyházi normákat és szabályokat betartva vártak a házasságkötések időpontjára, vagy az ellen tiltakozva a szabadabb szexualitást választották.

Edward Shorter történész szerint a hagyományos társadalmakban a fiatalok többsége a testiségétől teljesen elidegenített légkörben jutott el a felnőttkorba, amely elsősorban annak tulajdonítható, hogy ezek a társadalmak sikeresek voltak a nőtlen/hajadon fiatalok szexuális megnyilvánulásainak az ellenőrzésében és korlátozásában. A paraszti társadalmakban a vallás nagyon fontos szerepet töltött be a társadalmi norma fenntartásában. A házasságon kívüli születés okozta szégyen együttesen hozzájárult ahhoz, hogy a fiatal felnőttek türelmesen megvárták a házasságkötésük időpontját (Shorter 1971). Shorter véleménye szerint ez a fajta hagyományos világ a 18. század közepe és a 19. század vége közötti időszakban alapvetően megváltozott. A mentalitás modernizációja a házasságon kívüli születések emelkedéséhez vezetett. A falusi néptömegek és városi szegényebb rétegek házasságkötéseiben egyre nagyobb szerepet kapott az érzelmi motiváció, miközben a városi polgárság körében továbbra is fennmaradt a szülők által összehozott kényszerházasságok gyakorlata (Segalen 1978: 22, 1981: 15–16).

Az érzelmi és a szexuális élet kezdetének történeti vizsgálatában a kutató jelentős korlátokba ütközik. Hogy milyen szerepet játszott a szerelem az érzelmi kapcsolatokban szinte lehetetlen egy évszázaddal később megállapítani.

A történeti demográfusok általában három mutatót vonnak vizsgálat alá, azzal a céllal, hogy a társadalmi rend szabályainak betartásáról információt szerezzenek. Az első ezek közül az adott társadalomban a házasságon kívüli születések gyakorisága. Ez a jelenség feltehetően nagyon fontos, hiszen a házasságon kívüli születések a családi, egyházi és közösségi szabályok megszegését jelentették. A második mutató a házasságok szezonaritása, amely tájékoztathat arról, hogy egy adott társadalom milyen mértékben követi és érvényesíti a katolikus egyház által a vigalmak – lakodalmak mellőzésére vonatkozó hagyományos tilalmat, a Húsvétot megelőző nagybőjt, illetve a Karácsonyt megelőző adventi időszakokban. A harmadik mutató a házasságon kívüli fogamzások aránya egy adott

társadalomban. Az alábbiakban a fenti mutatók elemzésére vállalkozunk. Alapkérdésünk, hogy a havasalji falvakban a fiatalok a társadalmi rendnek ellenszegültek vagy azok szabályait betartva váltak a társadalom felnőtt tagjaivá.

A házasságon kívüli születések

Edward Shorter véleménye szerint a házasságon kívüli születések aránya jól tükrözi, hogy egy adott társadalomban milyen mértéket ért el a szexualitás liberalizációja, az arányszámok módosulása azonban csupán egyik ismertető jele annak az általános forradalmi változásnak, amely minden aspektusában befolyásolta a szexualitásnak és a szerelemnek a párválasztásban és a házastársi kapcsolatokban játszott szerepét (Shorter 1971). Shorter érvelésében a házasságon kívüli születések aránya a házasságot megelőző szexuális kapcsolatok gyakoriságából fakadt. Véleménye szerint Nyugat-Európában a 18. század közepétől a 19. század végéig a házasságon kívüli születések arányainak emelkedésében is tetten érhető forradalmi változás, voltaképpen annak a mentalitásbeli változásnak az eredménye, amelynek során a fiatalok körében egyre inkább előtérbe került a szerelem és szexualitás romantikus átélésének igénye. A változás gazdasági hátterében a fiatal felnőttek számára önálló pénzkereseti és anyagi függetlenedést teremtő iparosodás állt.

A házasságon kívüli születések arányának ezt a fajta értelmezését a tudományos közösségen belül nem fogadta teljes egyetértés. A kutatók közül többen kritikusan viszonyultak a fenti megállapításokhoz, és Shorter véleményével ellentétben, a házasságon kívüli születési arányokra nem a modernitás, hanem az archaizmus egyik jeleként tekintettek. Peter Laslett, George Alter és mások kutatásaikban rámutattak arra, hogy a házasságon kívüli születések a modern korunkat, vagyis az iparosodást megelőzően is gyakoriak voltak, városokban csakúgy, mint falvakban. Véleményük szerint a házasságon kívüli születések gyakorisága inkább a nőknek a férfiakkal szembeni kiszolgáltatott és hátrányos helyzetéről tanúskodik.

George Alter a 19. századi belgiumi kisváros, Verviers-ben vizsgálta a házasságon kívüli születéseket. Következtetése szerint a házasságon kívüli születési arányszámok emelkedése mögött a fiatal nők kiszolgáltatott helyzete állt. A helyi kultúra a házasság előtti szexuális kapcsolatok megítélésében kettős mércét érvényesített: a férfiakat bátorította, hogy szexuális kapcsolatot tartsanak fenn, a nőket ellenben a hűsége és odaadásra ösztönözte. A

házasság előtti szexualitás a nők számára a házassághoz vezető utat jelentette. Ilyen értelemben a házasság előtti szexuális kapcsolat nem a fokozatos emancipációt tükrözte, hanem sokkal inkább a férfiak által kikényszerített lépésnek felelt meg. A fiatal nők a férfiaknak való szembeszegüléssel a házassági tervük meghiúsulását kockáztatták, a szexuális kapcsolattal viszont a leányanyaság kockázatát növelték. A kettős mérce, a sajátos társadalmi és kulturális környezet alapvetően kedvezőtlen volt a nők számára, és olyan helyzeteket eredményezett, amelyben a kevesebb erőforrással rendelkező nők – például árvák, bevándorlók, idősebb életkorúak – nagyobb kockázatot vállaltak (Alter 1988: 116–121).

Peter Laslett e témában végzett kutatásai során a Shoter megállapításától teljesen eltérő magyarázatot adott a házasságon kívüli születések arányának emelkedésére. Véleménye szerint Nyugat-Európa városaiban a házasságon kívüli születés a népesség szegényebb csoportjaiban egy folyamatosan növekvő társadalmi szubkultúra („bastardy prone sub society”) jele volt. A polgárság körében elterjedt korlátozott szexualitás társadalmi normáját a szegényebb kategóriák kétkedéssel és ellenszenvvel szemlélték. Szegény csoportból származni nem vezetett szükségszerűen visszatetsző társadalmi életforma választásához, de nagyon sokan új identitást találtak a „deviáns” magatartásban és életvitelben. Laslett szerint a törvénytelen születések növekedése nem a törvénytelen gyereket szülő nők számának növekedéséből, hanem sokkal inkább abból a tényből adódott, hogy az alacsonyabb társadalmi státusban levő nők, a tiltakozás egyfajta formájaként egyre több „szerelemgyereket” hoztak a világra (Laslett 1980a, 1980b).

Peter Laslett megközelítésének fontossága abban rejlik, hogy ráirányította a figyelmet az egyedülálló nők életkörülményeinek vizsgálatára. A Laslett által javasolt kutatási irányt legutóbb Anders Brändström elevenítette fel, és svédországi adatokon vizsgálta a Laslett-i hipotézis érvényességét (Brändström 1996). A Sundsval-i régió egyházi anyakönyveinek feldolgozása révén mintegy 2569 egyedülálló anya reprodukív életszakaszainak történeteit rekonstruálta. Brändström arra kereste a választ, hogy kik voltak az egyedülálló anyák, milyen körülmények között éltek, részei voltak-e egy folyamatosan növekvő „szubkultúrának” az egy anyára eső egyre több törvénytelen születéssel. Brändström elemzése nem támasztotta alá a Laslett-i hipotézist. Jóllehet Sundsval városban a házasságon kívüli születések aránya magasabb volt, mint a környező falvakban, nem létezett azonban egyértelmű időbeni trend, amely a „szubkultúra” létét bizonyította volna.

9.1. Tábla: A házasságon kívüli születések aránya a két egyházközségben, 1850–1910.

Időszak	Összes születés (N)	Házasságon kívüli születések (N)	Házasságon kívüli születések aránya az összes születés között (%)
1850–1859	1405	94	6,69
1860–1869	1693	130	7,68
1870–1879	1884	131	6,95
1880–1889	2162	149	6,89
1890–1899	2019	141	6,98
1900–1909	1974	154	7,80
1850–1909	11137	799	7,17

Forrás: Szentegyházaskfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Az alábbiakban mindezen kérdésekre próbálunk választ adni, egyúttal pedig megvizsgáljuk azt is, hogy ismétlődő esetekről, vagy pedig egyszeri fiatalkori szerencsétlen történetről beszélhetünk?

A házasságon kívüli születések aránya az összes születés 7%-át jelentette a vizsgált időszakban. A jelenség demográfiai szempontból nem tekinthető jelentősnek, ugyanakkor feltűnő az arányszámok időbeni stabilitása. A lányanyák 11,6%-a (N=93) esetében a házasságon kívüli születést házasság követte. Ezekben az esetekben a törvénytelen születés feltehetően a fiatalok hibás számításából következett. A lányanyák mintegy 10%-a szentkeresztbányai származású vagy szomszédos településekről (Lövete, Máréfalva) származott.

A lányanyák helyzetének további vizsgálata azt mutatja, hogy 47,6%-uk egyetlen gyereket szült házasságon kívül, vagyis a vizsgált népesség jelentős része esetében a lányanyaság csupán egy átmeneti periódusnak számíthatott, jöllehet mindegyikük esetében nem állt módunkban a további életútjukat elemezni. Egy részükről nem állt rendelkezésünkre információ a későbbi életútjukról.⁹⁹ A lányanyák 52,4%-a egynél több házasságon kívül született gyerekeknek adott életet. 21%-ot ért el a két törvénytelen gyereket szült nők aránya, és 31%-ot a három vagy annál több törvénytelen gyereket szült nők aránya. Mindezek alapján látható, hogy létezett a fiatal lányanyák egy olyan csoportja, akik esetében – számunkra nem ismert okok következtében –, első vagy többedik gyerekük születését nem követte házasságkötés.

⁹⁹ Ugyanakkor azonban azt is el kell ismernünk, hogy a családrekonstitúció szabályai nem mindig tették lehetővé a lányanyák nyomon követését. A családrekonstitúció folyamán elsősorban a létrejött házasságokból indultunk ki. Azon házasságon kívüli születési bejegyzések esetében, amelyekben az anya nevén kívül egyéb információ nem állt rendelkezésünkre, általában nagyon kis arányban sikerült az adott születéstörténetet az adott nő későbbi élettörténetéhez kapcsolni.

A társadalmi és egyházi előírások betartása: a házasságok szezonalitása

A házasságkötések számának hónapok szerinti megoszlása tájékoztathat arról, hogy egy adott társadalom milyen mértékben követi és érvényesíti a katolikus egyház által a vigalmak – lakodalmak mellőzésére vonatkozó hagyományos tilalmat, a Húsvétot megelőző nagyböjti, illetve a Karácsonyt megelőző adventi időszakokban. A vallási konvenciókon túlmenően ez a fajta mérés a társadalmi rend betartásának összetett mutatójaként is szolgál.

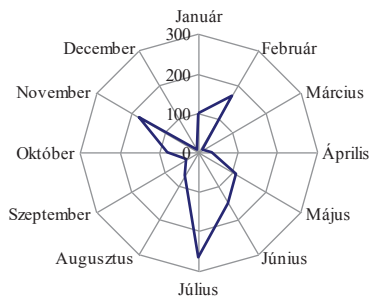
A 9.1. ábra az 1850 és 1914 közötti időszak házasságkötéseinek ($N=2223$) hónapok szerinti megoszlását mutatja. A házasságkötések teljes számát a hónapok száma szerint 12 egyenlő részre osztottuk, és a havonkénti tényleges értékeket ehhez a 100-as indexhez viszonyítottuk. Minél inkább meghaladja egy adott hónap indexe a 100-at, annál inkább az adott hónapra koncentrálódnak a házasságkötések, és fordítva, minél alacsonyabb egy adott hónap indexe a 100-as értékhez viszonyítva, annál kevésbé jellemzőek a házasságkötések az adott hónapra.

A házasságkötések havonkénti megoszlását jelentős asszimetria és variáció jellemezte. A házasságkötések szezonalitása az egyházi előírások által mélyen meghatározott falusi társadalom képét mutatják. A két egyházközség lakói házasságkötési szokásaikban szigorúan tartották a nagyböjti és az adventi időszakokat, erre utalnak a március-április és december hónapok alacsony házasságkötési arányszámai. Velük ellentétben a böjti időszakot közvetlenül megelőző és azt követő hónapok – február, június, július és november – emelkedtek ki a legmagasabb házasságkötési arányszámokkal. Ez utóbbi hónapok sikere leginkább az elvárások/kiegyenlítések rendszerével magyarázható: közvetlenül megelőzték, illetve követték a házasságkötés egyházi tiltása alatt álló időszakokat.

Általánosan fogalmazva: a két egyházközség lakói leginkább a kora nyári, késő őszi és tél végi időszakokban házasodtak, és betartották a vigalmak – lakodalmak mellőzésére vonatkozó egyházi tilalmakat. A szakirodalomból jól ismert, Európa rurális vidékeire jellemző, a házasságkötések kalendáriumát tekintve klasszikus kép áll előttünk.¹⁰⁰ Az egyházi böjti periódusok figyelmen kívül hagyásában tetten érhető szekularizáció jelei nem mutatkoztak a vizsgált időszak alatt.

¹⁰⁰ A házasságkötések szezonálisának felekezetek és település típusok szerinti országos szintű vizsgálatára lásd: Faragó 1994.

9.1. Ábra: A házasságkötések szezonalitása a két egyházközségben, 1850–1910.

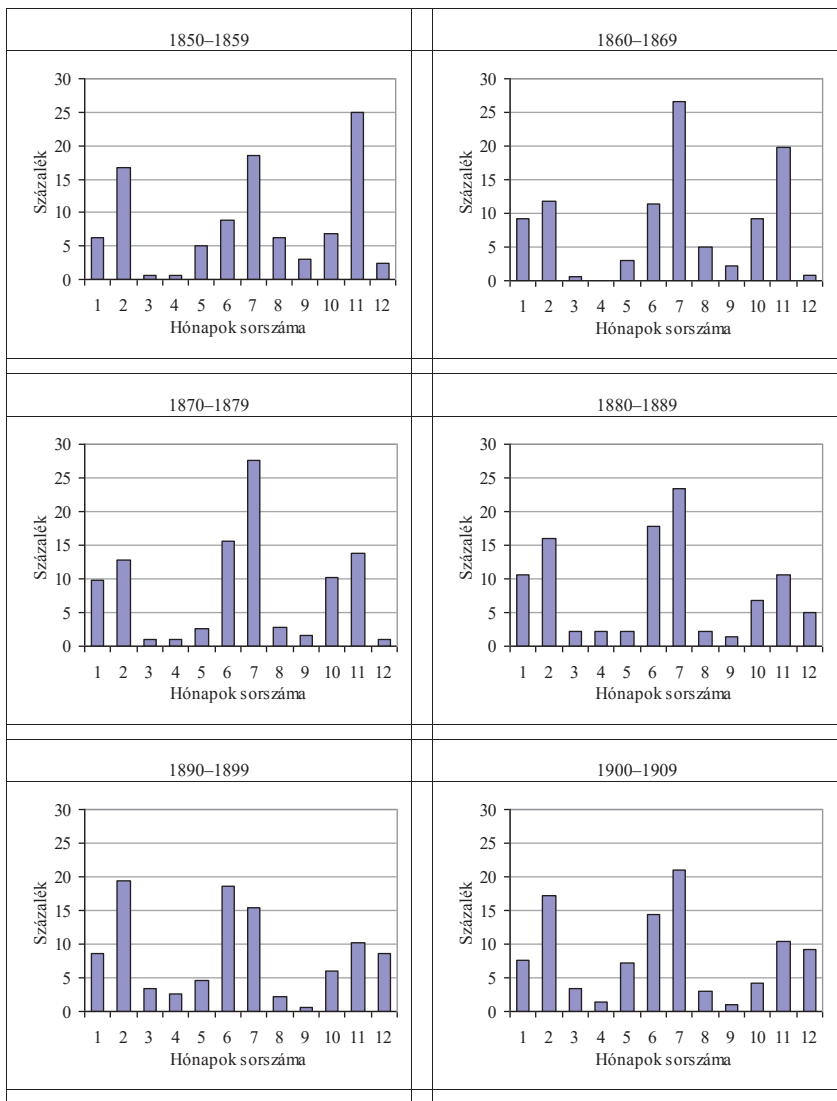

Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

A házasságkötések hónapok szerinti megoszlásai ugyanakkor feltehetően a mezőgazdaság munkaerő szükségletének szezonálisát is tükrözik. Ann Kussmaul érvelését követve (Kussmaul 1990), azt feltételezzük, hogy az emberek azokban a hónapokban házasodtak leginkább, amelyek a legkevésbé voltak munkaigényesek. Ez utóbbi időszakok visszafogottabb munkaigénye teremthetett lehetőséget a rokonokkal és barátokkal való közös ünneplésre. Ezek alapján a nyár végi/ősz eleji alacsony házasodási hajlandóság egyben az év legmunkaigényesebb periódusát jelzi.¹⁰¹ A néprajzi vizsgálatokból tudjuk, hogy a székelyföldi havasalji falvakban az augusztus és szeptember hónapokban került sor többek között az árpa és a zab learatására, a fű másodszori kaszálására, a gabonahordásra, a szántás-vetésre és a krumpli betakarítására (Vámszer 1977a). A kora nyári, késő őszi és késő téli időszak kiugró értékei viszont a mezőgazdasági munkák alacsonyabb intenzitására utalhatnak. A márciusi-áprilisi szántás-vetést, trágyázást, burgonya ültetést és juhnyírást, majd a májusi juhgyűjtést követően a június-július hónapok az év leghosszabb napszakáival, a kaszálás és krumplikapálás mellett az ünneplésre is alkalmat teremtettek. Az október-november hónapok a mezei munkák befejezését, a január-február hónapok a farsang időszakát jelzik (Vámszer 1977a).

¹⁰¹ A házasságkötések időpontjai a magyarországi Átányban is gazdasági évhez igazodtak. Fél Edit és Hofer Tamás megfigyelése szerint „a gazdák ősszel, a termés betakarítása után az összegyűjtött készletek mellé hozták haza az asszonyt. A zsellérek fordítva, tél végén, kora tavasszal nősültek a közös munkára. Az új asszony így «apja kenyerén» telet ki, tavasszal viszont együtt dolgozott urával, közösen keresték meg az esztendőrevalót.” (Fél – Hofer 1997: 186–187.)

9.2. Ábra: A házasságkötések hónapok szerinti százalékos aránya a két egyházközségben, évtizedenként, 1850–1910.

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

A házasságkötési szezonális időbeni módosulásának pontosabb megfigyelése érdekében a vizsgált teljes időszakot tízéves periódusokra bontottuk, és mindegyik időszakra vonatkozóan kimutattuk a házasságkötések hónapok szerinti százalékos megoszlását (9.2. ábra). Az eredmények a házasságkötési szokások időbeni módosulásáról tanúskodnak. A korábban felrajzolt tendenciák – a farsangi, nyár eleji és késő őszi időszakok dominanciája – markánsan kirajzolódnak, de az egyes hónapok népszerűsége a vizsgált időszak alatt korántsem változatlan. Egy lassú átalakulási folyamat eredményeként a nyár eleji – június-július – hónapok a legkedveltebb házassodási időszakokká váltak. A júniusban és júliusban kötött házasságok aránya 28%-ról tartósan a 40%-ra emelkedett a 19. század 60-as éveitől kezdődően. Ezzel párhuzamosan fokozatosan veszítettek népszerűségükből a késő őszi – október és főként a november – hónapok. Jó láthatóan a nyár első hónapja, a június vált egyre népszerűbbé a házasságkötésre alkalmas hónapok között, de ezzel párhuzamosan a májusban kötött házasságok aránya is megemelkedett. Mindez azt jelzi, hogy a fiatal párok a mezőgazdasági év egyre korábbi szakaszára – időzítették házasságkötéseiket. A század 50-es éveiben az október – november hónapokban kötött házasságok aránya elérte az összes házasságkötés 30 százalékát, a 19. század 9. évtizedétől kezdve azonban ez az arány tartósan lecsökkent a korábban tapasztalt házasságkötési arány felére. A novemberi házasságkötések fokozatosan veszítettek súlyukból, miközben a decemberben kötött házasságok aránya megemelkedett. A változást a szekularizáció jeleként is értelmezhetjük, de inkább hajlunk arra, hogy a házassodási szokásokban történt változások mögött a megnövekedett mezőgazdasági munkaerő szükségletet lássuk. A mezőgazdasági intenzifikáció következtében egyre inkább csökkenhetett a munkavégzés szempontjából holt időnek számító időszakok hossza és gyakorisága. Erre utalhat legalábbis a már küszöbön álló házasságok pár héttel korábbi megkötése, illetve későbbre halasztása. A késő tavaszi és kora nyári időszakok fokozódó népszerűsége mögött elképzelhető egy olyan gazdasági jellegű megfontolás működése is, amely hasznosnak tarthatta, hogy a fiatal házaspárok még a nyári és őszi mezőgazdasági munkák előtt összeházassodjanak, és együtt dolgozva teremtsék elő a téli és tavaszi szükségleteket.

Összességében tehát a házasságkötések szezonálisitása az egyházi tilalmi időszakok betartásáról tanúskodnak, és a korabeli mezőgazdaság szezonális munkaigényét tükrözik.

A házasság előtti fogamzások

A házasság előtti fogamzások aránya a házasságot megelőző szexuális érintkezés elterjedtségéről, közvetve pedig a társadalmi és egyházi normák érvényesülésének mértékéről tájékoztathat. Az alábbiakban az 1850 és 1910 közötti első házasságukban élő házaspárok tapasztalatát összegeztük, akiknek legalább egy gyerekük született ($N=1267$). A házasság előtti fogantatásokat egy összetett elemzés keretében vizsgáltuk. Célkitűzésünk arra irányult, hogy az első gyerek születéséhez vezető életutat egy folyamatként ábrázoljuk. Mivel adataink három esemény – a fogantatás, házasságkötés és születés – megfigyelését tették lehetővé, az első gyerek születéséhez vezető útként három lehetséges forgatókönyvet vázoltunk fel. Az első forgatókönyv szerint az első gyerek születéséhez vezető életút fontosabb eseményei a házasságkötéssel kezdődtek, amelyet a fogantatás, illetve a születés követett. A második forgatókönyv azokat az élettapasztalatokat mutatja be, amelyekben első alkalommal a fogantatás következett be, azt mintegy követte a házasságkötés, majd az első gyerek születése. A harmadik forgatókönyv a korábban már vizsgált házasságon kívüli születések egyik tipikus esetét mutatja be, amelyben az első gyerek megszületését házasságkötés követte.

Az első gyerek születéséhez vezető három fajta tapasztalat százalékos megoszlásának vizsgálata a házasság – fogantatás – születés tapasztalat dominanciáját mutatja, amely a társadalmi szabályozás szigorú érvényesülésének képét vetíti előre (9.2. táblázat). A vizsgálatba bevont 1267 házaspár 72%-a a reprodukcióhoz vezető utat a társadalmi és egyházi normáknak megfelelően választotta. 23,3%-uk esetében a fogantatás megelőzte a házasságkötést, míg 4,5%-uk esetében a feleség első gyereke házasságon kívül született.¹⁰² A házasságot megelőző fogantatás gyakorisága nemzetközi – elsősorban nyugat-európai összehasonlításban – nem tartozott a magas értékek közé.¹⁰³ A házasság előtti fogantatások arányszámának időbeni alakulása, a házasságon kívüli születési arányszámokhoz hasonlóan, meglehetősen stabilitásról tanúskodik.

¹⁰² A házasságon kívüli születések esetében nem ismert, hogy a született gyerek a későbbi házaspárok közös gyereke vagy sem. Előfordulhatott, hogy a szülők kapcsolatukat a gyerek születését követően törvényesítették, mint ahogyan az is, hogy a gyerek a feleség egy korábbi kapcsolatából származott.

¹⁰³ A belgiumi Pays de Herve térség falvaiban a házasság előtti fogantatások hasonló arányban (19,5%) fordultak elő (Neven 2003: 309). Az angliai egyházközösségekben viszont ugyanez a mutató 37%-ra emelkedett (Laslett 1980a: 23).

9.2. Táblázat: Az első gyerek megszületéséhez vezető lehetséges életutak statisztikai megoszlása, és a nemek szerinti átlagos házassági életkorok a két egyházközségben, 1850–1910.

Időszak	Házasság Fogamzás Születés	Fogamzás Házasság Születés	Fogamzás Születés Házasság
1850–1859	100 (70,4%)	36 (25,3%)	6 (4,2%)
1860–1869	163 (68,8%)	59 (24,9%)	15 (6,3%)
1870–1879	166 (72,8%)	52 (22,8%)	10 (4,3%)
1880–1889	185 (72,8%)	56 (22,0%)	13 (5,1%)
1890–1899	143 (74,9%)	43 (22,5%)	5 (2,6%)
1900–1909	156 (72,6%)	50 (23,2%)	9 (4,1%)
1850–1909	913 (72,1%)	296 (23,3%)	58 (4,6%)
Nők házasságkötési átlagéletkora			
1850–1859	20,6	22,3	22,9
1860–1869	21,2	22,2	25,1
1870–1879	20,7	21,4	24,1
1880–1889	20,4	21,8	24,6
1890–1899	20,5	20,8	20,5
1900–1909	20,8	22,3	27,1
1850–1909	20,7	21,6	24,5
Férfiak házasságkötési átlagéletkora			
1850–1859	25,2	25,4	25,3
1860–1869	26,0	26,5	27,9
1870–1879	24,9	25,7	24,6
1880–1889	25,3	25,2	25,3
1890–1899	26,4	26,8	26,5
1900–1909	26,6	26,7	31,0
1850–1909	25,9	25,9	26,8

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: Az 1850 és 1910 között első házasságot kötött házaspárok, akiknek legalább egy gyerekek született.

A házasságkötést megelőző fogantatás gyakoriságának értelmezése céljából több lehetséges magyarázattal számolhatunk. Mindenekelőtt feltételezhető, hogy a házasságot megelőző fogantatás a jegybe lépés és a házasság között eltelt relatív hosszú jegyesi időszak eredménye. Előfordulhatott továbbá, hogy a fogantatás bármiféle jövőbeni házassági terv hiányában történt, de kényszerítő ereje kiváltotta a fiatalok házasságkötési szándékát. A házasság előtti fogantatás a fiatal nők által követett nyomásgyakorlási eszközként is felfogható, de szerepet játszhatott benne a férfiak részéről a jövőbeni feleség gyerekvállalási képességének tesztelése is. Végül, az is elképzelhető, hogy a házasságkötési szándékukban akadályozott, illetve a házasságkötési szándékukat minél előbb megvalósítani szándékozó

fiatalok a szülői beleegyezést próbálták siettetni, és a szülőkre nehezedő nyomásgyakorlásként a fogantatás eszközével éltek.¹⁰⁴

A házassági piacon való kedvezőtlen helyzetre utalhat az a tény, hogy a házasság előtt teherbe esett fiatal nők átlagos házassodási életkora 1 évvel meghaladta a családi és társadalmi elvárásoknak megfelelő módon házassodó hajadon nők átlagos házassodási életkorát. Az egyéni, családi és társadalmi jellemzőik alapján hátrányos helyzetben levő nők az udvarlójukra, saját illetve udvarlójuk szüleire, szűkebb és tágabb családjukra nehezedő nyomásgyakorlási eszközként élhettek a házasság előtti fogantatással. Ez a stratégia azonban nem minden esetben vezetett azonnali házasságkötéshez. Létezett a nőknek egy kisebb csoportja, akik a házasságon kívüli születést követő években sikerült törvényesíteniük kapcsolatukat.

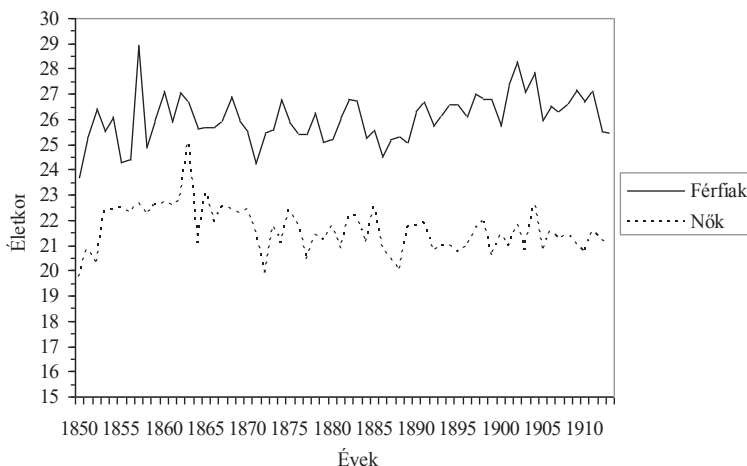
A házasságkötés: mikor és hogyan

Az alábbiakban leíró jellegű statisztikák segítségével összegezzük a hajadon nők és nőtlen férfiak első házasságkötésének legfontosabb demográfiai jellemzőit. Először is, a demográfiai elemzésekből megszokott első házassodási átlagéletkor alakulását mutatjuk be.

A hajadon nők és nőtlen férfiak első házasságkötési átlagos életkorát jelentős évenkénti ingadozás jellemezte (9.3. ábra). Hosszú távú tendencia a férfiak átlagos házasságkötési életkorának emelkedése a 19. század második felében, amelyet az 1870-es évektől csökkenés, majd az 1880-as évek végétől ismételt emelkedés követett. A nők házassodási átlagéletkora az 1860-as évek végéig a férfiakéhoz hasonlóan megemelkedtek, majd az 1870-es évektől kezdve egy alacsonyabb értéken stabilizálódtak. A két nem házasságkötési életkorainak alakulásában az 1880-as évek végéig megfigyelhető bizonyos fokú együtt mozgás: a férfiak házasságkötési életkorának emelkedése egybeesett a nők házasságkötési életkorának emelkedésével. Az 1890-es évektől azonban a két nemre jellemző házasságkötési életkorok tendenciáiban egyre jobban elkülönültek egymástól. A nők átlagos házassodási életkora az 1870-es évek kezdetétől a 20. század első évtizedének végéig szorosan a 21. életév körül ingadozott. Az 1880-as évek végétől a férfiak házasságkötési életkora 25-26 évről 26-27 évre ugrott, vagyis átlagosan mintegy 2 évet emelkedett.

¹⁰⁴ Hasonló érvelést találunk George Alternek a verviers-i nők életútját áttekintő elemzésében: Alter 1988: 120.

9.3. Ábra: Átlagos házasságkötési életkorok nemek szerint a két egyházközségben, 1850–1914.

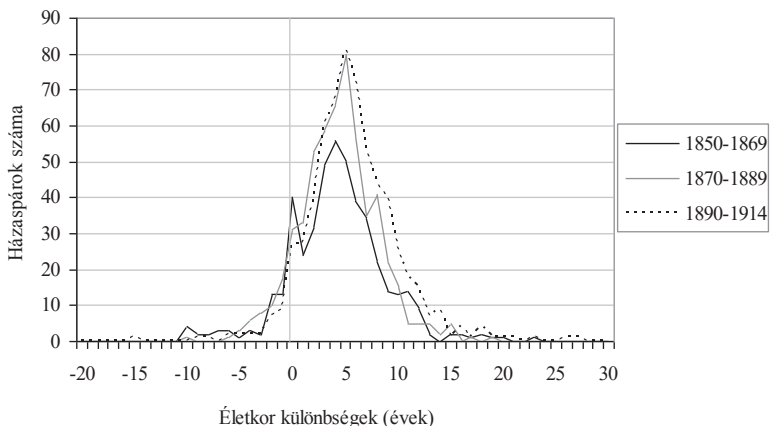

Forrás: Szentegyhászasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.
Megjegyzés: 15 és 40 év közötti férfiak és nők első házasságkötései.

Feltételezhető tehát a házassági piac átalakulása a vizsgált időszak alatt. Az 1860-as évek közepétől egyre mélyebbé váltak a férfiak és nők házasságkötési életkora közötti különbségek. Minden bizonnyal a férfitöbbslet vált meghatározóvá a házassági piacon. A házassági piac módosulása jelentős mértékben befolyásolhatta a házasságkötés időzítését mindazon férfiak és nők számára, akiknek sikerült házasságot kötniük: minden bizonnyal ez lehetett az egyik legfőbb oka a férfiak első házasságkötési életkora emelkedésének.

Az átlagos házasságkötési életkorok nemek szerinti differenciáinak tükröződnie kellett a házaspárok közötti életkorbeli különbségek módosulásában is. A 9.4. ábra a házaspárok közötti életkorbeli különbségek szerint összegzi a mintában szerelő házaspárok számának megoszlását. A vizsgált időszakot három nagy periódusra bontottuk, és mindegyik házasságkötési periódusra külön-külön részleteztük a házaspárok számának a közöttük levő életkorbeli különbségek szerinti megoszlását. Az ábra alátámasztja a házassági átlagéletkorok időbeni trendjeinek vizsgálatánál tett megállapításainkat. Mindenekelőtt látható, hogy a 19. század második felében egyre jobban megnövekedett azoknak a

9.4. Ábra: Az első házasságot kötött házaspárok közötti életkorbeli különbségek (férj – feleség) a két egyházközségben házasságkötési időszakok szerint, 1850–1914.

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.
Megjegyzés: 15 és 40 év közötti házasságkötések.

házasságoknak az aránya, amelyekben a férj több évvel idősebb volt a feleségénél, ezzel párhuzamosan pedig, csökkent az azonos életkorú házaspárok aránya. A folyamat jelentős részben a férfiak házassági életkorának emelkedésével magyarázható.

Az 1850 és 1869 közötti időszakban kötött első házasságokban még relatív többséget képeztek azok a házasságok, amelyekben a házaspárok közötti életkorbeli különbség nem haladta meg az 5 évet (9.3. táblázat). Az 1870 és 1889 közötti házasságokban a korábbi időszakhoz képest már megemelkedett azoknak a házasságoknak az aránya, amelyekben a férj több mint 5 évvel idősebb volt a feleségénél, de ez utóbbi házasságok még mindig nem képeztek relatív többséget. A döntő fordulatra az 1890 után kötött házasságokban került sor, amelyek között már 60,7%-ra emelkedett azoknak a házasságoknak az aránya, ahol a férj több mint 5 évvel idősebb volt a feleségénél. Azoknak a házasságoknak az aránya, ahol a házastársak közötti életkorbeli különbség nem haladta meg az öt évet 51,1%-ról 38,1%-ra csökkent.

9.3. Táblázat: Házaspárok közötti életkor különbségek házas kohorszok szerint a két egyházközségben, 1850–1914.

Házaspárok közötti korkülönbség	Házass kohorszok			
	1850–1869	1870–1889	1890–1914	1850–1914
Kevesebb, mint 5 év (%)	51,1	50,4	38,1	45,9
Férj 5+ évvel idősebb (%)	45,6	48,7	60,7	52,4
Feleség 5+ évvel idősebb (%)	3,3	0,9	1,1	1,6
N	454	563	629	1646

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: 15 és 40 év közötti férfiak és nők első házasságkötései.

9.4. Táblázat: Száz hajadon nőre jutó nőtlen férfiak száma a két egyházközségben, 1880–1900.

Év		Nők életkora		
		15–19	20–24	25–29
1880	Azonos életkorú férfiak	132	318	375
	5 évvel idősebb férfiak	86	90	225
1890	Azonos életkorú férfiak	164	337	925
	5 évvel idősebb férfiak	116	137	525
1900	Azonos életkorú férfiak	187	296	1225
	5 évvel idősebb férfiak	120	148	350

Forrás: 1880. évi népszámlálás c.; 1890. évi népszámlálás b.; 1900. évi népszámlálás.

A folyamat – mint már korábban említettük – a helyi házassági piac átalakulásával magyarázható. A havasalji falvak helyi házassági piacát mindenekelőtt a jelentős férfitöbblet határozta meg. A helyi házassági piac Az 1880 és 1900 közötti népszámlálások családi állapot és korszerkezet adatai ezt rendkívül jól alátámasztják (9.4. táblázat). Az azonos korcsoportba tartozó fiatalok nemek szerinti megoszlása rendkívül egyenlőtlennek bizonyult. A nőtlen férfiak száma mindegyik népszámlálás alkalmával meghaladta a hajadon nők számát. A század utolsó évtizedeiben pedig általános tendencia a nőtlen férfiak relatív túlsúlyának emelkedése. Ez a statisztika kizárólag a nőtlen férfiakat vette figyelembe. A helyi házassági piacon a nőtlen férfiak mellett minden bizonnyal jelen voltak az özvegy férfiak is. Az újrահázasodás gyakorisága magasabb volt az özvegy férfiak, mint az özvegy nők esetében. Következésképp a nőtlen férfiak nem csupán a hasonló családi állapotú társaikkal álltak versenyben, hanem a megözvegyült férfiakkal is. Ez utóbbiak házassági piaci helyzete nőtlen férfitársaiknál gyakran kedvezőbbnek bizonyulhatott.

Konklúzió

Az általunk vizsgált mutatók – házasságon kívüli születések aránya, a házasságok szezonálitása és a házasságon kívüli fogantatások aránya – a társadalmi és egyházi előírásokat követő és azokat betartó társadalom képét mutatják. A házasság előtti szexuális kapcsolatok bizonyos esetekben a házasság előtt is elterjedtek lehettek. Erre utal legalábbis a 7%-os házasságon kívüli születési arányszám és a 23%-os házasságon kívüli fogantatási arányszám. Ezek az értékek azonban eltörpülnek az esetek kétharmadát kitevő tapasztalatoktól, amelyek a társadalmi elvárásoknak megfelelő módon történtek. Ugyanakkor az is látható, hogy a normától eltérő viselkedések feltételezhetően egyfajta nyomásgyakorlási eszközként funkcionálhattak.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a szülőknek a fiatalok feletti hatalma következetesen érvényesült a felnőtté válás időszakában. A fent vizsgált mutatók azonban a felnőtté válás csupán egyetlen aspektusát, a szexualitás kezdetének vizsgálatát tették lehetővé. Kérdés maradt azonban, hogy a szülői hatalom miként működött a reprodukcióhoz vezető út egyik legfontosabb pillanatában, a házasságkötéskor, illetve hogyan határozta meg a születési sorrendben különböző helyet elfoglalt fiatal férfiak és nők házasodási esélyeit. A következő fejezet erre a kérdésre keresi a választ.

Családi összetétel, születési sorrend és a házasságkötés

Bevezetés

Az alábbi fejezetben a házasságkötést egy olyan demográfiai jelenségnek tekintjük, amelynek vizsgálata rávilágíthat a társadalmi reprodukció folyamatára és a nemzedékek közötti kapcsolatok dinamikájára (Dillon 2010). Pontosabban azt vizsgáljuk, hogy a szülők és testvércsoportok jellemzői milyen módon befolyásolták a házasság időzítését a két testvértelepülés fiataljai körében.¹⁰⁵ Megpróbálunk rávilágítani a nemzedékek közötti kapcsolatokra, a szülők és gyerekek által birtokolt hatalom relatív szintjére, ahogyan mindez a gyerekek házasságkötésében megnyilvánulhatott. Továbbá megvizsgáljuk a társadalmi nem és a történelmi idő szerepét a házasság időzítésében.

Szakirodalmi áttekintés

A magyarországi család- és népességtörténeti szakirodalom elsősorban a házasságkötés demográfiai paramétereire fókuszál. A nemzetközi történeti demográfiai vizsgálatok azonban bebizonyították, hogy a házasságkötés az esetek többségében nem tekinthető elszigetelt eseménynek, hanem nagyon gyakran a családi jellegű megfontolások komplex összefüggésrendszerében került rá sor, összekapcsolódva a szülők és a fiú- és lánytestvérek szükségleteivel. Az erdélyi – és ezen belül a székelyföldi – házasságkötésekkel foglalkozó néprajzi és történelmi tanulmányok, korabeli visszaemlékezések felhívták a figyelmet a szülői befolyás érvényesülésére a gyerekek házasságkötésében.

A házasságkötésnek a családi dinamikák kontextusában történő elemzésének egyik lehetséges kérdésfeltevése, hogy a testvérek jelenléte és házasságkötése miként befolyásolta a nőtlen fiúk és hajadon lányok házasságkötési kilátásait. Leonore Davidoff a 19. századi Gladstone városi testvércsoportokat vizsgálva nemrégiben rámutatott arra, hogy a családokra irányuló legújabb történeti vizsgálatok a testvérek közötti kapcsolatok vizsgálatát helyezik előtérbe, mivel a kutatók egyre inkább „a családot folyamatként, a megélt kapcsolatok hálózataként reconceptualizálják... (Davidoff 2005: 411). Davidoff a testvérek közötti

¹⁰⁵ A testvércsoportok család- és népességtörténeti jellegű vizsgálatának legújabb megközelítésére l. a Michel Oris, Guy Brunet, Eric Widmer és Alain Bideau által közösen szerkesztett tanulmánykötet (2007) tanulmányait.

kapcsolatoknak a rokonsági rendszer működése szempontjából tulajdonít nagy fontosságot. A szerző idéz újabb kutatásokat, amelyek azt feltételezik, hogy a gyerekek születési sorrendje nem csupán a testvérek viselkedését befolyásolja, hanem egyben hatalmi hierarchiakat is létrehoz (Davidoff 2005: 414). Richard Wall a következő módon magyarázza a gyerekek születési sorrendjével összefüggő tapasztalatokat az életút elmélet keretében: „A gyerekek életútjában a születési sorrendre visszavezethető különbségek jelen lehetnek azokban a családokban is, ahol egyébként a szülőknek nem áll módjukban vagyont örökíteni egyik gyerekükre sem. Ez részben abból fakadhat, hogy a szülők még ilyen körülmények között is megpróbálhatják előnyben részesíteni valamelyik gyereküket, másrészt viszont a család életciklusának dinamikája rányomja a bélyegét a családciklus fejlődésének különböző pontjaiban született gyerekek életkörülményeire” (Wall 1996: 259–260).

A nemzetközi történeti demográfiai tanulmányoknak sikerült bizonyos megállapításokat tenniük a családi tényezőknek a házasságkötési folyamatban játszott szerepével kapcsolatban. 1973-ban Daniel Scott Smith a 18. századi Hingham-i (Massachusetts) házasságkötéseket elemezve felhívta a figyelmet arra, hogy a lányok születési sorrendben történő házasságkötése a szülői befolyás érvényesülését igazolja. Az iparosodás előtti patriarchális társadalomban a szülők felelősek voltak a lányaik ártatlanságáért, hiszen egy fiatal nőnek a közösségen belüli reputációja valójában a családja reputációját tükrözte. Smith véleménye szerint a szülők arra törekedtek, hogy lányaik a születési sorrendben betöltött helyük szerint házasodjanak: „egy hajadon lánytestvérnek a még hajadon nővére előtt történő házasságkötése hátrányos helyzetbe hozhatta az idősebb lánytestvért, és megnehezíthette a szülők számára, hogy megfelelő férjet találjanak számára (Smith 1973: 412). A lányok születési sorrendben történő házasságkötésének magas gyakorisága a szülői befolyás relatív magas fokára utalhat, az ettől való eltérések ellenben a fiatal lányok szabadabb döntéshozatalát valószínűsíthetik. Smith vizsgálata azt mutatta, hogy a 18. század végére és a 19. század elejére egyre inkább lecsökkent a lányok születési sorrendben történő házasságkötésének tendenciája. Ugyanebben az elemzésben Smith rámutatott arra, hogy az amerikai gyarmatokon élő családapáknak érdekében állhatott fiaik házasságkötésének késleltetése, hiszen ily módon hosszabb időn keresztül vehették igénybe azok segítségét, másrészt pedig későbbre halaszthatott az új háztartás alapításához szükséges örökség kiadásának időpontja. A fiúgyerekek házasságkötésében érvényesülő szülői befolyás tesztelése során Smith rámutatott arra, hogy azok a fiúgyerekek, akiknek szülei relatív fiatal életkorban (60 év alatt) meghaltak, átlagosan 1.6 – 2 évvel korábban házasodtak, mint azok a fiatal emberek, akiknek apjuk megérte a 60. életévet. Smith továbbá azt találta, hogy a

fiúgyerekek házasságában megfigyelt előbbi különbség az idő folyamán egyre jobban elhalványult. Smith mindkét változást a szülőknek a gyerekeik házassági döntéseiből való fokozatos kivonulással magyarázta. Hangsúlyozta továbbá azt, hogy „a történelmi kérdés nem az, hogy létezett vagy sem, hanem hogy milyen mértékben?” (Smith 1973: 406–425; 411).

George Alter és Michel Oris Sart, belgiumi településen vizsgálták az idősebb és fiatalabb testvérek szülői háztartásban való jelenlétének a 18 és 39 év közötti egyének házasságkötési kockázatára gyakorolt hatását az 1812 és 1900 közötti időszakban (Alter – Oris 1999: 144; 147–148). Megállapításuk szerint alacsony házasságkötési kilátásokkal bírtak azok a hajadon nők vagy nőtlen férfiak, akik háztartásában testvérek éltek. Ez az eredmény nem kapcsolódott ahhoz a társadalmi normához, amely a születési sorrend szerinti házasságkötést írta elő. Jon Gjerde és Anne McCants 1850 és 1910 között Wisconsin államban élő norvég amerikaiak életútját vizsgálva szisztematikus nemi különbségek érvényesülését találták a születési sorrend szerinti házasságkötésben. Az elsőszülött fiúgyerekek későbbi életkorban, az elsőszülött lányok ellenben korábbi életkorban házasodtak. A háztartási erőforrásokhoz való hozzáférésben korlátozott fiatalabb fiúk és lányok alacsonyabb házasságkötési eséllyel bírtak, mint idősebb testvéreik (Gjerde – McCants 1999: 387–388). Az alacsony létszámú testvércsoportok tagjai jobb házasságkötési kilátásokkal bírtak; az apa halála és a lányok házasságkötése között pozitív összefüggés létezett, míg a fiúgyerekek házasságkötési esélyeit csökkentette a korábbi életszakaszban történő elvándorlás (Gjerde – McCants 1999: 394, 398). Hilde Bras és Muriel Neven a 19. században két európai régióban – Pays de Herve (Belgium) és Zélande (Hollandia) – született nők házassági esélyeit vizsgálva azt találták, hogy a magas létszámú testvércsoportok tagjai rosszabb házasságkötési kilátásokkal bírtak, továbbá az idősebb lánytestvérek jelenléte csökkentette a fiatalabb lánytestvéreik házassági esélyeit. Másrészt viszont a testvérek házasságkötései általában elősegítették a fiatal hajadon nők házasságát. Bras és Neven értelmezése szerint az idősebb testvérek szülői háztartásban való jelenléte a vizsgált települések házassági piacán egyfajta versenyhelyzetet teremtett, és csökkentette a fiatalabb lánytestvérek házassági esélyeit, másrészt viszont egy házas testvér maga után vonhatott egy szélesebb kapcsolathálót, amely elősegíthette a fiatalabb lánytestvére házasságkötését (Bras – Neven 2007: 205–213). Richard Wall négy angliai egyházközségben a 18–19. század folyamán született testvérek házasságkötési esélyeit vizsgálva kevés különbséget tapasztalt (Wall 1996). Gjerde és McCants elemzésével ellentétben azt találta, hogy az elsőszülött fiúgyerekek fiatalabb életkorban házasodtak, mint később született testvéreik, a lányok házasságkötéseiben ugyanakkor nem tapasztalt születési sorrend szerinti különbségeket.

A magyar nyelvű történeti szakirodalomban hasonló törekvéseket sajátosan a városok társadalomtörténeti vizsgálataiban esetében azonosíthatunk. A házassági életkorokban tapasztalható eltérések problematikájának egyik legkorábbi megfogalmazása Bácskai Vera nevéhez fűződik, aki a 18–19. századi pesti házassági anyakönyvek öt időmetszetből származó adatainak feldolgozása során a férfiak és nők első házasságkötési átlagos életkorát a származási hely és a foglalkozás szerint kialakított jellegzetes csoportok mentén vizsgálta. Eredményei a pesti származású férfiak és nők előnyösebb házassági helyzetéről, illetve a foglalkozási csoportonként egymástól eltérő házassági gyakorlatok érvényesüléséről tanúskodtak (Bácskai 1979). A foglalkozásnak, társadalmi helyzetnek és felekezeti hovatartozásnak a férfiak és nők egyéni életciklusaira és házassági életkorára gyakorolt hatását nemrég Faragó Tamás is hangsúlyozta (Faragó 2005). A magyarországi vizsgálatok közül kiemelkedik Benda Gyulának a keszthelyi házasságokról írott tanulmánya, mint az egyetlen olyan kísérlet, amely a házasságok jellemzőit a megfigyelt népesség valamint a népességet alkotó egyének és családok szintjén is megragadja (Benda 2003). A keszthelyi egyházi anyakönyvek egyéni szintű feldolgozásai, valamint ezen adatok más források adataival történő összekapcsolásai lehetővé tették a szerző számára, hogy a házasságok vizsgálatakor az egyéni és családi jellemzők körét tovább bővítve, hipotéziseket fogalmazzon meg a családban bekövetkező demográfiai eseményeknek (pl. szülők halála) és a családi kontextusoknak (testvérek jelenléte) az egyének házassági esélyeire gyakorolt hatásával kapcsolatosan. Annak ellenére, hogy a megfogalmazott hipotézisek helyességének statisztikai eszközökkel történő ellenőrzésére már nem került sor, a tanulmány érdeme, hogy új fogalmak (házassági piac, házassági stratégia), és új kutatási perspektívák alkalmazásában rejlő lehetőségekre hívta fel a figyelmet.

Vizsgált településeink esetében a fiúk és lányok öröklésével kapcsolatos székelyföldi szokások áttekintése segíthet a hipotéziseink megfogalmazásában. A szakirodalom szerint a székelyföldi falvakban általában a legfiatalabb fiúgyerek maradhatott a szülői házban, rá és családjára hárult az idős szülők gondozása a szülői birtokért cserébe (Imreh – Pataki 1992). A nagyobb fiúgyerekek számára a szülők már korábban lehetővé teheték az önálló háztartásalapítást.¹⁰⁶ A 19. század végén az öröklési gyakorlatok áttekintésére irányuló vizsgálat szerint a székelyföldi megyékben az ingatlanok jelentős részét a fiúk örökölték, a kispapok lányukat a férjhezmenetelkor elsősorban ingóságokkal és kevés ingatlannal

¹⁰⁶ Az Udvarhely megyei farkaslakai Tamási Gáspár, Tamási Áron író fiatalabb testvéröccse visszaemlékezésében említi azt a szokást, amely szerint a nagyobb fiúgyerekek el kellett hagynia a szülői házat: „A nagyapám Márton, mivel nagyobb volt, neki nősüléskor el kellett mennie a háztól...” (Tamási 1989: 14).

végképp kielégítették. A szülők igyekeztek ugyanakkor a vagyon jelentős részét a kisebbik fiúgyereknek juttatni, a többiek kifizetése a forgalmi érték kétharmadából vagy háromnegyedéből történt (Mattyasovszky 1904: 388–390).

Elképzelhető, hogy a földbirtok elaprózódásával párhuzamosan az öröklési szokások is átalakulhattak: a korábbi egyenlőségen alapuló örökléssel szemben egyre inkább eltérbe kerülhetett valamelyik gyerek előnyben részesítése.

A házasságkötések időzítése és gyakorisága, a családi életciklus és a születési sorrendben elfoglalt hely alapján történő gyerekek közötti különbségtétel közötti kapcsolat elmélyült kutatásokat igényel. Feltételezhető ugyanakkor, hogy az öröklés egy hosszantartó folyamat lehetett, amelynek első állomása a házasságkötés lehetett.¹⁰⁷ A családban bekövetkezett események – mint például a szülők halála – siettethette az öröklési folyamatot, és közvetve elősegíthette a házasságkötést. Az apa halála például, felgyorsíthatta a családi vagyonnak a testvérek közötti elosztását, és siettethette a gyerekek házasságkötését. George Alter és Michel Oris fent már idézett elemzésükben azt találták, hogy az apa halála felgyorsította a gyerekek házasságkötéseinek időzítését (Alter – Oris 1999: 148–149).¹⁰⁸

Érdeemes tehát közelebbről megvizsgálni a szülőknek és a gyerekeknek a házasságkötéssel kapcsolatos motivációit. A következő kérdések megfogalmazása tűnik célszerűnek. Vajon megfogalmazódott a gyerekek részéről az a törekvés, hogy minél korábban megházasodjanak? A szülők érdekelve lehettek abban, hogy gyerekeik házasságot kössenek? Amennyiben a szülők érdekelve voltak a gyerekeik házasságkötésében, fontos lehetett számukra, hogy mindenik gyerekük házasságot kössön, vagy pedig megelégedtek azzal, ha legalább az egyik gyerekük megházasodik?

A gyerekek házasságkötéssel kapcsolatos motivációit általában könnyen megérthetők. A korai modern rurális társadalmakban élő fiatalok számára a házasságkötés jelentős előnyöket biztosíthatott. Mindenekelőtt lehetővé tette a legitim szexuális kapcsolat létesítését. A házasságkötés biztosította a gyerekvállalás egyetlen elfogadott keretébe történő belépést. A fiatal pár ideális esetben – saját háztartást alapítva – felszabadulhatott a szülők ellenőrzése alól. A házasságkötés ebben az esetben a szülőktől elkülönült, házas élet lehetőségét nyújtotta.

¹⁰⁷ A csikszögödi származású Kozán Imre önéletrésztében hangsúlyozza a házasságkötés és az öröklés egyidejűségét: „Régi szokás szerint a legény csak akkor lett a maga ura-gazdája, ha megházasodott. Házipítéshez, fészekrakáshoz is – a gerlékhez hasonlóan – csak párjával együtt fogott hozzá. Így tettek az én szüleim is. Évekig laktunk nagyszüleimmel együtt, még ha külön szobában is (Kozán 1978: 15–16).

¹⁰⁸ George Alter és Michel Oris elemzésükben a szülők recens (3 éven belüli) elvesztésének hatását sikerült kimutatniuk. Eredményük szerint a gyerekek házasságkötését siettette az apa és anya időben közeli elvesztése (Alter – Oris 1999: 148–149).

A fiatal házások státusát elnyerve a fiatal házaspárok nagyobb megbecsülésnek örvendhettek a helyi közösségen belül.

A fiatalok motivációit némiképp árnyalja, ha a társadalmi nemek szerinti különbségeket is figyelembe vesszük. Egy olyan társadalomban, ahol a fiúgyerek a lánygyereknél nagyobb megbecsülésnek örvend, a fiatal férfiak és nők házasságkötéssel kapcsolatos motivációi lényeges különbségeket mutathatnak. A fiatal férfiak számára a házasságkötés ideális esetben az önálló gazdaság alapításával járt együtt, amelynek a vezetése egyértelműen a férfit illette meg. Kevésbé előnyös helyzetben a házasságkötés a férfi szüleivel való közös háztartást és közös gazdálkodást eredményezte, a későbbi gazdasági önállósulás lehetőségével. Ez utóbbi esetben a házasságkötés csupán a nők számára jelentette egyben a szülői otthon elhagyását is.

Úgy tűnik, hogy a házasságkötésnek ára is volt, és ezt az árat elsősorban a fiatal nők fizették. A nők többsége a házasságkötéssel egyidőben idegen háztartásba került. Ideális esetben ez a férjével közösen alapított új háztartást, kevésbé kedvező esetben azonban a férj szüleinek háztartását jelentette. Ennek következtében a fiatal házasság nőknek viselniük kellett az após és/vagy az anyós elvárásainak való megfelelés terhét is. A háztartásban betöltött alárendelt szerep, a sorozatos terhességi kilátásai, és az előre láthatóan népes család gondozása együttesen arra ösztönözhetette a nőket, hogy ne kívánják a házasságkötést.¹⁰⁹

A család ellátása a férfiaktól is jelentős gondokat és erőfeszítéseket követelhetett. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az alacsony képzettséggel rendelkező fiatal férfiak és nők számára nem állt rendelkezésre más lehetőség, vagy amennyiben mégis, általában kevésbé lehetett vonzó számukra. Az iparosodás és városiasodás előrehaladtával új

¹⁰⁹ Zsigmond Erzsébet nyárádmagyarói parasztasszony visszaemlékezése a saját házasságkötésére a 20. század ötvenes éveire jellemző állapotokba nyújt betekintést, és alátámasztja fenti megállapításunkat: „Eljött december, és hazamentünk. Engem azon a télen kértek férjhez, előbb egy asszonyt küldtek, hogy kipuhatolja, odaadják-e a lányt. Egyik asszony jött, hogy jó lenne, mert jó munkás a legény, a másik, hogy van földje, a másik, hogy ügyes az anyja, azt senki nem kérdezte, hogy bár egy kicsit is vonzódik a lány hozzá, az nem érdekelte a szülőket sem, ők csak azt látták, hogy ki nagyobb gazda vagy hogy melyiknek van sok marhája. Legény lehetett akármilyen csámpás vagy részeges, volt olyan, amelyiknek olyan bűdös volt a szája, még messziről érzett, arra azt mondta egy nagynéném, hogy hadd el fiam, majd kölnit itatsz vele, s akkor nem érzik. Hát én hogy menjek férjhez, ha még a hangját sem hallottam, csak úgy ismertem, mint a faluban mindenkit ismernek, s mégis küldtek az asszonyokat, hogy érdeklődjenek és beszéljenek rá. Én abban az időben többet ültem az istállóban, mint a házban, amikor láttam, hogy megint ki jön, én mentem a tehenekhez, ott sirattam az életem.” (Zsigmond 1995: 49–50). Saját házasságkötéséről a következőt írja: Hát azon a télen hazamentem, és egy szegény árva fiú kért férjhez, és a buta fejemmel azt mondtam, hogy a nővéremmel annyit csúfolódott az anyósa, én olyanhoz megyek, kinek nincs anyja. Hát egyáltalán nem szerettem, de férjhez kellett menni, hogy nehogya a szüleim nyakán maradjak így lett meg a kérdés (...). (...) Arról volt szó, hogy februárban esküszünk, jaj, de én valósággal irtóztam az egész férjhezmenéstől, nem jött hogy a kezem rája tegyem, de úgy kellett, mert a szüleim túl akartak adni, hogy ne legyen lányuk, azért mert a velem egykorúakat is mind férjhez adták. Abban az időben 90 százaléka a lányoknak szerelem nélkül ment férjhez, nem tudtuk, mi az, hogy szerelem, azt mondták, addig tart a szerelem, amíg liszt van a ládában, vagyis amíg van mit enni. Lehetett ügyes, szép, nem számított.” (Zsigmond 1995: 50).

lehetőségek adódtak, de ezek általában nagyobb kockázattal jártak. Az elvándoroltak közül néhányan sikeresek lehettek, de többségükre szegénység és nehéz munka várt gyári munkásként vagy szolgaként.

Miközben a gyerekek motivációi viszonylag jól feltérképezettek, a szülők céljait már nem látjuk ennyire világosan. A szakirodalom leginkább azt hangsúlyozza, hogy a szülők a család gazdasági biztonságát tartották szem előtt. A szülők stratégiája a saját időskori jólétük biztosítására irányult. A magas gyerekszám minden bizonnyal összefüggésben állhatott az időskori támasz biztosítására irányuló törekvéssel. A biztosítás egyik módját jelenthette, ha egyik fiúgyerekük a házasságkötését követően a szülői háztartásban marad, és családjával közösen gondját viseli az idős szülőknek. A többi fiú- és lánygyerek helyben történő házasságkötései a szociális biztonság további forrását nyújthatták a szülők számára, tágabb értelemben a család társadalmi státusát erősíthették, a család hatalmának és megbecsülésének növelését eredményezhették. Egy ilyen stratégiát követve a szülők voltaképpen alárendelték a család tagjainak szükségleteit és vágyait a háztartás tágabb érdekeinek.¹¹⁰

Nagyon nehéz biztos konklúziókat levonni a szülők és a gyerekek házassági motivációival kapcsolatosan. Az eddigi ismeretek fényében a következő összegzést tehetjük. A házassággal kapcsolatos döntések nagyon gyakran konfliktusforrást jelentettek a szülők és gyerekek között. A fiatalok általában törekedtek a házasságkötésre, de az esemény tényleges megvalósulása nagyon gyakran szemben állt a saját vágyaikkal és elképzeléseikkel. A szülők érdekelve lehettek abban, hogy a lányok házassági kort elérve minél korábban elhagyják a szülői háztartást. A fiúk munkaerejét viszont igyekeztek minél hosszabb ideig a háztartás keretében hasznosítani. Érdekelve voltak abban, hogy minél több gyerekük a településen belül

¹¹⁰ A szülők érdekelve lehettek abban, hogy fiú- és lánygyerekeik egyaránt a származási településen kössenek házasságot. Erre utal Zsigmond Erzsébet fentebb már idézett visszaemlékezésének a következő szakasz is: Amikor a magarói lányok kimentek sétálni, öröm volt nézni, a bőszkonyák, ruhák kikeményítve, a szép hosszú hajuk kétfelé fonva, a végén szalaggal csokorral kötve, hol piros, zöld, fehér szalaggal, akik nem szégyelltek összefogózva táncoltak, a mi táncainkat, szapora, korcsos csárdás, valcer, ezek a táncok voltak, a többi lányénékelt hozzá. A városiak vagy a kocsisok, fiákeresek szólitottak, még Mariztak is gúnyból. De mi nem beszélünk, mert édesék azt mondták, hogy a városiak mind stricik, nem ismerjük, ki fia-borja, így senkivel sem álltunk szóba. Abban az időben csak egy Margit nevű ment férjhez egy fiákeres legényhez, az is hazaköltözött a faluba.” (Zsigmond 1995: 47).

kössön házasságot, és törekedtek arra, hogy a gyerekeik házassága ne érintse károsan saját jóllétüket.¹¹¹

Hipotézisek

A születési sorrend és a házasságkötési kilátások közötti összefüggés ábrázolása céljából két lehetséges forgatókönyvet képzeltünk el. Először is, azt várjuk, hogy az elsőszülöttek más társadalmakban megfigyelt előnye az általunk vizsgált településeken is érvényesülhetett. A fiatal szülőktől származó gyerekek profitálhatnak abból, hogy szüleik egészségesek és életerősek. Elsőszülötként előnyt jelenthet számukra, hogy a lehető leghosszabb időn keresztül élvezhetik szüleik jelenlétét. Ez a körülmény sok esetben a sikeres párválasztásukhoz is hozzájárulhat. A később született, fiatalabb gyermekek körében ezzel szemben a szülők elvesztésének kockázata már a felnőttkor elérése előtt megemelkedett. A rokonsági kapcsolatoknak a vizsgált társadalomban betöltött fontos szerepéből kiindulva azt feltételezzük, hogy az elsőszülött gyerekek hosszabb időn keresztül élvezhették a nagyszülők, nagybácsik és nagynénik részéről érkező támogatást és gondozást. Ezek az előnyök jobb táplálkozásban, egészségesebb életben és nagyobb társadalmi támaszban konkretizálódhattak, amelyek gyakran a házasságkötés első időszakában is érvényesülhettek. A szülők öregedésével párhuzamosan egyre kevesebb nagyszülő, nagybácsi vagy nagynéni maradt életben, ez utóbbiak pedig idejük legnagyobb részét inkább a saját gyerekeikre fordíthatták, és kevesebb olyan jellegű erőforrással bírhattak, amelyeket megoszthattak unokahúgaikkal és unokaöccseikkel. A korabeli halandósági viszonyok között a később született gyermekek rövidebb időn keresztül élvezhették nagyszüleik társaságát és támogatását. Korábbi vizsgálatok eredményei szerint a hagyományos társadalmakban a nagyszülők nagyon fontos erőforrásként szolgáltak az unokáik számára.

A második forgatókönyv szerint a havasalji társadalmakban a születési sorrend nem függött össze a sikeres házasságkötéssel. Abból a tényből indulunk ki, hogy a falusi

¹¹¹ Ugyancsak Zsigmond Erzsébet visszaemlékezéséből idézünk: „Télen este vettük a guzsalyt és a két orsót, amit a kendercsepűbe szúrtunk, amikor jól besötétedett, mentünk a fonóba. Két tűzifát a hónunk alá, azzal tüzelt a háziasszony egész este, ami abból gyűlt. Volt, akinek akadt szeretője, volt akit elcsábított a másik, volt, akit nem engedtek, hogy vele beszéljen, s voltak azok a legtöbben, akit összeboronáltak a rokonok vagy a forrasztó asszonyok. Olyan rövid ideig ismerték egymást, hogy még meg sem szokhatták, s már adták férjhez. Szegény lányok, még észre sem vették magukat s már férjhez is voltak adva. Nálunk aki konfirmált, már télen férjhezadó lány volt. 16-17 évesen mit tud egy falusi lány az életéről? Rábeszélték, hogy ügyes a család, van föld vagy marhák, ha legény nem is volt semmilyen, akkor is kapott ügyes lányt, pláne, ha szegény volt. Aztán mind sirhatott.” (Zsigmond 1995: 42.)

hétköznapok nagyon közeli és mindennapos kapcsolattartást tettek lehetővé az emberek számára. Azt várjuk, hogy a szentegyházaskői és kápolnásfalvi emberek élettapasztalata nagyon sok elemében az összetett/kiterjesztett nagycsaládi kereteknek felelt meg. Egy gyengén rétegzett társadalomban, ahol az alapvető erőforrások megoszlása nem differenciáltan történt, a rokonság az egyik legfontosabb erőforrás az egyén jóléte és reprodukciós sikere szempontjából. A rokonra általában számítani lehetett az élelemhiány, munka, gyerekgondozás, társadalmi és politikai támasz szükségessége esetében.

Az idősebb testvérek szerepével kapcsolatban a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg. Minél több idősebb testvérrel rendelkezik az egyén, annál több gazdasági és társadalmi támogatásban részesülhet, amelyek a maguk során átkonvertálhatók a házasságkötést elősegítő tényezőkké. A testvérek motiváltak lehetnek abban, hogy egymásnak segítsenek, hiszen rokoni kapcsolatban álltak egymással. Az idősebb és fiatalabb testvérek közötti kapcsolat hasonlíthat az adományozó és az elfogadó közötti kapcsolathoz. Az idősebb testvérek kompetens gazdasági tényezők, akiknek megvan az abbéli képességük, hogy a közeli rokonokat támogassák, míg a fiatal testvérek kevésbé jártasak társadalmi és gazdasági téren. A testvérek közötti kapcsolatok erősek, a kölcsönösségek és egymásrautaltság az egyén élete folyamán jelen vannak. A szélesebb testvéri csoportok jó hatást gyakoroltak az egyénre. A szélesebb testvéri csoportok társadalmi és politikai erőforrásokul szolgálhattak a testvéri csoportok tagjai számára. Azt feltételezzük, hogy a nem-rokonok előnyben részesíthették azokkal a személyekkel kötött házasságokat, akiknek sok testvérük volt. Amennyiben ez a feltételezésünk helytálló, a szélesebb testvéri csoportok legfiatalabb tagjai a házassági életkort elérve rendkívül kedvező helyzetben lehettek, hiszen idősebb testvéreik létező erőforrásokul szolgáltak számukra. A testvércsoportok fiatalabb tagjaival házasodni készülő férfiak és nők közeli rokonai erősen támogathatták az ilyen típusú házasságokat, hiszen felismerhették a jövőbeni kedvező kilátásokat. Összehasonlításként a sok testvért tartalmazó testvércsoportok idősebb tagjai nem feltétlenül jelentettek kedvező választást a házasodni készülő egyén rokonai szemszögéből. A házassági életkort elért legidősebb gyerek testvérei még kiskorúak lehetnek, a felnőttek szemében tapasztalat és kompetencia nélküli egyéneknek látszhattak. A kívülállókat az is mérlegelhették, hogy az idősebb gyermek fiatal testvérei társadalmi értelemben nem hordoznak előnyöket. A fiatalabb testvérek fiatalok és kiszolgáltatottak, és nem tudható előre, vajon megéri-e azt az életkort, amikor már társadalmi értelemben értékesekké válhatnak. Továbbá, a házassági életkort elért férfi vagy nő fiatalabb testvérei versenytársaivá válhatnak a potenciális házastársnak, illetve a házasságukból születendő gyermekeknek. Más szavakkal tehát azt állítjuk, hogy a testvér

csoport fejlődési fázisa eltérő hatással lehet a testvércsoport keretében különböző helyzetet elfoglalt személyek számára.

A házasodás és párválasztás folyamatában a fiú- és lánytestvérek közvetítő szerepet játszhattak. Nem kizárt ugyanakkor az sem, hogy a testvérek egymás számára negatív társadalmi tőkét jelentettek, amennyiben egymás terveit korlátozták. A család mikroökonómiai felfogása szerint az egyik testvér házasságkötése lehetővé teheti, illetve korlátozhatja a többi testvér számára a hasonló átmenetek megtételét. Például, az idősebb fiú- vagy lánytestvér házasságkötése a fiatalabb testvér számára hasonló lehetőséget biztosíthat. A magyar néprajzi szakirodalom hangsúlyozza, hogy a házasodás előtt álló lányok a hagyományos paraszti társadalmakban a születési sorrendet szigorúan betartva házasodtak. Hipotézisünk szerint az idősebb lánytestvérek jelenléte csökkenti a fiatalabbak házasságkötési esélyeit. Főként abban az esetben, amikor a hozomány előállítására problémás, több lánytestvér felemésztheti a család erőforrásait és csökkentheti a házasodás esélyeit. Hasonló módon a fiúk esetében a háztartásalapítás kötelezettsége megnövelheti a fiútestvérek közötti versengést.

A fentiekhez hasonló logikát követünk a szülők jelenlétére és elhalálózására vonatkozó hipotézisek megfogalmazásában. Az apa vagy az anya, esetenként mindkét szülő hiánya befolyással bírhat a gyerekek házasodási esélyeire. Többfajta folyamat is elképzelhető. Az egyik forgatókönyv szerint az apa halála felgyorsíthatja az öröklési folyamatot, gazdasági erőforrások szabadulnak fel, és ez közvetett módon elősegítheti a gyerekek házasságkötéseit. Feltételezhető, hogy a szülő halála az erős szülői ellenőrzés csökkenésével jár, ezáltal a szüleit elvesztő egyén nagyobb szabadságot élvezhet a párválasztásban.

Egy másik forgatókönyv szerint a szülők elhalálózása a házasságkötéshez szükséges gazdasági és társadalmi erőforrás elvesztésével járhat. Az életben levő szülők érdekelve lehetnek abban, hogy gyerekeiknek házastársat találjanak, hiszen a gyerekeik családjai a későbbiek folyamán munkájukkal a szülők háztartásának helyzetét javíthatták az idősek számára nyújtott támasz formájában. Továbbá, egy olyan helyzetben, amelyben az idősebb nemzedék közbenjár és felhasználja státusát és társadalmi kapcsolatrendszerét annak érdekében, hogy felnőtt gyereke házastársat találjon, minden bizonnyal hátrányos helyzetben lehetnek a szüleiket elvesztett fiatalok. Hasonló véleményt fogalmazott meg a keszthelyi adatok alapján Benda Gyula is, amikor amellett érvelt, hogy a korai árvaság rontja a férfiak és nők esélyeit, az öröklés közelsége javítja azt (Benda 2003: 89).

Adatok és a mintabeli népesség kiválasztása

A családrekonstitúciós adatok természetükből fakadóan sajátos korlátokat teremtenek a fenti kérdések vizsgálatában. A különböző életesemények összekapcsolási művelete során igyekeztünk beazonosítani a házasságkötéseket és halálozásokat mindazon személyek esetében, akik az adott településen kötöttek házasságot, vagy nőtlen/hajadon állapotban hunytak el. A családrekonstitúciós adatok jellegéből adódóan ezek az információk értelemszerűen hiányoztak azokról a személyekről, akik nőtlen/hajadonként elhagyták szülőfalujukat. Három lehetséges végkimenetellel számoltunk tehát az elemzésbe bevont nőtlen fiúk és hajadon lányok esetében: házasságkötés a szülőfaluban, végleges nőtlen/hajadon állapot (erről az adott személy halálozási rekordja tájékoztatott), és elvándorlás.

Az elvándorló fiatalok többsége minden bizonnyal egy másik településen kötött házasságot, sőt előfordulhatott az is, hogy egy más településen való családalapítás céljából hagyták el a települést. Fontos tehát kihangsúlyozni, hogy a rendelkezésünkre álló adatok a korábban megfogalmazott hipotézisek csupán részleges tesztelésére alkalmasak. A testvértelepüléseken házasodók és az eltávozók életútjai jelentős mértékben különbözhetnek egymástól. A helyben házasodók házasságkötései szorosan összefonódhattak a szülők szándékaival, miközben az eltávozók házasságkötési döntéseikben függetlenedhettek a szülői akarattól. Az elemzés folyamán mindezt szem előtt kell tartanunk, még akkor is, ha valójában nem tudunk különbséget tenni az eltávozók között aszerint, hogy házasságot kötöttek vagy sem.

További kérdésként merült fel az elemzésbe bevont fiúk és lányok születési sorrendjének és testvércsoportok számbeli nagyságának meghatározása. A megvalósíthatóság érdekében figyelmünket leszűkítettük azokra az egyénekre, akikről teljes családtörténettel rendelkezünk. Két szempontot érvényesítettünk: 1) a szülők helyben kötöttek házasságot és haláluk időpontja ismert; 2) az elemzésbe bevont nőtlen fiúk és hajadon lányok 1838 és 1880 között születtek, és megérték a 15. életévet.

Az első feltétel, amely szerint a szülők helybeli házasságkötése és halála ismert, valószínűvé teszi, hogy egy adott házaspártól származó gyerekek születését és halálát a helyi anyakönyvekben rögzítették. Ez a feltétel lehetővé tette számunkra, hogy mindegyik gyerek esetében pontosan megállapíthassuk a születési sorrendben elfoglalt helyét és a testvérei számát. Az elemzésbe bevont egyének születési sorrendben elfoglalt helyének és a testvéreik számának kiszámítása során csupán azokat a testvéreket vettük figyelembe, akik betöltötték a

15. életévet. Azt feltételeztük ugyanis, hogy a fiatalabb életkorban elhalálozott testvérek nem versenyeztek a házasságkötést elősegítő családi erőforrásokért.

A második feltételként kizárólag az 1838 és 1880 között született személyeket vontuk be az elemzésbe. Ennek elsődleges oka, hogy az első világháborút követő időszak már nem képezi vizsgáltunk tárgyát. A házasságkötési adatok 1930-ig, a születési és halálozási adatok 1941-ig rendelkezésünkre állnak. Vagyis, azok a személyek, akik nem távoztak el a szülőfalujukból, a születésüktől kezdve az első világháború időpontjáig mintegy 35 évnyi idő állt rendelkezésre, hogy házasságot köthessenek. A véglegesen nőtlen/hajadon állapotúak közé soroltuk azokat, akikről nem maradt fenn házasságkötési adat, de a haláluk időpontja ismert (nőtlen/hajadonként hunytak el). Akikről viszont sem házasságkötési, sem halálozási adat nem maradt fenn, azt feltételeztük, hogy elvándoroltak.

A legfontosabb változóink tehát a születési sorrendben elfoglalt hely és a testvérek száma. Ezeken kívül a numerikus változóként szerepeltettük a modellben a gyerek életkorát az apa és az anya elhalálozásakor. Ez utóbbi változóval a hipotéziseink között felsorolt szülői jelenlét fontosságát teszteltük. Azt feltételezve, hogy a szülői életutak befolyásolhatták a gyerekeik házasságkötését különbséget tettünk azon gyerekek között, akiknek az apjuk és anyjuk élete folyamán egyszer, vagy többször házasságot kötött. Kategorikus változóként bevezettük a gyerek születési időszakát: 5 értéket határoztunk meg az 1838 és 1880 közötti 5 évtizednek megfelelően. A települések közötti esetleges különbségek vizsgálata céljából különválasztottuk egymástól a Szentgyházassfalván és Kápolnásfalván született gyerekeket.

Születési sorrend, testvérek száma és a házasságkötés valószínűsége

A 10.1. táblázat a mintában szereplő esetek leíró statisztikáját tartalmazza. Érdekes közelebről megvizsgálni a függő változó – jelen esetben a házasságkötés és az elvándorlás – százalékos megoszlását. A 15 éves kort megért fiúgyerekek 76,4%-a házasságot kötött a két egyházközség valamelyikében. 10%-uk nőtlenként halt meg, nagyobb részüik feltehetően még a házasodási életkor elérése előtt. A fiúgyerekek közül csupán minden hetedik személy – a 15. életévet megért gyerek 13,6%-a – hagyta el a települést. Ezek alapján úgy tűnik, hogy legalábbis a törzsökös családokból származó fiúgyerekek elvándorlása nem volt jelentős a 19. század második felében. Fontos hangsúlyozni, hogy a törzsökös családok leszármazottairól

10.1. Táblázat: Az első házasságkötés vizsgálatában használt változók abszolút- vagy átlagértéke és százalékos- vagy szórás értéke.

Változó	Fiúk		Lányok	
	N / átlag	% / szórás	N / átlag	% / szórás
Eredmények				
Házas	826	76,4	859	76,8
Nőtlen/hajadon állapotban meghalt	108	10,0	80	7,2
Nőtlen/hajadon állapotban elhagyta a települést	147	13,6	180	16,1
Születési kohorsz				
1839–1849	326	30,2	341	30,5
1850–1859	298	27,6	279	24,9
1860–1869	299	27,7	317	28,3
1870–1879	158	14,6	182	16,2
Születési sorrend				
Egyedüli fiú/leány	201	18,6	228	20,4
2 gyermek közül 1. / 2.	279	25,8	326	29,1
3+ gyermek közül 1. / 2.	319	29,5	292	26,1
3+ gyermek közül >2.	282	26,1	273	24,4
Apa újraházasodása				
Igen	325	30,1	348	31,1
Nem	756	69,9	771	68,9
Anya újraházasodása				
Igen	227	21,0	265	23,7
Nem	854	79,0	854	76,3
Egyházközség/ falu				
Kápolnásfalva	489	45,2	565	50,5
Szentegyházasfalva	592	54,8	554	49,5
Fiú-/lánytestvérek száma	1,8	1,3	1,7	1,4
Életkor az apa halálakor	28,3	14,4	27,3	13,8
Életkor az anya halálakor	30,4	15,4	30,5	15,4

van szó, vagyis azokról a családokról, amelyekből mindkét szülő a településen hunyt el. A két egyházközség mobilisabb családjainak házassodási és elvándorlási mintái a fentiektől különbözhetnek. A fiúgyerekek sorsához hasonló tendenciák érvényesültek a lánygyerekek sorsában is. 76,8%-uk a két egyházközségben kötött házasságot, 7,2%-uk hajadonként elhunyt, 16,1%-uk hajadonként elhagyta a települést. Az elvándorló lányok aránya 3%-kal meghaladta az elvándorló fiúkét, de ez a különbség nem jelentős. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a korabeli házassodási szokások szerint a házasságkötést mindig a lány szülőfalujában tartották, függetlenül attól, hogy a fiatal párok a későbbiekben melyik fél szülőfalujában éltek, akkor feltehető, hogy a szülőfalujukban maradt lányok házasságkötését kissé felülbecsültük, a fiúgyerekeket pedig szükségszerűen alulbecsültük.

A 10.2. táblázat a családi összetétel és a fiatal fiúk és lányok házasságkötési kilátásai közötti összefüggést mutatja. A gyerekek családban elfoglalt helyének két összetevője van: a testvérek száma és az adott gyerekek a testvérek között elfoglalt helye. Amennyiben egy adott családban egyetlen fiúgyerek érte meg a felnőttkort, akkor ez a fiúgyerek szükségszerűen elsőszülött gyerek. A továbbélő fiútestvérek számának emelkedésével együtt szükségszerűen az „elsőszülött” megjelölés jelentése is módosul. Nem létezik tökéletes módszer a két tényező hatásának különválasztására. Jelen elemzésben a Kevin McQuillan által javasolt elemzési stratégiát követtük (McQuillan 2008). Ennek lényege abban áll, hogy az egyénnek az azonos nemű testvérek csoportjában elfoglalt helyét határozzuk meg. A születési sorrendben elfoglalt hely és a testvér-csoport létszámának összevonásával 4 kategóriát hoztunk létre: 1) egyedüli gyerek; 2) első- és másodszületett gyerekek azokban a családokban, ahol a vizsgált egyénnel azonos nemű gyerekek száma háromnál kevesebb; 3) első- és másodszületett gyerekek azokban a családokban, ahol a vizsgált egyénnel azonos nemű gyerekek száma három vagy annál több; és végül, 4) a születési sorrendben harmadik vagy annál fiatalabb gyerekek azokban a családokban, ahol a vizsgált egyénnel azonos nemű gyerekek száma három, vagy annál több.

A fiúgyerekek későbbi sorsát kevésbé befolyásolta a születési sorrendben betöltött helyük (10.2. Táblázat). A házasságot kötött fiúgyerekek között az egyedüli fiúk kissé felülreprezentáltak, a nagyobb testvércsoportok legidősebb tagjai kissé alulreprezentáltak, de a különbségek nem jelentősek. Ez utóbbiak aránya mintegy 4%-kal magasabb az elvándorlók között is, amely valószínűsíti, hogy a nagyobb fiútestvér-csoportok között erősebb lehetett a versengés a szűkebb szülői erőforrásokért. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy a több fiúgyerekekkel rendelkező családok a fiúgyerekek egy részének más pálya felé történő orientációjával – amely egyben a szülőfaluból történő távozást, esetleg a gazdálkodási életmód felhagyását is jelentette – egyfajta kockázat minimalizálási stratégiát folytattak. A fiúgyerekek papi, katonai, vagy hivatalnoki pályára való irányítása lehetett a „több lábon állás” egyik módja.¹¹²

A lányok sorsát már jóval erősebben befolyásolta a születési sorrendben betöltött helyük. Az egyedüli lányok, vagy a nagyobb lánytestvér-csoportok idősebb tagjai magasabb

¹¹² Tamási Gáspár visszaemlékezésében a következőképpen ír erről: „Az ittmaradt Tamási család mindig arra törekedett, hogy minden családból legalább egy fiúgyermeket felsőbb iskolába küldjön, hogy az itthon maradt rokonságnak szükség esetén pártját fogja. Például az öreg Tamási Péter dédnagyapám négy fiúgyermeket taníttatott, akik közül kettő kitanulás után úgy eltávozott, hogy azóta sem lehetett hírüket hallani, csak annyit, hogy Gáspár színész lett és Dénes jogot végzett ember lett. A másik kettő ittmaradt. Az egyik, vagyis név szerint Péter, Udvarhelyen törvényszéki jegyző lett. A másik vagyis Áron, Gyulafehérváron püspöki nagyprépost volt, aki bátyámat is segítette a tanulásban, vagyis jobban mondva: fizette a tandíjakat” (Tamási 1989: 14).

10.2. Táblázat: A két egyházköztségben házasságot kötött, nőtlen/hajadon családi állapotban elhalálozott, vagy nőtlen/hajadon családi állapotban elvándorolt fiú és lányok aránya, a születési sorrendben betöltött helyük szerint.

Fiúk					
	Egyedüli fiú	2 fiú közül 1. vagy 2.	3+ fiú közül 1. vagy 2.	3+ fiú közül 3+.	Együtt
Házás	159 79,1%	219 78,5%	232 72,7%	216 76,6%	826 76,4%
Nőtlen/hajadon állapotban meghalt	17 8,5%	26 9,3%	35 11,0%	30 10,6%	108 10,0%
Nőtlen/hajadon állapotban elhagyta a települést	25 12,4%	34 12,2%	52 16,3%	36 12,8%	147 13,6%
Összesen	201	279	319	282	1081
Lányok					
	Egyedüli lány	2 lány közül 1. vagy 2.	3+ lány közül 1. vagy 2.	3+ lány közül 3+.	Együtt
Házás	180 78,9%	246 75,5%	238 81,5%	195 71,4%	859 76,8%
Nőtlen/hajadon állapotban meghalt	16 7,0%	27 8,3%	16 5,5%	21 7,7%	80 7,2%
Nőtlen/hajadon állapotban elhagyta a települést	32 14,0%	53 16,3%	38 13,0%	57 20,9%	180 16,1%
Összesen	228	326	292	273	1119

arányban házasodtak és maradtak a településen, mint ez utóbbi csoportok fiatalabb tagjai. A három vagy annál több lánytestvért tartalmazó családokban a születési sorrendben harmadik vagy annál fiatalabb lányok mintegy 20,9%-a elhagyta a települést, szemben az egyedüli lányokra, vagy az idősebb lánytestvéreikre jellemző 14, illetve 13%-kal. A családi erőforrásokért folyó versengés hangsúlyosabban érvényesülhetett a több lánygyerekkel rendelkező családokban. A helyben maradásért és házasságkötésért folytatott versenyben – az adatok szerint legalábbis – a felnőttkort leghamarabb elérő lányok lehettek előnyösebb helyzetben. Ugyanakkor elképzelhető az is, hogy a nagycsaládokból származó legfiatalabb lányok helyzete a helyi házassági piacon nem lehetett kedvező. A később házasodó lányok minden bizonnyal kevesebb hozományhoz juthattak, idősebb szüleik nagyobb nehézségek árán teremthették elő a házasságkötéshez szükséges hozományt. Ez utóbbi tényező

hozzájárulhatott a városi szolgálatvállalásuk idejének növekedéséhez, amely összességében a szülői döntésektől való hangsúlyosabb függetlenedés és az idegenben történő házasságkötés valószínűségét növelhette.

A fenti eredmények azt mutatják, hogy az egyéni sorsokat meghatározta az egyénnek a családban betöltött helye. Az összefüggések pontosabb és részletesebb elemzését logisztikus regresszió segítségével végeztük el. A 10.3. táblázat a hajadon nők és nőtlen férfiak a két egyházköztségben történő házasságkötési kilátásait, pontosabban a logisztikus regressziós modellek együtthatóit tartalmazza. Az elemzést némiképp leegyszerűsítve a függő változót kétértékű változóvá alakítottuk: az elvándorlókat és a nőtlen/hajadon állapotban meghalt személyeket összevontuk, ezáltal pedig létrejött egy kétértékű változó, amely azt jelzi, hogy az adott személy esetében a házasságkötés bekövetkezett vagy sem. A családi összetétel pontosabb vizsgálata céljából nemek szerint elkülönített modellekben szerepeltettük az ellenkező nemű testvérek számát, valamint a módszertani részben felsorolt változókat. Kategorikus változóként szerepeltettük a születési sorrendben betöltött helyet, az egyén születési periódusát, a szülők újraházasodására utaló változót, illetve a szülőfalut. Numerikus változóként szerepeltettük a szülők halálakor betöltött életkort és az ellenkező nemű testvérek számát.

A 10.3. táblázat a logisztikus regresszióval vizsgált modell regressziós együtthatóit tartalmazza, amelyet a könnyebb érthetőség érdekében esélyhányados formában adunk meg. Az eredmények mindig egy referenciakategóriához viszonyítva vannak kifejezve. A referenciakategóriába tartozók esetében a házasságkötés esélye mindig 1-gyel egyenlő. Az esélyhányados azt fejezi ki, hogy hányszorosára nő vagy csökken a függő változó 1-gyel kódolt kategóriájába tartozás esélye, amint a magyarázó változó értéke 1 egységgel emelkedik.¹¹³ A kategorikus magyarázó változók esetében mindegyik változó kétértékű, és közülük az egyik referencia kategóriaként szerepel. Mindegyik kétértékű változó igaz vagy hamis (0, illetve 1) értéket kap aszerint, hogy az adott kategória jelenik meg a megfigyelésben. Például a születési időszak kategorikus változó esetében az 1838–1849 közötti évtized képezi a referencia kategóriát, a többi évtizedekre kétértékű változót hoztunk létre. Például az 1850–1859 közötti évtized értéke 1, ha az egyén az adott évtizedben született, és 0, ha nem. A különböző kategóriákra becsült regressziós együtthatók kifejezik az adott kategóriának az esemény bekövetkeztére gyakorolt esély nagyságát a referenciacsoporthoz képest kiemelt kategóriához viszonyítva. Például az 1870–1879 között született fiúgyerekek 0,56-os

¹¹³ A logisztikus regresszioelemzés ismertetésére l. Moksony 2006: 214–229.

10.3. Táblázat: A hajadon nők és nőtlen férfiak a két egyházköztségben való házasságkötésének valószínűségei. Logisztikus regresszióval számított modellek együtthatói.

Változó	Fiúk		Lányok	
	Esélyhányados	P-érték	Esélyhányados	P-érték
Születési kohorsz				
1839–1849	1,000		1,000	
1850–1859	0,818	0,307	1,627	0,015
1860–1869	0,807	0,280	1,272	0,190
1870–1879	0,563	0,012	1,371	0,154
Születési sorrend				
Egyedüli fiú/leány	1,000		1,000	
2 gyermek közül 1. / 2.	0,935	0,776	0,763	0,209
3+ gyermek közül 1. / 2.	0,610	0,031	0,873	0,570
3+ gyermek közül >2.	0,838	0,450	0,647	0,048
Fiú-/leánytestvérek száma	1,091	0,143	1,009	0,867
Életkor az apa halálakor	0,995	0,480	1,011	0,079
Életkor az anya halálakor	1,013	0,040	1,020	0,002
Apa újraházasodása				
Nem	1,000		1,000	
Igen	1,147	0,497	1,024	0,905
Anya újraházasodása				
Nem	1,000		1,000	
Igen	1,148	0,518	1,361	0,147
Egyházköztség/ falu				
Kápolnásfalva	1,000		1,000	
Szentegyházassfalva	0,750	0,056	0,716	0,024
Megfigyelések száma	1081		1119	
Chi2	0,000		0,000	
LR Chi2	23,82		48,92	
Max. Log Likelihood	-578,6		-582,1	

esélyhányadosa azt mutatja, hogy a század nyolcadik évtizedében született fiúgyerekek házasságkötési esélyei az 1838–1849 között születettekhez viszonyítva átlagosan 44%-kal [$100 \times (0,56 - 1) = -44$] csökkentek. A numerikus változók esetében az esélyhányados azt a hatást mutatja, amelyet a változó értékének egy értékkel történő módosulása okoz. Például a fiúgyerekeknek az anya halálakor betöltött életkorának 1,013-as esélyhányadosa azt mutatja, hogy az életkor 1 értékkel történő emelkedése 1,3%-kal növeli a házasságkötés esélyét. A táblázat nemek szerint elkülönítve tartalmazza az esélyhányadosokat, amelyek mellett – a referenciakategória kivételével – mindig szerepelnek a szignifikancia értékek. A 0,05 alatti szignifikancia érték azt mutatja, hogy nagyon alacsony annak a valószínűsége, hogy a

táblázatban szereplő vagy annál nagyobb értékű együttthatót kapjunk eredményként, amennyiben elfogadjuk azt a nullhipotézist, hogy a változók között nincs összefüggés.

A logisztikus regressziós modellek eredményei alátámasztják a korábbi megállapításainkat. A születési sorrendben betöltött hely hatása az egyéb tényezők hatásának kiszűrését követően még hangsúlyosabban érvényesült. Az egyedüli fiú- vagy lánygyerekek házasodási esélyei minden esetben magasabbnak bizonyultak, mint az egyéb kategóriába tartozó fiúké vagy lányké. A három vagy annál több fiút számláló nagycsaládok idősebb fiúgyerekeinek házasságkötési esélye 44%-kal szignifikánsan alacsonyabbnak bizonyult, mint az egyedüli fiúgyerekeké. A három vagy annál több lányt számláló nagycsaládok legfiatalabb lányainak házasodási esélye 36%-kal szignifikánsan alacsonyabb volt, mint az egyedüli lányoké. A lánytestvérek számának emelkedése növelte a fiúgyerekek házasodási esélyét, jóllehet az eredmények nem szignifikánsak, a fiútestvérek száma viszont nem befolyásolta a lányok házasságkötési esélyeit. Úgy tűnik tehát, hogy az ellenkező nemű testvérek nem jelentettek versengési tényezőt egyik nem számára sem, sőt a lányok jelenléte inkább kedvező hatással volt fiúk házasságkötési kilátásaira. Elképzelhető, hogy a lánytestvérek házasságkötéseik révén növelték a fiúgyerekek társadalmi kapcsolathálóját.

A szülői jelenlét mindkét nem esetében döntő fontosságú, bár a hatások a szülők neme szerint különböztek. Az anya minél későbbi halála növelte a gyerekek házasságkötési esélyeit. Minden egyes életév, amelyben a gyerekek az anyjuk jelenlétét tapasztalhatták a fiúk esetében 1,3%-kal, a lányok esetében pedig 1,8%-kal növelte a helyben kötött házasság esélyét. Ezek az eredmények szignifikánsnak bizonyultak. Az apa jelenléte inkább a lányok házasodási esélyeit javította, a fiúk esetében az apa jelenlétének inkább negatív hatása volt, bár ez utóbbi eredmény nem szignifikáns.

További tényezőt jelent a szülők újraházasodása. Jelen elemzésben nem fordítottunk kiemelt figyelmet az újraházasodás kérdéskörére. Jól mutatja ezt, hogy az egyén születési sorrendben betöltött helyének azonosításakor kizárólag a vér szerinti szülőktől származó gyerekeket vettük figyelembe. A vizsgált korszakban az újraházasodás elterjedt jelenségnek számított mindkét egyházközségben.¹¹⁴ Az újraházasodás általában együtt jártak a mostohatestvéri és féltestvéri kapcsolatok, akik ugyancsak igényelheték a szülői erőforrásokat. Eredményeink azt mutatják, hogy az anya újraházasodása pozitívan befolyásolta a lányaik házasodási kilátásait. Elképzelhető, hogy az anya újraházasodása az apa halálát követő öröklési folyamatokat gyorsította, és ilyen módon javította a fiúk és lányok

¹¹⁴ A házasságok közel egyharmadát alkották azok a házasságok, amelyekben legalább az egyik házaspár özvegy (Pakot 2009: 62–63; l. még jelen dolgozat újraházasodással foglalkozó fejezetét).

házassági piaci helyzetét. Az apa újraházasodása inkább a fiúk házasodási esélyeit javította. Úgy tűnik tehát, hogy az életben maradt szülő újraházasodása valóban elindíthatott öröklési folyamatokat. Az eredmények azonban egyik esetben sem szignifikánsak.

A születési kohorsz változóink alátámasztják a házasodási életkorok időbeni trendjeit tárgyaló megállapításainkat. A 19. század második felében a fiúk házasodási esélyei csökkentek, a lányoké pedig ezzel ellenkezőleg javultak. A fiúk esetében különösen az 1870–1879 közötti korosztály házasodási esélyei csökkentek drasztikusan. Ez utóbbi korosztály férfitagjai, akik a századfordulón érték el házasodási életkorukat 46%-kal alacsonyabb házasságkötési kilátásokkal bírtak, mint az 1838–1849 között születettek. A lányok esetében a házasodási kilátások javulása érvényesült: az 1850–1859 között született lányok – 1870–1879 között érték el a házasodási életkort – 63%-kal kedvezőbb házassági kilátásokkal bírtak, mint az egy évtizeddel korábban született korosztály. Elképzelhető, hogy az 1873. évi kolerajárvány alatt megözegegyült férfiak újraházasodása, a felbomlott háztartások újjáalakítása kedvezően befolyásolták ennek a korosztálynak a házasságkötési kilátásait.

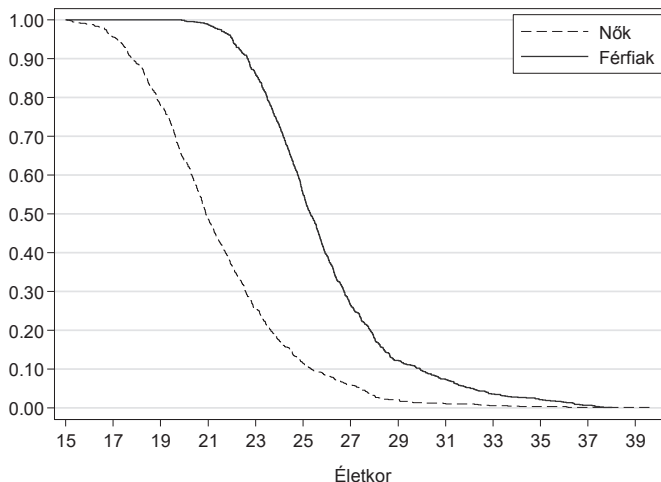
A születési hely hatását kifejező regressziós együtthatók meglepő eredményt mutatnak. A kápolnásfalvi születésű fiatal fiúk és lányok kedvezőbb házasságkötési esélyekkel bírtak, mint a szentegyházfalvi születésű társaik. A kápolnásfalvi fiúknak 25%-kal, míg a falubeli lányoknak 28%-kal voltak magasabbak a házasságkötési kilátásaik, mint a szomszédos egyházközségben született társaiké.¹¹⁵ Mindez jelentheti azt, hogy a szentegyházfalvi fiatalok jelentősebb mértékben tudtak függetlenedni a szülői befolyás alól, mint a kápolnásfalvi társaik. Elképzelhető ugyanakkor egy negatív forgatókönyv is, amely szerint a népesebb település családjai körében korábban elkezdődött a megélhetési célú elvándorlás.

Születési sorrend, testvérek száma és a házasságkötés időzítése

A fentiekben láthattuk, hogy a fiatal fiúk és lányok szülőfalujukban való házasságkötésének valószínűségét jelentős mértékben meghatározták az egyéni, családi és közösségi jellemzők. Az egyéni sorsok differenciáló tényezőinek azonosítása során világossá vált az is, hogy a törzsökös, kisbirtokos családok felnőttkort megért leszármazottainak

¹¹⁵ A házasságot nem kötött személyek részletes statisztikai elemzése azt mutatja, hogy a születési kohorszok és egyházközségek szerinti különbségek nem az egyes kohorszok vagy települések eltérő halandósági jellemzőiből fakadtak, hanem elsősorban az elvándorlásban meglévő különbségekre vezethetők vissza.

10.1. Ábra: A házasságot nem kötött személyek arányának változása az életút folyamán. 1838 és 1880 között született és a két egyházközségben házasságot kötött személyek élettörténetei.

jelentős hányada házasságot kötött a két település valamelyikében. Feltehetjük azt a kérdést, hogy a házasságot kötött személyek esetében a születési sorrend, a testvérek száma és egyéb családi jellemzők befolyásolták-e vagy sem a sikeres házasságkötés időzítését. Az alábbiakban megvizsgáljuk tehát, hogy a házasságot kötött személyek esetében a házasságkötés időzítését milyen mértékben befolyásolták az egyéni, családi és közösségi jellemzők. Ennek megfelelően figyelmünket kizárólag azon a személyek tapasztalatának megfigyelésére irányítjuk, akik házasságot kötöttek a két testvértelepülésen. Ez esetben a házasságkötési életkor képezi a függő változót. A házasságkötés időzítését Cox-féle arányos kockázati modellek segítségével vizsgáljuk. Előbb azonban leíró jellegű statisztikákkal összegezzük a férfiak és nők házasságkötési tapasztalatának legfontosabb jellemzőit.

A 10.1. ábra a házasságot kötött személyek házasságkötési tapasztalatát összegzi. A Kaplan-Meier-féle túlélési görbék azt mutatják, hogy az életkor előrehaladtával párhuzamosan milyen mértékben csökkent a házasságot meg nem tapasztalt nők és férfiak aránya. Kumulatív értékekről lévén szó a görbék formája monotonon csökkenő. A túlélési görbékről információkat nyerhetünk a házasságkötés kockázatának változásáról és a kockázat

10.4. Táblázat: Az első házasságkötés időzítésének Cox-féle arányos kockázati modelljeiben szerepeltetett változók abszolút vagy átlagértéke és százalékos vagy szórás értéke.

Változó	Fiúk		Lányok	
	N / átlag	% / szórás	N / átlag	% / szórás
Születési kohorsz				
1839–1849	259	31,3	246	28,6
1850–1859	228	27,6	227	26,4
1860–1869	228	27,6	244	28,4
1870–1879	111	13,4	142	16,5
Születési sorrend				
Egyedüli fiú/leány	159	19,3	180	20,9
2 gyermek közül 1. / 2.	219	26,6	246	28,6
3+ gyermek közül 1. / 2.	232	28,1	238	27,7
3+ gyermek közül >2.	216	26,1	195	22,7
Apa újraházasodása				
Igen	243	29,4	252	29,3
Nem	583	70,5	607	70,7
Anya újraházasodása				
Igen	182	22,0	211	24,5
Nem	644	77,8	648	75,4
Egyházközség/ falu				
Kápolnásfalva	387	46,8	453	52,7
Szentegyházassfalva	439	53,1	406	47,2
Fiú-/lánytestvérek száma	1,8	1,3	1,7	1,3
Életkor az apa halálakor	28,2	14,4	27,9	13,8
Életkor az anya halálakor	30,9	15,1	31,8	15,1

alatt álló egyének arányáról is. A túlélési görbék meredeken csökkennek azokban az időszakokban, amikor a házasságkötés kockázata magas. A görbe elnyújtott – lassan csökkenő vagy egyenes formát ölt az alacsony házasságkötési kockázattal jellemezhető időszakokban.

A házasságkötés kockázata nemek szerint eltérő módon alakult. A lányok házassági kockázata a 15. életév betöltését követően rögtön megemelkedett, a férfiak esetében azonban az első házasságkötésre a 20. életévig várni kellett. A mintában szereplő lányok házasságkötési átlagéletkora 21,4, míg a férfiaké 25,8. A medián házasságkötési életkor a nők esetében 20,9, a férfiak esetében 25,3. A túlélési görbék szerint a házasságkötés normatív életkorának hatása mindkét nem esetében hangsúlyosan érvényesült, a nők esetében azonban a görbék elnyújtottabbak. Úgy tűnik tehát, hogy a nők esetében nagyobb tere lehetett az egyéni differenciáló tényezőknek, mint a férfiak körében.

A 10.5. táblázat a házasságkötés időzítése Cox-féle arányos kockázati modellek regressziós együtthatóit tartalmazza, amelyek relatív kockázatként vannak kifejezve. Ez utóbbiak értelmezése hasonló a logisztikus elemzésben alkalmazott esélyhányadosokéhoz.

10.5. Táblázat: A két egyházközségben házasságot kötött hajadon nők és nőtlen férfiak első házasságkötéseinek időzítése. Cox-féle arányos kockázati modellek együtthatói.

Változó	Fiúk		Lányok	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Születési kohorsz				
1839–1849	1,000		1,000	
1850–1859	1,078	0,413	1,283	0,008
1860–1869	1,034	0,719	1,484	0,000
1870–1879	0,871	0,239	1,258	0,034
Születési sorrend				
Egyedüli fiú/leány	1,000		1,000	
2 gyermek közül 1. / 2.	0,885	0,258	0,817	0,045
3+ gyermek közül 1. / 2.	0,946	0,616	0,859	0,147
3+ gyermek közül >2.	1,004	0,965	0,754	0,008
Fiú-/leánytestvérek száma	1,038	0,187	0,957	0,116
Életkor az apa halálakor	0,997	0,400	1,001	0,590
Életkor az anya halálakor	1,002	0,439	1,009	0,002
Apa újraházasodása				
Nem	1,000		1,000	
Igen	1,169	0,119	1,157	0,134
Anya újraházasodása				
Nem	1,000		1,000	
Igen	1,229	0,003	1,091	0,369
Egyházközség/ falu				
Kápolnásfalva	1,000		1,000	
Szentegyházassfalva	0,949	0,468	1,254	0,001
Megfigyelések száma	826		859	
Események száma	826		859	
Chi2	0,098		0,000	
Teljes kockázati idő	8987,4		5515,8	
Max. Log Likelihood	-4717,1		-4919,0	
LR Chi2	18,60		57,80	

A születési sorrendben betöltött hely a házasságot kötött férfiak házasodási életkorában nem jelentett differenciáló tényezőt. A lányok házasságkötési életkorát viszont egyértelműen meghatározta a testvércsoport nagysága és a születési sorrendben betöltött hely. Legkorábban az egyedüli lányok mentek férjhez, ez utóbbi csoportnak az egynél több lányt tartalmazó családokhoz viszonyított előnye jelentős. A kettőnél több lányt tartalmazó testvércsoportok legfiatalabb tagjai a legkésőbbi életkorban házasodtak, amely mögött a születési sorrendben betöltött hely szerinti házasodási sorrend mechanizmusa működhetett. A lánytestvérek számának emelkedése a férfiak házasságkötését siettető tényezőnek bizonyult. A fiútestvérek számának emelkedése viszont inkább lassította a lányok házasodási

intenzitását. A több lánytestvér házasságkötése előkészíthette a fiútestvér házasságkötését, ellenben a sok fiútestvér jelenléte inkább késleltette a lányok házasságkötését.

A szülők újránházasodása a házasságkötést ösztönző tényezőnek bizonyult. Hangsúlyosan érvényesült ez a hatás a fiúgyerekek esetében, ahol az anya újránházasodása 22%-kal növelte a házasságkötés kockázatát. Feltételezhető, hogy ebben az esetben az anya újránházasodása voltaképpen az apa halálának közvetett hatását mutatja. Apjuk halála a fiúgyerekek számára felgyorsíthatta az öröklés, közvetve pedig a házasságkötés folyamatát. A Az anya újránházasodása és a fiúgyerekek házasságkötése minden bizonnyal az anya és fiúgyerekei közötti potenciális konfliktus egyik lehetséges megoldását jelentették. Az apa újránházasodása mindkét nem házassági életkorát csökkentette, bár az eredmények nem szignifikánsak.

Az édesanyák jelenléte döntő módon befolyásolta a fiatal lányok minél korábbi életkorban való férjhez menetelét. Az idős kort megért anyák lányai szignifikánsan fiatalabb életkorban házasodtak, mint azok a lányok, akik anyjukat már korai életkorban elveszítették.

A 19. század második felében született lányok házasságkötési életkora szignifikáns módon alacsonyabb volt, mint a század 5. évtizedében született társaiké. Az 1860-as években született lányok házasságkötési életkora csökkent leginkább, de az 1850-es és az 1870-es kohorszok házassági életkora is alacsonyabbnak bizonyult, mint az 1840-es években született társaiké. A férfiak esetében a születési periódus hatása már nem bizonyult szignifikánsnak. Az 1870-es években születettekre vonatkozó regressziós együttható 13%-os negatív előjele azonban azt jelzi, hogy a kohorsz tagjainak házasságkötési életkora az 1840-es években születettekhez viszonyítva emelkedhetett a vizsgált időszakban.

Az egyházközségek szerinti differenciák nem csupán a házasságkötés valószínűségében, hanem annak időzítésében is megnyilvánultak. Ezek a hatások elsősorban a lányok házasságkötéseiben érvényesültek. A házasságkötések valószínűségében és a házasságkötés időzítésében tapasztalt hatások összefüggtek. A korábbi elemzésben láthattuk, hogy Szentegyházsfalván született lányok házassági esélyei alacsonyabbak voltak, mint a Kápolnásfalván született lányoké. A házasságot kötött szentegyházsfalvi lányok viszont fiatalabb életkorban házasodtak, mint a kápolnásfalviak. Minden bizonnyal a helyi házassági piacok nemi egyensúlytalansága okozhatta az eltérést. Elképzelhető azonban az is, hogy a szentegyházsfalvi házassági piac jellemzői bizonyos mértékben a fiatal lányok intenzívebb elvándorlásából következett, amely óhatatlanul kiváltotta az otthon maradt lányok házassági életkorának csökkenését.

Konklúzió

Jelen fejezetben a szentegyházassalvi és kápolnásfalvi hajadon nők és nőtlen férfiak felnőtté válási folyamatának egyik fontos fordulópontját, a házasságkötést vizsgáltuk. A házasságkötést nem elszigetelt jelenséggént tárgyaltuk, hanem a családi jellegű megfontolások komplex összefüggésrendszerébe helyeztük. A házasságkötés elemzése során megpróbáltunk rávilágítani a családi dinamikák fontosságára. Legfontosabb kérdésfeltevésünk arra irányult, hogy az egyénnek a születési sorrendben betöltött helye, illetve a testvérek és a szülők jelenléte milyen módon befolyásolták a helyben kötött házasság valószínűségét, és a házasságkötés időzítését.

Az elemzés eredményei a családi összetétel hatásának érvényesülését mutatták a fiatalok házasságkötési esélyeiben és a házasodási életkorában egyaránt. Az egyén életútját – többek között a házasságkötéssel kapcsolatos döntését is – mélyen meghatározták a testvéreivel és a szüleivel szembeni kötelezettségek. A hajadon nők és nőtlen férfiak házasságkötési esélyeiben és házasodási életkorukban differenciáló tényező erejével bírt az egyén születési sorrendben betöltött helye, a testvérek száma, a szülők jelenléte és a születés időszaka. Az egyedüli fiúk és lányok a legkedvezőbb házasságkötési esélyekkel bírtak, és a legfiatalabb életkorban házasodtak. Az azonos nemű testvérek számának emelkedésével párhuzamosan emelkedett az elvándorlás valószínűsége a születési sorrendben alacsonyabb sorsszámú fiúgyerekek, illetve a születési sorrendben magasabb sorsszámú lánygyerekek között. Fontos ugyanakkor kihangsúlyozni, hogy mindezek ellenére, a törzsökös kisbirtokos-földműves családok felnőttkort megért, leginkább hátrányos helyzetben levő gyerekeik mintegy kétharmadának sikerült a két testvértelepülés valamelyikében házasságot kötnie. A szülők törekedtek tehát arra, hogy fiaikat és lányukat a lehetőségekhez képest egyenlő módon hozzásegítsék a házasságkötéshez.

Míg a házasságot kötött fiúgyerekek házasodási életkorát a születési sorrendben elfoglalt hely kevésbé befolyásolta, addig a lányok esetében ez utóbbi tényező meghatározónak bizonyult. A fiatal lányok születési sorrend szerint házasodtak, amely közvetett módon a szülői befolyás érvényesülését bizonyítja.

A szülők jelentős erőforrásként szolgáltak a gyerekeik számára. A törzsökös kisbirtokos családok nagyon szoros társadalmi kapcsolathálót alkotva megteremtették azokat a feltételeket, amelyek mentén, a házasság időpontjában örökségként kapott kis parcellák egyesítésével és a kölcsönös segítségnyújtás intézményei révén, lehetőség nyílt a fiatalok számára a családalapításra.

Felnőttkor és reprodukció

Bevezetés

A házasságkötés a falusi házaspárok életútjában a felnőttkor életszakasz kezdetét jelentette. Életút perspektívában a felnőtté válás egy hosszabb folyamatként áll előttünk. A családalapítással kezdődött, majd annak természetes folyamodványaként – a demográfiai reprodukció központi elemeként – a gyerekvállalással folytatódott. A családalapítás tehát ebben az értelemben a termékeny életszakasz kezdetét is jelentette. A felnőtté válás során a férfiak és nők nagyon korán tudatosíthatták a családalapítással és gyerekvállalással járó felelősséget. A gyerekvállalással járó felelősség azonban nem az egyetlen aspektusa a felnőttkornak. A felnőttek által vállalt felelősség nagyon gyakran kiterjedt az idős szülők és nem házas korban levő testvéreik gondozására is.

A felnőtté válás folyamata társadalmi nemek szerint különbözött. A házas nők a terhesség és a gyereknevelés kívánalmai szerint strukturálták az életüket. A szülések ismétlődő intervallumokban követték egymást a házasságkötés időpontjától a menopauza bekövetkeztéig. A gyerekaszülések rendszerességét a gyerekek elhalálózása még jobban kihangsúlyozhatta, a férj elvesztése pedig a szülések gyors lezárását eredményezte. A férfiak családfenntartó szerepe különösen hangsúlyos lehetett ebben a falusi kontextusban, hiszen a helyi mezőgazdasági termelés mellett a gazdasági túlélés megkövetelte a falusi faipari munkavégzést, valamint a falutól távol eső vidékeken történő munkavállalást.

A havasalji környezetben a felnőttkor meghatározó eseménye a házastárs elvesztése. A gyerekágyi halandóság és a gyakori terhesség következtében fizikailag kimerült női szervezet a házas nők halálózási kockázatát növelte. A nehéz fizikai munka és a járványok időszakos megjelenései (1855-ös és 1873-as kolera) a felnőtt nők és férfiak jelentős részét veszélyeztették. Az egyik házastárs halála a családépítés megtorpanását eredményezte. A megözvegyülés a hagyományos nemi szerepek és feladatok egyensúlyán alapuló családi gazdaság működését. Az újránházasodás a családi gazdaság működőképességének visszaállítását szolgálhatta.

A következő fejezetekben a szentegyház- és kápolnásfalvi felnőttek életútjának a fent említett meghatározó demográfiai aspektusait vizsgáljuk. A termékenység elemzése mellett önálló alfejezetekben mutatjuk be a felnőttkort meghatározó demográfiai törésvonalakat: a felnőttkori elhalálózást/megözvegyülést és újránházasodást.

A termékenység vizsgálatában elsősorban a női életutak elemzésére fordítjuk a figyelmünket. Bemutatjuk, hogy milyen a termékenység statisztikai eloszlása a női életutak folyamán, vagyis, hogy a nők életkor csoportok szerint hány gyermeket szültek. Külön alfejezetet szentelünk a gyerekvállalás és a családok gazdasági céljai közötti összefüggések vizsgálatára. Áttekintjük azokat a – szakirodalomban fellelhető – magyarázatokat, amelyek összefüggést feltételeznek a házaspárok termékenysége és a gyerekeknek a családi gazdasághoz való hozzájárulása között. A John Caldwell (1982) nevéhez fűződő elméletből indulunk ki, amely szerint a szülő- és gyereknemzedékek közötti javak áramlási iránya határozza meg a házaspárok termékenységét. Újabb kutatási perspektívákat is segítségül hívunk, amelyek a gyerekeknek a családi gazdasághoz való hozzájárulásukat családi életciklus szerint vizsgálják, új megvilágításba helyezik a szülők gyerekvállalása és a gyermekmunka közötti összefüggéseket. Hangsúlyozzák a gyerekvállalás folyamat jellegét. A korábban és később született gyerekek eltérő gazdasági és társadalmi szerepet játszhattak a családok életében. A korábban született gyerekek gazdasági hozzájárulása lehetővé tette a szülők számára a gyerekvállalást a termékeny periódus késői szakaszában. A nagycsaládok tehát gazdasági szempontból előnyösnek tűnhettek, hiszen a később született gyerekek felnevelésében segíthettek a korábban született gyerekek, az előbbi gyerekek pedig megakadályozták a család jövedelmének csökkenését a szülők időskorában. Ezek az összefüggések – véleményünk szerint az általunk vizsgált településeken is érvényesülhettek.

A termékenység fejezet harmadik szakaszában azt vizsgáljuk, hogy a házaspárok gyerekvállalási döntéseikben érvényesült-e a szabályozásnak a gyerekvállalás halasztásában megnyilvánuló formája. Rámutatunk arra, hogy a házasságuk első éveiben a házaspárok gazdasági megfontolás által vezetve a gyerekvállalásaik halasztásához folyamodtak. .

A mintában szereplő népesség és elemzési módszerek

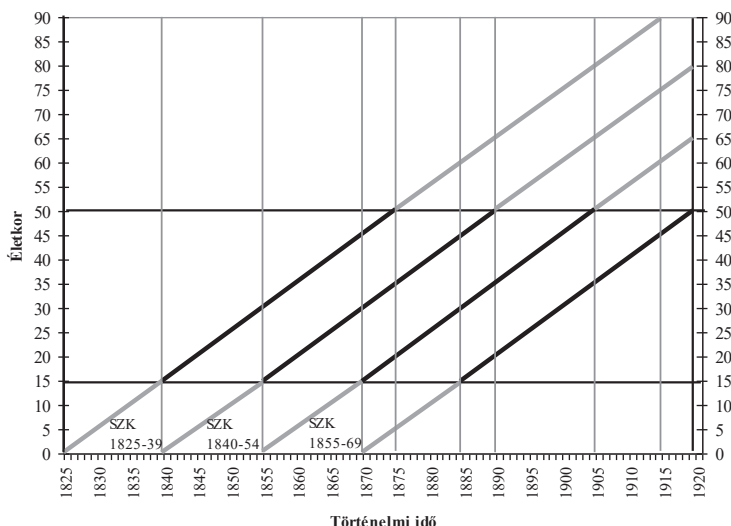
A termékenység kérdését a 4. fejezet már tárgyalta. Az 1869 és 1910 közötti népszámlálási évekre kiszámított ún. Princeton-féle házasság termékenységi- és nupcialitási mutatók a házasság termékenység regionális viszonylatban magas, országos léptékben viszont mérsékelt értékét mutatták. A termékenység változásának tendenciájaként a házasság termékenység emelkedését konstatáltuk a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeire. Az alábbi fejezet a családrekonstrukciós adatok felhasználása révén pontosabb megvilágításba helyezi a termékenység kérdéskörét.

A családrekonstrukció adatok 1059 házaspár termékenységtörténetének teljes rekonstrukcióját tették lehetővé. A mintabeli népesség kiválasztása során négy kritériumot érvényesítettünk: 1) a házasságkötés helye és időpontja ismert; 2) a házasság mindkét házaspár számára élete első házassági tapasztalata volt; 3) ismert a házasság megszűnésének – legalább az egyik házaspár halálának – időpontja; 4) a feleség az 1825 és 1870 közötti periódusban született. E négy kritérium érvényesítése a termékenység vizsgálatának előfeltételül szolgált. A házasságkötés helye és időpontja egyben a termékenységtörténet kezdetét is jelöli, hiszen a népesség jelentős része esetében a házasság a reprodukció legitim színhelyének felelt meg. A termékenység alakulásáról pontosabb képet nyerhetünk, ha megfigyelésünket az első házassági tapasztalatokra korlátozzuk, hiszen a házasságok közel kétharmada egy nőtlen férfi és egy hajadon nő között kötött. A házasság megszűnésének időpontja – amennyiben arra a feleség 50. életévének betöltése előtt kerül sor – a termékenység történet lezárásának időpontjaként szolgált. Másfelől viszont információval szolgált arra vonatkozóan, hogy a házaspár az egyik házaspár halálának időpontjáig feltehetően a vizsgált települések valamelyikén tartózkodott. A mintabeli népességnek a nők születési időpontja alapján történő korlátozása biztosítja, hogy az elemzés kizárólag azoknak a nők a termékenységtörténeteire korlátozódjon, akiknek a reprodukív életszakasza nem haladta meg az általunk vizsgált történelmi periódus kereteit.

A rekonstruált termékenységtörténeteket a nők születési időpontja alapján három csoportba soroltuk. E három csoportot az 1825–1840, 1840–1855, és 1855–1870 között született nők alkotják. Az alábbi fejezet dinamikáját részben e három – egyenként 15 évre kiterjedő – születési kohorsz termékenységi mintáinak összehasonlítása biztosítja.

A mintában szereplő női népesség termékenységtörténetei teljes egészében lefedik a jelen dolgozat által vizsgált történelmi periódust: a 19. század második felét és a 20. század első évtizedét. A 11.1. ábra az egyes születési kohorszok életútját ábrázolja egy olyan demográfiai hálózat keretében, amelynek átlós vonalai az ember életútját a történelmi idő és az egyéni kortengely mentén mutatják. Az egyéni termékenységtörténetek a kortengely mentén a 15. éves kortól az 50. éves korig tartó reprodukív életszakaszára kiterjedtek. A termékenységtörténetek a történelmi tengely mentén az 1840-es évektől az 1910-es évek végéig tartó időszakot ölelik fel. A különböző születési kohorszok a történelmi periódus eltérő időpontjaiban érték el reprodukív életszakaszuk kezdetét és végét. Az első születési kohorsz tagjainak termékeny életszakasza az 1840-es évek közepétől az 1880-as évek közepéig terjedt, a második kohorsz tagjainak termékeny életszakasza az 1860-es évek közepétől az 1890-es évek közepéig tartott, míg a harmadik kohorsz tagjainak termékeny életszakasza az 1880-as

11.1. Ábra: A termékenység vizsgálatában használt mintabeli népesség jellemzői.

évek közepétől a 20. század első évtizedének végéig tartott.¹¹⁶ A születési kohorszok kijelölésének legfőbb szempontja az volt, hogy ezek a kohorszok megjelenítsék az egymást követő nemzedékek eltérő tapasztalatát, ugyanakkor pedig, összességében a vizsgált történelmi periódust is lefedjék. A fentiek alapján megállapítható, hogy a mintabeli népesség ilyen kialakítása mindkét elvárást teljesítette. Az adatok későbbi értelmezésekor azonban fontos szem előtt tartani, hogy az egymást követő születési kohorszok legfiatalabb és legidősebb tagjainak tapasztalatai között jelentős időbeni átfedések léteztek.

A különböző születési kohorszok teljes mintabeli népességhez viszonyított aránya kiegyensúlyozott. A legidősebb születési kohorshoz tartozó nők aránya 28 százalék, a középső születési kohorsz aránya 34 százalék, míg a legfiatalabb születési kohorshoz tartozó nők aránya eléri a 37 százalékot.

¹¹⁶A harmadik kohorsz legfiatalabb tagjainak termékenységtörténete az első világháború alatt ért véget. A háborús időszak a férfiak katonai szolgálata és az általános létbizonytalanság miatt a házaspárok gyerekvállalási gyakorlatát a békebeli korszakhoz képest teljességgel megváltoztathatta. A termékenységi adatok legfontosabb jellemzőinek ismeretében azonban azt feltételezzük, hogy a világháború kezdetekor a 45. életévükben járó nők többségének termékenységtörténete már jelentős részben lezárult.

11.1. Táblázat: A termékenység vizsgálatában használt adatok jellemzői a megfigyelés lezárásának oka szerint. 1825 és 1870 között született nők első házasságai.

1. Nők száma:

A megfigyelés lezárásának oka	Születési kohorszok							
	1825–1839		1840–1854		1855–1869		1825–1869	
	N	%	N	%	N	%	N	%
50. életév betöltése	150	49.8	178	49.1	220	56.2	548	51.9
Elhalálozás az 50. életév betöltése előtt	72	23.9	102	28.1	97	24.8	271	25.7
Megözvegyülés az 50. életév betöltése előtt	79	26.2	82	22.6	74	18.9	235	22.3
Összesen	301	100.0	362	100.0	391	100.0	1054	100.0

2. Házasságok száma:

A megfigyelés lezárásának oka	Születési kohorszok			
	1825–1839	1840–1854	1855–1869	1825–1869
50. életév betöltése	4148.1	4981.9	6302.5	15432.5
Elhalálozás az 50. életév betöltése előtt	1113.9	1286.7	1506.7	3907.3
Megözvegyülés az 50. életév betöltése előtt	1429.0	1287.2	1317.6	4033.8
Összesen	6691.0	7555.8	9126.8	23373.6

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

A 11.1. táblázat a megfigyelés lezárásának oka szerint részletezi az adatok eloszlását. A termékenységtörténetek lezárásának időpontjaként három eseményt különítettünk el. Az első a feleség 50. életévének időpontját jelöli azokban az első házasságokban, ahol a mindkét házaspár életben maradt a jelzett időpontig. A második, illetve harmadik időpont a feleség vagy a férj halálának dátuma, amennyiben arra a feleség 50. életévének betöltése előtt került sor. Az adatok fontos jellemzője, hogy a mintához tartozó nők megközelítőleg 50 százalékaról rendelkezünk teljes termékenységi élettörténetekkel. A mintához tartozó termékenységtörténetek fennmaradó 50 százaléka azokról a nőktől származik, akik az 50. életévük betöltése előtt elhaláloztak, vagy megözvegyültek. A fenti statisztikai eloszlások mindhárom születési kohorsz esetében nagyvonalakban azonosak.

Az adatok házasságok száma szerinti rendezése jelentősen módosította a teljes-, illetve csonka termékenységtörténetek szerinti statisztikai eloszlást. A teljes termékenységtörténetekből származó házasságok az összes házasság közel kétharmadára terjedtek ki. Ezt a házasságok szerinti eloszlás logikus következményének tarthatjuk, hiszen az 50. életév betöltéséig házasságban élt nők összességében hosszabb időt töltöttek megfigyelés alatt, mint az 50. évnél fiatalabb korban elhalálozott vagy megözvegyült társaik. Az előbbi

csoporthoz tartozó nők a leghosszabb időn keresztül a gyerekvállalás kockázata alatt maradtak. Az elemzés összességében tehát 23373 házasság nővér vizsgálatára terjed ki.

A megőrzésvégzés/halál révén megszakított termékenységtörténetek felhasználása a vizsgált családok reprezentativitásának növelését célozza. Az eredménytől függetlenül azonban egyet kell értenünk Muriel Neven-nel, aki hangsúlyozza, hogy „a termékenység elemzésében követett stratégiák minden újdonságuk ellenére végül is csupán arra tett kísérletek, hogy stabil népességek tanulmányozására kidolgozott módszereket alkalmazzanak stabilnak nem nevezhető népességek elemzésében” (Neven 2003: 387). Az elemzés gyengéit tehát mi sem rejthetjük el. Ehelyett – a fent idézett szerzőt követve – az elemzést többféle megközelítés mentén érvényesítjük.

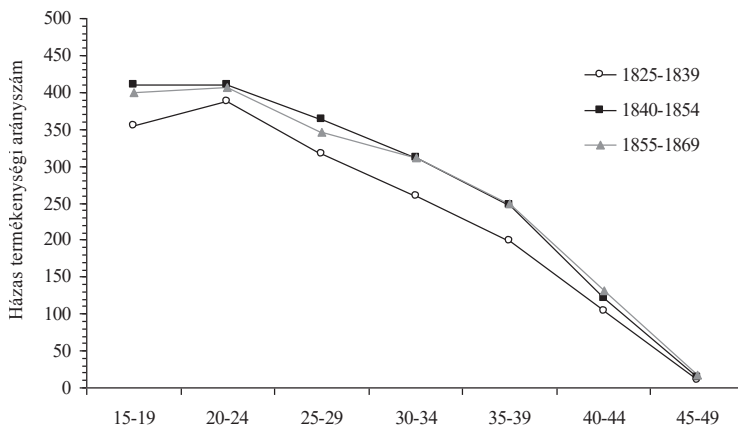
Az elemzés első részében az egyéni adatok a termékenység aggregált mutatóinak, az úgynevezett korszecifikus házasság termékenységi arányszámoknak és a születések közötti átlagos időintervallumoknak, a kiszámítására. A második rész a születések közötti időintervallumok többváltozós eseménytörténeti elemzését tartalmazza, amely jelentősen árnyalni fogja a termékenységről az aggregált mérések segítségével kialakítható képet.

Házasság termékenység

Az életkor-specifikus termékenységi arányszámok alapján rajzolt görbe konvex alakú, vagyis a születésszabályozást nem alkalmazó társadalmak képét vetíti elé (11.2. Ábra). A 15 és 49 év között házasságban élő nők átlagosan szült gyermekeik száma 8 és 9 között ingadozott. Az első házasságukban élő nők termékenysége nem nevezhető egységesnek, hiszen a különböző kohorszok termékenységi mintái között enyhe differenciákat tapasztalhatunk. Az adatok szerint a termékenység a 19. század második felében megemelkedett. A két idősebb születési kohorshoz tartozó házasság nők termékenysége magasabb a legidősebb születési kohorsz tagjainak termékenységénél. Bizonyos fokú stabilitás leginkább a termékenység életkor szerinti mintáiban érhető tetten: a biológiai életkor előrehaladásával párhuzamosan mindhárom születési kohorszban érvényesült a termékenység csökkenése. Az életkor-specifikus házasság termékenységi arányszámok a legfiatalabb – a 15–19 és a 20–24 – életévekben a legmagasabbak, a 40 év felett a legalacsonyabbak.

A 11.2. táblázat az életkor-specifikus házasság termékenységi arányszámok mellett a teljes házasság termékenységi arányszámot is tartalmazza. Jól látható a mutató értékének az életkor szakaszok módosításából eredő elmozdulása. A fiatal életkorban házasságban eltöltött

11.2. Ábra: A házas nők termékenysége a nők születési időszaka szerint a két egyházközségben.

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.
Megjegyzés: 1825 és 1870 között született nők termékenységtörténetei.

évek termékenységre gyakorolt hatása nyilvánul meg a teljes házas termékenységi arányszám csökkenésében, amint a 20 és 49 év közötti időszakra szűkítjük a becslésünket. Átlagosan két gyerekkel kevesebb született, ha egy adott nő a 20. életévétől élt házasságban.

Az általános életkor-specifikus termékenységi arányszámok valójában egy aggregálási művelet eredményei: a fiatal életkorban házasodott nők fiatal életszakaszára jellemző magas házas termékenységnak, illetve az idősebb korban házasodott nők késői életszakaszára jellemző magas házas termékenység összesítése. Az életkor-specifikus teljes házas termékenységi arányszámok házasodási életkor szerint részletezése pontosabb képet nyújt a korabeli termékenységről. A házasodási életkor szerinti részletezett életkor-specifikus házas termékenységi arányszámok azt sugallják, hogy egy bizonyos gyerekszám elérését követően nem tekinthető kizártnak a születéskorlátozás alkalmazása. Ezzel szemben az általános teljes házas termékenységi arányszámok egy olyan képet mutatnak, mintha a reprodukció a fiziológiai meddővé válás folyamatát követte volna.

11.2. Táblázat: A 15–19 és 20–24 éves korban házasságot kötött nők termékenysége a két egyházközségben, 1825 és 1869 között született nők első házassága.

Születési kohorszok	Az anya aktuális életkora							THTA
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
1825–1839	355,3	358,4	308,8	272,5	216,0	112,5	10,1	8,1
		425,3	327,7	255,4	210,9	111,4	9,9	6,7
1840–1854	409,3	403,8	317,7	312,3	248,1	122,9	22,2	9,1
		416,3	389,5	304,6	254,4	121,1	8,2	7,4
1855–1869	400,0	406,3	347,2	309,5	270,1	129,9	15,8	9,3
		407,3	343,4	314,9	247,0	147,7	16,1	7,3
1825–1869	390,1	392,9	328,3	300,3	248,8	123,0	16,1	8,9
		415,3	354,7	293,7	238,6	128,3	11,7	7,2

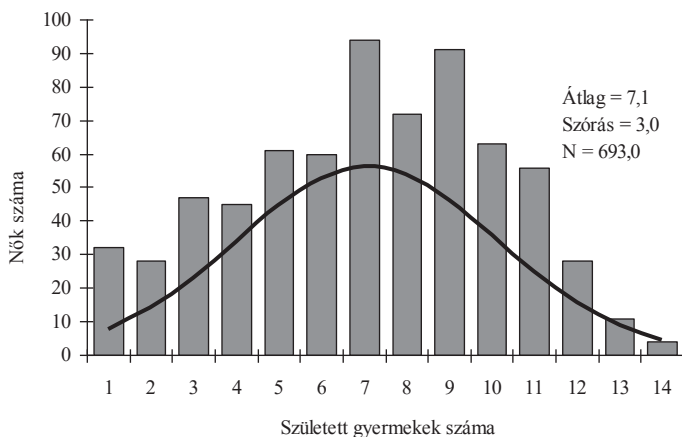
Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: THTA = Teljes házas termékenységi arányszám.

A 11.3. ábra a házas nők termékenységét a szült gyerekek száma szerint mutatja. A grafikon kizárólag azoknak a nőknek a gyerekvállalási tapasztalatát foglalja össze, akik 1845–1884 között házasodtak, megérték a 39. életévet és legalább egy gyerekük született. Látható, hogy a mintában szereplő házas nők (558) által szült gyerekek száma a 7-es átlag körül sűrűsödik, ami egybeesik a 20–49 év között mért teljes házas termékenységi arányszámmal. Az átlagos születésszám és a 20 – 49 év közötti teljes házas termékenységi arányszám közötti egybeesést feltehető magyarázata az lehet, hogy a szentegyház- és kápolnásfalvi nők átlagosan 20–21 éves korban kötötték első házasságukat.

Az adatok jelentős mértékű szórása (11.3. ábra) a gyerekvállalási tapasztalatok sokszínűségét mutatja. A mintában szereplő nők egy része nyolc vagy annál több gyereket hozott a világra, miközben azoknak a száma is jelentős volt, akik 7 gyereknél kevesebbet szültek. A gyerekvállalási tapasztalatok sokszínűségének oka feltehetően a házasodási életkor eltéréseiben rejlett. A korai házasságkötés a magas születésszám meghatározó tényezője lehetett. A 11.3. táblázat, amely az átlagosan szült gyerekek számát az anya életkora és a házasság időtartama szerint tartalmazza, jól mutatja a korai házasságkötésnek a születésszáma gyakorolt hatását. A termékenység rendkívül magas a házasság első éveiben, elsősorban a fiatal nők körében. A későbbi életkorban történő házasságkötés jelentős mértékben csökkenti az átlagos születésszámot. A 15–19 éves korban házasságban élő nők a 49. életévük végéig átlagosan 9,16, a 20–24 éves korban házasodók 7,34, míg a 25–29 éves korban házasodók 5,38 gyereket szültek. A 35. életévet követően a termékenység csökkenése látványos. Két magyarázat tűnik elfogadhatónak. Egyfelől a korai életkorban és viszonylag

11.3. Ábra: A házas nők termékenysége a két egyházközségben.

Forrás: Szentegyház- és Kápolnásfalva települések római katolikus egyházi anyakönyvei.
Megjegyzés: 40 éves korukig házasságban élt nők, akiknek legalább egy gyerekük született.

rövid időintervallumokban egymást követő szülések a házas nők fiziológiai kimerüléséhez vezethettek. Feltehető ugyanakkor az is, hogy a házasság időtartamának emelkedésével a házaspárok szexuális érintkezésének intenzitása is csökkent.

A magas születésszám azonban nem eredményezett magas gyerekszámot. A korai megőzvegyülés és a magas csecsemő- és gyerekhalandóság gyakran a nagycsalád ellenében hatott. Hasonló megállapításokra juthatunk, ha az anyák életkora szerint csoportosítjuk a továbbbélő gyerekek számát (11.4. táblázat). Következtetésünk, hogy a magas csecsemő- és gyerekhalandóság a tényleges családméretet alacsonyan, a termékenységet viszont magas szinten tartotta.¹¹⁷

¹¹⁷ Megállapításunk érvényességét tovább erősítheti az a tény, hogy a 15. életév után a halálozás kockázata lecsökkent ugyan, de továbbra is meghatározó volt a vizsgált településeken.

11.3. Táblázat: Az átlagosan született gyerekek száma az anya életkora és a házasság időtartama szerint a két egyházközségben. 1835 és 1869 között született nők első házasságai.

Életkor	Házasság időtartama (években)						
	0–4	5–9	10–14	15–19	20–24	25–29	30+
15–19	1,98						
20–24	2,08	4,04					
25–29	1,82	3,82	5,78				
30–34	1,68	3,40	5,42	7,36			
35–39	0,69	2,98	4,72	6,72	8,67		
40–44	0,00	1,16	3,56	5,46	7,42	9,36	
45–49	0,00	0,00	1,16	3,63	5,55	7,50	9,43
Teljes minta	1,18	2,57	4,13	5,79	7,21	8,43	9,43
Házás nővérek	3665,0	3363,2	2999,8	2586,5	1997,4	1012,0	131,2

Forrás: Szentegyházas- és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

11.4. Táblázat: Az átlagosan született, meghalt és továbbélő gyerekek száma az anya életkora szerint a két egyházközségben. 1835 és 1869 között született, 39 éves korukig házasságban élt nők első házasságai.

Életkor	1835–1849			1850–1859			1860–1869		
	Születés	Halálozás	Továbbélők	Születés	Halálozás	Továbbélők	Születés	Halálozás	Továbbélők
15–19	2,07	0,37	1,70	1,90	0,47	1,42	1,98	0,59	1,40
20–24	4,21	0,98	3,22	3,86	1,19	2,68	4,05	1,35	2,70
25–29	5,96	1,68	4,28	5,68	2,16	3,52	5,69	2,05	3,64
30–34	7,54	2,42	5,12	7,28	3,03	4,25	7,25	2,69	4,57
35–39	8,85	3,33	5,52	8,59	3,72	4,88	8,55	3,22	5,33
40–44	9,54	3,92	5,62	9,22	4,14	5,09	9,33	3,70	5,63
45–49	9,61	4,11	5,50	9,30	4,24	5,06	9,38	4,07	5,32

Forrás: Szentegyházas- és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Eredményeink hasonlóságot mutatnak David Levine történész kutatásainak eredményeivel (Levine 1983). Levine az angliai falusi ipar elterjedése és a demográfiai folyamatok közötti összefüggéseket vizsgálta. Megfigyelése szerint a falusi ipar teremtette munkalehetőségek lehetővé tették a fiatalok korai gazdasági önállósulását. A házi keretek között működő termelés felértékelte a gyermekmunka jelentőségét. A gyerekek születése a családi ciklus kezdeti időszakában megnehezítette a család gazdasági helyzetét, hiszen a gyerekek születésével párhuzamosan emelkedett az ellátásra szoruló, de még nem termelő személyek száma a háztartásokban. A fiatal házaspárok gyerekvállalásaikat a házasság első

éveire összpontosították, azzal a céllal, hogy minél korábban túljussanak a költséges függőség időszakán, és a gyermekmunka gyümölcseit a legkorábban élvezhessék. Levine további érvelése szerint a korai gyerekvállalást és a teljes házas termékenység magas arányait a gyerekek időskori biztonságot nyújtó szerepe is motiválhatta (Levine 1983: 15–17). A magas halandósági környezetben kiszámíthatatlan, hogy a megszületett gyerekek közül hány gyerek éri meg a felnőttkort. A magas halandóság tehát rendkívül kockázatos stratégiává tehetette a gyerekvállalás elhalasztását. A korai szülések elhalasztásával és a születek közötti időintervallumok növelésével a házaspárok valójában azt kockáztatták volna, hogy a csökkent munkavégzési kapacitással járó időskort munkaképes életkorban levő gyerek nélkül érik el.

Az alábbi részek a kérdés mindkét aspektusára próbálnak választ adni. Először is, megvizsgáljuk, hogy a házaspárok milyen módon tudták összehangolni gyerekvállalásaik időzítését a családi életciklus folyamán, milyen gazdasági motivációk rejlettek a gyerekvállalás mögött, és általában milyen összefüggések léteztek a magas gyerekszám és a paraszti családi gazdaság működése között. A kérdések megválaszolása folyamán betekintést nyerhetünk a magas csecsemő- és gyerekhalandóságnak a termékenységre gyakorolt hatásaira is.

Családi gazdaság és gyermekmunka

A magas termékenység egyik lehetséges magyarázata szerint a gyerekek iránti igényt a családok munkaerő szükséglete motiválhatta. Mindezt alátámasztja, hogy a vizsgált településeken a mezőgazdasági, faipari munkákban és az állattenyésztésben a gyermekmunka jelentős szerepet játszott. A gyerekeknek a családi gazdaság működésében és a háztartás gazdasági fenntartásában betöltött fontos szerepére világít rá az alábbi részlet a csikszentdomokosi származású Kurkó Gyárfás önéletrajzi regényéből:

„Komoly férfinép még magnak sem volt a faluban. Asszonyok, leányok s gyerekek végezték a mezei munkát. A szántás, vetés, kaszálás szigorúan férfimunka, de távollétükben az asszonyok kitűnő munkaerőnek bizonyultak. A tizenkét-tizennégy éves legények még békében is férfiszámba mennek, hiszen aki egyedül egy szekér fát hoz az erdőből, az már megérdemli a fickó nevet. Én nyolcéves koromban hoztam az első szekér fát, igaz, hogy asszonyfa volt, mert az asszonyok szoktak könnyebben kezelhető vékonyabb gerendákból vagy csaposból szekeret rakni. Az én szekerem is olyan női lábszárnyi gerendákból volt megrakva, de még így is nem egy elismerést kaptam útközben, mikor látták, hogy sem a szekéren, sem utának nem jön felnőtt, s a lovak szót fogadnak nekem” (Kurkó 1970: 53).

Érdemes rákérdeznünk, hogy vajon a házaspárok gyerekvállalási döntéseiben felmerülhetett-e gyerekektől a szülők felé irányuló jövőbeni segítség és támasz lehetősége. Kvalitatív evidenciákat keresve ismét Kurkó Gyárfás regényéhez kell fordulnunk, hiszen ő az, aki sajátos módon fogalmazta meg a csíkszentdomokosi házaspárok nagycsaládra irányuló törekvését:

„Mi szentdomokosiak „sósstejesek” voltunk. Ebben a „sósstejes” faluban láttam meg a napvilágot 1909 karácsony hetében, amikor leégtünk. Amint édesanyám mondogatta, nem tudta, hogy engemet csitítson-e, vagy a kétéves pontossággal egymásra következő gyerekek sírását, a menthetőt mentse-e, vagy vizet hordjon a tűzoltáshoz. Szüleim földművesek gyerekei voltak, és ők is azok maradtak. Időre is egyidősök, mikor egymáséi lettek. Édesapánk nagy családot akart. Az egyikének valamilyen oknál fogva esküdt ellensége volt. Ha édesanyám tiltakozni mert a sok gyerek és a nehéz háztartás miatt, azzal válaszolt, hogy „hallgass, inkább egy óvoda, mint egy betegágy”. Márpedig mindannyian egészségesek voltunk, tehát óvoda lett. Büszke is volt rá, hogy fiatalon nyolc gyereknek az édesapja, köztük hat fiú és kettő leány” (Kurkó 1970: 36.).

A fenti idézet szerint a nagycsaládok nem feltétlenül jártak együtt gazdasági előnyökkel, sőt az sem tűnik belőle számunkra egyértelműnek, hogy a szülők „megtérülő befektetésként” tekintettek a gyerekekre. Az édesanyának a sok gyerek és a nehéz háztartás miatti tiltakozása jól mutatja, hogy a munkaképtelen gyerekek a házasság első éveiben jelentős tehernek számíthattak a fiatal háztartások számára. Az édesanya tiltakozása ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a gyerekvállalás kérdésében gyakran a férj akarata érvényesült.

A gyerekvállalás gazdasági költség – haszon aspektusának vizsgálata fontos helyet foglal el a termékenységgel foglalkozó demográfiai szakirodalomban. John Caldwell (1976) kutatásai alapján fogalmazta meg elméletét, amely szerint a demográfiai átmenet előtti társadalmakban a javak nettó áramlása a gyerekek nemzedékétől a szülői nemzedék irányába történt, vagyis a gyerekek a szülők számára gazdasági szempontból nettó hasznot biztosítottak. Caldwell „javak” fogalma kiterjedt a gyerekek nem gazdasági jellegű hasznára is, mint amilyen a gyerekeknek a szülők iránti tiszteletadása és a nagycsaládos családapák társadalmi státusa. Egy ilyen rendszerben – Caldwell szerint – a szülők abban érdekeltek, hogy sok gyerekük szülessen, és közülük sokan megérjék a felnőttkort.

Az újabb demográfiai és antropológiai szakirodalom szerint nem egyértelmű a kapcsolat a gyermekmunka és a termékenység között. Karen Kramer érvelése szerint az empirikus vizsgálatok egymástól eltérő módszertant követnek a gyerekek gazdasági értékének meghatározásában, következésképp eredményeik is egymástól eltérő más – más kérdésekre

adnak választ (Kramer 2005). A fejlődő országokban végzett kutatások szerint a gyerekek jelentős időt töltenek a termelésben és a háztartási tevékenységekben, és gazdaságilag jelentős hasznot biztosítanak a családok számára. Amennyiben azonban a gyerekek fogyasztása és termelése közötti különbözet – vagyis a nettó termelés – képezi a vizsgálat tárgyát, akkor azt tapasztalható, hogy a gyerekvállalás nettó kiadással jár a gyerekek szexuális érettségének időpontjáig. Kaplan Hillard, Ronald Lee, Karen Kramer és mások¹¹⁸ kutatásai során arra a következtetésre jutottak, hogy a javak áramlása a szülőktől a gyerekek irányába történik – tehát lefelé tartó irányt mutat – még a gyerekek felnőtté válásának időszakában is.

George Alter amerikai kutató szerint előnyös lehet, ha a család fejlődését a nők életútjai mentén gondoljuk végig (Alter 1988: 167–173). A gyerekvállalás gazdasági szempontú elemzése jó kiindulópont lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a gyerekvállaláshoz köthető költségek és hasznok a családi életciklus és a szülői életutak különböző szakaszaiban jelentkeztek. A fiatal családoknak komoly gazdasági nehézségekkel kellett szembenézniük, de a későbbiek folyamán, a gyerekek épp olyan szakaszban léptek a munka mezejére, amikor a családfő munkaereje lecsökkent. Következésképp a szülők gyerekvállalási terveiben fontos szempontot tölthetett be a gyerekek által nyújtott gazdasági támasz időzítése.

A fenti érvelés szorosan kapcsolódik az Alekszandr Csajanov által bemutatott családi fejlődési ciklushoz, amely szerint a családi gazdaság helyzetét döntően meghatározta a fogyasztó/dolgozó arány módosulásai (Chayanov 1966). A csajanovi modell szerint a családciklus kezdeti éveiben a gyerekszám emelkedésével párhuzamosan emelkedik a fogyasztók aránya, és ez a módosulás változatlan életkörülmények mellett a háztartás életszínvonalának csökkenését eredményezheti. A dolgozók arányának emelkedése, és ezáltal a háztartásra nehezedő gazdasági teher enyhülése, a családciklus későbbi szakaszában tapasztalható, amikor a legidősebb gyerek eléri a munkaképes életkort.¹¹⁹ Mindezek alapján megállapítható, hogy a gyerekek gazdasági szerepével foglalkozó – a gyereknevelés költségessége és a gyereknevelés haszna mellett érvelő nézőpontok – igaznak bizonyulhatnak a család különböző fejlődési szakaszaiban.

A szentegyházaskalvi és kápolnásfalvi fiatal felnőttek jelentős segítséget nyújthattak családjaiknak, ezt a segítségnyújtást azonban évekig tartó kiadások előzték meg. A gyerekek

¹¹⁸ Lásd többek között: Lee – Kramer 2002; Kramer 2004; Kramer 2005; Kaplan 1994.

¹¹⁹ A családi életciklus és a háztartás gazdasági helyzete közötti összefüggések legkorábbi megfigyelése Benjamin Seeborn Rowntree (1871–1954) angol szociológus nevéhez fűződik. Rowntree a 19. század végi York város munkásosztályi családjait vizsgálva tette azt a megállapítást, hogy a családok jövedelme a család életciklusa mentén változott. A fiatal családok jövedelme az első gyerekek születésével párhuzamosan fokozatos lecsökkent, míg az idősebb háztartások a gyerekek munkapiacra történő kilépésével párhuzamosan egy bizonyos jövedelmet is megtapasztaltak (Rowntree 1901 (2000)).

korai munkába állása, a fiúk szezonális munkavállalása és a lányok fiatal korban történő szolgálatvállalása a sokgyerekes családok gazdasági nehézségeiről tanúskodnak. A gyerekek minden bizonnyal egy olyan családi stratégiában töltötték be gazdasági szerepet, amely nem feltétlenül tükröződik egy pillanatnyi érték számításban. A születési sorrendben más-más helyet elfoglalt gyerekekhez a szülők különböző gazdasági jellegű szempontokat köthettek, és ezek a szempontok módosulhattak a család időbeli fejlődésével párhuzamosan.

George Alter szerint az életút perspektíva rávilágíthat a gyermekmunkának a szülők termékenységiében játszott kettős gazdasági szerepére. Egyfelől a gyerekek az időskori támasz és biztonság forrását jelenthették a szülők számára. A legfiatalabb gyerekek általában a szülei munkaképtelenné válása vagy egyikük megözvegyülése idején érték el a felnőttkort. Munkájuk és gazdasági segítségnyújtásuk ebben a helyzetben létfontosságúnak bizonyulhatott az idős szülei életszínvonalának fenntartásában. Másfelől viszont, a családciklus egy korábbi szakaszában az idősebb gyerekek részéről érkező gazdasági segítségnyújtás csökkenthette a kisebb családok irányába ható gazdasági motivációkat, késleltetve ezáltal a termékenységsökkenést. Nem arról van tehát szó, hogy a gyerekek keresete fedezte a felnevelésük költségeit, hanem sokkal inkább arról, hogy a korábban született gyerekek keresete és a háztartás keretében végzett munkái fedezték a később született gyerekek felnevelési költségeit.

A születések elhalasztása: a szabályozás egy lehetséges módja

Nem tudhatjuk, hogy a székelyföldi havasalji falvak lakóinak tudatában élt-e elképzelés egy ideális családméretéről vagy sem. A fenti érvelést követve azonban elképzelhető, hogy a szülők háztartás-gazdasági szempontok által vezetve, vagy az anya és gyereke egészségi állapota megőrzésének érdekében az újabb gyerekvállalás elhalasztása mellett döntöttek. Abban az esetben, ha a fenti társadalmakban az ideális családméret fogalma mégis létezett, a gyerekvállalás elhalasztása az egészségi és gazdasági szempontú haszna miatt előnyösebb lehetett a születések végleges befejezésénél.

Gigi Santow véleménye szerint nagyon valószínű, hogy a termékenységi átmenetet megelőzően a házaspárok a születések közötti időintervallumok növelésével vagy csökkentésével próbálták a saját termékenységüket szabályozni. Ez a fajta szabályozás a családméret csökkentésére irányuló törekvés nélkül is érvényesülhetett, vagyis olyan környezetben is, amelyben gazdasági vagy egyéb szempontból nem tekintették előnytelennek

a nagycsaládokat. Santov érvelése szerint a termékenységi átmenetet megelőzően a gyerekszám fogalma helyett a születések közötti időintervallumok egyéb előnyei jelenthették a legfőbb motivációt a következő gyerekszülés későbbi időpontra történő halasztására. A születések közötti hosszabb időintervallumok jó hatással lehetnek az újszülött gyerekekre, az édesanyára és az egész családra is. Először is, az újszülött gyerek nagyobb odafigyelést kap az anya részéről, és a szoptatási idő is hosszabb. A születések közötti hosszabb időintervallumok nem csupán alacsonyabb csecsemőhalandósággal, hanem alacsonyabb gyerekhalandósággal is járnak. Az anyának hosszabb idő jut a korábbi terhesség után felépülésre. A család anyagi helyzete is jobb lehet, hiszen az anyának több idő jut a családi munkák vagy egyéb anyagi haszonnal járó munkák elvégzésére.

Egy következő születés elhalasztása összhangban van és alátámasztja az emberi reprodukciós stratégiák egyik alapvető vonását. A különböző fajok a reprodukciós stratégiák két alapvető formájának a kombinációját alkalmazzák a fennmaradásuk érdekében. Az első stratégia arra irányul, hogy nagyszámú, alacsony továbbélési eséllyel rendelkező utódot hozzanak létre. A második stratégia szerint kevesebb, de nagyobb továbbélési eséllyel bíró utódot hozzanak világra intenzív és hosszú távú gondozás révén. A főemlősök, de különösen az emberek inkább az utóbbi stratégiát részesítik előnyben (Livi-Bacci 1999).

A gyerekvállalás halasztása kedvező hatással lehetett a háztartás gazdasági helyzetére. Az alacsony jövedelmű háztartások, amely kategóriába a havasalji háztartások többsége tartozott, a gyerekvállalás halasztását leginkább a családalapítás első éveiben gyakorolhatta, hiszen ebben az időszakban az ellátásra szoruló kiskorú gyerekek komoly gazdasági terhet jelenthettek a háztartás számára. A gazdasági teher időszaka nagyjából 10-15 évig tarthatott, annak függvényében természetesen, hogy milyen hosszúra nyúltak a születések közötti időintervallumok és attól függően, hogy a gyerekek milyen életkorban kezdtek dolgozni és pénzt keresni. Minél gyorsabban követték egymást a születések, annál nagyobb gazdasági teher nehezedhetett a háztartásra. Az érvelést – mint fentebb említettük – Csajanov-nál is megtaláljuk, aki szerint a demográfiai reprodukció, a dolgozók és a fogyasztók arányszáma és a háztartásra nehezedő gazdasági teher között összefüggés létezett. Az érvelés számunkra legfontosabb eleme az, hogy a háztartások nagyobb eséllyel kerülnek gazdasági szempontból kedvezőtlen helyzetbe, amikor a gyerekek kiskorúak és ellátásra szorulnak. A gazdasági tehernek ez a formája arra ösztönözheti a házaspárokat, hogy a következő gyerekszületés elhalasszák azokban a helyzetekben, amikor a kiskorú és ellátásra szoruló gyerekek aránya megemelkedik. A székelyföldi havasalji háztartások gazdasági helyzetük fenntartása érdekében például nagyon gyakran rászorultak az idősebb gyerekeik keresetére és

támogatására. A családalapítás és családépítés kezdeti szakaszában ezek a pénzbeli hozzájárulások hiányozhattak mindaddig, ameddig az első gyerek el nem érte azt a kort, amelyben már munkát vállalhatott, vagy helyettesíthette a mezőgazdasági munkára szegődött szüleit a háztartásban. Következésképp, előfordulhatott, hogy a mezőgazdasági munkások, illetve azok a kisbirtokosok, akik földbirtokuk után szerzett jövedelmüket gyakran egyéb mezőgazdasági munkavállalással egészítették ki, éppen a családalapítás első éveiben alkalmazhatták a születések elhalasztását. Vagyis, a háztartás gazdasági helyzete által motiválva korlátozhatták a születések számát.

A fenti érvek látszólag ellentmondanak korábbi állításunknak, amely szerint a magas csecsemő- és gyerekhalandóság rendkívül kockázatosá tehetette a gyerekvállalás elhalasztását. Valóban, gondolatmenetünk azt feltételezi, hogy a vizsgált településeken élő házaspárok termékenységi magatartásai rendkívül heterogének lehetnek, és a népesség bizonyos szegmenseiben a gyerekvállaláshoz egy bizonyos szintű tervezés és kiszámíthatóság is párosult.

Simon Szreter megfogalmazása szerint „A relatív alacsony jövedelmű kontextusban, amelyben a fogamzásgátlás eredményes formái hiányoznak, a csecsemőhalandóság magas, és az anyagi megélhetés alsó határa alatt élők aránya számottevő, az anyák egészségi állapota rossz és a születések következtében veszélyeztetett, a házastársak megbetegedése és időszakos munkaképtelenné válása gyakori, a születések közötti időintervallum növelése nyilvánvaló – és talán az egyetlen nyilvánvaló – módját jelenthette annak, hogy a házaspárok egy bizonyos mértékű ellenőrzést gyakorolhassanak a saját malthusiánus helyzetük felett” (Szreter 1996: 371–371).

A születések közötti időintervallumok modellezése

Az eseménytörténeti elemzés hasonlít a születések közötti intervallumok hosszának kiszámítására, ugyanakkor azonban lehetővé teszi a demográfiai – a nő életkora, a házasság időtartama – és egyéb társadalmi-gazdasági jellemzők kontrollváltozóként történő használatát. Az alábbi elemzés a születések közötti időintervallumok hosszát modellezi. A születések közötti időintervallumok modellezésének sajátosságai miatt érdemes a választott modellt és a módszert részletesen ismertetni.

Minden más kockázati arányszámhoz hasonlóan a termékenységi kockázati arányszámnak is két összetevője van.¹²⁰ Kifejezi egyrészt a következő születésig eltelt idő hosszát, másrészt pedig, a következő születés valószínűségét. A halandóság esetében az esemény bekövetkezésének valószínűsége mindenki számára 1-gyel egyenlő. A termékenység esetében azonban az esemény valószínűsége általában 1-nél alacsonyabb, hiszen nem mindegyik házaspárnak születik gyereke. Néhányan meddővé válnak, néhányan pedig, egyéb okok miatt nem vállalnak több gyereket. Érdemes tehát különválasztani egymástól a valószínűséget és a születések közötti időtartamok hosszát, annak ellenére, hogy egyébként ez a két komponens erősen korrelál egymással.

A születések időzítésének alábbi vizsgálatában a termékenységi kockázati arányszám fent említett második komponense – vagyis az egymást követő születések között eltelt időtartam hossza – kerül a figyelem középpontjába. A rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a még termékeny, illetve a már terméketlen házaspárok azonosítását. A termékenységi kockázati arányszámok számításakor általánosan elfogadott feltételezés, hogy a szülés valószínűsége fennáll a nők 45–50. életévük betöltéséig. Ez a feltételezés azonban jelentősen felülbecsüli a termékeny népességet: a szakirodalom szerint például 40 éves korban a házaspárok jelentős része már meddő (Wood 1994 szerint a házaspárok egyharmada). Mindez nem okoz problémát, ha a népesség szintjén vizsgáljuk a termékenységi arányszámot, hiszen a demográfusokat végül is a két komponens – vagyis a születés valószínűsége és az egymást követő születések között eltelt időtartam hossza – együttesen érdeklik. Nehéz helyzetet eredményez azonban, ha csupán az egyik összetevő – vagyis a születések időzítése – áll a vizsgálat középpontjában. Ebben az esetben ugyanis ki kell tudni zárni a terméketlen és a több gyereket már nem vállaló házaspárokat.

Az alábbi elemzés a Jan Van Bavel és Jan Kok szerzőpáros által kidolgozott elemzési módszert követi (Van Bavel – Kok 2010), és kizárólag az újabb születés által lezárt születési intervallumokra fókuszál.¹²¹ Egy újabb születés a házaspárok termékenységét és a születéskorlátozás hiányát bizonyítja. Ez a módszertani választás szükséges ahhoz, hogy az elemzés kizárólag a gyerekvállalás kockázata alatt álló házaspárok megfigyelésére korlátozódjon.

A fenti módszer nem jelent tökéletes megoldást, hiszen nem sikerül különválasztani a születéskorlátozást tudatosan választó házaspárokat azoktól, akik a következő születés

¹²⁰ Az alábbi módszertani rész jelentős részben a Jan Van Bavel és Jan Kok hollandiai kutatók érvelését követi (Van Bavel 2004; Van Bavel – Kok 2010).

¹²¹ A születések közötti időintervallumok hasonló modellezésére lásd Dribe – Scalone 2010.

későbbi időzítése eredményeként váltak meddőkké. Az eseménytörténeti elemzés módszertana szerint a nyílt időintervallumok kizárása informatív cenzorálás: minél hosszabb idő után kerül sor egy születésre (vagyis alacsony sebességgel követik egymást a születések) annál nagyobb a valószínűsége, hogy egy adott születési időintervallum nem kerül az elemzésbe. A zárt időintervallumok választásának egyik negatív következménye, hogy kizárásra kerülnek olyan házaspárok, akik gyerekvállalásukat szabályozták. Ez a hiba azonban sokkal alacsonyabb jelentőségű annál a hibánál, amelyet a meddő házaspárok nagyszámú személyi életének beemelése teremtene. Összességében tehát, nagyobb az esély azoknak a személyeknek a beemelésére, akik gyerekvállalásaikat rövidebb időintervallumokban valósították meg.

Az alábbi elemzésben a Cox-féle arányos regresszióval modellezzük az eredményes – vagyis ténylegesen a születéshez vezető – fogamzás kockázati rátáját. Más szavakkal, a születések közötti időintervallumok várható hosszát, vagyis a soron következő fogamzás gyorsaságát modellezzük, és nem a következő termékenység valószínűségét. Kérdésünk tehát a következőképpen hangzik: milyen tényezők magyarázzák az adott születési időintervallum hosszát tudva azt (adva lévén), hogy az időintervallumot születés zárta le?

Az elemzett minta azoknak a nőknek a termékenységtörténeteit tartalmazza, akiknek legalább két gyerekük született. A mintába kizárólag a törvényes születések közötti időintervallumok kerültek. A fogamzás időpontjaként a születéstől visszafele számított 40. hét kezdő napját jelöltük meg. Fontos hangsúlyozni, hogy a fogamzásig – nem a születésig – eltelt időt vizsgáljuk, hiszen a terhességhez vezető folyamat különbözhet a terhesség gyümölcshéhez vezető folyamattól.

A regressziós modellben vizsgált magyarázó változók két nagyobb csoportba sorolhatók: a) a születési időintervallumok természetes-, illetve b) társadalmi-gazdasági jellegű meghatározóira.

A születési időintervallumok természetes meghatározói között elsőként a házasság időtartama és az anya életkora változók szerepelnek. A házasság időtartama változó a születési időintervallum kezdetéig házasságban eltöltött évek számát jelöli. Az anya életkora változó az anya életkorát jelöli a születési időintervallum kezdetén a demográfiai elemzésekben megszokott 5 éves csoportosításban.

A szakirodalom szerint a természetes termékenység életkor szerinti mintái, illetve a vetélések és a meddővé válás arányainak növekedése között szoros kapcsolat létezik. Amennyiben azonban kizárólag az eredményes megtermékenyülésekre figyelünk, akkor az életkor hatásának alacsonynak kell lennie. Jan Van Bavel és Jan Kok szerzőpáros

tanulmányaikban (Van Bavel 2004a; Van Bavel – Kok 2004; Van Bavel – Kok 2010) rámutattak arra, hogy a termékeny házaspárok esetében a nő életkora nem befolyásolja szignifikánsan a fogamzás sebességét. Sokkal inkább a házasság időtartama, vagyis a házasságkötés időpontjától számított évek száma tekinthető a gyerekvállalás egyik legfontosabb meghatározójának, minden bizonnyal a szexuális érintkezés gyakoriságával való szoros összefüggése következtében.¹²²

A fogamzás időzítésének szempontjából a fogamzásbeli képességben tapasztalható különbség a vizsgált népesség sokszínűségének jelentős forrása lehet. A fogamzásbeli képesség legfontosabb meghatározója a szexuális érintkezés gyakorisága, és az erre visszavezethető különbségeket bizonyos mértékig a házasság időtartama változó is kiszűrheti. A fogantatás bekövetkezését a szexuális érintkezés gyakorisága mellett ugyanakkor fiziológiai tényezők is befolyásolják. Ezek között talán legjelentősebb a szülést követő meddő állapotban töltött időszak, amely nagyon szoros összefüggést mutat a közösségben elterjedt szoptatási mintákkal.

Egy adott házassági időtartam alatti élve születések száma jól tükrözheti a fogamzásbeli képességben tapasztalható különbözőségeket. Ezt a célt szolgálja tehát az élve születések száma változó, amely a születési időintervallum kezdetéig született gyerekek számát tartalmazza. Minél magasabb egy adott házasság termékenysége, annál magasabb az adott házassági időtartam alatt született gyerekek száma. És fordítva, minél tovább tart a szülést követő meddő időszak, annál kevesebb az adott házassági időtartam alatt született gyerekek száma. Más szavakkal, adott életkorban és házassági időtartam alatt rövidebb születési időintervallumokkal, következésképp több születéssel jellemezhető házaspárok születési időintervallumai nagy valószínűséggel a későbbiekben is rövidebbek a többi házaspár születési időintervallumainál.

¹²² Az érvelés részletes kifejtését lásd Van Bavel 2003.

11.5. Táblázat: Az eseménytörténeti elemzésben használt változók statisztikai jellemzői.

	Min	Medián	Max	Átlag	Szórás	%	N
A házasság időtartama (években)	0.002	7.242	26.918	8.186	5.740		5660
A nők életkora							
15–24						24.5	
25–29						29.4	
30–34						24.1	
35–39						16.5	
40 +						5.2	
						100.0	5660
A legutóbb született gyerek halála	0.000	0.000	1.000	0.160	0.367	16.1	5660
Az élve születések száma	0.000	4.000	13.000	4.089	2.521		5660
Az életben levő gyerekek száma	0.000	2.000	10.000	2.573	1.689		5660
A házastársak közötti korkülönbség							
A feleség idősebb						8.7	
A férj <6 évvel idősebb						61.1	
A férj >6 évvel idősebb						30.1	
						100.0	5660
Település/Egyházközség							
Kápolnásfalva						49.3	
Szentegyházasfalva						50.6	
						100.0	5660
Házasságok száma							665
Születések száma							3710

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: 1825 és 1870 között született nők termékenységtörténetei.

A születési időintervallumok természetes meghatározói között utolsóként a legutóbb született gyerek továbbélési státuszát jelző változó szerepel. Az időintervallum kezdetekor született gyerek halála megszakítja a szoptatást, a szoptatás fogamzásgátló hatásának véget vetve növeli az újabb megtermékenyülés valószínűségét. A csecsemőhalandóság változó időben módosuló kétértékű változó: értéke 0 mindaddig, amíg a csecsemő életben van, a csecsemő halálát követően értéke 1-re módosul.

A születési időintervallumok társadalmi-gazdasági meghatározói között elsőként az időintervallum kezdetén életben lévő gyerekek száma változó szerepel. Az ellátásra szoruló, fiatal gyerekek a házasság első éveiben gazdasági szempontból jelentős nehézséget okozhattak a szülők számára. A saját gyerekeik ellátása mellett a családrendszer jellegéből adódóan a házaspároknak gondoskodniuk kellett idős szüleikről és a még nem házas testvéreikről. Azt feltételezzük, hogy a házaspárok különösen a házasság első éveiben igyekeztek szabályozni gyerekvállalásukat, megpróbálva elkerülni az ellátásra szoruló, fiatal

gyerekeik számának emelkedését. Mindezek alapján azt várjuk, hogy a házaspárok gyerekvállalást halasztó magatartása a házasság első éveiben, az életben levő gyerekek számának emelkedésével párhuzamosan kell egyre erősebben megnyilvánulnia. Továbbá azt is várjuk, hogy az életben levő gyerekek számának negatív hatása a házasság időtartamának emelkedésével csökkennie kellett. Korábbi érvelésünk szerint a házasság időtartamának emelkedésével párhuzamosan a házaspárok gazdasági önállósodására is sor kerülhetett, a munkaképes kort elérő idősebb gyerekek gazdasági jellegű segítsége ugyanakkor tovább enyhíthették a háztartásra nehezedő gazdasági nyomást. Ezek a változások összességében a szülők gyerekvállalását ösztönözheték. Modellünk ennek megfelelően egy interakciót tartalmaz a házasság időtartama és az intervallum kezdetén életben levő gyerekek száma között.

A házaspárok közötti életkorbeli különbséget jelölő változó bevezetésének célja, hogy a gyerekvállalásra vonatkozó döntések jellegéről tájékoztasson. A házastársak közötti erőviszonyok legfontosabb strukturális meghatározója a házastársak közötti életkorbeli különbség (Skinner 1993). A házastársi kapcsolaton belüli erőviszonyok szisztematikusan változásai összefüggésben lehetnek a feleség házassági életkorával, illetve a közte és férje közötti életkorbeli különbséggel. Nagyobb esélye lehetett a saját érdekeinek érvényesítésére annak a nőnek, aki relatív késői életkorban és életkorban hozzá közelebb álló férfival kötött házasságot, szemben azzal a nővel, aki relatív korai életkorban kötött házasságot egy nálánál több évvel idősebb férfival. A házastársak közötti életkorbeli különbségek kategóriális változó három csoportot tartalmaz: a feleség idősebb a férjénél, a férj kevesebb, mint 6 évvel idősebb, illetve több mint 6 évvel idősebb a feleségénél. Azt várjuk, hogy a házaspárok közötti kisebb korkülönbség érzelmi szempontból mélyebb házassági kapcsolattal járt, következésképp ezekben a házasságokban a nők nagyobb autonómiával bírtak a gyerekvállalással kapcsolatos kérdésekben. Ugyancsak kategóriális változóként szerepel a modellben a településeket/egyházközségeket jelölő változó.

A fentiekben már utaltunk arra, hogy a házasság időtartama és az időtartam kezdetéig született gyerekek száma az egyes házasságok közötti heterogenitás forrásának, vagyis a fogamzóképeségbeli különbségek kiszűrésére szolgálnak. Ezek a változók azonban még így sem teljesen alkalmasak a fogamzásbeli képességekben tapasztalható különbségek közvetlen meghatározóinak mérésére. A házaspárok helyzetét mindezek mellett egyéb társadalmi-gazdasági jellemzők is meghatározhatták, amelyek azonosítását a források nem tették lehetővé. A népesség heterogenitásából származó problémák egyfajta kezeléseként statisztikai modellünkbe a házaspárok szintjén érvényesülő véletlen hatásokat vezettünk be,

amelyek lehetővé teszik az azonos nő általi szülések csoportosítását, kifejezve ezáltal, a házaspárok között – a születés időzítése szempontjából tapasztalható – különbségeket.

Az eseménytörténeti elemzés eredményei

A 11.6. számú táblázat a fogamzás kockázatának Cox-féle arányos kockázati modellel történő becsléseit tartalmazza random hatások nélkül, illetve családi szintű random hatásokkal. Az együtthatók exponenciális formában kockázati arányszámokként értelmezhetők. Az r -rel egyenlő kockázati arányszám azt jelenti, hogy az adott változó értékének 1 egységgel történő emelkedése a kockázati arányszám r -szeres emelkedését eredményezi. Amennyiben $r=1$, akkor a változónak nincs hatása. A ? számú táblázat

A random hatások nélküli modellben a házasságban eltöltött időtartam és az élve születések száma változók együttes szerepeltetése hivatott a fogamzásbeli képességekben tapasztalható különbségek kiszűrésére. Mindkét változó értéke szignifikáns. Várakozásainknak megfelelően azt mutatják, hogy a házasságban eltöltött évek számának emelkedésével párhuzamosan az újabb fogamzás kockázata csökken, ugyanakkor pedig, azonos házasságban eltöltött évek véletlen hatás nélküli modellben az anya életkora csupán a nő 20-as éveiben és 30-as éveinek első szakaszában mutat szignifikánsan hosszabb intervallumot. Az anya 30-as éveinek második felében és 40-es éveiben a hatás továbbra is negatív, de már nem szignifikáns. Mindez azzal magyarázható, hogy a házasságban eltöltött évek hatását „kiszűrtük”, továbbá azzal, hogy a minta kizárólag a termékeny házaspárok adatait tartalmazza. A házasságban eltöltött évek hatása a várakozásainknak megfelelő: a házasság időtartamának emelkedésével párhuzamosan az újabb fogamzás időpontja egyre későbbre tolódott.

A házasság időtartama és az anya életkora hatásainak kiszűrését követően az intervallum kezdetéig született gyerekek számának emelkedése pozitív hatást gyakorolt a születési intervallumok hosszára. Vagyis, a született gyerekek számának emelkedésével párhuzamosan egyre rövidültek a születési intervallumok. Ez annak tulajdonítható, hogy a sokgyerekes házaspárok időintervallumai rövidebbek, mint a kevesebb gyereket vállaló házaspároké. A születések számának emelkedésével párhuzamosan egyre inkább a nagyobb fogamzó képességgel jellemezhető nők maradtak megfigyelés alatt. A születésszám változó pozitív hatása a születésszám emelkedésével párhuzamosan ez utóbbi csoport tapasztalatát

11.6. Táblázat: Az eredményes fogamzás Cox-féle arányos kockázati modellje lezárt születési időintervallumokban, a két egyházközségben.

Változók	Random hatások nélkül		Családi szintű random hatásokkal	
	Relatív kockázat	P> z	Relatív kockázat	P> z
A házasság időtartama (években)	0.892	0.000	0.995	0.979
A nők életkora				
15–24	1.000	ref.	1.000	ref.
25–29	0.821	0.000	0.975	0.712
30–34	0.736	0.000	0.944	0.593
35–39	0.716	0.001	0.904	0.505
40 +	0.703	0.013	0.754	0.164
A legutóbb született gyerek halála	2.931	0.000	4.742	0.000
Az élve születések száma	1.217	0.000	0.866	0.000
Az életben levő gyerekek száma	1.023	0.455	0.894	0.006
Az életben levő gyerekek száma * házasság időtartama	1.002	0.162	1.007	0.001
A házastársak közötti korkülönbség				
A feleség idősebb	1.000	ref.	1.000	ref.
A férj <6 évvel idősebb	1.087	0.205	1.223	0.117
A férj >6 évvel idősebb	1.048	0.521	1.212	0.173
Település/Egyházközség				
Kápolnásfalva	1.000	ref.	1.000	ref.
Szentegyházsfalva	0.984	0.639	0.949	0.471
Random komponens variancia			0.564	
Események (fogamzások)	3710		3710	
Házasságok száma	665		665	
Teljes kockázati idő	6452.3		6452.3	
Log-Likelihood	-26413.1		-26238.0	
CHI2	1209			
CHI2 (theta=0)	348.2		0.000	
Teljes P-érték	0.0000		0.0000	

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: 1825 és 1870 között született nők termékenységtörténetei.

tükrözi, és voltaképpen jól mutatja a vizsgált népesség tagjai közötti fogamzó képességbeli különbözőségeket.

Az intervallum kezdetekor született csecsemő halála lerövidítette a születések közötti időintervallumot. Ez a hatás a várakozásainknak megfelelő: a csecsemő halála a szoptatás fogamzásgátló hatásának megszakítása révén siettetett egy újabb fogamzás kockázatát.

A véletlen hatás nélküli modellben az intervallum kezdetén életben levő gyerekek száma változó hatása nem mutatott szignifikáns összefüggést az újabb fogamzás kockázatával. Hasonló megállapítást tehetünk a házasság időtartama és az életben levő

gyerekek közötti interakciós hatásról, csakúgy, mint a települések közötti különbséget reprezentáló változók hatásáról. A házaspárok közötti életkorbeli különbségeknek a férj javára történő emelkedése növelte egy újabb fogamzás kockázatát, jóllehet ez az eredmény sem bizonyult szignifikánsnak.

A családi szintű véletlen hatás szerepeltetése javította a modell illeszkedését. A vizsgált népesség általunk nem megfigyelt heterogenitása jelentősnek bizonyult. Ennek a sokszínűségnek a kiszűrését követően a modellben szereplő változók hatásai is módosultak. Mindenekelőtt csökkent a házasságban eltöltött évek hatása. Az életkor korábban megfigyelt szignifikáns negatív hatása eltűnt. A családi szintű véletlen hatás szerepeltetésének tényleges célja azáltal teljesült, hogy várakozásainknak megfelelően eltűnt a született gyerekek számának pozitív hatása. A véletlen hatás tehát jól működött a fogamzó képességben tapasztalható különbségek kiszűrésében. Az intervallum kezdetén született csecsemő halálának hatása erősödött. A modell legfontosabb módosulása az életben levő gyerekek számának és a házasság időtartamával való interakciós hatásban tapasztalható. Az életben maradt gyerekek számának emelkedésével párhuzamosan egyre hosszabb idő múltán került sor az újabb fogamzásra. Ezt az eredményt a szándékolt vagy tudatos gyerekszám szerinti születésszabályozás jelenként értelmezzük.

Az életben levő gyerekek és a házasságban eltöltött évek száma közötti interakciós hatás ugyancsak szignifikánsnak bizonyult. A rendkívül gyenge pozitív hatás azt mutatja, hogy az életben levő gyerekek számának negatív hatása a házasság időtartamának emelkedésével csökkent. Vagyis, a házasságban eltöltött évek emelkedésével párhuzamosan az életben levő gyerekek számának a fogamzás időbeli gyorsaságára gyakorolt negatív hatása csökkent. Következésképp, az életben levő gyerekek számának emelkedése elsősorban a házasság első éveiben késleltette az újabb fogamzás bekövetkeztét. Ez az eredmény egybeesik a 19. századi belgiumi és hollandiai tartományokban megfigyelt eredményekkel (Van Bavel 2003a; Van Bavel 2004c; Van Bavel – Kok 2004; Van Bavel – Kok 2010).

A véletlen hatás szerepeltetésével a házaspárok közötti korkülönbség hatása hangsúlyosabbá vált. A hatás irányából és erősségéből megállapítható, hogy a házastársak közötti korkülönbségek emelkedése rövidebb időtartamú születési intervallumokat eredményezett. Mindez összhangban áll azokkal a harmadik világbeli megfigyelésekkel, amelyek a férjeiknél több évvel fiatalabb nőknek a házasságon belüli kiszolgáltatottabb helyzetét hangsúlyozzák (Barbieri – Hertrich 2005).

Konklúzió

A fenti fejezet arra kereste a választ, hogy a 19. században a székelyföldi havasalji falvakban élt házaspárok gyerekvállalási döntéseikben érvényesült-e a szabályozásnak a gyerekvállalás halasztásában megnyilvánuló formája. A születések időzítésének kérdését eseménytörténeti statisztikai modellek segítségével vizsgáltuk. A Jan Van Bavel és Jan Kok kutatók által használt elemzési módszert követve (Van Bavel – Kok 2010), a vizsgált mintát leszüktítettük azokra a házaspárokra, akik körében egy adott gyerek születését egy újabb szülés követte. Ez utóbbi feltétel érvényesítése a születések időzítésének vizsgálatában kulcsfontosságúnak bizonyult, hiszen ezáltal sikerült biztosítani, hogy kizárólag a termékeny házaspárok képezzék a gyerekvállalás kockázata alatt álló népességet.

A demográfiai szakirodalom szerint a tudatos születéskorlátozás bizonyításának nehézsége abból fakad, hogy a fogamzó képesség szerinti különbségek rendkívül heterogénné teszik a vizsgált népességeket. A fent említett hollandiai szerzők módszerét követve ezt a problémát a nő életkorának, a házasságban eltöltött évek számának és a házasság keretében a születési intervallum kezdetéig született gyerekek számának a figyelembe vételével kezeltük. Egy adott életkor és adott házassági időtartam alatt szült gyerekek száma együttesen tükrözték a fogamzó képesség szerinti különbségeket. A vizsgált népességnek a fogamzó képesség szerinti és egyéb gazdasági-társadalmi jellegű különbségeinek a pontosabb kiszűrése érdekében a statisztikai modellünket a családok szintjén érvényesülő véletlen hatással egészítettük ki.

A házasságban eltöltött évek számának és az intervallum kezdetéig született gyerekek számának kontrollját követően a születések közötti időintervallumok hosszát jelentős mértékben befolyásolta az életben maradt gyerekek száma. Az életben levő gyerekek számának emelkedésével párhuzamosan növekedett az újabb fogamzásig eltelt időtartam hossza. A családméretnek az időintervallum hosszára gyakorolt hatása a házasságban eltöltött évek számának emelkedésével párhuzamosan csökkent, vagyis az életben maradt gyerekek számának emelkedése leginkább a házasság első éveiben éreztette az időintervallum hosszára gyakorolt negatív hatását. A házasság első éve képezték azt az időszakot, amikor a házaspár a legnagyobb gazdasági teher hárult, részben az idős szülők és nőtlen/hajadon testvérek gondozása, részben pedig a még munkaképtelen saját gyerekek eltartása és gondozása következtében. Következésképp a házasság első éve jelentették azt az időszakot, amikor a házaspárok a gyerekvállalás tudatos halasztásához leginkább folyamodhattak.

Az eredmények megerősítették és alátámasztották azt a feltételezésünket, hogy a székelyföldi havasalji házaspárok tudatosan szabályozták termékenységiüket. Különösen a házasságuk első éveiben ezek a házaspárok gazdasági megfontolás által vezetve a gyerekvállalásaik halasztásához folyamodtak. Ezek alapján nagyon valószínűnek tűnik, hogy a 19. századi székelyföldi havasalji házaspárok gyerekvállalásai ebben az időben is „ésszerű kalkuláción alapuló döntések” voltak. A termékenység szabályozása a gyerekvállalás befejezése helyett, inkább annak későbbi időpontra halasztásán keresztül valósult meg.

Megözvegyülés és újraraházasodás

Bevezetés

A múltban a házastárs halála alapvető módon megváltoztatta a háztartás továbbélő tagjainak mindennapjait.¹²³ A haláleset következtében a megözvegyült fél elveszítette mindazokat az anyagi (tulajdon és jövedelem), érzelmi (kölcsonös kommunikáció és empátia), társadalmi (társadalmi kapcsolatháló és státus) és segítő (háztartási munka és gyerekevelés) támogatásokat, amelyeket ideális esetben a házasság intézménye mindkettőjük számára nyújtott (Dribe 2007). A halálesetet követő rövid időn belül a továbbélő házastársnak döntenie kellett, hogy miképp folytatja életét. Az újraraházasodás az egyik lehetséges választást jelenthette.¹²⁴

A házasság biztonságot nyújtó szerepét az újabb történeti halandósági vizsgálatok is alátámasztották. Az európai és ázsiai iparosodás előtti falusi közösségekben az időskort megélt özvegy személyek a halandóság szempontjából sérülékenyebbnak bizonyultak, mint a házasságban élő hasonló korú társaik (Tsuya–Nystedt 2004). Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az újabb házasság a megözvegyült egyén számára egyfajta biztosítékot teremtett arra, hogy a fizikai, lelki és gazdasági téren megnyilvánuló sérülékenységet elkerülje.

Az újraraházasodási szándék azonban önmagában még nem lehetett elegendő egy újabb házasság megkötésére. Az is fontos lehetett, hogy az özvegy férfit vagy nőt a környezetükben élők is alkalmas partnernek tekintsék. Helyzetüket számtalan hátrány, de – amennyiben rendelkeztek tulajdonnal – bizonyos szempontból előny is jellemezte. Emelkedett életkoruk és az első házasságukból származó gyerekeik jelentették a hátrányt, ugyanakkor az a tény, hogy egy létező egzisztenciát (házat, gazdaságot és anyagi előnyöket) tudtak felajánlani, mindenképp előnyös helyzetet biztosított számukra.

¹²³ A megözvegyülés és a szülők elvesztése problematikájának legújabb történeti demográfiai és családtörténeti megközelítésére lásd: Derosas–Oris 2002.

¹²⁴ Martin Dribe és szerzőtársai svédországi falusi közösségeket vizsgálva a megözvegyülést követő alternatívák egész sorával számolnak: 1) a háztartás egyedüli személyként történő vezetése, amennyiben szükséges, családtagok vagy külső személyek munkájának igénybevételével; 2) újabb házasságkötés, ily módon biztosítva a háztartás folytonosságát; 3) saját gyerek vagy annak házastársa által vezetett háztartásba költözés; 4) saját gyerek vagy annak házastársától eltérő személy által vezetett háztartásba költözés; 5) elvándorlás a településről. Ezeket a választásokat az özvegy férfiak és nők által követett stratégiáknak tekintik, amelyek célja a házastárs elhalálása után megváltozott életkörülmények közötti boldogulás (lásd Dribe–Lundh–Nystedt 2007).

Az újrَاهázasodás választását mindezek mellett jelentős mértékben befolyásolták az újrَاهázasodással kapcsolatos törvényi szabályozások és kulturális attitűdök, a különböző társadalmakra jellemző specifikus helyzetek, továbbá a helyi házassági piac. Az újrَاهázasodás költség-haszon összetevőit erősen meghatározták azok a lehetséges alternatívák, amelyeket az adott társadalmak biztosítottak. A megözvegyült személyek számára elérhető választási lehetőségek nagymértékben függtek a társadalmi nemtől, életkortól, társadalmi osztálytól és a háztartás összetételétől.

Az első házasságkötés és a nőtlen/hajadon állapot kérdéseivel összehasonlítva az újrَاهázasodás egészen az utóbbi időkig elhanyagolt területe volt a történeti demográfiának. A John Hajnal által megfogalmazott házasságkötési modell¹²⁵ a házasság kezdeti szakaszára vonatkozik, az újrَاهázasodás éppenséggel a modell hiányzó változójának tekinthető (Saito 2005:174). A történeti demográfusok és a családtörténészek együttműködését éppen e téma köré szervezett 1981. évi konferencia segítette elő (Oris 2003). A konferenciakötet¹²⁶ tanulmányai az újrَاهázasodás legfontosabb tényezőiként a társadalmi nemet és az életkort jelölték meg. A későbbi kutatások újabb szempontok – vagyoni helyzet, öröklés, nők függetlensége, családrendszerek szerepe – bevonásával bővítették ismereteinket.¹²⁷ A legújabb vizsgálatok többváltozós statisztikai módszerek segítségével hangsúlyozzák mindazon tényezőknek a fontosságát, amelyek összefüggésben állhattak az újrَاهázasodással (háztartás komplexitása, gyerekek jelenléte stb.).¹²⁸

A megözvegyülés és az újrَاهázasodás gyakori jelenség lehetett a 18–19. századi Magyarországon is. A család és népességtörténet területén jártas szakemberek azonban mindeztidáig kevés figyelmet fordítottak az újrَاهázasodás mintáinak, illetve az azt meghatározó mechanizmusoknak az elemzésére.

Az alábbi fejezet az újrَاهázasodás jelenségét vizsgálja. Abból az előfeltevésből indul ki, hogy a megözvegyült személy újrَاهázasodási esélyeit erősen meghatározták a családtagok részéről megnyilvánuló nyomásgyakorlások és az általuk támasztott korlátok. A fejezet célja az újrَاهázasodást meghatározó demográfiai és családi tényezők azonosítása. A fejezet első részében a leíró statisztika dominál: a házasságkötések általános jellemzői, a megözvegyülés életkorok szerinti gyakorisága, a megözvegyülést követő újrَاهázasodási hajlandóság mértéke és időbeni változása, valamint az újrَاهázasodást jellemző életkor és társadalmi nemek szerinti

¹²⁵ Hajnal 1965.

¹²⁶ Dupáquier 1981. A kötetről Susan Watkins által írt recenziót lásd: Watkins 1983.

¹²⁷ Az újrَاهázasodás témakörével foglalkozó irodalom részletes áttekintését nyújtja Oris–Ochiai 2005: 63–79.

¹²⁸ Az újrَاهázasodás újabb mikrotörténeti és kvantitatív megközelítései közül a teljesség igénye nélkül lásd: Breschi–Manfredini 2007; Dribe–Lundh–Nystedt 2007; Kurosu 2007a; Kurosu 2007b; Lundh 2007; McQuillan 2003; Moring 2002a; Moring 2002b; Van Poppel 1995; Van Poppel 1998.

differenciák kerülnek bemutatásra. A fejezet második része az újracházasodás jelenségének megértését célozza az eseménytörténeti modellek segítségével. A harmadik részben ismét a leíró statisztikáé lesz a terep, hiszen az újracházasodó férfiak és nők házastársainak fontosabb jellemzőinek ismertetésére kerül sor. A fejezet általános célkitűzése arra irányul, hogy rávilágítson az újracházasodás jelentőségére és az azt meghatározó tényezőkre a vizsgált agrártársadalmakban a törzscsalád-rendszer és a helyi gazdasági környezet kontextusában.

Az újracházasodás elemzésében használt minta kialakítása

A családrekonstrukciós adatok sajátos problémát teremtenek az újracházasodás vizsgálatakor. A korábbi fejezetekben végzett elemzésekhez hasonlóan jelen vizsgálatnak is szembe kell néznie a „kockázat alatt álló népesség” meghatározásával. A Louis Henry által megfogalmazott szabály szerint külön kell választani a családnak egy bizonyos időszak alatti folyamatos jelenlétét a ténylegesen vizsgált viselkedéstől. Az újracházasodás esetében ez a szabály jelentős korlátokat eredményezett. John Knodel és Kevin McQuillan mintavételi stratégiáját¹²⁹ követve jelen vizsgálat csupán a házaspárok egy bizonyos részét tudja figyelemmel kísérni. Olyan személyekről van szó, akikről ismert a házasságkötésük és elhalálozásuk időpontja, vagyis akik a vizsgált településeken kötöttek házasságot és ugyanott hunytak el. Ez a konzervatív megközelítés biztosítja, hogy a megözvegyült férfiak és nők megfigyelés alatt maradjanak újracházasodásuk vagy elhalálozásuk időpontjáig. Az eljárás hátránya, hogy a teljes népesség nem reprezentatív mintájára fókuszál, és ezzel kizárja azokat a személyeket, akik a házastársuk halála után elhagyták a települést. Az elemzés tehát alábecsüli a vándorlás és a házasságkötés közötti kapcsolatot. Vagyis, amennyiben a két településről távozó személyek házasság céljából hagyták el a települést, akkor az elemzés alábecsüli az újracházasodás valószínűségét.

A családrekonstrukciós adatok természetéből fakadóan homály fedí a vándorlás jelenségét. Nem ismert azoknak a száma, akik elhagyták a települést, és nem ismert az elvándorlásuk időpontja sem. Előfordulhatott, hogy más településről származó egyének a házasságuk megszűnése után visszaköltöztek a szülőfalujukba. Mások munkakeresés vagy éppenséggel újracházasodás céljából hagyhették el a települést. Fontos tehát szem előtt tartani

¹²⁹ Knodel 1988; Knodel–Lynch 1985; McQuillan 2003.

12.1. Táblázat: Az újraházasodás vizsgálatában használt minta kialakítása és fontosabb jellemzői.

A házaspárok jellemzői	N	A teljes minta %-a
Azon házaspárok, akik esetében a házasságkötés időpontja ismert (1830 és 1930 közötti időszak)*	3446	100,0
Azon házaspárok, akik esetében a házasság megszűnésének, vagyis legalább az egyik személy elhalálzásának időpontja ismert	2794	81,0
Azon házaspárok, akik esetében mindkét személy elhalálzásának időpontja ismert	2323	67,4
Azon házaspárok, akik esetében a házasság megszűnése az 1838 és 1910 közötti időszakban történt	1442	41,8
Azon házaspárok, akik esetében a házasság megszűnése az életben maradt személy 65. életéve előtt történt**	1262	36,6
Azon házasságok, akik esetében a házasság megszűnése az 1838 és 1910 közötti időszakban történt, és a házasság felek közül legalább az egyik személy nőten/hajadon (megözvegyülési kortól függetlenül) a házasság megkötésekor***	1253	36,3

* A házasságkötések általános jellemzésekor használt minta.

** Az újraházasodás elemzésekor használt minta.

*** Az első házasságot követő megözvegyülés elemzésekor használt minta.

azt a tényt, hogy mindenik házasság felbomlása után az újraházasodás kockázatával versengő vándorlási és elhalálzási kockázatok is érvényesültek.¹³⁰

A 12.1. táblázat az elemzésben használt minta kialakításának szempontjait tartalmazza. Az 1830 és 1930 között házasságot kötött párok alkották a teljes mintát. Ebből a házaspárok mintegy 32 százaléka lemorzsolódott, hiszen esetükben nem ismert mindkét házastárs elhalálzásának időpontja. Amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a vizsgált településeken az összes felnőtt személy halálát regisztrálták, akkor ezek a személyek feltehetően még életben voltak az adatgyűjtést lezáró év (1941) végén¹³¹, nagyobb valószínűség szerint pedig a házasságkötésüket, illetve a házastársuk halálát követően elhagyták a települést.

A megözvegyülés és újraházasodás vizsgálatában használt minta további adatszelekció eredményeként jött létre. Azokat a házaspárokat tartalmazza, akik esetében a házasság megszűnése az 1838 és 1910 közötti időszakra tehető, illetve ahol az életben maradt személy

¹³⁰ Az újraházasodás mérési problémáira lásd: Van Poppel 1998: 348–349; Blom 1991; Watkins 1983.

¹³¹ Az elemzés 1941. évvel történő lezárása kényszerű választás eredménye. Elsősorban annak tulajdonítható, hogy az 1941 és 1949 közötti halálozásokat tartalmazó szentegyházaskalvi egyházi anyakönyv elpusztult. Az 1949. évet követő szentegyházaskalvi halálozási adatok, valamint a kápolnásfalvi halálozási adatok rögzítése jelenleg is tart. Az 1941–1949 közötti időszak adatainak pótlása a későbbiek folyamán az elemzés időbeli határainak kibővítését eredményezheti.

megözvegyülési életkora nem haladja meg a 65. életévet. Mindezzel megpróbáltuk elkerülni, hogy az újráházasodási mintánkban túlsúlyba kerüljenek a megözvegyülést idős korban megtapasztaló személyek. Példaként tekintsünk egy adott házasságot, amelynek megszűnése az 1930. évre tehető. A szelekciót megelőzően ez a házasság bekerülhetett a mintába, amennyiben az életben maradt személy halála a házasság felbomlását követő 11 év alatt (1941-ig) bekövetkezett. Ebben az időszakban azonban nagyobb eséllyel haláloztak el azok az özvegy személyek, akik idősek voltak a megözvegyüléskor, következésképp kevés eséllyel rendelkeztek az újráházasodási piacon. Az életkor szerinti szelekció ugyancsak hasonló célt szolgált. A minta leszűkítése lehetővé tette, hogy a megözvegyült személyek legkevesebb 31 évig megfigyelés alatt maradjanak. Az első házasságot követő megözvegyülés elemzése megözvegyülési kortól függetlenül minden olyan házaspárra kiterjed, akik esetében a házasság megszűnése az 1838 és 1910 közötti időszakra tehető, illetve, akik esetében legalább az egyik fél nőtlen/hajadon családi állapotú volt a házasság megkötésekor.

A megözvegyülés demográfiai jellemzői

Az újráházasodás vizsgálatában gyakori használt elemzési mód annak kiszámítása, hogy milyen arányt képeznek a második vagy többedik házasságok az összes házasságon belül. Mindebből azonban nagyon nehéz biztos következtetéseket levonni, hiszen a vándorlásban, halálozásban és az első házasságkötésben tapasztalható differenciák jelentős mértékben befolyásolhatták az özvegyek által kötött házasságoknak az összes házasságon belüli arányát. A pontosabb kép kialakítása érdekében indokolt lehet a megözvegyülés jelenségének vizsgálata.

Az 12.2. táblázat a férfiak és nők első megözvegyülési tapasztalatát összegzi. A halandósági tábla módszerrel készült számítások alapján megállapítható, hogy az életkor előrehaladásával párhuzamosan emelkedett az özvegyülés kockázata, ugyanakkor pedig társadalmi nemek szerint erős különbségek léteztek. A harmincas éveikben járó férfiak megözvegyülési kockázata magasabb volt, mint a hasonló korban levő női társaiké. A 40. életévet követően azonban a nők megözvegyülési kockázata erősen megugrik, jelentősen meghaladva a hasonló korban levő férfiakét. A jelenség részben a házaspárok közötti életkorbeli különbségekkel, részben pedig a férfiak időskori magasabb halandóságával magyarázhatók. Mindez jól tükröződik a házasság várható élettartamában is. Falusi

12.2. Táblázat: A megözvegyülés valószínűségének becslése a halandósági tábla módszerével.

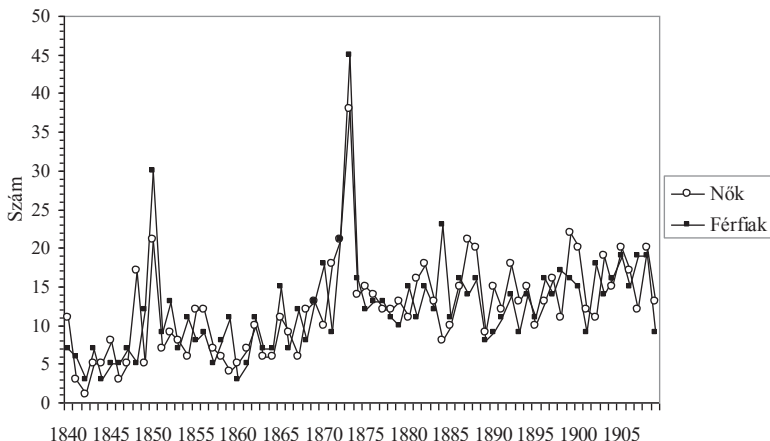
Életkor	Férfiak				
	Házasszemélyi életév	Megözvegyülések száma	Megözvegyülési arányszámok	Megözvegyülési kockázatok	Hipotetikus túlélők
15–19	35,0	0	0,000	0,000	10000
20–24	1219,1	5	0,004	0,020	10000
25–29	3693,8	35	0,009	0,046	9798
30–34	4270,5	71	0,017	0,080	9346
35–39	4023,7	76	0,019	0,090	8599
40–44	3537,0	66	0,019	0,089	7825
45–49	2924,7	62	0,021	0,101	7131
50–54	2234,6	65	0,029	0,136	6410
55–59	1618,8	47	0,029	0,136	5536
60–64	1098,4	53	0,048	0,215	4784
65–69	581,6	34	0,058	0,254	3753
70–74	229,8	14	0,061	0,263	2800
75+	115,7	7	0,061	0,259	2063
				ε20	36,0
				ε30	28,1
Életkor	Nők				
	Házasszemélyi életév	Megözvegyülések száma	Megözvegyülési arányszámok	Megözvegyülési kockázatok	Hipotetikus túlélők
15–19	544,9	4	0,007	0,036	10000
20–24	3307,4	36	0,011	0,053	9643
25–29	4700,6	36	0,008	0,038	9136
30–34	4512,8	57	0,013	0,061	8793
35–39	3992,1	50	0,013	0,061	8256
40–44	3359,5	88	0,026	0,122	7754
45–49	2566,6	80	0,031	0,144	6805
50–54	1900,7	70	0,037	0,168	5822
55–59	1299,1	66	0,051	0,225	4844
60–64	749,5	56	0,075	0,312	3754
65–69	362,2	34	0,094	0,391	2582
70–74	116,7	22	0,189	0,693	1573
75+	19,4	7	0,361	0,938	482
				ε20	33,2
				ε30	26,0

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

mintánkban a 30 éves házasságú nő átlagosan 28,5 évvel később vesztette el házastársát. A hasonló életkorban levő házasságú férfi átlagosan 31,3 év múlva tapasztalta meg ugyanazt az eseményt.¹³² A megözvegyülések évenkénti száma rövid- és középtávon mérsékelt ingadozást mutat (12.1. ábra). Egyértelmű időbeni tendenciákat nehéz megállapítanunk, hiszen az ábra egy jól meghatározott – feltehetően a teljes népességet nem reprezentáló – mintabeli népesség

¹³² Összehasonlításképp a kelet-belgiumi Sart hegyvidéki településen az 1812–1900 közötti időszakban a 30 éves korban levő nők és férfiak átlagosan 33,4 év múlva vesztették el házastársukat (Alter–Capron–Neven–Oris 2002:392).

12.1. Ábra: 15 és 65 év közötti megözvegyülések évenkénti száma, nemek szerint, 1840–1910.

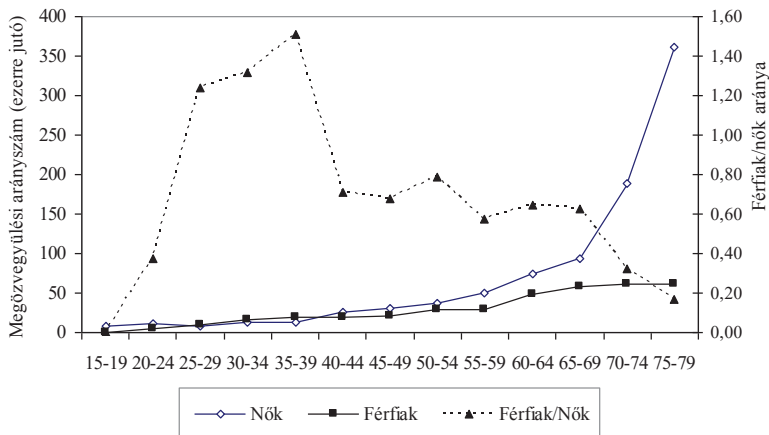
Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

tapasztalatát sűríti össze. Az 1873. évi kolerajárványhoz köthető halandósági válság hatása azonban így is élesen kirajzolódik.¹³³

A megözvegyült népesség életkor és nem szerinti összetételét az első házasságkötés, a halandóság és az újraházasodás gyakoriságában fellelhető eltérések komplex összefüggése eredményezte. Az életkor és nemek szerinti megözvegyülési arányszámokat tartalmazó 12.2. ábra a két utóbbi folyamat fontosságát hangsúlyozza. A megözvegyülési arányszám a társadalmi nemek szerinti eltéréseket mutat az életút folyamán. A reprodukív időszak alatt (20–40 év) a megözvegyülési arányszám értéke magasabb a férfiak, mint a nők körében. Mindennek a gyerekvállalással és a szüléssel kapcsolatos magasabb női halandósági kockázat állhat a háttérben. A reprodukív időszakot követően a nők megözvegyülési arányszáma a férfiak közel kétszeresére emelkedik. Az életút e késői szakaszában tapasztalható megözvegyülési különbségeket – a korábban már említett tényezők – a férfiak magasabb halandósága és a házastársak közötti életkorbeli eltérések magyarázhatják.

¹³³ Svédországi példák szerint az iparosodás előtti időszakban a felnőtt munkás korban levő férfiak halálozásának több mint felét a járványos megbetegedések okozták (Bengtsson 2002:98).

12.2. Ábra: 1000 házasságra jutó életkor-specifikus megözvegyülési arányszámok.

Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Az újraházasodás demográfiai jellemzői

A megözvegyülési valószínűségeket és megözvegyülési arányszámokat tartalmazó táblák és grafikonok az özvegyi állapotba történő belépést mutatják. Az újraházasodás vizsgálata céljából az eddig követett hosszmetzeti eljárást ki kellett terjesztenünk a megözvegyülést követő időszakra is. Ennek megfelelően meghatároztunk egy megfigyelési időszakot, amely a megözvegyülést követő 10 évre terjedt ki. Egy adott személy megfigyelése tehát az első esemény (újraházasodás vagy elhalálozás) bekövetkeztéig, illetve – amennyiben a 10 év alatt egyik eseményre sem került sor – a megfigyelés lezárásának (10. év vége) időpontjáig tart.

Az 12.3. táblázat az újraházasodás valószínűségének kumulatív értékét tartalmazza a megözvegyülést követő időszakokban. Láthatjuk, hogy az újraházasodásban erősen érvényesültek a nemek szerinti differenciák. Megözvegyülésüket követően a férfiak a nőkhez viszonyítva magasabb arányban és rövidebb időn belül kötöttek új házasságot. A nők újraházasodási valószínűsége a gyászév (általában a megözvegyülést követő 10 hónap) eltelte után emelkedett számottevően. Összességében a férfiak mintegy kétharmadának, míg a nők

12.3. Táblázat: Újraházasodó férfiak és nők kumulatív aránya az első megözvegyülést követő időszakban, megözvegyülési periódus és életkor szerint.

	Újraházasodók aránya					
	3 hónap	6 hónap	12 hónap	24 hónap	60 hónap	120 hónap
Férfiak						
A házasság megszűnésének időpontja						
1840–1874	0,166	0,351	0,487	0,596	0,676	0,685
1875–1909	0,184	0,336	0,449	0,565	0,633	0,652
Megözvegyülési életkor						
<35	0,309	0,530	0,716	0,849	0,902	0,911
35–44	0,223	0,448	0,603	0,735	0,815	0,829
45–54	0,140	0,307	0,395	0,527	0,626	0,641
55–64	0,063	0,129	0,209	0,257	0,297	0,310
Összesen	0,175	0,343	0,467	0,579	0,653	0,668
Nők						
A házasság megszűnésének időpontja						
1840–1874	0,020	0,055	0,162	0,301	0,451	0,509
1875–1909	0,011	0,053	0,141	0,263	0,395	0,460
Megözvegyülési életkor						
<35	0,043	0,181	0,390	0,677	0,854	0,910
35–44	0,018	0,025	0,127	0,271	0,519	0,625
45–54	0,005	0,021	0,070	0,154	0,242	0,294
55–64	0,000	0,012	0,062	0,094	0,141	0,152
Összesen	0,015	0,054	0,150	0,280	0,420	0,482

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei.

kb. 42 százalékának sikerült újraházasodnia a megözvegyülést követő 5 év alatt. Beigazolódni látszik tehát a makrovizsgálatok azon megállapítása, miszerint a 19. század utolsó harmadában az Erdélyi-medencében országos viszonylatban az átlagosnál magasabb volt az újraházasodó nők aránya (Farágó 2000: 434).

A fenti táblázat szerint szoros összefüggés állt fenn a megözvegyülési életkor és az újraházasodási hajlandóság között. A 45. életév alatt megözvegyült férfiak esetében az újraházasodás szinte teljes körű. Esetükben figyelemre méltó a megözvegyülés és az újraházasodás időpontja között eltelt periódus rövidsége. Mintegy 50 százalékuk a megözvegyülést követő 6 hónapon belül újraházasodott. Az újraházasodó férfiak aránya ugyanakkor a megözvegyülési életkor emelkedésével párhuzamosan csökkent. A megözvegyülést követő 10 évben az özvegyé váláskor 55–64 éves férfiaknak csupán egyharmada kötött újabb házasságot.

Az életkor hatása a nők esetében még hangsúlyosabban jelentkezett, mint a férfiaknál. A 35 év alatti életkorban megözvegyült nők nagyobb eséllyel voltak jelen a helyi házassági piacon,

mint hasonló állapotban levő idősebb társaik. Több időt vártak az újráházasodásra azok, akik későbbben jutottak özvegyi sorsra. A 45 és 54 éves kor között megözvegyülő nők közel 30 százalékának sikerült újráházasodnia, az 55–64 év közöttiek esetében csupán 15 százalékukról mondható el ugyanez.

Az újráházasodók százalékos arányának történeti időszakok szerinti megoszlása enyhén csökkenő tendenciát jelez mindkét nem esetében. Egyértelmű csökkenésről azonban aligha beszélhetünk. Adataink nem igazolják a szakirodalomban fellelhető – az újráházasodás gyakoriságának csökkenésére vonatkozó – megállapításokat.

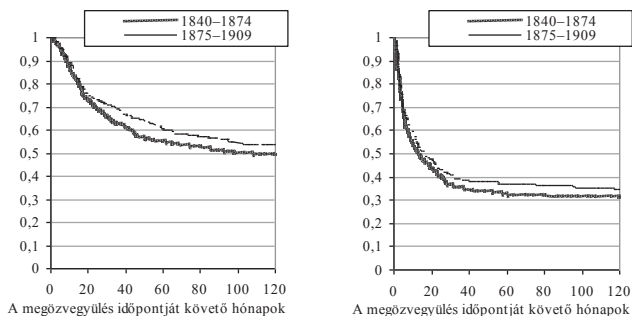
A 12.3. és 12.4. ábrák szemléletesebb és részleteiben gazdagabb formában támasztják alá a fenti megállapításokat. A Kaplan–Meier-féle túlélési görbék azt mutatják, hogy a megözvegyülés időpontjától eltelt hónapokkal párhuzamosan milyen mértékben csökkent az újráházasodást meg nem tapasztaló nők és férfiak aránya. Kumulatív értékekről lévén szó a görbék formája monotonon csökkenő. A túlélési görbékből információkat nyerhetünk az újráházasodás kockázatának változásáról és a kockázat alatt álló egyének arányáról is. A túlélési görbék meredeken csökkennek azokban az időszakokban, amikor újráházasodás kockázata magas. A görbe elnyújtott – lassan csökkenő vagy egyenes – formát ölt az alacsony újráházasodási kockázattal jellemezhető időszakokban.

Az alábbi ábrák szerint az újráházasodás nemek szerinti különbségei még inkább hangsúlyosak. Miközben az újráházasodó férfiak többsége az első két évben megházasodott, addig a nők körében az újráházasodás időben elnyújtottabb jelenség, és kiterjedt a megözvegyülést követő 5 évre. A házastárs halála okozta negatív stresszre adott válasz a férfiak körében relatív gyorsabb, mint a nők esetében. A nők körében tehát hosszabb alkalmazkodási folyamatról beszélhetünk.

Az életkor negatív hatása a férfiaknál az 55–64 évesek között érvényesült a leginkább. A fiatalabb korcsoportok esetében a megözvegyülést követő első hónapokban az újráházasodás kockázata majdnem azonos, a görbék egymáshoz közeli. Mindez azt jelzi számunkra, hogy az életkor negatív hatása lassan és fokozatosan érvényesült a megözvegyülést követő időszakban. Az életkor negatív hatása a nők körében hangsúlyosabb volt, és a megözvegyülést követően azonnal kifejtette hatását.

A megözvegyülési periódus negatív hatása a megözvegyülést követő első évek után jelentkezett mindkét nem esetében. A nők esetében ez a hatás hangsúlyosabban érvényesült, mint a férfiaknál. Úgy tűnik, hogy az 1875 és 1910 közötti időszakban az újráházasodás időzítése egyre inkább egy jól meghatározott időszakra (a megözvegyülést követő első évekre) összpontosult. A 19. század utolsó negyedében és a 20. század első évtizedében a

12.3. Ábra: Újraházasodó nők és férfiak aránya a házasság megszűnését követő időszakban megőzvegyülési periódusok szerint (Kaplan–Meier féle túlélési becslések).

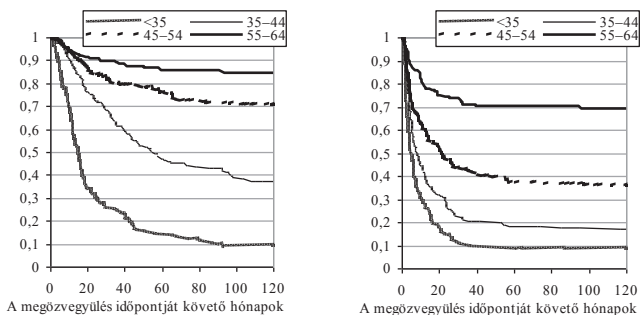

Nők

Férfiak

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

12.4. Ábra: Újraházasodó nők és férfiak aránya a házasság megszűnését követő időszakban megőzvegyülési életkor szerint (Kaplan – Meier-féle túlélési becslések).

Nők

Férfiak

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

megözvegyülést követő alkalmazkodás folyamata rövidebb időtartamra terjedt ki, a periódus negatív hatása általában a megözvegyülést követő harmadik évtől kezdve érvényesült.

A férfiak és nők közötti újraházasodási differenciák lehetséges magyarázataként érdemes áttekintenünk azt az 5 érvet, amelyeket Christer Lundh svédországi kutató fogalmazott meg (Lundh 2007:378–379). Úgy gondoljuk, hogy településeinken különböző mértékben ugyan, de mindenik magyarázat érvényesülhetett. Lundh szerint a házasságkötési esélyekben meglehetősen nemi differenciák a következő szempontokkal magyarázhatók.

Először is, a házas férfiak számára a háztartásfő-státus teljesen elfogadott és „normális” állapot lehetett, amelyet a megözvegyülés és/vagy az újraházasodás nem veszélyeztetett. Háztartásfőként a férfi képviselte a külvilággal (helyi közösség, a falu vezetői, esetenként a föld- vagy háztulajdonos) szemben a háztartást. A nők – különösképpen a nem paraszti rétegekben – megözvegyülésüket követően nagyon ritka esetben tudták a háztartás anyagi gondjait magukra vállalni és elhunyt férjük feladatait átvállalni. A bérelt földbirtokon gazdálkodók esetében a nőknek rövid időn belül újabb házasságot kellett kötniük a földbirtok megtartása érdekében.

Másodszor, minden bizonnyal könnyebb lehetett olyan nőt találni, aki képes a házi munka elvégzésére, mint olyan férfit, aki képes azt az anyagi támaszt nyújtani, amelyet az elhalálozott férj korábban biztosított. Jövőbeni új feleségként mindazok a megözvegyült és/vagy hajadon nők szóba jöhetnek, akik a házi munkát el tudták végezni. Az özvegy nők esetében új partnerként csak olyan férfi jöhetett számításba, aki képes volt az elhalálozott férj munkáit átvállalni, továbbá rendelkezett földbirtokkal, munkaszerződéssel, esetleg saját házzal. A földbirtokos réteghez tartozó özvegyasszonyoknál az elérhető férfiak korlátozott száma minden bizonnyal nehezítette, késleltette újraházasodásukat.

Harmadszor, egy özvegy férfi jelentősebb vagyont vihetett egy újabb házasságba, mint amennyit egy özvegy nő. Ezáltal pedig a férfiak a nőknél kedvezőbb helyzetben lehettek a házassági piacon.

Negyedszer, az özvegy nő elveszíthette a tulajdonra vonatkozó törvényes jogait és háztartásfői helyzetét, amennyiben újraházasodott. Mindez csökkentette újraházasodási szándékát.

Végül ötödször, az újraházasodással kapcsolatos lelki teher nagyobb lehetett a nők esetében. Főként a földbirtokkal rendelkező parasztsztyok körében a felnőtt gyerekek kinyilváníthatták az anyjuk újraházasodásával szembeni negatív véleményüket. Mivel gyakori jelenségnek számított az, hogy az özvegy nők átadják a gazdaság vezetését az egyik felnőtt gyerekeknek, az özvegy nők újraházasodási tervei és felnövekvő gyerekeik elvárásai

konfliktusba kerülhettek egymással. A következő részben a fenti megállapítások érvényességét vizsgáljuk az eseménytörténeti módszer segítségével.

Az újraraházasodás vizsgálata többváltozós elemzéssel

Az előző részben rámutattunk arra, hogy az újraraházasodás mintái és esélyei életkor és nem szerint változtak. Az alábbiakban az újraraházasodás mechanizmusának megértése érdekében szakaszonként konstans eseménytörténeti modelleket használunk. Az elemzésben használt változókat két csoportba soroltuk: 1) demográfiai változók; 2) családi kontextus változók.

A demográfiai jellemzőket két változó – a megözvegyülés időpontjától eltelt hónapok száma, illetve a megözvegyülési életkor – tartalmazza. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az újraraházasodásra leginkább a megözvegyülést követő első években került sor, a megözvegyüléstől eltelt időszakot hónapokban mérve 6 kategorikus változót hoztunk létre: 0–3 hónap, 3–6 hónap, 6–12 hónap, 12–24 hónap, 24–60 hónap, 60–120 hónap. Az elsőt referenciakategóriaként használva voltaképpen 5 kétértékű (dummy) változót alakítottunk ki. A megözvegyülési életkorokat négy csoportba soroltuk: 35 éven aluli, 35 és 44 év közötti, 45 és 54 év közötti, illetve 55 és 64 közötti életkorban megözvegyült személyek. A 35 év alattiakat referenciakategóriaként szerepeltetve 3 dummy változót hoztunk létre. A referenciacsoport a reprodukciós életszakaszt jelöli, amelyben a nők gyerekeinek többsége megszületett.

A családi kontextust a gyerekek jelenlétére vonatkozó változókkal mértük. A gyerekek jelenlétére utaló információk vizsgálata céljából három kategorikus változót szerepeltettünk. Az első változó a megözvegyülés időpontjában életben levő 12 év alatti gyerekek jelenlétére és nemi összetételére utal: nincs gyerek; csak fiú(k); csak lány(ok); legalább 1 fiú és egy lány. Referenciakategóriaként a legutóbbi csoportot használva három dummy változót hoztunk létre. A változó az ellátásra szoruló gyerekek jelenlétén túlmenően a gyerekek nemi összetételét is tartalmazza. A második változó a 12 és 22 év közötti lány(ok) jelenlétére utal a megözvegyülés időpontjában: „igen”, illetve „nem” kategorikus változóként. A harmadik változó a 12 és 25 év közötti fiú(k) jelenlétére utal: hasonló módon „igen”, illetve „nem” kategorikus dummy változóként.

A megözvegyülési időszakot beépítve a történeti időt is szerepet kapott a modellben. A történeti időszak vizsgálata céljából két periódust hoztunk létre: az 1840–1874, illetve az

12.5. Táblázat: Özvegy nők és férfiak: a minta eloszlása a változók szerint.

Változó	Özvegy férfiak		Özvegy nők	
	N	%	N	%
Újraházasodás				
Igen	389	63,8	286	43,5
Nem	220	36,1	371	56,4
Az özvegyiség tartama				
0–3 hónap	609	27,6	657	20,7
3–6 hónap	493	22,3	637	20,0
6–12 hónap	390	17,6	604	19,0
12–24 hónap	311	14,1	533	16,8
24–60 hónap	239	10,8	436	13,7
60–120 hónap	162	7,3	303	9,5
Megözvegyülési életkor				
<35	114	18,7	140	21,3
35–44	170	27,9	163	24,8
45–54	167	24,7	185	28,1
55–64	158	25,9	169	25,7
12 év alatti gyerekek jelenléte				
Legalább 1 fiú és 1 lány	138	22,6	114	17,3
Gyerek nélkül	287	47,1	366	55,7
Csak fiúgyerek	92	15,1	92	14,0
Csak lánygyerek	92	15,1	85	12,9
12–22 év közötti lány jelenléte				
Igen	158	25,9	204	31,0
Nem	451	74,0	453	68,9
12–25 év közötti fiú jelenléte				
Igen	180	29,5	218	33,1
Nem	429	70,4	439	66,8
A házasság megszűnésének időpontja				
1840–1874	288	47,2	295	44,9
1875–1909	321	52,7	362	55,0
Egyházközség/Falu				
Szentegyházassfalu	336	55,1	343	52,2
Kápolnásfalu	273	44,8	314	47,7

Forrás: Szentegyházassfalu és Kápolnásfalu római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

1875–1910 közötti időszakot. A választóvonal kijelölésében demográfiai szempontokat vettünk figyelembe, mégpedig azt a tényt, hogy 1874 után a felnőtt lakosságot is veszélyeztető járványos megbetegedések (elsősorban a kolera) fokozatosan visszaszorultak. A mintában szereplő személyek lakóhelye ugyancsak helyet kapott kategorikus (dummy) változóként az elemzésben. Az újraházasodás elemzéséhez használt minta függő és független változók szerinti eloszlását a 12.5. táblázat tartalmazza. A modellben szereplő változók

mindegyike kategoriális változó. A kategóriák összege mindenik változó esetében 100 százalék.

Az eseménytörténeti elemzést három nagyobb lépésben valósítottuk meg. A nemek szerinti különbségek hangsúlyozására először a mintában szereplő teljes kockázat alatti népességet vizsgáltuk. Ezt követően külön modellekben vizsgáltuk a férfiak és nők újrահázasodásában mutatkozó összefüggéseket.

Összességében azt várjuk, hogy minél nagyobb nehézséggel nézett szembe a megözvegyült fél a háztartási munkában, annál nagyobb lehetett a motiváció az újrահázasodásra. Alapfeltevésünk szerint a házasság biztonságos és kevésbé költséges lehetőséget jelentett arra, hogy a házaspár a megfelelő háztartásméretet elérjék, és a családi gazdaság keretében elvégzendő munkához a szükséges egyensúlyt megteremtsék. Mivel a falusi család a hagyományos nemi szerepek kiegyenlítésén alapult, a munka- és tevékenységszerkezetből kieső felnőtt férfi vagy női munkaerő pótlására mihamarabb szükség volt.¹³⁴ Az ellátásra szoruló 12 év alatti gyerekek jelenlétét a megözvegyült házastársra háruló nehézségek jeleként értelmezzük modellünkben. A gyerekek nemi összetételében levő egyensúlytalanság ugyanakkor a családi reprodukció sikertelenségére is utalhat. Ilyen értelemben a gyerekek hiánya, illetve a kizárólag azonos nemű gyerek jelenléte az újrահázasodás ösztönzőjeként is működhetett.

A munkaképes kort megért fiúk és lányok jelenléte enyhíthette a háztartásra nehezedő nehézségeket. Ennek megfelelően ezek a gyerekek az újrահázasodás alternatíváját jelenthették az özvegyen maradt házastárs számára. A munkaképes kort megért lányok a háztartási munkák elvégzésével enyhíthették az özvegyen maradt férfiak számára az elhalálozott feleség hiányát. A hasonló korú fiúgyerekek az özvegyen maradt nők számára a családi gazdaság irányításában pótolhatták az elhunyt férjet. Mint ahogy már korábban említettük, az első házasságból született gyerekek öröklési, tulajdonátadási szempontból is ellenezhették az életben maradt szülő újabb házasságát, hiszen az jogos örökségük megszerzését is veszélyeztethette. Óvakodhattak ugyanakkor a mostoha szülővel és a féléstestvérekkel való együttéléstől is, hiszen az felvethette a velük történő esetleges osztozkodás lehetőségét is. Ilyen értelemben azt várjuk, hogy a munkaképes korú ellentétes nemű gyerekek jelenléte csökkenti az újrահázasodás kockázatát.

¹³⁴ A falusi család keretében a hagyományos nemi szerepek komplementaritására vonatkozóan lásd: Segalen 1980:15–16.

A többváltozós elemzés eredményei

A regresszioelemzés eredményeit a 12.6. és 12.7. táblázatok tartalmazzák. A 12.6. táblázat két modell eredményét mutatja be. Az A és B modellek közötti különbség az, hogy az előbbiben az „életkori csoportok” változó hiányzik, míg az utóbbi az összes magyarázó változót tartalmazza. Mivel a gyerekek száma és életkora erősen korrelál a megőzvegyült férfiak és nők életkorával, a gyerekek jelenlétére utaló változók hatása jelentősen módosult, amikor az életkort kontrollváltozóként használtuk. Mindenik esetben látható, hogy az életkor-változó bevezetése javította a modellek illeszkedését. A nemek szerint részletezett táblázat csupán a B modellek eredményeit tartalmazza.

A 12.6. táblázat a relatív kockázatokat a teljes kockázati népességre vonatkozóan tartalmazza. A táblázatban a nemek szerinti differenciák élesen kirajzolódnak. Eszerint a férfiak újrահázasodási kockázata több mint kétszerese volt a nőkének. A megőzvegyült követő időtartam, illetve az életkor előrehaladtával párhuzamosan az újrահázasodás relatív kockázata jelentősen csökkent.

A férfiakra és nőkre külön-külön kidolgozott modellekben (12.7. táblázat) jól látható, hogy az életkor negatív hatása erőteljesebben jelentkezett a nők, mint a férfiak esetében. A nemek szerinti különbségek ugyancsak hangsúlyosak a megőzvegyülést követő időszak hatásában is. A férfiak esetében csupán a megőzvegyülést követő 3. és 6. hónap közötti időszak újrահázasodási kockázata haladja meg az első három hónap alatt tapasztalható újrահázasodási kockázatot, a későbbi időszakok relatív újrահázasodási kockázata lecsökken. A nők esetében viszont az első három hónap újrահázasodási kockázatánál lényegesen magasabbak a későbbi időszakokra jellemző kockázatok (kivéve az utolsó periódust).

A történeti periódus hatása mindhárom népesség esetében pozitív, vagyis az elvárásokkal ellentétben az újrահázasodás kockázata enyhén növekedik. Az eredmények azonban nem szignifikánsak. Sem a hatást, sem az eredmények megbízhatóságát tekintve nem találtunk különbséget az egyházközségek között. Előzetes ismereteink alapján erre számítottunk, hiszen szomszédos településekről lévén szó, az alapvető demográfiai, családi viszonyokban több lehetett a közös, mint az eltérő elem.

Az ellátásra szoruló gyerekek hatását vizsgálva láthatjuk, hogy a megőzvegyült házaspárra nehezedő teher nagysága ösztönző hatással bírt az újabb házasságkötésre. A teljes kockázati népesség esetében (12.6. táblázat), a 12 év alatti gyerek nélküli személyek újrահázasodási kockázata szignifikánsan alacsonyabb, azokénál, akik legalább 1 fiú- és 1 lánygyerekekkel rendelkeznek a megőzvegyülés időpontjában. Amennyiben nemek szerint

12.6. Táblázat: Relatív újrահázasodási kockázatok, teljes kockázati népesség. Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva, 1840–1910.

Változók	A modell		B modell	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Az özvegyiség tartama				
0–3 hónap	1,000	ref,	1,000	ref,
3–6 hónap	1,343	0,022	1,400	0,009
6–12 hónap	0,874	0,290	0,950	0,691
12–24 hónap	0,613	0,000	0,712	0,007
24–60 hónap	0,242	0,000	0,299	0,000
60–120 hónap	0,062	0,000	0,078	0,000
Nem				
Nő	1,000	ref,	1,000	ref,
Férfi	2,006	0,000	2,386	0,000
Megözvegyülési életkor				
<35			1,000	ref,
35–44			0,557	0,000
45–54			0,305	0,000
55–64			0,129	0,000
12 év alatti gyerekek jelenléte				
Legalább 1 fiú és 1 lány	1,000	ref,	1,000	ref,
Gyerekek nélkül	0,390	0,000	0,769	0,013
Csak fiúgyerek	0,824	0,103	0,876	0,266
Csak lánygyerek	0,942	0,612	0,953	0,682
12–22 év közötti lány jelenléte				
Nem	1,000	ref,	1,000	ref,
Igen	0,725	0,001	0,961	0,707
12–25 év közötti fiú jelenléte				
Nem	1,000	ref,	1,000	ref,
Igen	0,600	0,000	0,816	0,050
A házasság megszűnésének időpontja				
1840–1874	1,000	ref,	1,000	ref,
1875–1909	0,959	0,600	1,066	0,414
Egyházközség/Falu				
Szentegyházsfalu	1,000	ref,	1,000	ref,
Kápolnásfalva	1,064	0,420	1,053	0,507
Események		675		675
Teljes kockázati idő		64768		64778,
Max. Log Likelihood		-1744,7		-1642,9
LR statisztikai teszt		936		1140
Teljes P-érték		0,000		0,000

Forrás: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

12.7. Táblázat: Relatív újraraházadási kockázatok, nemek szerint a két egyházközségben, 1840–1910.

Változók	Özveggy férfiak		Özveggy nők	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Az özvegyiség tartama				
0–3 hónap	1,000	ref,	1,000	ref,
3–6 hónap	1,349	0,032	2,684	0,008
6–12 hónap	0,661	0,007	3,806	0,000
12–24 hónap	0,408	0,000	3,589	0,000
24–60 hónap	0,127	0,000	1,865	0,065
60–120 hónap	0,015	0,000	0,676	0,289
Megözvegyülési életkor				
<35	1,000	ref,	1,000	ref,
35–44	0,710	0,013	0,386	0,000
45–54	0,452	0,000	0,159	0,000
55–64	0,181	0,000	0,075	0,000
12 év alatti gyerekek jelenléte				
Legalább 1 fiú és 1 lány	1,000	ref,	1,000	ref,
Gyerek nélkül	0,762	0,051	0,937	0,704
Csak fiúgyerekek	0,866	0,353	0,992	0,967
Csak lánygyerekek	0,936	0,675	1,164	0,401
12–22 év közötti lány jelenléte				
Nem	1,000	ref,	1,000	ref,
Igen	0,975	0,859	0,988	0,944
12–25 év közötti fiú jelenléte				
Nem	1,000	ref,	1,000	ref,
Igen	0,871	0,311	0,704	0,027
A házasság megszűnésének időpontja				
1840–1874	1,000	ref,	1,000	ref,
1875–1909	1,043	0,688	1,158	0,225
Egyházközség/Falu				
Szentegyházásfalva	1,000	ref,	1,000	ref,
Kápolnásfalva	1,136	0,217	0,915	0,463
Események		389		286
Teljes kockázati idő		23502		41265
Max. Log Likelihood		-890,6		-681,7
LR statisztikai teszt		751		403
Teljes P-érték		0,000		0,000

Forrás: Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

külön-külön vizsgáljuk a kiskorú gyerekek jelenlétének hatását, láthatjuk, hogy ez a hatás elsősorban a férfiak esetében számottevő. Mindazon férfiak esetében, akiknek a megözvegyülésüket követően kiskorú fiú- és lánygyerekekről kell gondoskodniuk, 25 százalékkal magasabb az újabb házasság valószínűsége, mint azoknál, akiknek nincs egyetlen hasonló korban levő gyerekük sem.

A munkaképes korú lányok jelenléte sem a férfiak, sem a nők esetében nem befolyásolja az újrահázasodás relatív kockázatát. Ezzel szemben a munkaképes korú fiatal fiúgyerekek jelenlétének hatása egyértelműen negatív hatást gyakorol az újrահázasodás kockázatára. A fiatal fiúgyerekekkel nem rendelkezőkhöz viszonyítva mintegy 30 százalékkal alacsonyabb az újrահázasodás kockázata azon nők körében, akik családjában fiatal munkaképes korú fiúgyerek található. A fiatal felnőtt fiúgyerek jelenléte a férfiak körében is csökkenti az újrահázasodás kockázatát, jóllehet ez az eredmény nem bizonyult szignifikánsnak.

Az új házastárs jellemzői

Az újrահázasodás vizsgálatának további nyitott kérdése az újrահázasodó férfiak és nők új házastársainak jellemzői. A rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik az új házastárs családi állapotának vizsgálatát (12.8. táblázat). A nemek szerinti differenciák e tekintetben is fellelhetők: a megözvegyült férfiak jóval nagyobb arányban választottak hajadon nőt házastársként maguknak, mint a megözvegyült nők nőtlen férfit. A 35 év alatti személyek jelentős része hajadon/nőtlen partnerrel köti második házasságát (a férfiak 84 és a nők 62 százaléka). Hasonló megfigyelésre jutottak franciaországi és hollandiai kutatók is (Bideau 1980; Van Poppel 1995). Magyarázatuk szerint a megözvegyült személyek általában a különböző házasságokból származó nem azonos nemű gyerekeknek az új háztartásba történő integrálásának nehézségei miatt, illetve az örökösödés összetett kérdéseinek elkerülése céljából preferálták a nőtlen/hajadon és gyerektelen házastársat. Miközben az özvegy férfiak relatíve hosszú időn keresztül előnyös helyzetben lehettek a helyi házassági piacon (legalábbis erre utaló jelként értelmezhető többségük esetében az új házastárs hajadon családi állapota), a nők esetében az életkor hatása hangsúlyosabban érvényesült. Életkoruk emelkedésével párhuzamosan gyorsan csökkent azok aránya, akik nőtlen férfival kötöttek házasságot. Amint korábban hangsúlyoztuk, a férfiak előnyösebb helyzete a családrendszer sajátosságaiban rejtett. Egy megözvegyült férfi minden bizonnyal önálló háztartással, házzal („fészekkel”) rendelkezett, amely előnyöket biztosított számára a helyi házassági piacon. A hasonló helyzetben levő nők aránya jóval kisebb lehetett, hiszen legnagyobb részüket az első házasság alkalmával kiházasították, ami a szülői otthon elhagyását is jelentette számukra. A megözvegyülés komplex örökösödési kérdéseket hozhatott felszínre. A tanulmány előző részében láthattuk, hogy a saját család, illetve az elhunyt férj családjának jellemzői (pl. felnőtt

12.8. Táblázat: Az újraházasodó özvegy nők és férfiak mintabeli eloszlása megözvegyülési életkoruk és az új házastárs családi állapota szerint.

Megözvegyülési életkor	Özvegy férfiak				Özvegy nők			
	hajadon nő		özvegy nő		nőtlen férfi		özvegy férfi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<35	87	84,46	16	15,53	75	61,98	46	38,01
35–44	82	58,99	57	41,00	18	19,56	74	80,43
45–54	32	31,37	70	68,62	2	3,92	49	96,07
55–64	6	13,33	39	86,66	0	0,00	22	100,00

Forrás: Szentegyházaskfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

korban levő fiúgyerekek jelenléte, csakúgy, mint a nem vizsgált szülői és testvéri jelenlét) döntően befolyásolták a választást.

A 12.8. táblázatban ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a 45. életévet követően mindkét nem esetében egyre nagyobb az aránya az özvegy házastársat választóknak. Ezek a választások feltehetően a házastársak relatíve szabadabb döntései lehettek,¹³⁵ és minden bizonnyal meghatározó motivációjuk lehetett az időskori támasz kölcsönös biztosítása. A külföldi szakirodalom az idős korú özvegy személyek közötti házasságokat „támogató-segítő újraházasodásnak” („assistance”) nevezi. Adataink arra utalnak, hogy ez az újraházasodási forma a Székelyföldön is meghatározó lehetett.¹³⁶

Konklúzió

A házastárs halála jelentősen befolyásolhatta az életben maradó háztartástagok életszínvonalát. A Székelyföldön az újraházasodás elterjedt reakció volt a házastárs elvesztése okozta stressz hatásaival szemben. Az újraházasodás gyakorisága nemzetközi – elsősorban nyugat-európai – összehasonlításban is jelentősnek bizonyult.

Az egyének számára az újraházasodás nyereséggel járhatott, de minden bizonnyal ára is volt. Következésképp nem volt elég hozzá az egyéni akarat, hanem az egyének a környezete szemében is kelendőnek kellett lennie a házassági piacon.

¹³⁵ A szabadabb döntés egyik tényezője minden bizonnyal a szülői ellenőrzés hiányából származott.

¹³⁶ Az időskori támasz kölcsönös biztosításának egyértelmű és világos szándéka az összeházasodók részéről a korabeli írott forrásokban is fellelhető. Jó példa erre az Oláh Sándor által ismertetett 19. századi homoródalmási történet (Oláh 2007).

Jelen fejezet megerősítette a téma szakirodalma által már korábban megfogalmazott megállapításokat. A társadalmi nem szerepe ezen a téren hangsúlyos: a férfiak minden életkorcsoportban jóval nagyobb arányban kötöttek újabb házasságot. A különbségek az idősebb korosztályokban csökkentek. Az újránházasodási hajlandóság az életkor előrehaladtával lineárisan csökkent. Az életkor negatív hatása erősebben érvényesült a nők esetében. Az újránházasodás, amennyiben sor került rá, viszonylag rövid időn belül követte a házasság megszűnését.

A szakirodalomban fellelhető általános megállapításoktól eredményeink egy ponton eltérnek. Miközben a nyugat-európai és ázsiai közösségekkel foglalkozó tanulmányok evidenciaként kezelik az újránházasodási gyakoriság időbeni csökkenését, amelyet többek között a halandóság javulásával, attitűdbeli változásokkal, a helyi házassági piacok átalakulásával, a nemi szerepekkel és a család funkciójával kapcsolatos képzetek átalakulásával magyaráznak, addig a mi adataink ezt a fajta szekuláris csökkenést nem támasztják alá. Az általunk vizsgált – 1840 és 1910 közötti – időszakban az újránházasodási hajlandóságnak egyáltalán nem, vagy csak nagyon enyhe csökkenését tapasztaltuk.

Magyarázatul szolgálhat erre az a tény, hogy történeti távlatból szemlélve viszonylag rövid időtartamot vizsgáltunk. Másfelől pedig azt is látnunk kell, hogy az elemzésben használt minta alapvetően mezőgazdaságból élő, településeinkhez kötődő, stabil paraszti rétegekből áll. Elképzelhető, hogy a vizsgált időszakban éppen ez a réteg képes a leghosszabb ideig őrizni a hagyományosabb demográfiai magatartásformákat.

Az újránházasodással összefüggésben álló tényezők vizsgálata során hangsúlyoztuk, hogy az életkor és a megözvegyülést követő időszak befolyásolta leginkább a nők és férfiak újránházasodását. Mindezek mellett a megözvegyült személyek családi kontextusai is meghatározónak bizonyultak. A kiskorú és fiatal felnőtt gyerekek jelenlétére utaló változók a demográfiai jellemzők kontrollváltozóként történő bevezetését követően is szignifikáns módon befolyásolták az újránházasodási kockázatokat. Eszerint a megözvegyült házastársra nehezedő teher nagysága, amelyet az ellátásra szoruló gyerekek jelenléte mutatott, elsősorban a férfiak esetében az újránházasodást ösztönző tényezőnek bizonyult. A teher elviselését segítette, következésképp az újránházasodás kockázatát csökkentette a munkaképes korú fiú(k) jelenléte. Mindez összefüggésben állhatott az öröklés és tulajdonátadás komplex kérdéskörével is, hiszen a fiatal fiúgyerek jelenlétének hatása a nők esetében bizonyult szignifikánsnak. Az újránházasodás hasznos eszköznek bizonyult egy újabb család megalapítására, valamint az egyéni és háztartási továbbélés biztosítására.

A reprodukív korban levő férfiak és nők újraházasodását vizsgálva ugyanakkor feltevődik a kérdés, hogy létezett-e számukra másfajta alternatíva. Hajlunk arra, hogy vizsgált közösségeinkre nézve elfogadjuk Francine Rolley kutatási tapasztalatait. Rolley az általa vizsgált franciaországi közösségekben kevés olyan nőt talált, aki szabadon, a társadalmi rend feltételezett veszélyeztetése nélkül választott volna párt magának. A második házastársat egyrészt a családok választották ki, másrészt pedig az újraházasodást azok a szükségszerűségek kényszerítették ki, amelyekkel a megözvegyült nők szembenéztek (Rolley 1998: 266).

Összefoglalás és konklúzió

Jelen dolgozatban két székelyföldi egyházközség népességének demográfiai reprodukcióját vizsgáltuk az 1850 és 1914 közötti időszakban. A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok hagyományát felelevenítve, és az új statisztikai módszerek által nyújtott lehetőségeket megragadva, megpróbáltuk kiaknázni az egyházi anyakönyvi adatok rendkívül gazdag információit.

Az elemzés első részében a 19. század második felében bekövetkezett népesedési folyamatokat vizsgáltuk. Az elemzés hangsúlyát a lokális és mikro-regionális demográfia összetevőinek bemutatására helyeztük. A fellelhető népszámlálási adatok felhasználásával, valamint az egyházi anyakönyvi adatok nem nominatív módon történő feldolgozásával azonosítottuk a korabeli demográfiai rendszer legfontosabb alkotó elemeit. A hegyvidéki falvak olyan peremterületeknek bizonyultak, ahol az emberi terjeszkedés lehetőségei korlátozott módon ugyan, de továbbra is adottak voltak. A két testvértelepülés népességszámát mérsékelt növekedés jellemezte. A demográfiai átmenet előtti hagyományos demográfiai világ meghatározó maradt a vizsgált időszak végéig. A nyers születési arányszámok és a Princeton-féle vizsgálatban használt termékenységi mutatók értéke mindegyik népszámlálás alkalmával magasnak bizonyult. Ezekben a falvakban, ahol a házaspárok számára nagyobb lehetőség mutatkozott gyerekeik jövőjének helyben történő megteremtésére, a gyerekvállalási kedv is hangsúlyosabb volt, mint a megye gazdasági erőforrásokban szegényebb településein. A magas születésszám által kiváltott dinamikus népességnövekedést az elvándorlás és a halandóság fékjei szabályozták. A viszonylag kedvező halandósággal jellemezhető évtizedekben a fokozódó demográfiai nyomást az elvándorlás csökkentette. A válságos halandóság időről időre visszatért a 19. század folyamán. A század kilencedik évtizedében egy több évig tartó epidemiológiai válság tizedelte a két falu népességét, amelynek jelenléte elsősorban a kedvezőtlen higiéniai viszonyokra, a közegészségügyi viszonyok elmaradottságára és a zsúfolt lakáskörülményekre vezethető vissza. A járványos megbetegedések elsődleges áldozata a kiskorú gyerekek voltak.

A dolgozat második részében a család képezte a vizsgálat fókuszát. Az 1868. évi egyházi lélekösszeírások adatait felhasználva bemutattuk a háztartások és a családrendszer legfontosabb jellemzőit. A háztartások vizsgálatában a háztartásra és az egyénre irányuló

elemzési perspektívát egyaránt érvényesítettük. A háztartásszerkezeti tipológia bemutatása egyértelművé tette az egyszerű családok háztartások dominanciáját a két egyházközségben, ugyanakkor pedig felhívta a figyelmet az egyéb háztartásszerveződési formák – sajátosan a kiterjesztett és többcsaládok háztartástípusok – meglehetősen magas arányára is.

A háztartásszerveződés legfontosabb funkciója a kölcsönös támogatás és az időskori elszigeteltség elleni védelem volt. Ennek megfelelően az egyének döntő többsége kettő vagy annál több személlyel élt közös háztartásban. A legtöbb háztartásnak szembe kellett néznie a családi ciklus kezdeti szakaszában a háztartásra nehezedő kedvezőtlen gazdasági helyzettel, ugyanakkor azonban a legtöbb háztartás sikeresnek bizonyult a sérülékenyebb családtagok védelmében, vagyis a törzscsalád szerveződési forma megakadályozta a sérülékeny háztartástagok elszigetelődését.

Az egyházi lélekösszesírások és az egyházi anyakönyvek adatainak összekapcsolása lehetővé tette, hogy az 1868-ban a településen élt személyek legfontosabb rokoni kapcsolatait rekonstruáljuk. Az egyházi anyakönyvek információi az egyén felmenőinek rekonstrukciójában segítettek, amely által lehetővé vált egy adott pillanatra vonatkozóan a rokoni kapcsolatok megrajzolása. Kérdésünk arra irányult, hogy miként változott az „elérhető” rokonok konfigurációja az egyén életútja folyamán, vagyis hogyan változott azon rokonok száma, akiknek a támogatására az egyén életútja különböző szakaszaiban számíthatott.

A fejezet eredményei – a korábbi eredményekkel összhangban – alátámasztották azt a megállapításunkat, miszerint a családi struktúrák – legyen szó a háztartásról vagy a rokoni hálózatról – az egyén életútja folyamán módosultak. Gyerekkorban az egyén nagy létszámú háztartásokban élt, amelyekben körülvették szülei, testvérei, esetenként pedig a nagyszülők és/vagy nagybácsik/nagynénik is. A felnőttkorba történő belépést a háztartásméret csökkenése és a testvércsoportok együttélési formáinak bomlása jellemezte. A testvérekkel való együttélést fokozatosan a leszármazottak jelenléte váltotta fel. A felnőttkorba történő belépés ugyanakkor a felmenők fokozatos elvesztésének megtapasztalását is jelentették. A 20–24 év közötti férfiak és nők közel 50%-a megtapasztalta legalább az egyik szülő elvesztését.

A testvéri kapcsolatok alapját képezték azoknak a rokonsági frontoknak, amelyek a korai és általános nupcialitással jellemezhető falvakban kialakultak. Az édestestvérek jelenléte meghatározó volt az egyén életútja folyamán. Az egyén számára a településen elérhető testvérek száma az életút előrehaladtával párhuzamosan csökkent, de a 60 év feletti személyek testvéreinek száma átlagosan így is meghaladta az egy főt.

A közeli rokonok közül a szülők elvesztésével párhuzamosan a felnövekvő gyerekek jelenléte vált meghatározóvá. A családapák és családanyák tapasztalatában az eltérő házassági életkor differenciáló tényezőt jelentett. A nők esetében a korai házasság egyben a korai gyerekvállalást is jelentette, amely összességében azt jelentette, hogy a családi életciklus átmeneteit a nők férjeiknél átlagosan 4-5 évvel korábban megtapasztalták. A reprodukтив életszakasz végén vállalt gyerek biztosították a támaszt időskorú szüleik számára. A nemek szerinti eltérő házasságkötési életkor és a házasságot követő virilokális és neolokális lakóhelyválasztás következtében az időskori támaszt leginkább a legfiatalabb fiúgyerekek, illetve azok házastársai biztosították az idős szülők számára. A szűkebb és tágabb családhoz tartozó rokonok kiterjedt hálózata azt tanúsította, hogy az egyének időskori elszigeteltségről sem a szűkebb családi körben, sem a tágabb család esetében nem beszélhetünk.

A negyedik fejezet a székelyföldi havasalji családok reprodukciójának fontosabb demográfiai aspektusait vizsgálta. A fejezet a genetika tudományban elterjedt „eredményes gyerek” – vagyis a helyi közösség keretei közötti reprodukcióhoz hozzájáruló gyerek – fogalmának alkalmazásával új megvilágításba helyezte a családi reprodukció kérdéskörét. A francia és kanadai család- és népességtörténészek által is alkalmazott módszer segítségével megvizsgáltuk, hogy az egyes szülői nemzedékek leszármazottjainak hány százaléka járult hozzá – a helyi közösség keretei közötti házasságkötéssel és gyerekvállalással – a következő nemzedék létrejöttéhez. Továbbá a reprodukcióban „eredményes” gyerekek szüleire fókuszálva megvizsgáltuk, hogy ez utóbbi csoport milyen arányt képviselt a szülői nemzedékhez tartozó házaspárok között.

Az eredmények a vizsgált havasalji népességek demográfiai folytonosságát és stabilitását hangsúlyozták. A magas csecsemő- és gyerekhalandóságot túlélő gyerekek legnagyobb részének társadalmi nemtől függetlenül sikerült a helyi közösség keretei között családot alapítania és gyereket vállalnia. A legfiatalabb nemzedékeket a leromlott halandósági viszonyok erősebben sújtották, mint szüleik nemzedékét. Körükben növekedett az elvándorlási hajlandóság is. Mégis mindezek ellenére a vizsgált időszak alatt a fiatalok legnagyobb része a szülőfalujában találta meg a későbbi boldogulást.

A szülői nemzedékekre fókuszáló vizsgálat jelentősen árnyalta a fenti eredményt. Elsősorban azáltal, hogy rámutatott a családi reprodukcióban tapasztalható egyenlőtlenségekre. A nemzedékről nemzedékre történő reprodukció folyamatának alapvető jellemzője, hogy a szülői nemzedék egy viszonylag kis csoportja nevelte fel a következő nemzedék „eredményes” tagjainak legnagyobb részét.

Az ötödik fejezetben a vizsgált közösségek legfiatalabb tagjainak életkilátásait vizsgáltuk. A csecsemő- és gyerekehalandóság leíró jellegű statisztikáinak ismertetését követően megvizsgáltuk azoknak az egyéni, családi, biológiai és közösségi tényezőknek a szerepét, amelyek köztudottan összefüggésben állhatnak a csecsemő- és gyerekehalalozás kockázatával. A 0–5 év közötti gyerekek életútját szakaszokra bontottuk, és az egyes életszakaszokat elkülönítve vizsgáltuk. Célunk arra irányult, hogy a halandóságban szerepet játszó biológiai tényezőktől indulva eljussunk a családi, közösségi és társadalmi jellegű tényezőkhöz.

A halálesetek többsége a családok egy részében csoportosult. A kutatás jelenlegi szakaszában még nem ismertek a jelenséget magyarázó mechanizmusok. Azt láthattuk, hogy a vizsgált gyerek születését megelőző szüléti időintervallum terjedelme összefüggésben állt a gyerek halálozási kockázatával. Minél rövidebb volt a korábbi szüléti időintervallum, annál nagyobb volt a halálozás kockázata, és fordítva a hosszú szüléti időintervallumok általában alacsonyabb halálozás kockázattal jártak. A családok közötti különbséget ezen a szinten legalábbis ebben tudtuk megragadni: a veszélyeztetett gyerekek családjában a születések rövid időn belül követték egymást. A rövid szüléti időintervallumok nem tették lehetővé az anya szülés utáni felépülését, a megszületett gyerekek között a szűkös szülői erőforrásokért folytatott küzdelem hangsúlyosabbá vált, és ez összességében alacsony szüléti testsúllyal való születést és magasabb halálozási kockázatot eredményezett.

A dolgozat hatodik fejezetében a hajadon nők és nőtlen férfiak felnőtté válási folyamatának egyik fontos fordulópontját, a házasságkötést vizsgáltuk. A házasságkötést nem elszigetelt jelenségként tárgyaltuk, hanem a családi jellegű megfontolások komplex összefüggérendszerébe helyeztük. Kérdésfeltevésünk arra irányult, hogy az egyénnek a szüléti sorrendben betöltött helye, illetve a testvérek és a szülők jelenléte milyen módon befolyásolták a helyben kötött házasság valószínűségét, és a házasságkötés időzítését.

Az elemzés eredményei a családi összetétel hatásának érvényesülését mutatták a fiatalok házasságkötési esélyeiben és a házassági életkorában egyaránt. Az egyén életútját – többek között a házasságkötéssel kapcsolatos döntését is – mélyen meghatározták a testvéreivel és a szüleivel szembeni kötelezettségek. A hajadon nők és nőtlen férfiak házasságkötési esélyeiben és házassági életkorukban differenciáló tényező erejével bírt az egyén szüléti sorrendben betöltött helye, a testvérek száma, a szülők jelenléte és a születés időszaka. Az egyedüli fiúk és lányok a legkedvezőbb házasságkötési esélyekkel bírtak, és a legfiatalabb életkorban házasodtak. Az azonos nemű testvérek számának emelkedésével

párhuzamosan emelkedett az elvándorlás valószínűsége a születési sorrendben alacsonyabb sorsszámú fiúgyerekek, illetve a születési sorrendben magasabb sorsszámú lánygyerekek között. Fontos ugyanakkor kihangsúlyozni, hogy mindezek ellenére, a törzsökös kisbirtokos-földműves családok felnőttkort megért, leginkább hátrányos helyzetben levő gyerekeik mintegy kétharmadának sikerült a két testvértelepülés valamelyikében házasságot kötnie.

Míg a házasságot kötött fiúgyerekek házasodási életkorát a születési sorrendben elfoglalt hely kevésbé befolyásolta, addig a lányok esetében ez utóbbi tényező meghatározónak bizonyult. A fiatal lányok születési sorrend szerint házasodtak, amely közvetett módon a szülői befolyás érvényesülését bizonyítja.

A vizsgált települések élt házaspárok termékenységet bemutató fejezetben arra kerestük a választ, hogy a házaspárok gyerekvállalási döntéseikben érvényesült-e a szabályozásnak a gyerekvállalás halasztásában megnyilvánuló formája. A születések időzítésének kérdését eseménytörténeti statisztikai modellek segítségével vizsgáltuk. A vizsgált mintát leszűkítettük azokra a házaspárokra, akik körében egy adott gyerek születését egy újabb szülés követte. Ez utóbbi feltétel érvényesítése a születések időzítésének vizsgálatában kulcsfontosságúnak bizonyult, hiszen ezáltal sikerült biztosítani, hogy kizárólag a termékeny házaspárok képezzék a gyerekvállalás kockázata alatt álló népességet.

Az egyéb kontrollváltozók hatásának kiszűrését követően a születések közötti időintervallumok hosszát jelentős mértékben befolyásolta az életben maradt gyerekek száma. Az életben levő gyerekek számának emelkedésével párhuzamosan növekedett az újabb fogamzásig eltelt időtartam hossza. Az életben maradt gyerekek számának emelkedése leginkább a házasság első éveiben éreztette az időintervallum hosszára gyakorolt negatív hatását. A házasság első éve képezték azt az időszakot, amikor a házaspár a legnagyobb gazdasági teher hárult, részben az idős szülők és nőtlen/hajadon testvérek gondozása, részben pedig a még munkaképtelen saját gyerekek eltartása és gondozása következtében. Következésképp a házasság első éve jelentették azt az időszakot, amikor a házaspárok a gyerekvállalás tudatos halasztásához leginkább folyamodhattak.

A megőrzvegyűléssel és újraházasodással foglalkozó fejezetünk eredményei megerősítették a téma szakirodalma által már korábban megfogalmazott megállapításokat. A társadalmi nem szerepe az újraházasodásban hangsúlyosnak bizonyult: a férfiak minden életkorcsoportban jóval nagyobb arányban kötöttek újabb házasságot. A különbségek az idősebb korosztályokban csökkentek. Az újraházasodási hajlandóság az életkor előrehaladtával lineárisan csökkent. Az életkor negatív hatása erősebben érvényesült a nők

esetében. Az újrահázasodás, amennyiben sor került rá, viszonylag rövid időn belül követte a házasság megszűnését.

Az újrահázasodással összefüggésben álló tényezők vizsgálata során hangsúlyoztuk, hogy az életkor és a megőzvegyülést követő időszak befolyásolta leginkább a nők és férfiak újrահázasodását. Mindezek mellett a megőzvegyült személyek családi kontextusai is meghatározónak bizonyultak. A kiskorú és fiatal felnőtt gyerekek jelenlétére utaló változók a demográfiai jellemzők kontrollváltozóként történő bevezetését követően is szignifikáns módon befolyásolták az újrահázasodási kockázatokat. Eszerint a megőzvegyült házastársra nehezedő teher nagysága, amelyet az ellátásra szoruló gyerekek jelenléte mutatott, elsősorban a férfiak esetében az újrահázasodást ösztönző tényezőnek bizonyult. A teher elviselését segítette, következésképp az újrահázasodás kockázatát csökkentette a munkaképes korú fiú(k) jelenléte. Mindez összefüggésben állhatott az öröklés és tulajdonátadás komplex kérdéskörével is, hiszen a fiatal fiúgyerek jelenlétének hatása a nők esetében bizonyult szignifikánsnak. Az újrահázasodás hasznos eszköznek bizonyult egy újabb család megalapítására, valamint az egyéni és háztartási továbbélés biztosítására.

Jelen dolgozat megpróbálta bemutatni két tipikusan hegyvidéki testvértelepülés családjainak demográfiai reprodukcióját. A családrekonstitúciós adatoknak az új statisztikai technikák segítségével való feldolgozása új ismeretek megszerzését tette lehetővé, egyszersmind pedig igazolta, hogy a családrekonstitúciós adatok felhasználása továbbra is a múltban élt családok és népességek vizsgálatára irányuló kutatások nagyon fontos első lépésének tekinthető.

Jövőbeni kutatási távlatként a kutatás további folytatását látjuk célszerűnek. Mindenekelőtt a különböző részvizsgálatokból származó és jelen dolgozatban bemutatott eredményeink világosabb feldolgozása és koherensebb formában való összefoglalása szükségeltetik. Fontos lenne a családrekonstitúciós adatokat egyéb forrásanyagokkal összekapcsolni, amelyekből a vizsgált népesség társadalmi, foglalkozási és vagyoni megoszlására nyerhetünk információkat. Ezáltal pedig a demográfiai differenciák talán egyik legfontosabb tényezőjének vizsgálatára nyílna lehetőség. Megfelelő források hiányában az anyakönyvek szegényes foglalkozási adatának a felhasználása is megfontolásra érdemes. A demográfiai folyamatok hosszú távú átalakulásának kérdése ugyanakkor szinte követeli a vizsgálat időhatárainak kiterjesztését a két világháború közötti időszakra. Az így lefedtetett alapokra építkezve lehetne a földrajzi, gazdasági, társadalmi, politikai értelemben az általunk vizsgált településektől eltérő feltételek által jellemezhető települések anyakönyves vizsgálatát egy összehasonlító kutatás keretében elvégezni.

Felhasznált források és irodalom

Levéltári források

1880. évi népszámlálás a. Községi áttekintés a születés és korév szerint. Magyar Országos Levéltár, KSH Népszámlálási iratok, 4 sz. feldolgozási tábla, 519. doboz.
1880. évi népszámlálás b. Háztartás eltartójuk szerint. MOL, KSH Népszámlálási iratok, 476. doboz.
1890. évi népszámlálás. Községi áttekintés a születés és korév szerint. MOL, KSH Népszámlálási iratok.
1900. évi népszámlálás. Fontosabb demográfiai adatok összesítése. MOL, KSH Népszámlálási iratok, 11. sz. feldolgozási tábla, 31. doboz.
1910. évi népszámlálás. Családi állapot, műveltség, vallás és anyanyelv korral összevetve. MOL, KSH Népszámlálási iratok, 12. sz. feldolgozási tábla, 696. sz. doboz
- A népmozgalom fő eredményei 1901–1910, MOL, KSH Népszámlálási iratok.
- A népmozgalom fő eredményei 1911–1920, MOL, KSH Népszámlálási iratok.

Egyházi lélekösszeírások:

- A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve. *Kápolnásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára* (a továbbiakban: KRKPL).
- Megnyitása a Szentegyházás Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben. *Szentegyházásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára* (a továbbiakban: SZRKPL).
- Decretum Parochio Oláhfalvensis 1823. *SZRKPL*.

Szentegyházásfalva római katolikus egyházközség egyházi anyakönyvei:

- Matricula Baptisatorum 1825–1845; Matricula Copulatorum 1825–1845; Matricula Defunctorum 1825–1845 Eccl. Oláhfalvensis, *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1846–1856; Matricula Copulatorum 1846–1856; Matricula Defunctorum 1846–1856 Eccl. Szentegyházás Oláhfalvensis. *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1857–1868 Eccl. Szentegyházásfalva. *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1868–1879 matris Szentegyházás Oláhfalvensis. *Directia Județeană Harghita a Arhivelor Naționale* (Állami Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, a továbbiakban: DJHAN), Fond 47, inv. 729.
- Matricula Copulatorum 1857–1893 Eccl. Szentegyházásfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 730.
- Matricula Defunctorum 1857–1873 Eccl. Szentegyházásfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 728.
- Matricula Baptisatorum 1876–1895; Matricula Copulatorum 1876–1895; Matricula Defunctorum 1876–1895 matris Szentegyházás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 731.
- Matricula Baptisatorum 1880–1894 Eccl. Szentegyházásfalva. *SZRKPL*, VII. kötet.
- Matricula Baptisatorum 1894–1914 Eccl. Szentegyházásfalva. *SZRKPL*, VIII. kötet.
- Matricula Defunctorum 1873–1900 Eccl. Szentegyházásfalva. *SZRKPL*.
- Matricula Copulatorum 1893–1947 Eccl. Szentegyházásfalva. *SZRKPL*, VI. kötet.

Matricula Defunctorum 1900 – 1943 Eccl. Szentegyházassalu. *SZRKPL*.

Kápolnásfalva római katolikus egyházközség egyházi anyakönyvei:

Matricula Copulatorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.

Matricula Baptisatorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.

Matricula Defunctorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.

Matricula Copulatorum 1857–1906 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 82.

Matricula Baptisatorum 1857–1872 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 81.

Matricula Defunctorum 1857–1879 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 83.

Matricula Baptisatorum 1876–1895; Matricula Defunctorum 1880–1895 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 85.

Születési anyakönyv 1872–1908 Kápolnás Oláhfal. *DJHAN*, Fond 47, inv. 84.

Matricula Defunctorum 1879–1902 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.

Matricula Copulatorum 1906–1949 Kápolnás Oláhfal. *KRKPL*. III. kötet.

Matricula Baptisatorum 1908–1937 Kápolnás Oláhfal. *KRKPL*. IV. kötet.

Matricula Defunctorum 1903–1942 Kápolnás Oláhfal. *KRKPL*. IV. kötet.

Matricula Defunctorum 1943–1958 Kápolnás Oláhfal. *KRKPL*. V. kötet.

Nyomtatott források

1895. évi mezőgazdasági összeírás. *A magyar mezőgazdaság statisztikai fejlődése s az 1895. évi VIII. törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Budapest, 1897.

1911. évi állatösszeírás. A Magyar Szent Korona Országainak Állatlétszáma az 1911. évi február hó 28-iki állapot szerint. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 41. kötet, Budapest, 1913.

Adóközösségek 1914. Udvarhely vármegye községeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. T.-czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1914.

Árstatisztika. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 44. kötet, Budapest, 1913.

A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a Kamara területének ipari, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1880–1884. években. Brassó, 1886.

Az 1900. évben tartott közgyűlésekről vezetett jegyzőkönyv.

Erdélyi Gazda, 1869–1914. évf.

Halandóság 1900–1901. A Magyar Korona Országainak halandósági táblázata az 1900. évi népszámlálás és az 1900. és 1901. évi népmozgalmi adatok alapján. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 11. kötet, Budapest, 1906.

Hetilap, 1852–1853. évf., Kolozsvár.

Keleti Károly (szerk.) (1887): *Magyarország élelmezési statistikája physiológiai alapon*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

Kolozsvári lap, 1850–1851–1852. évf., Kolozsvár.

Kolozsvári Közlöny, 1856–1871. évf., Kolozsvár.

- Népszámlálás 1784–87. Dányi Dezső – Dávid Zoltán (1960): *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–87*. KSH Könyvtár-Műv. Min. Levéltári Osztálya, Budapest.
- Népszámlálás 1850. *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. Budapest, 1994.
- Népszámlálás 1857. *Erdély 1857. évi népszámlálása*. Budapest, 1992.
- Népszámlálás 1869. *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest, 1871.
- Népszámlálás 1880. *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. I. kötet, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1890. *A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. I. rész. Általános népleírás. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Folyam, I. kötet, Budapest, 1893.
- Népszámlálás 1900a. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. II. A népesség foglalkozása községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 2. kötet, Budapest, 1904.
- Népszámlálás 1900b. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. III. A népesség részletes leírása. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 5. kötet, Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910a. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. II. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 48. kötet, Budapest, 1913.
- Népszámlálás 1910b. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. V. Részletes demográfia. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 61. kötet, Budapest, 1916.
- Népszámlálás 1869–1910. *Magyar Statisztikai Közlemények*. 42. kötet, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.
- Népmozgalom 1901–1910. *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest, 1913.
- Népmozgalom 1913–1918. *A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma*, Budapest, 1924.
- Nyárády R. Károly (2003): *Erdély népesedéstörténete*. (Az irathagyatékot szerkesztette és az előszót írta Varga E. Árpád). Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- MSÉvk. 1874–1891. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. II–XIX., Budapest, 1874–1891.
- MSÉvkÚf. 1894–1914. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam, I–XIX., Budapest.
- Schematismus 1830. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1830*. Claudiopoli, 1830.
- Schematismus 1832. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1832*. Claudiopoli, 1832.
- Schematismus 1836. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1836*. Claudiopoli, 1836.
- Schematismus 1838. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1838*. Claudiopoli, 1838.
- Schematismus 1840. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Ad Annum Bissexilem A Christo Nato 1840*. Claudiopoli, 1840.
- Tafeln 1852–1854. *Tafeln zur statistik der österreichischen monarchie für die jahre 1852–1854*, Wien, 1857.

Tafeln 1855–1857. *Tafeln zur statistik der österreichischen monarchie für die jahre 1855–1857*, Wien, 1861.

Varga E. Árpád (1998): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Pro-Print, Csíkszereda.

Szakirodalom

Alter, George (1988): *Family and the female life course. The women in Verviers, Belgium, 1849–1880*. Madison.

Alter, George (1992): Theories of Fertility Decline: A Nonspecialists's Guide to the Current Debate. In Gillis, John – Tilly, Louise – Levine, David (eds.): *The European Experience of Declining Fertility, 1850-1970*. Blackwell, Cambridge, 13–30.

Alter, George (1996): The European Marriage Pattern as Solution and Problem: Households of the Elderly in Verviers Belgium, 1831. *The History of the Family: An International Quarterly*, 1. 123–138.

Alter, George (1998): L'Event History Analysis en démographie historique. Difficultés et perspectives. *Annales de Démographie Historique*, 2. 25–35.

Alter, George (2005): Le modèle européen de mariage dans une perspective non européenne. In Servais, Paul – Alter, George (eds.): *Le mariage dans l'Est de la Wallonie, XVIIIe – XIX siècles*. Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, 47–67.

Alter, George – Carmichael, Ann (1996): Studying cause of death in the past: problems and models. *Historical Methods*, 29/3. 44–48.

Alter, George – Oris, Michel (1999): Access to marriage in the East Ardennes during the 19th century. In Devos, Isabelle – Kennedy, Liam (eds.): *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Brepols, Turnhout, 133–151.

Alter, George – Gutmann, Myron (1999): Casting Spells: Database Concepts for Event History Analysis. *Historical Methods*, 32/4. 165–176.

Alter, George – Capron, Catherine – Neven, Muriel – Oris, Michel (2002): Household Economy and Family Culture in Nineteenth Century East-Belgium. In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford, 389–420.

Alter, George – Dribe, Martin – Van Poppel, Frans (2007): Widowhood, family size, and post-reproductive mortality: A comparative analysis of three populations in nineteenth-century Europe. *Demography*, 44/4. 785–806.

Alter, George – Oris, Michel – Neven, Muriel (2007): When Protoindustry Collapsed. Fertility and the Demographic Regime in Rural Eastern Belgium During the Industrial Revolution. *Historical Social Research*, 32/2. 137–159.

Alter, George – Mandemakers, Kees – Gutmann, Miron (2009): Defining and Distributing Longitudinal Historical Data in a General Way Through an Intermediate Structure. *Historical Social Research*, 34/3. 78–114.

Alter, George – Devos, Isabelle – Kvetko, Alison (2009): Completing Life Histories with Imputed Exit Dates: A Method for Historical Data from Passive Registration Systems. *Population*, 64/2. 293–318.

- Andersson, Tobias – Högberg, Ulf – Åkerman, Sune (1996): Survival of orphans in 19th century Sweden – the importance of remarriages. *Acta Pædiatrica*, 85/8. 981–985.
- Anderton, Douglas (1985): Birth Spacing and Fertility Limitation: A Behavioral Analysis of a Nineteenth Century Frontier Population. *Demography*, 22/2. 169–183.
- Anderton, Douglas (1989): Comment on Knodel's „Starting, Stopping, and Spacing during the Early Stages of Fertility Transition. *Demography*, 26/3. 467–470.
- Andorka Rudolf (1975): Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 18/6. 45–61.
- Andorka Rudolf (1977): A család és a háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Budapest, 215–236.
- Andorka Rudolf (1981): A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század). *Ethnográfia*, 42/1. 94–110.
- Andorka Rudolf (1988): *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH NKI, Budapest.
- Andorka Rudolf (1991a): Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnográfia*, 1–2. 120–146.
- Andorka Rudolf (1991b): Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, Budapest, 35–41.
- Andorka Rudolf (1998): La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.
- Andorka Rudolf (2001): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1984): Az iparosodás előtti (18-19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 26/3-4. 402–437.
- Ábrahám Barna (2004): *Az erdélyi románság polgárosodása*. Csíkszereda.
- Ájus Ferenc – Henye István (1992): Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon 1880–1910). In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 10. KSH NKI, Budapest, 63–113.
- Balaton Petra (2004): *A székely akció története. I. Források. I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*. Cartofil, Budapest.
- Balaton Petra (2006): A székely akció története, 1902–1914. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK.
- Balázs Lajos (1994): *Az én első tisztességes napom. Párvalasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest.
- Barabás Endre (1904a): Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle*, október-november, 1–57.
- Barabás Endre (1904b): Székelykeresztúr közgazdasági leírása. *Magyar Gazdák Szemléje*, 9. évf. 710–726; 795–809; 862–874.
- Barbieri, Magali – Hertrich, Véronique – Griene, Madeleine (2005): Age Difference between Spouses and Contraceptive Practice in Sub-Saharan Africa. *Population* (English Edition), 60/5-6. 617–654.
- Bácskai Vera (1979): Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 21. 59–105.
- Bartalis Ágost (1903): *Segítsünk a székelyeken. Csík-Ménaság székelyei*. Budapest.

- Bárth János (1975): Fajsz népessége a 18. század közepén. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Tanulmányok Bács-Kiskun megye múltjából I.*. Kecskemét, 81–131.
- Bárth János (2001): *Varság a székely tanyaközség*. Kecskemét.
- Bárth János (2004): *Úz-völgyi magyarok. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány*. Kecskemét.
- Bárth János (2007): *Az eleven székely tizes. A csikszentgyörgyi és a csikbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században*. Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét.
- Beekink, Erik – Van Poppel, Franz – Liefbroer, C. Aart (1999): Surviving the loss of the parent in a nineteenth century Dutch provincial town. *Journal of Social History*, 32/4. 641–670.
- Beekink, Erik – Van Poppel, Franz – Liefbroer, C. Aart (2002): Parental Death and Death of the Child: Common Causes or Direct Effects? In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford, 233–260.
- Benda Gyula (2000): A halálozás és halandóság Keszthelyen 1746–1849. *KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, Budapest, 122–165.
- Benda Gyula (2001): Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*. KSH NKI, Budapest, 223–249.
- Benda Gyula (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv*, KSH NKI, Budapest, 109–141.
- Benda Gyula (2003): A házasságok Keszthelyen 1749–1850: az átlagtól a mikrotörténelemig avagy a léptékváltás problémája. In Dobossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 12.), Miskolc, 82–93.
- Benda Gyula (2006): A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 67–76.
- Benda Gyula (2008): *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalmi 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Bengtsson, Tommy (1989): Mortality and Causes of Death in Västanafors Parish, Sweden, 1700–1925. In Brändström, Anders – Tedebrand, Lars-Göran (eds.): *Society, Health and Population during the Demographic Transition*. Almqvist and Wiksell International, Stockholm, Sweden, 461–493.
- Bengtsson, Tommy (1993): Combined time series and life event analysis. The impact of economic fluctuations and air temperature on adult mortality by sex and occupation in a Swedish mining parish, 1757–1850. In Reher, S. David – Schofield, Roger (eds.): *Old and new methods in historical demography*. Oxford University Press, Oxford, 239–258.
- Bengtsson, Tommy (1999): The Vulnerable child, Economic Insecurity and Child Mortality in Pre-Industrial Sweden: a Case Study of Västanafors, 1757–1850. *European Journal of Population*, 15/2. 117–151.
- Bengtsson, Tommy (2000): Inequality in death: Effects of the agricultural revolution in southern Sweden, 1775–1865. In Bengtsson, Tommy – Saito, Osamu (eds.): *Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth*. Oxford University Press, Oxford, 301–334.
- Bengtsson, Tommy (2002): Why Dad Dies: The Mortality of Men in their Working Ages in the 18th and 19th Centuries. In Derosan, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*, Peter Lang, Berne, 81–98.

- Bengtsson, Tommy – Ohlsson, Rolf (1984): Population and Economic Fluctuations in Sweeden 1749–1914. In Bengtsson, Tommy – Fridlitzius, Gunnar – Ohlsson, Rolf (eds.): *Pre-Industrial Population Change: The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*. Almqvist and Wiksell, Stockholm, 277–297.
- Bengtsson, Tommy – Saito, Osamu – Reher, S. David – Campbell, Cameron (1998): Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth. In Núñez, Clara-Eugenia (ed.): *Debates and Controversies in Economic History*. Proceedings Twelfth International Economic History Congress. Fundación Ramón Areces e Fundación Fomento de la Historia Económica, Madrid, 69–144.
- Bengtsson, Tommy – Lundh, Christer (1999): Child and Infant Mortality in the Nordic Countries Prior to 1900. *Lund Papers in Economic History*, 66. Department of economic History, Lund University.
- Bengtsson, Tommy et al. (2002): *Report from the Exploratory Mission on Historical Demography*. International Union for the Scientific Study of Population, Paris, <http://www.iusp.org/Activities/scc-his2/his2-emreport.php> Megtekintve 2009. február 12.
- Bengtsson, Tommy et al. (eds.) (2004): *Life Under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin (2006): Deliberate Control in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864. *Demography*, 43/4. 727–746.
- Bengtsson, Tommy – Broström, Göran (2010): Mortality Crises in Rural Southern Sweden, 1766–1860. In Kurosu, Satomi – Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron (eds.): *Demographic Responses to Economic and Environmental Crises*. Reitaku University, Kashiwa, Japan, 1–16.
- Berkner, Lutz K. (1972): The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth-century Austrian example. *American Historical Review*, 77/2. 398–418.
- Bideau, Alain (1980): A demographic and social analysis of widowhood and remarriage: the example of the Castellany of Thoissey-en-Dombes, 1670–1840. *Journal of Family History*, 5/1. 28–43.
- Bideau, Alain – Perrenoud, Alfred (1981): Remariage et fécondité. Contribution à l'étude des mécanismes de récupération des populations anciennes. In Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne – Laslett, Peter – Livi-Bacci, Massimo, Sogner, Solvie (eds.): *Marriage and remarriage in populations of the past*. Academic Press. London – New York, 547–560.
- Bideau, Alain – Brunet, Guy (1996): Stay or Leave? Individual Choise and Family Logic: The Destinations of Children Born in the Valserine Valley (French Jura) in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *The History of the Family: An International Quarterly*, 1/2. 159–168.
- Bideau, Alain – Brunet, Guy – Desjardins, Bertrand – Prost, Michel (1995): La reproduction de la population aux XVIIe et XIXe siècles. Exemples français et québécois. *Annales de démographie historique* 1995, 137–148.
- Blake, Judith (1985): The Fertility Transition: Continuity or Discontinuity with the Past? *International Population Conference*, 4, IUSSP/Ordina, Liège, 393–405.
- Bledsoe, Caroline (1994): 'Children are like young bamboo trees': Potentiality and Reproduction in Sub-Saharan Africa. In Lindahl-Kiessling, Kerstin – Landberg, Hans, *Population, Economic and Development, and the Environment*. Oxford University Press, Oxford, 105–138.

- Blom, Ida (1991): The history of widowhood: a bibliographic overview. *Journal of Family History*, 16/2. 191–210.
- Blossfeld, Hans-Peter – Rohwer, Götz (2002): *Tehniques of event history modeling. New Approaches to Causal Analysis*. Second edition. Lawrence Erlbaum Associates, Publisher, Mahwah – New Jersey – London.
- Blossfeld, Hans-Peter – Golsch, Katrin – Rohwer, Götz (2007): *Event History Analysis with Stata*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Mahwah, NJ.
- Bogdán István (1991): *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bolovan, Sorina Paula – Bolovan, Ioan (2003): *Transylvania in the Modern Era. Demographic Aspects*. Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca.
- Boserup, Ester (1965): *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Allen & Unwin, London.
- Boserup, Ester (1981): *Population and Technology*. Basil Blackwell, Oxford.
- Boserup, Ester (1990): *Economic and Demographic Relationships in Development*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Bourdelaïs, Patrice (1985): Vieillir en famille dans la France des ménages complexes (exemple de Prayssas, 1836–1911). *Annales de démographie historique*, E.H.E.S.S., Paris, 21–38.
- Bras, Hilde – Neven, Muriel (2007a): Mariage et décohabitation dans deux régions rurales (XIXe-XXe siècles): Frères et soeurs: rivaux ou solidaires? In Oris, Michel – Brunet, Guy – Widmer, Eric – Bideau, Alain (dir.): *Les fratries: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Bern, 181–218.
- Bras, Hilde – Neven, Muriel (2007b): The effect of siblings on the migration of women in two rural areas of Belgium and the Netherlands, 1829–1940. *Population Studies*, 61/1. 53–71.
- Brändström, Anders (1996): Life histories of single parents and illegitimate infants in nineteenth-century Sweden. *The History of the Family: An International Quarterly*, 2/1. 205–226.
- Brown, John C. – Guinnane, Timothy W. (2002): Fertility transition in a rural, Catholic population: Bavaria, 1880–1910. *Population Studies*, 56/1. 35–50.
- Brown, John C. – Guinnane, Timothy W. (2007): Regions and time in the European fertility transition: problems in the Princeton project's statistical methodology. *Economic History Review*, 60/3. 574–595.
- Breschi, Marco – Livi-Bacci, Massimo (1986): Saison et climat comme contraintes de la survie des enfants. *Population*, 41/1. 9–36.
- Breschi, Marco – Livi-Bacci, Massimo (1994): Le mois de naissance comme facteur de survie des enfants. *Annales de démographie historique*, 169–185.
- Breschi, Marco – Derosas, Renzo – Manfredini, Matteo (2000): Infant Mortality in Nineteenth-century Italy: Interactions between Ecology and Society. In Bengtsson, Tommy – Saito, Osamu (eds.): *Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth*. Oxford University Press, New York, 457–489.
- Breschi, Marco – Manfredini, Matteo – Fornasin, Alessio (2007): Remarriage in a pre-transitional Italian community. *Continuity and Change*, 22/3. 407–428.
- Brunet, Guy (1998): Générations: individu et famille les approches longitudinales en démographie historique. *Annales de démographie historique 1998/2 (Le fil de la vie. Approches biographiques et généalogiques)*, E.H.E.S.S., Paris, 7–24.

- Brunet, Guy - Oris, Michel - Neven, Muriel (2007): Etudiées et pourtant méconnues: Les fratries en démographie historique. In Oris, Michel – Brunet, Guy – Widmer, Eric – Bideau, Alain (eds): *Les fratrie: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Berne, 79–109.
- Bukodi Erzsébet (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik. Párválasztás Magyarországon*. Budapest.
- Cain, Mead (1977): The economic activities of children in a village in Bangladesh. *Population and Development Review*, 3/3. 201–227.
- Cain, Mead (1981): Risk and Insurance: Perspectives on Fertility and Agrarian Change in India and Bangladesh. *Population and Development Review*, 7/3. 435–474.
- Cain, Mead (1983): Fertility as an Adjustment to Risk. *Population and Development Review*, 9/4. 688–702.
- Caldwell, C. John (1976): Toward a restatement of demographic transition theory. *Population and Development Review*, 3/4. 321–366.
- Campbell, Cameron – Lee, James (2002): When Husbands and Parents Die: Widowhood and Orphanhood in Late Imperial Liaoning, 1789–1909. In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford, 301–322.
- Campbell, Cameron et al. (2004): Sources and Measures. In Bengtsson, Tommy et al. (eds.): *Life Under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge University Press, Cambridge, 441–476.
- Campbell, Cameron – Lee, James (2005): Deliberate Fertility control in Late Imperial China: spacing and Stopping in the Qing Imperial Lineage. California Center for Population Research, On-Line Working Paper Series.
- Campbell, Cameron – Alter, George – Derosas, Renzo (2006): Household context and the timing of first marriage in Eurasian comparative perspective. Kézirat. Előadásként elhangzott az Európai Társadalomtudományos Történeti Konferencián, Amszterdam, Hollandia, 2006. március.
- Carlsson, Gösta (1966): The Decline of Fertility: Innovation or Adjustment Process. *Population Studies*, 20/2. 149–174.
- Chayanov, V. Alekszandr (1966) [1925]: *The Theory of Peasant Economy*. R. D. Irwin, Homewood, I. L.
- Coale, J. Ansley (1973): The Demographic Transition Reconsidered. In International Union for the Scientific Study of Population (IUSSP) (ed.): *Proceedings of the International Population Conference at Liège 1973*, vol. I. IUSSP, Liège, 53–72.
- Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (1986): *The decline of fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Cole, W. John – Wolf, R. Eric (1999): *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in a Alpine Valley*. University of California Press, Berkeley.
- Cornell, L. Laurel (1989): Age at marriage, female labor force participation, and parental interests. *Annales de démographie historique* 1989, Paris, E.H.E.S.S., 223–231.
- The Conferees (1983): The relationship of Nutrition, Disease and Social Conditions: A Graphical Presentation. *Journal of Interdisciplinary History*, 14/2. 503–506.
- Crăciun, Bogdan (2008): Two-Children-Family Model in the Evangelical Community in Transylvania. Case Study. *Romanian Journal of Population Studies*, II/1. 19–32.

- Curtis, L. Siân – Diamond, Ian – McDonald, W. John (1993): Birth Interval and Family Effects on Postneonatal Mortality in Brazil. *Demography*, 30/1. 33–43.
- Curtis, M. Stephan (2004): Nutrition and Scarlet Fever Mortality during the Epidemics of 1860–1890: The Sundsvall Region. *Social History of Medicine*, 17/2. 199–221.
- Curtis, M. Stephan (2007): In-migration and Diphtheria Mortality among Children in the Sundsvall Region during the Epidemics of the 1880s. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 63/1. 23–64.
- Czap, Peter (1982): The Perennial Multiple Family Household: Mishino, Russia 1782–1858. *Journal of Family History*, 7/1. 5–26.
- Czap, Peter (1983): A large family: the peasants greatest wealth: serf households in Mishino, Russia 1814–1858. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 105–151.
- Czettler Jenő (1914): *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Pátria, Budapest.
- Dányi Dezső (1977): Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20/1. 56–85.
- Dányi Dezső (1991a): Regionális családrekonstrukció 1830–39, 1850–1859. *KSH Népszéktudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* (9), Budapest, 99–156.
- Dányi Dezső (1991b): Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), Budapest, 187–231.
- Dányi, Dezső (2000): A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. *KSH Népszéktudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 21–121.
- Daróczi Etelka (1995): A halandóság törvényhatóságok közötti eltérései és társadalmi-gazdasági összefüggései a Magyar Korona Országaiban 1900/1901. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 14: 9–62.
- Das Gupta, Monica (1997): Kinship systems and demographic regimes. In Kertzer, I. David – Fricke, E. Thomas (eds.): *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis*. University of Chicago Press, Chicago, 36–52.
- Das Gupta, Monica (1999): Lifeboat versus corporate ethic: social and demographical implications of stem and joint families. *Social Science & Medicine*, 49. 173–184.
- David, A. Paul – Mroz, A. Thomas (1989a): Evidence of Fertility Regulation among Rural French Villagers, 1749–1789: A Sequential Econometric Model of Birth Spacing Behavior (Part 1). *European Journal of Population*, 5/1. 1–26.
- David, A. Paul – Mroz, A. Thomas (1989a): Evidence of Fertility Regulation among Rural French Villagers, 1749–1789: A Sequential Econometric Model of Birth Spacing Behavior (Part 2). *European Journal of Population*, 5/2. 173–206.
- Davidoff, Leonore (2005): Kinship as a Categorical Concept: a Case Study of Nineteenth Century English Siblings. *Journal of Social History*, 39/2. 411–428.
- Davis, Kingsley (1963): The Theory of Change and Response in Modern Demographic History. *Population Index*, 29/4. 345–366.
- Dávid László (1981): *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Kriterion, Bukarest.
- Del Panta, Lorenzo – Rettaroli, Rosella – Rosental, Paul-André (2006): Méthodes de la démographie historique. In Caselli, Graziella – Vallin, Jacques – Wunsch, Guillaume (éds.): *Démographie: analyse et synthèse VIII. Observation, méthodes auxiliaires, enseignement et recherche*. INED, Paris, 201–242.

- Demeny, Paul (1972): Early Fertility Decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition. In Glass, David V. – Revelle, Roger (eds.): *Population and Social Change*. Crane, Russak, London, New York, 153–172.
- Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.) (2002): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Peter Lang, Berne.
- Derouet, Bernard (1989): Pratiques successorales et rapport à la terre: les sociétés paysanne d'ancienne régime. *Annales ESC*, 44/1. 173–206.
- Derouet, Bernard (1993): Le partage des frères. Héritage masculin et reproduction sociale en Franche-Comté au XVIIIe et XIXe siècles. *Annales ESC*, 48/2. 453–474.
- Derouet, Bernard (1995): Territoire et parenté. Pour une mise en perspective de la communauté rurale et des formes de reproduction familiale. *Annales HSS*, 50/3. 645–686.
- Derouet, Bernard (1996): Nuptialité et reproduction familiale dans les systèmes d'héritage masculin: Réflexion à partir de l'exemple de la Franche-Comté (XVIIe–XVIIIe siècles). In Bideau, Alain – Perrenoud, Alfred – Lynch, A. Katherine – Brunet, Guy (dir.): *Les systèmes démographiques du passé*. Programme Rhône-Alpes de Recherche en Sciences Humaines, Centre Jacques Cartier, Lyon, 41–65.
- Derouet, Bernard (1997): Les pratiques familiales, le droit et la construction des différences (15e–19e siècles). *Annales HSS*, 52/2. 369–391.
- Derouet, Bernard (1998): Pratiques de l'alliance en milieu de communautés familiales (Bourbonnais, 1600–1750). In Brunet, Guy – Fauve-Chamoux, Antoinette – Oris, Michel (dir.): *Le choix du conjoint. Premiers entretiens de la Société de Démographie Historique, Paris, 15–16 novembre 1996*. Les chemins de la Recherche, 43. Lyon, 227–270.
- Derouet, Bernard (2001): Parenté et marché foncier à l'époque moderne: une reinterprétation. *Annales HSS*, 56/2. 337–368.
- Dillon, Lisa (2010): Parental and sibling influences on the timing of marriage, XVIIth and XVIIIth century Quebec. *Annales de démographie historique 2010*, E.H.E.S.S., Paris, 1. 139–180.
- Dorner Béla (1910): *Az erdélyi százok mezőgazdasága*. Győr.
- Dorner Béla (1940): *Székelgyűldi esetek. Erdélyi gazdasági emlékek*. Pátria, Budapest.
- Drbe, Martin (2000): *Leaving Home in a Peasant Society. Economic Fluctuations, Household Dynamics and Youth Migration in Southern Sweden, 1829–1866*. Almqvist & Wiksell International, Lund/Södertälje.
- Drbe, Martin (2008): Demand and supply factors in the fertility transition: a county-level analysis of age-specific marital fertility in Sweden, 1880–1930. *European Review of Economic History*, 13. 65–94.
- Drbe, Martin – Lundh, Christer – Nystedt, Paul (2007): Widowhood Strategies in Preindustrial Society. *Journal of Interdisciplinary History*, 38/2. 207–232.
- Drbe, Martin – Scalone, Francesco (2010): Detecting Deliberate Fertility Control in Pre-Transitional Populations: Evidence from six German villages, 1766–1863. *European Journal of Population*, online publikáció 2010. február 5.
- Drbe, Martin – Manfredini, Matteo – Oris, Michel – Ritschard, Gilbert (2010): Pathways to reproduction in Pre-transitional Europe: A Sequential Approach. Előadasként elhangzott: *Social Science History Association Conference*, 2010. November, Chicago.
- Dupâquier, Jacques (1984): *Pour la démographie historique*. P. U. F., Paris.

- Dupâquier, Jacques (1980): L'analyse statistique des crises de mortalité. In Charbonneau, Hubert – LaRose, Andre (eds.): *The Great Mortalities: Methodological Studies of Demographic Crises in the Past*. Ordina, Liège, 229–256.
- Dupâquier, Jacques (1989): Demographic and Subsistence Crises in France. In Walter, John – Schofield, Roger (eds.): *Famine, Disease, and the Social Order in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 189–199.
- Dürr, Michel (1992): Les unes croissent et multiplient, les autres non. La reproduction différentielle des familles. In Dupâquier, Jacques – Kessler, Denis (dir.): *La société française au XIXe siècle*. Fayard, Paris, 439–460.
- Dykstra, A. Pearl - Van Wissen, J. G. Leo (1999): Introduction: The Life Course Approach as an Interdisciplinary Framework for Population Studies. In Dykstra, A. Pearl - Van Wissen, J. G. Leo (eds.): *Population Issues. An Interdisciplinary Focus*. Kluwer Academic/Plenum Publisher, New York.
- Dyson, Tim – Murphy, Mike (1985): The Onset of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 11/3. 399–440.
- Easterlin, A. Richard (1976): Population change and farm settlement in northern United States. *Journal of Economic History*, 34/1. 45–83.
- Easterlin, A. Richard – Alter, George – Condran, A. Gretchen (1978): Farms and Farm Families in Old and New Areas: The Northern States in 1860. In Hareven, K. Tamara – Vinovskis, A. Maris (eds.): *Family and Population in Nineteenth-Century America*. Princeton University Press, Princeton, New-Jersey. 22–84.
- Edvinsson, Sören 2005: The history of health and mortality. What can micro-data tell us? Kézirat. Előadásként elhangzott a *New sources for historical demographic research* (Sydney, 2005) című konferencián: <http://www.lifecoursesincontext.nl/sydney2005.html>
- Edvinsson, Sören – Brändström, Anders – Rogers, John – Broström, Goran (2005): High-Risk Families: The unequal distribution of infant mortality in nineteenth-century Sweden. *Population Studies*, 59/3. 321–337.
- Egyed Ákos (1974): Tenyészállat-kiállítások és vásárok Székelykeresztúron a XIX. század végén és a XX. század elején. In Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*. Csíkszereda, 229–242.
- Egyed Ákos (1975): *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés*. Kriterion, Bukarest.
- Egyed Ákos (1978): *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyszabadság és a kapitalizmus történetéből*. Kriterion, Bukarest.
- Egyed Ákos 1997. Népesedés és népesség Erdélyben a XIX. század második felében és a XX. század elején. In Uő: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVI–XIX. század történetéből*, II. Csíkszereda, 122–132.
- Egyed Ákos (2001): *A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban 1849–1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár.
- Ehmer, Josef (2002): Marriage. In Kertzer, I. David – Barbagli, Marzio: *The History of the European Family. Vol. II. Family Life in the Long Nineteenth Century 1789–1913*. Yale University, 282–321.
- Ehmer, Josef (2009): House and the Stem Family in Austria. In Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (eds.): *House and the stem family in EurAsian perspective: Revisiting House Societies, 17th–20th Centuries*. Peter Lang, Bern, 103–131.
- Elekes Tibor (2001): A természeti táj szerepe a településsűrűség változásaiban Székelyudvarhely térségében. In Kovács János – Lóczy Dénes (szerk.): *A vizek és az*

- ember. *Tiszteletkötet Lovász György Professzor Úr 70. születésnapjára*, PTE Földrajzi Intézet, Pécs. 41–49.
- Elekes Tibor (2000): A településhálózat és a közigazgatás változásainak néhány jellemzője Hargita megye délnyugati részében, 1333-tól napjainkig. In Papp Kincses Emese – Kassay János – Kányai József (szerk.): *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben*. Székelyföld 2000 Munkacsoport, Csíkszereda. 103–109.
- Elekes Tibor (2008): *A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Elekes Tibor – Hermann Gusztáv Mihály (2008): Rövid földrajzi ismertetés. In Hermann Gusztáv Mihály – P. Buzogány Árpád (szerk.): *Udvarhelyszéki olvasókönyv*. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely. 9–20.
- Elter András (2002): A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2002*. KSH NKI, Budapest. 143–199.
- Endes Miklós (1994): *Csik-, Gyergyó-, Kászón-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*. Akadémiai Kiadó.
- Faragó Tamás (1988): Mértékegységek és pénzek. In Faragó Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz 1838*. FSZEK, Budapest, 469–471.
- Faragó Tamás (1991): Népszámlálási adatok a falusi iparról (1857–1910). In Nagybakay Péter – Németh Gábor (szerk.): *VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1990. november 12-14*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Budapest, 13–23.
- Faragó Tamás (1996): Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia*, 39/4. 241–262.
- Faragó Tamás (2000): Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2001*. KSH NKI, Budapest, 19–63.
- Faragó Tamás (2003a): Történeti demográfia. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 302–340.
- Faragó Tamás (2003b): Csecsemőhalandóság Magyarországon a XVIII–XX. században. In K. Horváth Zolt – Lugosi András - Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a hatvan éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest, 446–456.
- Faragó Tamás (2005): Életciklusok és családmódmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 48/4. 415–435.
- Faragó Tamás (2007): Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez: a máramarosi példa. *Korall*, 8/30. 19–60.
- Fauve-Chamoux, Antoinette (1985): Vieillesse et famille-souche. *Annales de démographie historique*, E.H.E.S.S., Paris, 111–125.
- Fauve-Chamoux, Antoinette (1996): Aging in a never empty nest: the elasticity of the stem family. In Hareven, Tamara (ed.): *Aging and generational relations over the life course*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 75–99.

- Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (1998): Introduction. In Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (eds.): *House and the stem family in Eurasian perspective: Revisiting House Societies, 17th–20th Centuries*. Peter Lang, Bern, 1–50.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Fine, Agnès (2007): Les fratrie en Europe: Aperçu sur quelques orientation de recherche en anthropologie. In Oris, Michel – Brunet, Guy – Widmer, Eric – Bideau, Alain (dir.): *Les fratries: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Bern, 47–78.
- Fleury, Michel – Henry, Louis (1985): *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Troisième édition. INED, Paris.
- Flinn, Michael Walter (1981): *The European Demographic System, 1500–1820*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Fogel, W. Robert (1994): Malthus and the study of mortality today. In Lindahl-Kiessling, Kerstin – Landberg, Hans, *Population, Economic and Development, and the Environment*. Oxford University Press, Oxford, 231–284.
- Fontaine, Laurence – Schlumbohm, Jürgen (eds.) (2000): Household Strategies for Survival: An Introduction. *International Review of Social History, Supplement*, 45. 1–17.
- Garda Dezső (2002): *A székelly közbirtokosság*. I. kötet, Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Gautier, Étienne – Henry, Louis (1958): *La population de Crulai: paroisse normande*. INED, Paris.
- Gazda Klára (1980): *Gyermekvilág Esztelneken. Néprajzi monográfia*. Kriterion, Bukarest.
- Gjerde, Jon – McCants, Anne (1999): Individual Life Chances, 1850–1910: A Norwegian-American Example. *Journal of Interdisciplinary History*, 30/3. 377–405.
- Granasztói György (1982): A polgári család a középkor végi Magyarországon. Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához. *Történelmi Szemle*, 25/4. 605–663.
- Gutmann, P. Myron (1977): Reconstructing Wandre. An Approach to Semi-Automatic Family Reconstitution. *Annales de Démographie Historique 1977*, E.H.E.S.S., Paris, 315–341.
- Gutmann, Myron – Alter, George (1993): Family Reconstitution as Event History Analysis. In Reher, David – Schofield, Roger (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Gyáni Gábor – Kövér György (2003): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. javított kiadás. Osiris, Budapest.
- Hagestad, O. Gunhild (2003): Interdependent lives and relationships in changing times: a life course view on family and aging. In Settersten, A. Richard (ed.): *Invitation to the Life Course: Toward New Understanding of Later Life*. Baywood Publishing, Amityville – New York, 135–160.
- Hajnal, John (1953): Age at Marriage and Proportion Marrying. *Population Studies*, 7/2. 111–132.
- Hajnal, John (1965): European marriage patterns in perspective. In Glass, V. David – Eversley, E. C. David (eds.): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John (1982): Two kinds of preindustrial household formation systems. *Population and Development Review*, 8/3. 449–494.
- Hammel, A. Eugene (2005): Chayanov revisited: A model for the economics of complex kin units. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 102. 7043–7046.
- Hankó Vilmos (1896): *Székelyszékelyföld*. EKE – Lampel, Budapest.

- Hareven, K. Tamara (1982): *Family time and industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hareven, K. Tamara (1978): Cycles, courses and cohorts: reflections on theoretical and methodological approaches to the historical study of family development. *Journal of Social History*, 12/1. 97–109.
- Hareven, K. Tamara (1991): The history of the family and the complexity of social change. *American Historical Review*, 96/1. 95–124.
- Hareven, K. Tamara (1994): Synchronizing Individual Time, Family Time and Historical Time. In Vilquin, Eric (dir.): *Le temps et la démographie. Chaire Quetelet 1993. Actes du colloque "Chaire Quetelet 1993 (Louvain-la-Neuve, 14-17 septembre 1993)*. Academia – L'Harmattan, Louvain-la-Neuve, 203–218.
- Hareven, K. Tamara – Adams, J. Kathleen (eds.) (1982): *Ageing and life course transitions: an interdisciplinary perspective*. Guilford Press, New York.
- Hareven, K. Tamara (1999): *Families, History and Social Change: Life Courses and Cross-Cultural Perspectives*. Westview Press, Boulder.
- Heilig Balázs (2000): Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlösárdón a 19. század második felében. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*. KSH NKI, Budapest, 225–265.
- Heilig Balázs (2007): Házasság és öröklési gyakorlat Szőlösárdón, 1770–1890. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 8/30. 99–141.
- Henry, Louis – Blum, Alain (1988): *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Hermann Gusztáv Mihály (1999a): Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalú és Zetelaka. In Kiss András – Kovács Kiss György – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 138–198.
- Hermann Gusztáv Mihály (1999b): „Villa nostra olachalis” (Egy hamis oklevél utóéletéről. In Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Pro-Print, Csíkszereda, 7–24.
- Hermann Gusztáv Mihály (2004): Tutajozás a Nagy-Küküllőn. In Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna – Róth András (szerk.): *Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Tanulmányok IV*. Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda – Székelyudvarhely, 44–52.
- Hermann Gusztáv Mihály – Kovács Piroska (1999): Udvarhelyszéki románok: a betelepедéstől a beolvadásig. In Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Pro-Print, Csíkszereda, 157–221.
- Heuveline, Patrick – Poch, Bunnak (2007): The Phoenix Population: Demographic Crisis and Rebound in Cambodia. *Demography*, 44/2. 405–426.
- Hoch, L. Steven (1998): Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borchevka, Russia, 1830–1912. *Population Studies*, 52/3. 357–368.
- Horváth, Róbert (1981): Le développement des remariages en Hongrie de 1890 à 1977. In Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne – Laslett, Peter – Livi-Bacci, Massimo, Sogner, Solvie (eds.): *Marriage and remarriage in populations of the past*. Academic Press. London – New York, 325–334.

- Hossain, Mian Bazle – Philips, James F. – Legrand, Thomas K. (2007): The Impact of Childhood Mortality on Fertility in Six Rural Thanas of Bangladesh. *Demography*, 44/4. 771–784.
- Huck, Paul (1997): Shifts in the Seasonality of Infant Deaths in Nine English Towns during the 19th Century: A Case for Reduced Breast Feeding? *Explorations in Economic History*, 34/3. 368–386.
- Husz Ildikó (2000): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Imhof, Arthur E. (1992): *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imreh István (1944): A székely közbirtokosság. In Faragó József (szerk.): *Szülőföldünk*. Sepsiszentgyörgy, 48–66.
- Imreh István (1979): A jelenben élő múlt. In Uő: *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 122–133.
- Imreh István (1983): *A törvényhozó székely falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Imreh István (1996): A faluk birodalmának módjáról. In Kovács András – Sípós Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 214–232.
- Imreh István (1999): A székely faluközösség alkonya. In Uő: *Erdélyi eleink emlékezete*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 195–206.
- Imreh István – Pataki József (1992): *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Jánosfalvi Sándor István (1942): *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. (Erdélyi Ritkaságok). Sajtó alá rendezte: Benczédi Pál. Kolozsvár.
- Johnson-Hanks, Jennifer (2007): Natural intentions: Fertility decline in the African Demographic and Health Surveys. *American Journal of Sociology*, 112/4. 1008–1043.
- Karácsonyi János (1925): Sabin Opreanu a hamisító kelepccéjében. *Magyar Kisebbség*, 4. 220–224.
- Kardalus János (1998): Szentegyháza közbirtokosságának rendtartásáról. In Kardalus János (szerk.): *Népélet a Kis-Homoród mentén*. Szentegyháza, 47–79.
- Kasakoff, Alice Bee – Adams, John W. (1995): The Effect of Migration on Ages at Vital Events: A Critique of Family Reconstitution in Historical Demography. *European Journal of Population*, 11/3. 199–242.
- Katus László (1987a): A tőkés gazdasági fejlődés a kiegyezés után. In Kovács Endre – Katus László (szerk.): *Magyarország története 1848–1890. II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 913–1038.
- Katus László (1987b): A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In Kovács Endre – Katus László (szerk.): *Magyarország története 1848–1890. II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1119–1163.
- Katus László (1988): A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 23/2. 270–288.
- Kertzer, I. David – Hogan, P. Dennis (1989): *Family, political economy and demographic change: The transformation of life in Casalecchio, Italy, 1861–1921*. University of Wisconsin Press, Madison.

- Kertzer, I. David – Hogan, P. Dennis – Karweit, Nancy (1992): Kinship beyond the household in a nineteenth-century Italian town. *Continuity and Change*, 7/1. 103–121.
- Kertzer, I. David – Fricke, E. Thomas (eds.) (1997): *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis*. University of Chicago Press, Chicago.
- Kleinbaum, G. David – Klein, Mitchel (2005): *Survival Analysis: A Self-Learning Text*. Second edition. Springer.
- Knodel, John (1978): Natural Fertility in Pre-Industrial Germany. *Population Studies*, 32/3. 481–510.
- Knodel, John (1982): Child Mortality and Reproductive Behaviour in German Village Populations in the Past: A Micro-Level Analysis of the Replacement Effect. *Population Studies*, 36/2. 177–200.
- Knodel, John (1987): Starting, Stopping, and Spacing During the Early Stages of Fertility Transition: The Experience of German Village Populations in the 18th and 19th Centuries. *Demography*, 24/2. 143–162.
- Knodel, John (1988): *Demographic behavior in the Past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Knodel, John – Kintner, Hallie (1977): The Impact of Breast Feeding Patterns on the Biometric Analysis of Infant Mortality. *Demography*, 14/4. 391–409.
- Knodel, John – Van de Walle, Etienne (1979): Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies. *Population and Development Review*, 5/2. 217–245.
- Knodel, John – Lynch, A. Katherine (1985): The decline of remarriage: evidence from German village populations in eighteenth and nineteenth centuries. *Journal of Family History*, 10/1. 34–59.
- Kok, Jan (2002): The Challenge of Strategy: a Comment. *International Review of Social History*, 47. 465–485.
- Kok, Jan (2007): Principles and Prospects of the Life Course Paradigm. *Annales de démographie historique*, 203–230.
- Kolumbán Zsuzsánna (2009): A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században. In Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 447–465.
- Kós Károly (1972): Építkezés. In Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Kászoni székely népművészet*. Kriterion, Bukarest, 12–92.
- Kovácsné József Magda (1993): *Az erdélyi Havasalja személynevei*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest.
- Kováts József (1908): *A székely ház és udvar a gyergyói medencében. Tárgyi néprajzi tanulmány*. Stief Jenő és Társa könyvsajtója, Kolozsvár.
- Kövér György (1982): *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Gondolat.
- Kövér György (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. javított kiadás, Osiris Kiadó, Budapest, 11–186.
- Kozma Ferenc (1879): *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.

- Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen (eds.) (1981): *Industrialization before industrialization: Rural industry in the genesis of capitalism*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kurkó Gyárfás (1970): *Nehéz kenyér*. Második kiadás. Kriterion, Bukarest.
- Kurosu, Satomi (1996): Leaving Home in a Stem Family System: Departures of Heirs and Non-Heirs in Pre-Industrial Japan. *The History of the Family: An International Quarterly*, 1/3. 329–352.
- Kurosu, Satomi (2007a): Remarriage risks in comparative perspective: introduction. *Continuity and Change*, 22/3. 367–372.
- Kurosu, Satomi (2007b): Remarriage in a stem family system in early modern Japan. *Continuity and Change*, 22/3. 429–458.
- Kurosu, Satomi (2009): Marriage, Divorce and Remarriage in a Stem-Family System: Women in two Northeastern Japanese Villages, 1716–1870. In Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (eds.): *House and the stem family in EurAsian perspective: Revisiting House Societies, 17th–20th Centuries*. Peter Lang, Bern, 327–344.
- Kurosu, Satomi – Lundh, Christer – Breschi, Marco (2008): Remarriage, Gender and Rural Households: A Comparative Analysis of Widows and Widowers in Europe and Asia. Kézirat. Előadás az Amerikai Népeségstudományi Egyesület 2008. évi Konferenciáján (Annual Meeting of Population Association of America), 2008. április 17–19.
- Kurosu, Satomi – Tommy Bengtsson – Campbell, Cameron (2010): *Demographic Responses to Economic and Environmental Crises*. Reitaku University, Kashiwa, Japan.
- Kussmaul, Ann (1990): *A General View of the Rural Economy of England, 1538–1840*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laslett, Peter (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laslett, Peter (1979): A család és háztartás: történeti megközelítések. *Világtörténet*, 4. 3–38.
- Laslett, Peter (1980a): *Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures*. In Laslett, Peter – Oosterveen, Karla – Smith, Richard M. (eds.): *Bastardy and its Comparative History*. London, 1–68.
- Laslett, Peter (1980b): *The bastardy prone sub society*. In Laslett, Peter – Oosterveen, Karla – Smith, Richard M. (eds.): *Bastardy and its Comparative History*. London, 217–239.
- Laslett, Peter (1988): Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the „nuclear-hardship” hypothesis. *Continuity and Change*, 3/2. 153–175.
- LeGrand, K. Thomas – Phillips, F. James (1996): The Effect of Fertility Reductions on Infant and Child Mortality: Evidence from Matlab in Rural Bangladesh. *Population Studies*, 50/1. 50–68.
- LeGrand, K. Thomas – Barbieri, Magali (2002): The Possible Effects of Child Survival on Women’s Ages at First Union and Childbirth in Sub-Saharan Africa. *European Journal of Population*. 18/4. 361–386.
- LeGrand, K. Thomas – Sandberg, John (2006): Effects of Child Mortality on Fertility: Theoretical Complexities and Measurement Difficulties. In Loriaux, Michel – Vilquin, Éric (sous la dir.): *Entre nature et culture: quelle(s) démographie(s)? Chaire Quetelet 2002*, Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, Belgium, 181–205.
- Lee, James – Campbell, Cameron (1997): *Fate and Fortune in Rural China. Social Organization and Population Behaviour in Liaoning 1774–1873*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Lee, James – Feng, Wang (1999): *One Quarter of Humanity. Malthusian Mythology and Chinese Realities, 1700–2000*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lee, W. Robert (1984): Mortality levels and agrarian reforms in early 19th century Prussia: Some regional evidence. In Bengtsson, Tommy – Fridlitzius, Gunnar – Ohlsson, Rolf (eds.): *Pre-Industrial Population Change: The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*. Almquist and Wiksell International, Stockholm, 161–190.
- Lee, D. Ronald (1981): Short-Term Variation: Vital Rates, Prices, and Weather. In Wrigley, Edward – Schofield, Roger (eds.): *The Population History of England, 1541–1871*. Cambridge University Press, Cambridge, 356–401.
- Lee, D. Ronald (1990): The Demographic Response to Economic Crisis in Historical and Contemporary Populations. *Population Bulletin of the United Nations*, 29. 1–15.
- Lee, D. Ronald (2000): Intergenerational Transfers and the Economic Life Cycle: A Cross-cultural Perspective. In Mason, Andrew – Tapinos, Georges (eds.): *Sharing the Wealth: Demographic Change and Economic Transfers between Generations*. Oxford University Press, Oxford, 17–56.
- Lee, D. Ronald – Kremer, L. Karen (2002): Children's Economic Roles in the Maya Family Life Cycle: Cain, Caldwell, and Chayanov Revisited. *Population and Development Review*, 28/3. 475–499.
- Leridon, Henri (1989): Fécondité naturelle et espacement des naissances. *Annales de démographie historique* 1988. Paris, Société de Démographie Historique – E.H.E.S.S., Paris, 21–33.
- Levi, Giovanni (2001): *Egyfalusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Budapest.
- Levine, David (1976): The reliability of parochial registration and the representativeness of family reconstitution. *Population Studies*, 30/1. 107–122.
- Levine, David (1983): Proto-Industrialization and Demographic Upheaval. In Levine, David – Moch, Leslie Page – Stark, D. Garry (eds.): *Essays on the Family and Historical Change*. Texas University Press, Arlington, 9–34.
- Lindstrom, P. David – Kiro, Gebre-Egziabher (2007): The impact of infant and child death on subsequent fertility in Ethiopia. *Population Research and Policy Review*, 26/1. 31–49.
- Litoskina Anna (2001): Párosan szép az élet. In Litoskina Anna: *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Budapest. 196–216.
- Livi-Bacci, Massimo (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- Livi-Bacci, Massimo (1991): *Population and Nutrition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Livi-Bacci, Massimo (2000): *The Population of Europe. A History*. Blackwell, Oxford, Malden.
- Livi-Bacci, Massimo – Del Panta, Lorenzo (1980): Chronology, intensity and diffusion of mortality in Italy, 1600–1850. In Charbonneau, Hubert – Larose, André (eds.): *The Great Mortalities: Methodological Studies of Demographic Crises in the Past*. Ordina, Liège, 69–81.
- Lorenzetti, Luigi – Neven, Muriel (2000): Démographie, famille et reproduction familiale: un dialogue en évolution. *Annales de démographie historique*, E.H.E.S.S., Paris, 2. 83–100.
- Lőrincz György (1995): A gazdasági termelés tervezése Kápolnásfalván. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 6/1-2. 155–169.
- Lundh, Christer (1995): Households and families in pre-industrial Sweden. *Continuity and change*, 10/1. 33–68.

- Lundh, Christer (1997): The World of Hajnal Revisited. Marriage Patterns in Sweden 1650–1990. *Lund Papers in Economic History*, 1997/60. Department of Economic History, Lund University.
- Lundh, Christer (2007): Remarriage, gender and social class: a longitudinal study of remarriage in southern Sweden, 1766–1894. *Continuity and Change*, 22/3. 373–406.
- Lynch, A. Katherine – Greenhouse, B. Joel (1994): Risk Factors for Infant Mortality in Nineteenth-Century Sweden. *Population Studies*, 48/1. 117–133.
- Maksay Ferenc (1971): *A magyar falu középkori településrendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Malthus, Robert Thomas (1982): *Tanulmány a népesedés törvényéről*. In Semlyén István (vál.): *Népesedésrobbanás – egyke*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 61–214.
- Mályusz Elemér (2003a) [1923–1924]: A helytörténeti kutatás feladatai. In Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 493–512. Első megjelenés: *Századok*, 57-58/1-6. 538–566.
- Mályusz Elemér (2003b) [1929]: Falutörténet. In Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 513–518. Első megjelenés: *Magyar Szemle*, 3/22. 174–179.
- Manfredini, Matteo – Breschi, Marco (2005): Coresident and Non-Coresident Kin in a Nineteenth-Century Italian Rural Community. *Annales de démographie historique* 2005, 1. 157–172.
- Manfredini, Matteo – Breschi, Marco (2008): Marriage and the Kin Network: Evidence from a 19th-Century Italian Community. In Bengtsson, Tommy – Mineau, P. Geraldine (eds.): *Kinship and Demographic Behavior in the Past*. Springer-Verlag, New York. 15–36.
- Mason, Karen Oppenheim (1997): Explaining Fertility Transitions. *Demography*, 34/4. 443–454.
- Mathieu, Jon (2000): From Ecotypes to Sociotypes: Peasant Household and State-Building in the Alps, Sixteenth-Nineteenth Centuries. *The History of the Family: An International Quarterly*, 5/1. 55–74.
- Mathieu, Jon (2005): Conditions historique de la spécificité montagnarde. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 52/2. 9–25.
- Mathieu, Jon (2009): *History of the Alps, 1500–1900: environment, development and society*. West Virginia University Press, Morgentown.
- Mattyasovszky Miklós (1904): *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- McNicol, Geoffrey (1980): Institutional Determinants of Fertility Change. *Population and Development Review*, 6/3. 441–462.
- McQuillan, Kevin (1999): *Culture, Religion and Demographic Behaviour: Catholics and Lutherans in Alsace, 1750–1870*. McGill-Queen's University Press, Montréal & Kingston.
- McQuillan, Kevin (2003): Family Composition and Remarriage in Alsace, 1750–1850. *Journal of Interdisciplinary History*, 33/4. 547–567.
- McQuillan, Kevin (2008): Family Composition, Birth Order and Marriage Patterns: Evidence from rural Alsace, 1750–1885. *Annales de démographie historique*, 1. 57–71.
- Medick, Hans (1981a): The proto-industrial family economy. In Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen (eds.): *Industrialization before industrialization: Rural industry in the genesis of capitalism*. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge University Press, Cambridge, 38–73.

- Medick, Hans (1981b): The structures and function of population-development under the protoindustrial system. In Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen (eds.): *Industrialization before industrialization: Rural industry in the genesis of capitalism*. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge University Press, Cambridge, 74–93.
- Medick, Hans (1988): A protoindusztériális családi gazdaság. In Sik Endre (szerk.): *A háztartás – a gazdaság örök intézménye*. Budapest, Szociológiai Füzetek.
- Medick, Hans – Sabeian, D. Warren (1984): Interest and emotion in family and kinship studies: a critique of social history and anthropology. In Medick, Hans – Sabeian, D. Warren (eds.): *Interest and emotion. Essays on the study of family and kinship*. Cambridge University Press, Cambridge, 9–27.
- Melegh Attila (2000): *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései 65.), KSH NKI, Budapest.
- Melegh Attila – Öri Péter (2003): A második demográfiai átmenet elmélete. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég, Budapest, 495–523.
- Meuvret, Jean (1946): Les crises de subsistence et la démographie de la France d'Ancien Régime. *Population*, 1/4. 643–650.
- Mitterauer, Michael (1992): Peasant and Non-peasant Family Forms in Relation to the Physical Environment and the Local Economy. *Journal of Family History*, 17/2. 139–159.
- Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard (1983): The reconstruction of the family life course: Theoretical problems and empirical results. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 309–345.
- Moch, Leslie Page (1992): *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*. Indiana University Press, Bloomington.
- Moksony Ferenc (2006): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. 2. kiadás. Aula.
- Molnár István (1974): A hazai zsindefaragás térbeli-időbeli alakulásának áttekintése egykori és mai termelési sajátosságainak néhány vonása. In Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*. Csíkszereda, 328–343.
- Molnár István (2009): Adatok a Nyikómente népi mezőgazdálkodásának ismeretéhez. *Acta Siculica 2009. A Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*. (megjelenés alatt).
- Molnár Kálmán (1974): Adatok a Hargita népi erdőgazdálkodásához. In Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*. Csíkszereda, 307–325.
- Molnár Kálmán (1978): A Hargita népi erdőgazdálkodásához. In Kós Károly – Faragó János (szerk.): *Népismereti dolgozatok 1978*. Kriterion, Bukarest, 34–39.
- Moring, Beatrice (1999): Land, Labor and Love: Household Arrangements in Nineteenth Century Eastern Finland – Cultural Heritage or Socio-Economic Structure? *The History of the Family: An International Quarterly*, 4/2. 159–184.
- Moring, Beatrice (2002a): Systems of Survival. Continuities and Discontinuities after the Death of the Household Head in Pre-Industrial Finland. In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford, 173–193.

- Moring, Beatrice (2002b): Widowhood options and strategies in preindustrial northern Europe. Socioeconomic differences in household position of the widowed in 18th and 19th century Finland. *The History of the Family: An International Quarterly*, 7. 79–99.
- Moring, Beatrice (2009a): The Finnish stem family in historical perspective: strategies for social and economic survival of the land-holding group. In Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (eds.): *House and the stem family in EurAsian perspective: Revisiting House Societies, 17th–20th Centuries*. Peter Lang, Bern, 173–202.
- Moring, Beatrice (2009b): Men, Women and Property in Finland and Sweden in the 18th and 19th centuries. In Durães, Margarida – Fauve-Chamoux, Antoinette – Ferrer, Llorenç – Kok, Jan (eds.): *The transmission of well-being: gendered marriage strategies and inheritance systems in Europe (17th–20th centuries)*. Peter Lang, Bern, 229–257.
- Mroz, A. Thomas – Weir, R. David (1990): Structural Change in Life-Cycle Fertility During the Fertility Transition: France Before and After the Revolution of 1789. *Population Studies*, 44/1. 61–87.
- Netting, Robert McC (1981): *Balancing on an Alp: Ecological Change and Continuity in a Swiss Mountain Village*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Neven, Muriel (2003): *Individus et familles: Les dynamiques d'une société rurale. Le pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettre de l'Université de Liège, Liège.
- Neven, Muriel (2005): Établir ses enfants dans une région rurale en déclin: sélection et égalitarisme dans le pays de Herve durant la seconde moitié du XIXe siècle. In In Servais, Paul – Alter, George (dir.): *Le mariage dans l'Est de la Wallonie, XVIIIe – XIX siècles*. Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, 167–199.
- Neven, Muriel – Alter George – Capron, Catherine – Oris, Michel (2005): Les déterminants du mariage rural en Belgique orientale: une approche multivariée. In Servais, Paul – Alter, George (dir.): *Le mariage dans l'Est de la Wallonie, XVIIIe – XIX siècles*. Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, 97–135.
- Nyárády R. Károly (2003): *Erdély népesedéstörténete*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- Ogilvie, Sheilagh S. (1997): *State Corporatism and Proto-industry. The Wurttemberg Black Forest, 1580–1797*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ogilvie, Sheilagh (1996): Social Institutions and Proto-industrialization. In Ogilvie, Sheilagh – Cerman, Marcus (eds.): *European Proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 23–37.
- Oláh Sándor (1996): A székelyföldi migráció előtörténetének áttekintése. In Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 15–35.
- Oláh Sándor (2006): Földhasználat és nemzeti bűn. *Limes*, 2. 119–130.
- Oláh Sándor (2007): ... Ép elméjén és tisztá Szólló nyelvéen ... *Örökségünk*. 1/1. 20–21.
- Oláh Sándor (2008): Földöröklés egy székely köznemesi családban a 18. század közepén. *Korall*, 9/34. 56–67.
- Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*, I. Pest.
- Oris, Michel (1989): Fécondité légitime et illégitime: les indigents de Huy (Belgique) de 1815 a 1875. *Annales de démographie historique 1988*, Paris, Société de Démographie Historique – E.H.E.S.S., Paris, 141–155.

- Oris, Michel (2003a): Démographie historique et histoire de la famille. Deux généalogies intellectuelles. (Kézirat, előadásként elhangzott az Olaszországi Történeti Demográfusok Egyesülete (SIDES) által 2000. november 23–25. között meg szervezett „La demografia storica italiana al passaggio del millennio című konferencián. Olasz nyelven megjelent: *Demografia storica e storia della famiglia. Due genealogie intellettuali*. In Breschi, Marco – Derosas, Renzo – Viazzo, Pier Paolo (dir.): *Piccolo è bello. Approcci microanalitici nella ricerca storico-demografica*. Forum, Udine, 13–36.
- Oris, Michel (2003b): The history of migration as a chapter in the history of the European rural family: An overview. *The History of the Family: An International Quarterly*, 8/2. 187–215.
- Oris, Michel (2008): Reproduction différentielle et dynamiques sociales. *Annales de démographie historique*, 1. 5–14.
- Oris, Michel – Ochiai, Emiko (2002): Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Framework and Evidence on «When Dad Died». In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford, 17–80.
- Oris, Michel – Derosas, Renzo – Breschi, Marco (2004): Infant and Child Mortality. In Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. et. al. (eds.): *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 359–398.
- Oris, Michel – Brunet, Guy – Widmer, Eric – Bideau, Alain (2007): La démographie sociale de la germanité. In Oris, Michel – Brunet, Guy – Widmer, Eric – Bideau, Alain (dir.): *Les fratries: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Bern, 1–46.
- Őri Péter (1998): Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, 16/4. 414–455.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI, Kutatási Jelentések 75. Budapest.
- Őri Péter (2006): Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49/4. 299–341.
- Őri Péter (2007a): Család és házasodás a 18. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 8/30. 61–98.
- Őri Péter (2007b): *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the 18th and Early 20th Centuries*. Working Papers on Population, Family and Welfare No. 10. Demographic Research Institute Central Statistical Office, Budapest.
- Őri Péter (2008): A gabonaár változásai és a demográfiai események a XIX. században. A Pilis és a Dunakanyar települései, 1828–1910. In Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-Iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Atelier, Budapest, 23–43.
- Pakot Levente (2002a): Szentegyházassalva népesedéstörténete a XVIII–XIX. században. *Székelyföld*, 6/3. 81–111.
- Pakot Levente (2002b): Halálozás és halandóság Szentegyházassalván (1776–1895). In Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok II*. Litera, Székelyudvarhely, 120–143.
- Pakot Levente (2003a): Szentegyházassalu népessége, 1728–1914. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2003*, KSH NKI, Budapest, 237–270.

- Pakot Levente (2003b): Comportament demografic în cadrul comunităților catolice și unitariene din valea Homorodului Mic în epoca modernă. *Lucrare de masterat*. Kézirat.
- Pakot Levente (2005): Házasságkötés pestis idején. Magyarigen, 1737–39. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *KSH NKI 2005. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*, KSH NKI, Budapest, 163–188.
- Pakot Levente (2006): Az illegitimitás geográfiája. Házasságon kívüli születések négy székelyföldi településen, 1775–1850. In Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok V*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 43–73.
- Pakot Levente (2007): Access to marriage in a transylvanian mountain village: Kápolnásfalu 1868–1880. Kézirat. Előadásként elhangzott a „Transmission of inequality between the generations in Europe 16th-20th centuries” című konferencián, 2007 április 25–28-án, a portugáliai Minho Egyetemen.
- Pakot Levente (2008): Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái. Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2006–2008*, KSH NKI, Budapest, 123–155.
- Pakot Levente (2009): Megőrzégyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia*, 52/1. 55–88.
- Pál-Antal Sándor (2002): A székelyföldi városok és kiváltságos helyek önkormányzata a XVII. század végéig. In Pál Antal Sándor: *Székely önkormányzattörténet*. Mentor, Marosvásárhely, 208–293.
- Pál Gábor (1923): A székelyföldi közbirtokok és az agrárreform. *Magyar Kisebbség*, 2. 4–15, 46–57.
- Pál Judit (2001): Modernizáció a Székelyföldön a 19. században. Az állam és a helyi autonómiák viszonya. In Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Pro-Print, Csíkszereda, 178–223.
- Pál Judit (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Plakans, Andrejs (1977): Identifying Kinfolk Beyond the Household. *Journal of Family History*, 2. 3–27.
- Perrenoud, Alfred (1979): *La population de Genève du seizième au début du dix-neuvième siècle: étude démographique*. Éditions Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève, Geneva.
- Perrenoud, Alfred (1984): The mortality decline in a long-term perspective. In Bengtsson, Tommy – Fridlitzius, Gunnar – Ohlsson, Rolf (eds.): *Pre-Industrial Population Change: The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*. Almqvist and Wiksell, Stockholm, 41–69.
- Perrenoud, Alfred (1989): Espacement et arrêt dans le contrôle des naissances. *Annales de démographie historique 1988*, Société de Démographie Historique – E.H.E.S.S., Paris, 59–76.
- Perrenoud, Alfred (1991): The attenuation of mortality crises and the decline of mortality. In Schofield, Roger – Reher, S. David – Bideau, Alain (eds.): *The Decline of Mortality in Europe*. Clarendon Press, Oxford, 18–37.
- Perrenoud, Alfred (1993a): Mobilité et reproduction à l'échelle d'une communauté rurale. In *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*. Paris, P. U. F., 449–461.
- Perrenoud, Alfred (1993b): Histoire démographique et histoire sociale. *Annales de démographie historique 1993*, 383–389.

- Perrenoud, Alfred (1995): Parents, grands-parents et parenté à Jussy. In *Des archives à la mémoire. Mélanges d'histoire politique, religieuse et sociale offerts à Louis Binz*. Société d'histoire et d'Archéologie de Genève, Genève, 305–323.
- Perrenoud, Alfred (1998): The Coexistence of Generations and the Availability of Kin in a Rural Community at the Beginning of the Nineteenth Century. *The History of the Family: An International Quarterly*, 3/1. 1–15.
- Perrenoud, Alfred (2007): „«Tous parents ou presque». Endogamie, parenté et alliances dans un village alpin: Sarreyer. In Poussou, Jean-Pierre – Robin-Romero, Isabelle (eds.): *Histoire des familles de la démographie et des comportements. En hommage à Jean-Pierre Bardet*. Presses de l'Université Paris-Sorbonne, Paris, 595–615.
- Petercsák Tivadar (2003): Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). *Studia Agriensa* 23. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, Eger.
- Plakans, Andrejs (1984): *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life 1500–1900*. Basil Blackwell, Oxford.
- Pollack, G. Eunice (2002): The Childhood We Have Lost: When Siblings Were Caregivers, 1900–1970. *Journal of Social History*. 36/1. 31–61.
- Poulain, Michel (2001): Le renouvellement de la population au sein d'une communauté villageoise : l'apport respectif des patronymes et des généalogies. In Head-König, Anne-Lise – Lorenzetti, Luigi – Veyrassat, Béatrice (eds.): *Famille, parenté et réseaux en Occident xviii – xx-e siècles, Mélanges offerts à Alfred Perrenoud*. Société d'histoire et d'Archéologie de Genève. Genève, 395–416.
- Pozsgai Péter (2001): Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2001*. KSH NKI, Budapest, 265–281.
- Pozsgai Péter (2007): Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall*, 27. 45–93.
- Pozsony Ferenc – Szabó Á. Töhötöm (szerk.) (2004): *Anyakönyves vizsgálatok erdélyi településeken*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 12, Kolozsvár.
- Reher, S. David (1990): *Town and country in pre-industrial Spain: Cuenca, 1550–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Reher, S. David (1997): *Perspectives on the family in Spain, past and present*. Clarendon Press, New York.
- Reher, S. David (1998): Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts. *Population and Development Review*, 24/2. 204–234.
- Reher, S. David – Schofield, Roger (eds.) (1993): *Old and New Methods in Historical Demography*. Oxford University Press, Oxford.
- Reher, S. David – Gonzales Quiñonez, Fernando – Sanz-Gimeno, Alberto (2001): Procesos de modernización y trayectorias de vida. Propuesta para el análisis sociodemográfico a partir de datos locales en España. (ADEH), Instituto Politécnico de Castelo Branco, Castelo Branco (Portugal).
- Reher, S. David – Gonzales-Quinones, Fernando (2003): Do parents really matter? Child health and development in Spain during the demographic transition. *Population Studies*, 57/1. 63–76.
- Reher, S. David – Sanz-Gimeno, Alberto (2007): Rethinking Historical Reproductive Change: Insights from Longitudinal Data for a Spanish Town. *Population and Development Review*, 33/4. 703–727.

- Reid, Alice (2002): Infant feeding and post-neonatal mortality in Derbyshire, England, in the early twentieth century. *Population Studies*, 56/2. 151–166.
- Riley, C. James (2001): *Rising Life Expectancy: A Global History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ritschard, Gilbert – Oris, Michel (2005): Life course data in demography and social sciences: statistical and data-mining approach. In *Towards and interdisciplinary perspective on the life course*. Elsevier, Amsterdam, 283–314.
- Rolley, Francine (1998): Les secondes nocces, une affaire de famille. Remariage, structure du ménage et mode de succession en Bourgogne du Nord aux 17e et 18e siècles. In Brunet, Guy – Fauve-Chamoux, Antoinette – Oris, Michel (dir.): *Le choix du conjoint. Premiers entretiens de la Société de Démographie Historique*, Programme Rhône-Alpes de Recherches en Sciences Humaines, Lyon, 253–272.
- Rose, Sonya O. (1988): Proto-industry, women's work and the household economy in the transition to industrial capitalism. *Journal of Family History*, 13/1. 181–193.
- Rowntree, B. Seebohm (1901, 2000): *Powerty. A Study of Town Life*. The Policy Press/Joseph Rowntree Charitable Trust, Bristol.
- Ruggles, Steven (1986): Availability of Kin and the Demography of Historical Family Structure. *Historical Methods*, 19/3. 93–102.
- Ruggles, Steven (1992): Migration, Marriage, and Mortality: Correcting Sources of Bias in English Family Reconstitutions. *Population Studies*, 46/3. 507–522.
- Sabean, David Warren (1990): *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Saito, Osamu (2000): Marriage, family labour, and the stem family household: traditional Japan in a comparative perspective. *Continuity and Change*, 15/1. 17–45.
- Saito, Osamu (2005): The third pattern of marriage and remarriage: Japan in Eurasian comparative perspectives. In Engelen, Theo – Wolf, P. Arthur (eds.): *Marriage and the family in Eurasia: perspectives on the Hajnal hypothesis*. Aksant, Amsterdam, 165–193.
- Santow, Gigi (1995): Coitus interruptus and the Control of Natural Fertility. *Population Studies*, 49/1. 19–43.
- Sándor Lajos (1998): Fűrészek, malmok, ványolók jegyzéke az 1909-es kataszteri telekkönyv és telekkönyvi rajzok alapján. In Kardalus József (szerk.): *Népélet a Kis-Homoród mentén*. Szentegyháza, 112–116.
- Schlumbohm, Jürgen (1981): Relations of production – productive forces – crises in proto-industrialization. Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen (eds.): *Industrialization before industrialization: Rural industry in the genesis of capitalism*. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge University Press, Cambridge, 94–125.
- Schlumbohm, Jürgen (1996): 'Proto-Industrialization' as a research strategy and a historical period – a balance-sheet. In Ogilvie, Sheilagh – Cerman, Marcus (eds.): *European proto-industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge. 12–22.
- Schlumbohm, Jürgen (1998a): Incertitude et régularité des parcours de vie: Enfance, jeunesse, mariage dans une paroisse rurale allemande, XVIIe-XIXe siècles. *Annales de démographie historique*, 2. 115–138.
- Schlumbohm, Jürgen (2000): Labour in proto-industrialization. Big questions and micro-answers. In Prak, Maarten (ed.): *Early modern capitalism: economic and social change in Europe, 1400–1800*. Routledge, London, New York, 125–134.

- Schlumbohm, Jürgen (2007a): Proximité et distance: relations entre frères et soeurs adultes dans une société rurale d'Allemagne, 1770–1860. In Oris, Michel – Brunet, Guy – Widmer, Eric – Bideau, Alain (dir.): *Les fratries: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Bern. 165–180.
- Schlumbohm, Jürgen (2007b): Családformák és demográfiai viselkedés. Politikai viták és empirikus kutatási eredmények a preindusztriális Németországról. *Korall*, 8/30. 5–18.
- Schlumbohm, Jürgen (2009): Strong Myths and Flexible Practices: House and Stem Family in Germany. In Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (eds.): *House and the stem family in EurAsian perspective: Revisiting House Societies, 17th–20th Centuries*. Peter Lang, Bern, 81–102.
- Schneider, C. Jane – Schneider, T. Peter (1992): Going Forward in Reverse Gear: Culture, Economy, and Political Economy in the Demographic Transitions of a Rural Sicilian Town. In Gillis, John – Tilly, Louise – Levine, David (eds.): *The European Experience of Declining Fertility, 1850–1970*, Blackwell, Cambridge, 146–174.
- Schneider, C. Jane – Schneider, T. Peter (1996): *Festival of the poor: fertility decline and ideology of class in Sicily, 1860–1980*. The University of Arizona Press, Tucson.
- Scrimshaw, S. Nevin – Taylor, E. Carl – Gordon E. John (1968): *Interactions of Nutrition and Infection*. World Health Organisation, Geneva.
- Sear, Rebeca – Mace, Ruth (2008): Who keeps children alive? A review of the effects of kin on child survival. *Evolution and Human Behavior*, 29/1. 1–18.
- Sebess Dénes – Börcsök Andor (1908): *Erdélyrészi birtokrendezés*. Budapest.
- Segalen, Martine (1980): *Mari et femme dans la société paysanne*. Flammarion, Paris.
- Segalen, Martine (1981): Mentalité populaire et remariage en Europe occidentale. In Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne – Laslett, Peter – Livi-Bacci, Massimo, Sogner, Solvie (eds.): *Marriage and remarriage in populations of the past*. Academic Press. London – New York, 67– 77.
- Segalen, Martine (1985): *Quinze générations de Bas-Bretons. Parenté et société dans le pays bigouden Sud 1720–1980*. P. U. F., Paris.
- Segalen, Martine (1994): La notion d'avantage dans les sociétés égalitaires. In Segalen, Martine – Ravis-Giordani, G. (dir.): *Les cadets*. CNRS, Paris, 195–208.
- Shorter, Edward (1971): Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe. *Journal of Interdisciplinary History*, 2/2. 237–272.
- Simon Péter (1903): *A székelv kivándorlás*. Budapest.
- Singer, Judith D. – Willett, John B. (2003): *Applied Longitudinal Data Analysis: Modeling Change and Event Occurrence*. Oxford University Press, New York.
- Skinner, William G. (1993): Conjugal power in Tokugawa Japanese families: A matter of life or death. In Miller, Barbara D. (ed.): *Sex and Gender Hierarchies*. Cambridge University Press, Cambridge, 236–270.
- Skinner, William G. (1997): Family Systems and Demographic Processes. In Kertzer, I. David – Fricke, E. Thomas (eds.): *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis*. University of Chicago Press, Chicago, 53–114.
- Skinner, William G. (2004): Grandparental Effects on Reproductive Strategizing: Nôbi Villagers in Early Modern Japan. *Demographic Research*, 11/5. 111–148.
- Smith, Daniel Scott (1973): Parental Power and Marriage Patterns: An analysis of Historical Trends in Hingham, Massachusetts. *Journal of Marriage and the Family*, 35/3. 419–428.

- Smith, Richard M. (1981): Fertility, Economy, and Household Formation in England over Three Centuries. *Population and Development Review*, 7/4. 595–622.
- Smith, Richard M. (1984a): Some issues concerning families and their property in rural England 1250–1800. In Smith, Richard M. (ed.): *Land, Kinship and Life-cycle*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–86.
- Smith, Richard M. (1984b): The Structured Dependence of the Elderly as a Recent Development: Some Sceptical Historical Thoughts. *Ageing and Society*, 4/4. 409–428.
- Sonkoly Gábor (2001): *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan–Atelier, Budapest.
- Sovič, Silvia (2005): Families and households of the poor: The 19th century Slovenian *gostáci*. *The History of the Family: An International Quarterly*, 10/2. 161–182.
- Stahl, Henry H. (1958 – 1965): *Contribuții la studiul satelor devălmașe*. Editura Academiei, București.
- Stahl, Henry H. (1969): *Les anciennes communautés villageoises roumaines: asservissement et pénétration capitaliste*. Editura Academiei – Éd. du CNRS, București – Paris.
- Stahl, Henry H. (1992): A régi román falu és öröksége. ELTE BTK – Skriptum Kft., Budapest – Szeged.
- Stahl, Paul H. (1986): *Household, village and village confederation in southeastern Europe*. Columbia University Press, New York.
- Sundin, Jan (1996): Child mortality and cause of death in a Swedish city, 1750–1860. *Historical Methods*, 29/3. 93–106.
- Szász Zoltán (1987): Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. III. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1604–1623.
- Szolytsek, Mikolaj (2007): Central European household and family systems, and the 'Hajnal–Mitterauer' line: The parish of Bujakow (18–19th centuries). *The History of the Family: An International Quarterly*, 12/1. 19–42.
- Szombathy Ignác (1874): *Udvarhely szék és Udvarhely város rövid leírása*. Székelyudvarhely.
- Szőcsné Gazda Enikő: Törvény és szokás viszonya. A háromszéki hozomány példája. In Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös Kiadó, 434–446.
- Szreter, Simon (1996): *Fertility, class and gender in Britain, 1860–1940*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szreter, Simon – Garrett, Eilidh (2000): Reproduction, Compositional Demography, and Economic Growth: Family Planning in England Long before the Fertility Decline. *Population and Development Review*, 26/1. 45–80.
- T. Nagy Imre (1902): *Csikmegye közgazdasági leírása*. Különlenyomat a „Közgazdasági Szemle” 1902. évi október-decemberi füzetéből. Budapest, 1902.
- Tagányi Károly (1896): *Magyar erdészeti oklevéltár*. III. kötet, Budapest.
- Tarisznyás Márton (1994): *Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány*. Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő (1983): A jobbágyparaszti földtulajdon néhány problémája. *Népi kultúra – népi társadalom* XIII. 151–172.
- Tilly, A. Louise (1984): Linen was their life: family survival strategies and parent-child relations in nineteenth century France. In Medick, Hans – Sabeau, D. Warren (eds.):

- Interest and emotion. Essays on the study of family and kinship.* Cambridge University Press, Cambridge, 300–316.
- Thirring Lajos (1963): Magyarország népessége 1869–1949 között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 221–351.
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869–1910.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Todd, Emmanuel (2002): *Inventarea Europei.* Trad. de Beatrice Stanciu. Amarcord, Timișoara.
- Tóth Árpád (2004): A pozsonyi német evangélikus egyházközségben 1780–1848 között vezetett házassági anyakönyvek vizsgálatának első eredményei. *Sic Itur Ad Astra*, 16/3. 29–60.
- Tóth Árpád (2009): *Polgári stratégiák: Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között.* Kalligram, Pozsony.
- Tóth Zoltán (1987): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statisztikai Szemle*, 1. 62–86.
- Tsuya, O. Noriko – Kurosu, Satomi (2002): The Mortality Effects of Adult Male Death on Women and Children in Agrarian Households in Early Modern Japan: Evidence from Two Northeastern villages, 1716–1870. In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies.* Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford, 261–299.
- Trussell J., Guinnane T. (1993): Techniques of Event-History Analysis. In Reher, David – Schofield, Roger (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography.* Oxford University Press, Oxford, 181–205.
- Vajda Lajos (1974): Székelykeresztúr társadalmi a századforduló idején. In Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve.* Csíkszereda, 207–227.
- Vajda Lajos (1983): *A szentkeresztbányai vasgyártás története.* Bukarest.
- Vanlandingham, Mark – Hirschman, Charles (2001): Population pressure and fertility in pre-transition Thailand. *Population Studies*, 55/1. 233–248.
- Van Baelen, Hanne – Matthijs, Koen (2007): Comparing Two Methods to Reconstruct the Kin Network Outside the Household With Nineteenth-Century Antwerp Data. *Journal of Family History*, 32/2. 149–160.
- Van Bavel, Jan (2003a): Birth spacing as a family strategy: evidence from 19th century Leuven, Belgium. *The History of the Family: An International Quarterly*, 8/4. 585–604.
- Van Bavel, Jan (2003b): Does an effect of marriage duration on pre-transition fertility signal parity-dependent control? An empirical test in nineteenth-century Leuven, Belgium. *Population Studies*, 57/1. 55–62.
- Van Bavel, Jan (2004a): Diffusion Effects in the European Fertility Transition: Historical Evidence from Within a Belgian Town (1846–1910). *European Journal of Population*, 20/1. 63–85.
- Van Bavel, Jan (2004b): Detecting Stopping and Spacing Behaviour in Historical Demography: A Critical Review of Methods. *Population – E*, 59/1. 1–12.
- Van Bavel, Jan (2004c): Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: Evidence from nineteenth-century Belgium. *Population Studies*, 58/1. 95–107.

- Van Bavel, Jan – Kok, Jan (2004): Birth spacing in the Netherlands. The effects of family composition, occupation and religion on birth intervals, 1820–1885. *European Journal of Population*, 20/2. 119–140.
- Van Bavel, Jan – Kok, Jan (2010): A mixed effects model of birth spacing for pre-transition populations. Evidence of deliberate fertility control from nineteenth century Netherlands. *The History of the Family: An International Quarterly*, 15/2. 125–138.
- Van Poppel, Frans (1995): Widows, Widowers and Remarriage in Nineteenth-Century Netherlands. *Population Studies*, 49/3. 421–441.
- Van Poppel, Frans (1998): Nineteenth-Century Remarriage Patterns in the Netherlands. *Journal of Interdisciplinary History*, 28/3. 343–383.
- Van Poppel, Franz (2000): Children in One Parent Families: Survival as an Indicator of the Role of the Parents. *Journal of Family History*, 25/3. 269–290.
- Van Poppel, Frans – Van Gaalen, Ruben (2008): The Presence of Parents and Childhood Survival: The Passage of Social Time and Differences by Social Class. In Bengtsson, Tommy – Mineau, P. Geraldine (eds.): *Kinship and Demographic Behavior in the Past*. Springer Science, Heidelberg – Berlin, 105–134.
- Varga E. Árpád (1997): A népesség fejlődése, a felekezeti és etnikai viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között. *Erdélyi Múzeum*, 59/1–2. 40–87.¹³⁷
- Varga E. Árpád (1998): *Tanulmányok a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest.
- Vaskovics László (2002): A család fejlődése Európában. *Educatio*, 14/3. 349–364.
- Vámszer Géza (1939): A székely vagyon és földközösség. In *Az EME emlékkönyve*. Kolozsvár, 55–69.
- Vámszer Géza (1977a): A felcsíki földműves évi munkarendje. In Uő: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 179–183.
- Vámszer Géza (1977b): Adatok a csíki falvak települési rendszeréhez. In Uő: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 259–284.
- Venczel József (1980a): Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest, 27–52.
- Venczel József (1980b): Öt oltmenti székely község népmozgalma. In Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest, 106–118.
- Venczel József (1988): A székely népfesleg. In Uő: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom (Válogatott írások)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 108–122.
- Viazzo, Pier Paolo (1989): *Upland Communities: Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Viazzo, Pier Paolo (1994): Family structures and the early phase in the individual life cycle. A Southern European perspective. In Henderson, John – Wall, Richard (eds.): *Poor women and children in the European past*, Routledge, London – New York, 31–50.
- Vincent, Paul (1946): Le rôle des familles nombreuses dans le renouvellement des générations. *Population*, 1/1. 148–154.
- Vitos Mózes (1894): *Csikmegyei füzetek*. Csíkszereda.

¹³⁷ A tanulmány javított változata megjelent: Varga 1998. 120–166., továbbá elérhető az interneten is: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd69-20.htm> (Megtekintve: 2009.02.19).

- Vofkori László (2000): A Nagy- és Kis-Homoród mente táj-, népesség és település-földrajza. In *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és Szászföld határvidékéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Budapest, 9–36.
- Vofkori Mária (1999): *Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 17–18. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek 226. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Voland, Eckhart (1988): Differential infant and child mortality in evolutionary perspective: Data from late 17th and 19th century Ostfriesland (Germany). In Betzig, Laura – Borgerhof Mulder, Monique – Turke, Paul (eds.): *Human Reproductive Behaviour. A Darwinian Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 253–261.
- Vörös Károly (1983): A magyarországi társadalom (1790–1848). In Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 473–599.
- Wall, Richard (1996): Marriage, Residence and Occupational Choices of Senior and Junior Siblings in the English Past. *The History of the Family, An International Quarterly*, 1/3. 259–271.
- Watkins, C. Susan (1980): On measuring transitions and turning points. *Historical Methods*, 13. 181–187.
- Watkins, C. Susan (1983): Book review. *Population Studies*, 37/ 1. 139–140.
- Willekens, Frans (2009): Theoretical and Technical Orientations toward Longitudinal Research in the Social Sciences. Paper presented at the Workshop on Longitudinal Research in Social Sciences: a Canadian Focus, 2009. October 25–27.
- Wolf, R. Eric (1973): *Parasztok*. In Service, E. R. – Sahlins, M. D. – Wolf, R. Eric: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth Könyvkiadó.
- Wood, James W. (1994): *Dynamics of human reproduction. Biology, biometry, demography*. Aldine De Gruyter, New York.
- Woods, Robert (2000): *The Demography of Victorian England and Wales*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Woods, Robert (2003): Did Montaigne Love His Children? Demography and the Hypothesis of Parental Indifference. *Journal of Interdisciplinary History*, 33/3. 421–442.
- Wrigley, E. A. (1966): Family Reconstitution. In Everseley, D. E. C. – Laslett, Peter – Wrigley, E. Anthony (eds.): *An Introduction to English Historical Demography: From the Sixteenth to the Nineteenth Century*. Basic Books, New York, 96–159.
- Wrigley, E. Anthony (1973): *Népesedés és történelem*. Kossuth Könyvkiadó, H. n.
- Wrigley, E. Anthony (1977): Birth and Baptisms: The Use of the Anglican Baptism Registers as a Source of Information about the Numbers of Births in England before the Beginning of Civil Registration. *Population Studies*, 31/2. 281–312.
- Wrigley, E. Anthony (1978): Fertility strategy for the individual and the group. In Tilly, Charles (eds.): *Historical studies of changing fertility*. Princeton University Press, Princeton, 135–154.
- Wrigley, E. Anthony (1994): The Effect of Migration on the estimation of Marriage Age in Family Reconstitution Studies. *Population Studies*, 48/1. 81–97.
- Wrigley, E. Anthony – Schofield, Roger (1973): Nominative record linkage and the logic of family reconstitution. In Wrigley, E. Anthony (ed.): *Identifying people in the past*. Arnold, London, 64–101.

- Wrigley, E. Anthony – Schofield, Roger (1983): English Population History from Family Reconstitution: Summary Results 1600-1799. *Population Studies*, 37. 157-184.
- Wrigley, E. Anthony – Schofield, Roger (1989): *The Population History of England, 1541-1871: A Reconstruction*. Edward Arnold, Cambridge.
- Wrigley, Anthony E. – Oeppen, James E. – Davies, Ron S. – Schofield, Roger (1997): *English Population History from Family Reconstitution, 1580–1837*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Young, Michael – Wilmott, Peter (2000): *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Zaba, Basia – David, H. Patricia (1996): Fertility and the Distribution of Child Mortality Risk among Women: An Illustrative Analysis. *Population Studies*, 50/2. 263–278.
- Zsigmond Erzsébet (1995): *Sírató. Életem panaszos könyve*. Kríza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Függelék

Az anyakönyvi bejegyzések jellemzői

Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva anyakönyvezésének kezdete a 18. század első felére tehető.¹³⁸ Az anyakönyvezési gyakorlat megszilárdulása és minőségi javulása azonban egy jóval hosszabb folyamat eredménye. A rendszeres anyakönyvezési gyakorlat az 1770-es évek közepén állandósult, amelyet a következő évtizedekben az anyakönyvezési gyakorlat megszilárdulása követett, és csupán az 1820-as és 1830-as években került sor az anyakönyvi információk bővülésére, illetve – Kápolnásfalva egyházi önállósodásával (1838) párhuzamosan – a lelképásztori adminisztráció minőségi javulására. Az 1830-as éveket követően újabb két évtizednek kellett eltelnie az Erdélyi Katolikus Egyházmegye által kibocsátott, nyomtatott fejléccel ellátott, táblázatos formátumú anyakönyvek megjelenéséig.¹³⁹

Az anyakönyvezés kezdetétől Kápolnásfalva leányegyházközség 1838. évi egyházi önállósulásáig az anyakönyvezési gyakorlatot az együttes anyakönyvezés jellemezte, vagyis az anya- és leányegyházra vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseket egyetlen anyakönyvben rögzítették. Kápolnásfalva egyházi önállósulásával az együttes anyakönyvezési gyakorlat megszűnt, és helyét átvette a mindkét egyházközségre kiterjedő önálló anyakönyvezés.

Az egyházi anyakönyvek alaki és tartalmi jellemzőik a fent vázolt fejlődési szakaszoknak megfelelően meglehetősen tarka képet mutatnak. Az első kötet, amely egyben a legrégibb adatokat tartalmazza, méretét tekintve nyolcadrét ív nagyságú, az utána következő anyakönyvek harmadrét ív nagyságúak. Vezetési módszerüket tekintve úgynevezett *vegyes anyakönyvek*, tehát egy kötetben, a kötet különböző részein kezdődnek a keresztelesek, az esketések és a halálozások feljegyzései. Kápolnásfalva egyházi önállósulását követően az új egyházközség anyakönyvezése fél ív nagyságú, a keresztelesek, esketések és halálozások bejegyzésére szolgáló, önálló kötetekkel vette kezdetét. Szentegyházasfalva egyházközségben

¹³⁸ A legkorábbi anyakönyv az 1727-ben, András Mihály plébános által elindított kereszteleési anyakönyv. Az 1868-tól vezetett *Historia Domus* is ezt az évet jelölte meg az anyakönyvezés kezdetének: „A Szent Egyházas Oláhfalvi megye anyakönyve kezdődik 1727-től, és számlál hat könyvet, melyek a megyei és levél és könyvtárban a parochiális lakban őriztetnek” (*Historia Domus* 1). Az 1882. évi sematizmus tévesen teszi az anyakönyvezés kezdetét az 1760. évre (*Schematismus* 1882: 185).

¹³⁹ Az 1727-től megőrzött szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi anyakönyvek jelentős része a helyi katolikus plébániák levéltáraiban található, az Állami Levéltár Hargita megyei igazgatósága az 1857-től kezdődő nyomtatott formátumú anyakönyvek néhány példányát őrzi. Az anyakönyvek fellelhetőségének pontos leírását lásd a dolgozat forrásjegyzékében.

a vegyes anyakönyvezési gyakorlat 1857-ig fennmaradt. 1857 augusztusában, Haynald Lajos püspöksége idején mindkét egyházköztségben megjelentek a nyomtatott fejléccel ellátott táblázatos formátumú, fél ív nagyságú anyakönyvek. Az új anyakönyvek az anyakönyvezési gyakorlatok szabványosítását, egyben az anyakönyvezés minőségi javulását szolgálták. Ezt követően már mindkét egyházköztségben külön kötetbe kerültek a keresztelési, az esketési és a halálzási bejegyzések. A vizsgált teljes időszakban az anyakönyvek vezetési nyelve latin volt, amelyet csupán rövid időszakra, 1848–1852 között váltott fel a magyar nyelvű anyakönyvezési gyakorlat. Szentegyházasként egyházközség anyakönyvezése a 19. század második felétől az újonnan alakult Szentkeresztbánya ipartelep anyakönyvezésére is kiterjedt.

A keresztelesek, házasságkötések és halálzások anyakönyvezési formáinak időbeni változásai pontosan nyomon követhetők. A változások az anyakönyvezés minőségi javulását mutatják a 19. század folyamán. Az anyakönyvezés táblázatos formáinak kezdete 1775 novemberére tehető, amikor Bodor János lelképásztor vette át az akkor még oláhfalvi egyházközségként nevezett plébánia vezetését. A halotti bejegyzések formai felépítése magába foglalta a temetés dátumát, a temetési ceremóniát végrehajtó személy nevét, a halott nevét, a szentségekben részesülés tényét, a halott életkorát és lakóhelyét. 1820-tól a temetés dátuma mellé bevezették a halálzás időpontját, 1821-től megnevezték a halál okát, és külön rovatot indítottak a halott vallási és állapotbeli adatainak is. Az 1838. évi egyházi önállósodásig a csecsemő és gyerek halottak esetében kizárólag az apa nevét rögzítették, az 1830-as évek végétől, 1840-es évek elejétől azonban az apa mellett az anya neve is bejegyzésre került. A felhasználható anyakönyvi bejegyzések további bővülését hozta az 1857-ben bevezetett nyomtatott formátumú halotti anyakönyv, amely az elhunyt személy településen belüli pontos – házszámmal jelölt – lakóhelyének rögzítésére is kiterjedt.

A 19. századi folyamatos népességnövekedés és a gyerekeket sújtó járványok gyakori jelenléte, mindezek ellenére, továbbra is nehézkessé tették a halálzások pontos regisztrációját.¹⁴⁰ A lelképásztorok pontosságra törekvésének jeleként szemléltethetjük a 19. század második felében elterjedt anyakönyvezési gyakorlatot, amelynek során az elhunyt személyre vonatkozó keresztelési anyakönyvi bejegyzés *Megjegyzések* rovatába, vagy a keresztelest neve felé rajzolt kereszt mellett feltüntették a halálzás időpontját is.¹⁴¹ Mindezek

¹⁴⁰ A svédországi kutatások megállapítása szerint a csecsemő és gyerek halottak hiányos regisztrációját a magas temetési költségek is okozhatták. A szegényebb társadalmi csoportok számára a temetés költségei gyakran túl magasnak számítottak, részben tehát erre vezethető vissza, hogy szegényebb csoportok körében a hiányos regisztráció mértéke magasabb (Bengtsson – Lundh 1999: 13).

¹⁴¹ A gyerekek elhalálzásának kereszttel történő megjelölése a 18-19. századi németországi falvakban is elterjedt gyakorlat volt (Knodel 1988: 36). John Knodel ezt a gyakorlatot a halálzási regisztráció hiányosságának tekintette.

alapján azt feltételezzük, hogy a 19. század második és harmadik negyedében egyre részletesebbé és pontosabbá váló anyakönyvezési gyakorlat növelte a csecsemő- és gyermekhalottakra vonatkozó adatok megbízhatóságát, ugyanakkor azt is fenntartjuk, hogy a helyi körülmények gyakran a pontos és megbízható anyakönyvezés ellenében hatottak.

A 19. század első évtizedeiben a házasságkötési bejegyzések a házasságkötés időpontját, a vőlegény és a menyasszony nevét, a szertartást végző lelkész nevét tartalmazták. Az 1822. évtől kezdve a bejegyzések a menyasszony és vőlegény életkorára és családi állapotára vonatkozó információkkal bővültek. Az 1840-es évektől kezdve elsősorban, 1857-től pedig, rendszeresen rögzítették a házasságot kötő felek lakóhelyét, vallási hovatartozásukat és szülei nevét. Az 1926-os évtől a menyasszony és vőlegény születési időpontjának bejegyzése felváltotta a korábbi – a házasodási életkor bejegyzésén alapuló – gyakorlatot. A korabeli házasodási szokásoknak megfelelően a házasságokat az esetek többségében a menyasszony lakóhelyén kötötték. Ennek következtében viszonylag megbízható kép alkotható a helybeli nők házasságkötéseiről, a helybeli férfiak más településeken kötött házasságai azonban ismeretlenek maradnak.

A keresztelési anyakönyvek legfontosabb információi (a keresztelés időpontja, a keresztelt személy neve, a gyermek szüleinek neve, vallásfelekezete és lakóhelye, a keresztszülők neve) már a legkorábbi anyakönyvekben megtalálható. 1833 júliusától a keresztelés időpontja mellett a születés időpontját és a szülésnél segédkező bába nevét is feljegyezték. A formai jegyek alapján történő vizsgálat itt is megerősítette korábbi megállapításunkat, amely szerint az 1830-as évek második fele és az 1857. év hozott szerkezetileg stabilabb és részletesebb információkat. Az 1857. évtől kezdve a nyomtatott formátumú anyakönyv „megjegyzések” rovata és a keresztelt neve melletti rovatok tovább bővültek a megkeresztelt személy szüleinek foglalkozására, a településen belüli pontos lakcíme és az egyén halálzási időpontjára vonatkozó információkkal. Amint azt a fentiekben megjegyeztük, a 19. század második felétől egyre elterjedtebbé vált az a gyakorlat, hogy az elhalálozás tényét a keresztelési anyakönyvbe is bejegyezték. A kereszt jel és a halálozás időpontjának bejegyzése leginkább a csecsemő- és gyermekhalottak esetében fordult elő, míg a „megjegyzések” rovatban tett halálozási információk nagyrészt a felnőttkort megért személyekre vonatkoztak. A 19. század vége felé a halálozás időpontjának a „megjegyzések” rovatba történő bevezetése általános gyakorlattá vált. Ez a fajta anyakönyvezési gyakorlat tovább növelte az adatok összekapcsolásának megbízhatóságát, hiszen az egyes személyek születési és halálozási időpontját nagyobb megbízhatósággal sikerült megállapítani.

A halálozások hiányos regisztrációja

A halandóság vizsgálatában a családrekonstrukció módszerén alapuló adatok leginkább a csecsemő- és gyermekhalandóság elemzését tették lehetővé. Az alábbiakban tehát elsősorban a csecsemő- és gyermekhalálozások regisztrációjának esetleges hiányosságaival foglalkozunk.

A csecsemő- és gyermekhalálozások hiányos regisztrációjának ellenőrzésére különböző módszerek állnak rendelkezésre. Benda Gyula a keszthelyi halandóságról írott munkáiban a franciák által javasolt megoldásokat, a keresztnév ismétlődésének és a születések közötti intervallumok módszereit népszerűsítette (Henry – Blum 1988: 145–146; Benda 2000: 125–131; Benda 2008: 127). A keresztnév ismétlődés módszerének alapját az a megfigyelés képezi, amely szerint az újszülött gyerekek gyakran örökölték az azonos nemű, korábban meghalt testvérük keresztnévét. A kutatók általában a csecsemő és gyermek halottak hiányos regisztrációjának bizonyítékeként tekintenek mindazokra az esetekre, amelyekben a fiatalabb testvér az idősebb testvére keresztnévét ez utóbbi halálának hiányában örökölte. Az úgynevezett intervallum módszer ellenben azon a megfigyelésen alapul, amely szerint a csecsemő korai halála megrövidíti a következő szülésig (fogamzásig) terjedő időt. A kutatók feltételezése szerint a 15 hónapnál alacsonyabb születési intervallumokat nagy valószínűséggel a korábban született gyerek halála okozhatja, hiszen az újszülött halála megszakítja a szoptatást, illetve annak természetes fogamzásgátló hatását. Következésképp a hiányos regisztráció jeleként értelmezik mindazokat az eseteket, amelyekben a korábban született gyerek halálának hiányában került sor 15 hónapnál rövidebb intervallumokra.

A keresztnév ismétlődés módszere az azonos keresztnévű testvérpárok vizsgálatán alapul. Életútjuk kimenetele alapján az azonos keresztnévű testvérpárok három kategóriába sorolhatók. Az első kategóriába azon testvérpárok tartoznak, amelyek esetében az idősebb testvér meghalt és a halálának anyakönyvi bejegyzése azonosítható. A második kategóriát azon testvérpárok alkotják, amelyek esetében az idősebb testvér megérte az azonos keresztnévű testvére születését, vagyis létezik bizonyíték arra vonatkozóan, hogy két azonos

Táblázat: Az idősebb testvérek hiányzó halálozási bejegyzéseinek aránya az azonos keresztnévű testvérpárok esetében a két egyházközségben, 1838 és 1900 között létrejött házasságok leszármazottjai.

Egyházközség/falu	Hiányzó halálozási bejegyzések N	%	Testvérpárok száma	Családok száma
Szentegyházassfalva	32	9,9	322	248
Kápolnásfalva	37	9,0	413	282
Együtt	69	9,4	735	530

keresztnévű testvér élt az adott családban. Végül, a harmadik kategóriába azon testvérek sorolhatók, amelyek esetében az idősebb testvér meghalt, de nem ismert a halálozásának anyakönyvi bejegyzése. A csecsemő- és gyerekhalálozások hiányos regisztrációjának mértéke a különböző helyzetek gyakorisága alapján becsülhető meg. Amennyiben az azonos keresztnévű testvérpárok idősebb tagjai között az „ismeretlen sorsú” kategória gyakorisága jelentős, akkor feltételezhető, hogy az anyakönyvi bejegyzések hiányosak lehettek.

A vizsgált falvak esetében a helyzet a fentiekben felvázoltnál némiképp egyszerűbb. Nem találtunk ugyanis példát arra vonatkozóan, hogy a szülők életben levő gyerekeiknek azonos keresztnévet adtak volna. Következésképp, a hiányos bejegyzést voltaképpen azoknak az eseteknek a gyakoriságával becsültük meg, amelyekben az idősebb testvér halálozási bejegyzése hiányzott.

Az 1838 és 1900 között létrejött házasságok történetében 682 azonos keresztnévű testvérpárt azonosítottunk, akik 490 házaspártól, a legalább egy gyerekes, rekonstruált családok (N=1994) 25%-tól származtak. Ezek alapján az azonos keresztnévadás szokását – a népesség egy jelentős szegmensében – elfogadottnak tekinthetjük. A jelenség viszonylag elterjedtebb lehetett Kápolnásfalván, mint Szentegyházassfalván, erre utal legalábbis az a tény, hogy az előbbi településen viszonylag nagyobb számban találtunk azonos keresztnévű testvérpárokat. Összességében, a két településen az azonos keresztnévű testvérpárok 93 százalékában sikerült azonosítanunk a korábban meghalt testvér halálozásának anyakönyvi bejegyzését. Az esetek 7 százalékában viszont nem sikerült megtalálnunk az idősebb testvér halálozási bejegyzését. Az anyakönyvi bejegyzések hiányosságainak mértéke enyhe eltérést mutatott a két település között. A kisebb lélekszámú Kápolnásfalva egyházközségben az „ismeretlen sorsú” kategória alacsonyabb arányban fordult elő (6,5%), mint a nagyobb

lélekszámú Szentegyházassfalva egyházközségben (7,8%).¹⁴² A nagyobb lélekszám kiterjedtebb és nehezebb adminisztrációt követelhetett. Minden bizonnyal ezzel magyarázható a két egyházközség közötti eltérés.

A keresztnév ismétlődésének vizsgálata két fontos tényező érvényesülésére hívta fel a figyelmet. Egyfelől azt láthatjuk, hogy a csecsemő- és gyermekhalálozások bejegyzéseiben a 19. század második felében is előfordultak hiányosságok. Másfelől viszont, saját tapasztalatunk szerint a hiányosságok nem kizárólag az anyakönyvezési gyakorlatra vezethetők vissza. A családrekonstitúció folyamán, az adatok összekapcsolásának folyamatában óhatatlanul hibákat is okozhattunk. Előfordulhatott, hogy egy adott keresztesí bejegyzést nem a megfelelő házaspárhoz kötöttünk. A téves kapcsolatok létrehozásakor mesterséges módon is létrejöttek keresztnév ismétlődések. Mindezek ellenére a vizsgálat összességében megerősítette korábbi megállapításunkat, miszerint a csecsemő- és gyermekhalálozások anyakönyvi feljegyzésének minősége javult a 19. század folyamán, miközben hiányosságok továbbra is fennmaradtak. Kisebb fenntartással tehát, az adatokat megbízhatónak tekinthetjük.

A csecsemő- és gyermekhalálozások anyakönyvi bejegyzésének teljességét kiegészítő források felhasználásával is megvizsgáltuk. Az 1868. évi lélekösszeírás és az egyházi anyakönyvek adatait használva, megpróbáltuk azonosítani az 1866–1867-ben született gyerekek sorsát. Pontosabban azt kerestük, hogy a lélekösszeírást megelőző három évben született gyerekek hány százaléka esetében sikerül a halálózásra vagy a jelenlétet igazoló háztartástagságra vonatkozó információt azonosítani. Az 1866-67-ben született 273 gyerek közül 71 gyerek (26%) meghalt a lélekösszeírás kezdete előtt, esetükben megtaláltuk a halálózásukra utaló bejegyzést. 183 gyereket (67%) viszont sikerült azonosítanunk a lélekösszeírásban. Összességében tehát a született gyerekek 93 százalékának sorsát sikerült rekonstruálnunk. A hiányzó 7 százalék sorsa ismeretlen. Mindez részben a hiányos anyakönyvezésre, részben pedig a lélekösszeírás hiányosságaira is visszavezethető, hiszen a lélekösszeírások készítői a legfiatalabbak – 1 éven aluli – életben levő gyerekeket nem sorolták a háztartástagok közé.

A fent ismertetett módszerek a halálózási bejegyzések teljességének vizsgálatát kizárólag a megkeresztelt gyerekekre tették lehetővé. Előfordulhatott azonban, hogy az újszülött csecsemő születését és halálózását sem jegyezték fel, különösen abban az esetben, ha

¹⁴² A keresztnév ismétlődés módszerének ismertetésekor Louis Henry és Alain Blum a kanadai családrekonstitúció eredményeiből hoztak példát. A hiányzó halálózási adatok aránya az általuk idézett esetben 8,27% volt (Henry – Blum 1988: 145).

a csecsemő a születését követő rövid időn belül meghalt. A vizsgált népeiségek esetében az újszülött csecsemő megkeresztelése kulturális és vallási szempontból is fontossággal bírt. A katolikus egyház a csecsemő megkeresztelését a mennyországba jutás előfeltételeként támasztotta, egyfajta következményként szükség esetén felhatalmazta a bábákat a csecsemő megkeresztelésére. A keresztelési anyakönyvek tartalmaznak ilyen sürgősségi keresztelésekre utaló bejegyzést, azt azonban biztonsággal nem állíthatjuk, hogy az ilyen típusú események összességét jelentették vagy sem. A születés és a keresztelés között eltelt rövid idő (általában 1 héten belüli időtartam), illetve az 1-2 órát élet csecsemőkre vonatkozó halálozási bejegyzések gyakorisága alátámasztják a fenti megállapításunkat.

A csecsemő- és gyerekhálozások hiányosságainak vizsgálatok a halva születések (késői magzati elhalálozás) problémája megkerülhetetlen. A korabeli egészségügyi viszonyok között az újszülöttek osztályozása nehéznek bizonyult, hiszen többségük orvosi segítség nélkül jött világra. A korabeli szabályozást nem ismerjük, ám feltehetően már a korszakban is létezett meghatározott definíció arra, hogy mit tekintettek halva születésnek. A vizsgált egyházi anyakönyvekben a nyomtatott formátumú anyakönyvek bevezetéséig nem találtunk halva születésre utaló bejegyzést. Az 1857-ben bevezetett nyomtatott formátumú anyakönyvek *mortuo natus* megjelöléssel már külön rovatot tartalmaztak a halva született gyerekek bejegyzésére. Ebben a rovatban jelölhette a lelkész, ha a gyerek halva született. Az első bejegyzések 1859-ben kezdődtek. Az 1880-as évek elejéig évente átlagosan 3 halva születési bejegyzésre került sor. Ezt követően a halva születésre utaló bejegyzések az 1890-es évek elejéig szüneteltek, majd ezt követően ismét a korábbi átlagnak megfelelő bejegyzések következtek. Összességében az 1850-es évek végétől az 1910-es évek elejéig 78 halva született bejegyzést találtunk, amely az 1857 és 1910 közötti összes keresztelés ($N=9748$) 0,8 százalékának felelt meg. A halálozási anyakönyvekben további 146 esetet találtunk, amelyben a csecsemő csupán néhány órát volt életben. A halva születések korabeli definíciójából, illetve a bejegyzések időszakos hiányosságaiból fakadóan a csecsemő- és gyerekhalandóság vizsgálatában a halva születéseket a csecsemő halottak közé soroltuk.

A születések regisztrációja

A halálozások regisztrációjához hasonlóan jó okunk van feltételezni, hogy a születések regisztrációja a 19. század második felében már jó minőségű lehetett. A születési adatok teljességének vizsgálatára az 1868. évi egyházi lélekösszeírást használtuk kontrolladatként.

Megvizsgáltuk, hogy a lélekösszeírásban feltüntetett – vagyis az összeírás időpontjakor életben levő – 2 és 15 év közötti gyerekek közül hány gyereknek sikerült a születési bejegyzését azonosítani a keresztlési anyakönyvekben. Az 1868. évi lélekösszeírás szerint a két településen az összeírás időpontjában 992, 2 és 15 év közötti gyerek élt. Közülük csupán 15 gyereknek (1,5%) nem sikerült megtalálni a születésére és keresztlésére vonatkozó bejegyzést a keresztlési anyakönyvekben. A jelen lévő gyerekek 98,5%-ának tehát sikerült megtalálni a születési bejegyzését, és ez összességében alátámasztja abbéli feltételezésünket, hogy a 19. század második felében a születések regisztrációja megbízhatónak és jó minőségűnek tekinthető.

A születéskori nemi arány kiszámítása rávilágíthat arra, hogy a született gyerek neme szerint létezett-e eltérés a születések regisztrációjában. A keresztlési adatok teljessége és megbízhatósága a született gyerek neme szerint különbözhet. Előfordulhat, hogy korán meghalt újszülött lányok születésének és halálkozásának regisztrációját elmulasztják. A lányszületések adatainak teljességét általában a születéskori nemi arány – 100 lányszületésre jutó fiúszületés – kiszámításával ellenőrizhető. Ezt a számítást az 1850 és 1914 közötti keresztlési adatokra ($N = 12003$) elvégezve, azt találtuk, hogy 105,1 fiúszületés ($N = 6142$) jutott 100 lányszületésre ($N = 5843$). Az eredmény megfelelt várakozásainknak, vagyis nem tért el a demográfiai szakirodalom által természetesnek tartott születéskori nemi arányszámtól. Feltételezhető tehát, hogy a születések regisztrációja során nem érvényesültek nemek szerinti eltérések.

A házasságkötés, termékenység és halandóság elemzésében felhasznált minta kialakítása

A családrekonstitúció módszerének bemutatásakor hangsúlyoztuk, miszerint a demográfiai arányszámok kiszámításakor különös figyelmet kell fordítani a kockázatnak kitett mintabeli népesség kiválasztására. A dolgozatban bemutatott elemzések során a Louis Henry által megfogalmazott szabályokat követtük, vagyis egy adott család megfigyelésének lezárási időpontjaként olyan eseményt választottunk, amely a vizsgált eseménnyel nem volt azonos.

A két egyházközségben 1838. január 1. és 1899. december 31. között házasságot kötött házaspárok családjai ($N = 2202$) képezték az alapsokaságot. Mindenik házaspár esetében próbáltuk a férj és feleség születésére vonatkozó anyakönyvi bejegyzést azonosítani. A családrekonstitúció tehát sok esetben visszanyúl az 1838. évet megelőző periódusra.

A családrekonstitúció szabályai szerint a helyben kötött házasságokat a családok további sorsa szerint két csoportba sorolhatjuk (Henry – Blum 1988: 69). Nyitott családnak nevezzük azokat, amelyekben az adott család felbomlásának – vagyis legalább az egyik házastárs halálának – időpontja ismeretlen. Zárt családoknak nevezzük azokat, amelyekben a házasság megszűnésének időpontja ismert, vagyis legalább az egyik házastárs halálának időpontja ismert. A családrekonstitúció módszerén alapuló becslések leginkább ez utóbbi – helyben maradó – családok adatainak elemzésén alapulnak. A lezárt családok arányának, és eredményeink reprezentativitásának növelése érdekében a helyben kötött házasságok sorsát az 1940-es évek elejéig – több esetben az 1970-es évek elejéig – követtük.¹⁴³ A követett rekonstitúciós stratégia jelentősen növelte az elemzésben felhasználható adatállományt.

A családrekonstitúció hatásfokának egyik vizsgálati lehetősége a lezárt családlapoknak az összes házassági időponttal rendelkező családlaphoz viszonyított hányada. Henry és Blum tíz Észak-Kelet-Franciaországi település példáját ismertetik, ahol a lezárt – úgynevezett MF típusú – családlapok aránya elérte a 62%-ot (Henry – Blum 1988: 69). A vizsgált havasalji településeken az 1838 és 1900 között létrejött házasságok (N = 2202) között a lezárt családlapok (N = 1993) aránya 90%. A lezárt családlapok rendkívül magas aránya részben annak tulajdonítható, hogy a családrekonstitúció kiterjedt a sok tekintetben egyetlen egységet alkotó két szomszédos egyházközségre. Ugyanakkor pedig a házaspárok 20. századi halálzási adatainak felhasználása is jelentősen javította a lezárt, következésképp az elemzésben felhasználható családlapok arányát.

A ? tábla a rekonstruált családok legfontosabb jellemzőit összegzi. A táblázatban felsorolt jellemzők egyfajta rátekintést nyújtanak az elemzésekben felhasznált adatokra, azok általános vázát mutatják. A különböző elemzési típusok azonban további adatszelekciónak követeltek.

A rekonstitúció eredményessége szempontjából kisebb eltérést tapasztalhatunk a két egyházközség között. Az eltérés abból fakad, hogy a szentegyházásfalvi anyakönyvek a Szentkeresztbánya ipartelep mobilisabb, egyúttal nehezebben rekonstruálható, családjainak

¹⁴³ Az egyházi anyakönyvek keresztelési, házasságkötési és halálzási bejegyzéseit az 1940-es évek elejéig rekonstruáltuk. Ezt követően a felnőttek halálzási adatait az 1970-es évek elejéig rögzítettük, azzal a céllal, hogy az elemzésben felhasználható – a 19. század végén kötetett és az egyik házaspár halála révén felbomlott – családok arányát növeljük. Kizárólag az egyházi anyakönyvek adatait használtuk, hiszen az állami anyakönyvek használata a jelenlegi jogszabályok szerint 100 évre visszamenőleg titkosak. Szentegyházásfalván az 1943-1949 közötti halálzási anyakönyv elpusztult, ezért a vonatkozó időszak halálzási adatait nem tudtuk beépíteni a rekonstitúcióba.

Táblázat: A rekonstruált családok osztályozása.

Házasságkötés helyszíne	A házasságkötés időpontja ismert	A házasság felbomlásának időpontja ismeretlen	A házasság felbomlásának időpontja ismert		
			1900 előtti időpont	1900 utáni időpont	Együtt
Szentegyházasszalva	1241	165 (13%)	603 (49%)	473 (39%)	1076 (87%)
Kápolnásfalva	961	45 (5%)	495 (52%)	421 (44%)	916 (95%)
Együtt	2202	210 (10%)	1098 (50%)	894 (41%)	1992 (90%)

adatait is tartalmazták. A táblázat számszerűsítve mutatja be a 20. századi anyakönyvi információk felhasználásának eredményeit. Az 1838 és 1900 között alapított családok mintegy 40%-a esetében a házasság felbomlása a 20. században történt, vagyis a 20. századra kiterjedő adatok felhasználása mintegy 40%-kal emelte az elemzésekben felhasználható családok arányát.

Az adatok felhasználásában a következő logikát követtük. A demográfiai elemzések során általában a lezárt családlapokat használtuk. Az elemzett időszak az 1850. január 1-től 1913. december 31.-ig tartó periódus. Amennyiben egy adott család története az 1913. december 31.-i korszakhatárral nem ért véget – vagyis a házasság felbomlása a jelzett időpont után történt – a család megfigyelését az 1913. év végén lezártuk és az addig történt eseményeket használtuk fel az elemzés során. Például, az 1899. év végén alapított és az 1913. év végén fennálló házasság esetében a család fennállása történetének első 14 évét vontuk be az elemzésbe.